ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

У1
К64

В книгу украинского писателя
(1836—1900)
вошли лучшие повести и рассказы:
«Панская воля», «И мы — люди!», «Сикутор» и др.,
в которых правдиво отображена жизнь
угнетенного народа.

Упорядкування,
підготовка текстів
і примітки
Н. О. Вишневської, М. Л. Гончарука

Передмова
М. Є. Сиваченка

К $\frac{4702590100—058}{M205(04)—86}$ 58.86

© Упорядкування, передмова, примітки, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1986 р.

ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ І ЙОГО ПРОЗА

В українській дожовтневій критиці про Олександра Конисько-белетриста висловлювалися різні думки.

До визначення особливостей і міри таланту Конисько, а водночас і місця цього письменника в історії української літератури, зокрема прози, найоб'єктивніше підійшов І. Франко. Оглядаючи українську прозу 70—90-х рр., виділяючи за силою таланту на перше місце Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, І. Франко писав: «Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександер Конисько. Талант без порівняння менший від обох попередніх, не глубокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній»[1].

Цей письменник, продовжує І. Франко, «в потребі умів бути і новелістом, і повістярем, і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей»[2]. Додамо, що він був ще й перекладачем (переклав на українську мову майже всю прозу Шевченка, ряд творів російських та зарубіжних класиків — Крилова, Рилєєва, Лермонтова, Байрона, Шіллера, Мюссе, Фрейліграта), автором статей з питань права, економіки, педагогіки та ін.

«Се був чоловік,— говорить далі про Конисько І. Франко,— немов створений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк, «zur Bevölkerung der Wildnis»[3], як каже Гейне»[4]. Що то були за люки, кожний добре знає, хто пильніше знайомився хоча б з історією української журналістики другої половини XIX ст., з становищем, коли у виданні українських журналів — звісно, матеріально не забезпечених — дуже часто через брак коштів виникало загрозливе становище, ба й отой вакуум в редакційних портфелях. Не знаючи утоми, не вміючи скаржитись ні на брак часу, ні на завантаженість службовою роботою, Конисько, як правило, поперед інших з'являвся туди, де треба було заповнювати порожні люки.

Перечитуючи такі галицькі журнали, як «Правда» (початок і середина 70-х рр., початок 90-х рр.), «Зоря» (середина 80-х рр.,

[1] *Франко І.* Молода Україна: Часть перша: Провідні ідеї й епізоди.— Львів, 1910, с. 40 (Розрядка наша.— *М. С.*)
[2] *Там же.*
[3] Для заселення пустелі *(нім.)*.
[4] *Франко І.* Молода Україна, с. 40.

перша половина 90-х рр.) та ін., не раз натрапимо на номери, наполовину заповнені матеріалами Конисього. Ось він ще не закінчив друкувати якийсь свій роман чи ширшу повість, а вже запускає в друк нову повість чи серію оповідань, виховлюється з публіцистичною чи літературно-критичною статтею, вміщує переклад якоїсь статті з російського журналу, подає вісті з Києва, Полтави або Чернігова, а на додаток, як правило, підкидає ще й півдесятка чи десяток віршів. І все це йде під різними псевдонімами й криптонімами — їх в Конисього налічується близько півтори сотні [1],— а інколи й зовсім без підпису.

І різносторонність Конисього, ота його праця в найрізноманітніших жанрах, і його незвичайна рухливість, виняткова працездатність — все це особливості, що в царині мистецтва мають все ж таки вторинне значення. Конисьому далеко не завжди вдавалося досягти бажаного — привести у відповідність, у повну гармонію кількість з якістю.

Чим це можна пояснити? Думаємо, що й невідповідністю, сказати б, «ножицями» в самій натурі Конисього, який, з одного боку, був наділений надзвичайно кипучою енергією, неабиякою працездатністю, а з другого — мав середньої міри талант, в цілому «не глубокий», за визначенням І. Франка. Годиться тут брати до уваги й темперамент Конисього. По цій лінії його й рівняти не можна, скажімо, з Панасом Мирним та Нечуєм-Левицьким. Останні два «в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторонь, нікому, так сказати, не наступають на нагнітки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Гете: «Es Bildet ein Talent sich in der Stille» [2]; обидва вони «спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або менш гладко шліфовані зеркала, малюють нам життя з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі» [3].

А Конисьий? Він — холерик, натура «вихрювата» (І. Франко), неспокійна й задирлива. Його всякчас тягне на громадську арену, у вихор полемічних боїв, де він завдає ударів іншим і сам дістає їх. У нього, крім обтяжливих службових обов'язків, завжди є гора невідкладних справ, турбот, немало неприємностей, часом і таких,

[1] Основніші — В. Ф. О. Я. К.; В-р-ля; Верниволя; Галайда; Горовенко; Буркун, Василь; Дрозд; Жук, Семен; Кошовий; Красюченко; Маруся К.; Одовець, Кость; Перебендя; Переходовець, О.; Полтавець; Старий, О.; Сирота; Хуторний; Шкода; Яковенко та ін. Повний перелік псевдонімів та криптонімів Конисього див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969, с. 483—484.

[2] Талант визріває в тиші. *(Нім.)*.

[3] *Франко І.* Молода Україна, с. 66.

ім'я яким: «жандармские любезности». Йому бракує так потрібних для творчої праці зосередженості і спокою. А до того ж доля наклала на його плечі ще й обов'язок організатора різних літературно-громадських і наукових справ. Інші письменники-наддніпрянці й не знають, що десь там у Галичині підупадає те чи інше періодичне видання, засновується нова газета чи журнал, що для цього бракує відповідних коштів, матеріалів, авторів, а Конисьий про все це не тільки знає, але й близько бере до серця, хвилюється, б'є тривогу, непокоїть інших, сам особисто поспішає на виручку, при можливості спорожняє власну кишеню, а при неможливості — розсипає обіцянки, які не завжди може виконати, після чого скаржиться на всіх і все.

Де вже з такою вдачею і в такій життєвій сутолоці писати врівноважено, переробляти написане вісім разів (як радив Гоголь) чи дати написаному добре влежатися, а потім його продегустувати, та якщо воно вивертає щелепи, то й викинути (як радив Панас Мирний). Ні, в Конисього — все інакше. Він володіє «легким пером», пише швидко і відразу написане кидає в друк. Всяке більш-менш тривале виношування матеріалу йому не властиве, та й оті порожні люки його підганяють. І, звичайно, найістотніше: у своїй творчості Конисьий подеколи не досягав успіху в зв'язку зі слабкостями свого світогляду, а також тому, що не раз використовував белетристику з пропагандистською метою, для популяризації своїх «рятівних» ідей, що мали поліпшити гірке життя мужика, художності ж надавав не першорядного значення. А загалом можна погодитися з відомою українською радянською письменницею В. І. Чередниченко, яка в передмові до «Творів» Конисього відзначила, що в письменника «є надзвичайно талановиті речі, а є й зовсім не оброблені з художнього боку» [1].

...Олександр Якович Конисьий народився 18 серпня 1836 р. на хуторі Переходівці, Борзенського повіту, Чернігівської губернії в зубожілій дворянській родині. Початки грамоти він дістав від матері та діда — старосвітського священика; один рік відвідував дворянську повітову школу в Ніжині; потім, як син неімущих дворян, був влаштований на прожиття в «Сирітський дім» у Чернігові та навчання в Чернігівську гімназію, з якої його виключили за писання українських віршів. Закінчивши дворянську повітову школу в Ніжині, він мав намір здобути вищу освіту в Ніжинському ліцеї, але на перешкоді стали матеріальні нестатки та хвороба очей.

У 1853—1854 рр., як засвідчує автобіографічна повість «Молодий вік Максима Одинця» (1900), Конисьий здійснив подорож по Чернігівській та Полтавській губерніях, під час якої знайомився

[1] *Конисьий-Перебендя О. Я.* Твори.— Полтава, 1918, с. 13.

з життям і побутом різних суспільних верств — покріпачених селян, «вільних» козаків, старосвітських священників, чиновників, полупанків, великих землевласників і душевласників-дворян, був свідком моторошних знущань панів-кріпосників над селянами, читав заборонені твори Шевченка («Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...») та іншу заборонену літературу. Вже в ті молоді роки Конiський виступав за свободу особистості від політичного і економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права, мріяв про визволення селян. Що торкається практичного розв'язання цих питань, то Конiський не схилявся до рішучих дій, залишався на позиціях ліберaлів-реформаторів, головну надію покладав на урядові реформи.

Відбувши в роки Кримської війни державну службу, Конiський згодом склав іспит на кандидата прав, поселився в Полтаві, де спочатку служив у суді, а після проголошення реформи 1861 р. став займатися адвокатською практикою, сподіваючись, що ця нова служба дасть йому більшу можливість захищати інтереси «визволених невольників»— селян.

В бурхливі 60-і роки, ознаменовані небувалим суспільним піднесенням, Конiський цілком віддається громадській діяльності, яка, проте, не виходить за межі ліберально-буржуазного просвітительства. Він стає одним з організаторів у Полтаві недільних та вечірніх шкіл, суботніх шкіл для єврейських дітей, громадської бібліотеки, читає публічні лекції, пише підручники для навчання початковій грамоті («Українські прописі» — 1862; «Арихметика, або Щотниця» — 1863), як член і кореспондент комітету Петербурзького товариства грамотності у своїх зверненнях і до цього комітету, і до урядових установ обстоює ідею української національної школи, «дійсну потребу початкового навчання тутешнього (українського.— *М. С.*) населення на туземній мові».

Тоді ж Конiський розпочинає літературну діяльність — пише вірші, оповідання, кореспонденції, які вміщує в «Черниговских губернских ведомостях», «Основі», «Черниговском листке», в галицьких часописах — «Слові», «Меті», «Галичанині» та ін. Він уважно читає «Современник» (навіть листується з М. Є. Салтиковим-Щедріним [1]), в нього пробуджується публіцистична жилка, бажання «гласити про обскурантизм». Відтак молодий письменник з 1860 р. стає кореспондентом російського сатиричного журналу «Искра», на сторінках якого (зокрема, в рубриці «Нам пишут») дошкульно висміює здирство та самодурство полтавських урядовців, їх пристрасть «тащить и не пущать», гасити все нове, що з'являється в суспільному житті.

Серед чиновників Полтавської губернії та місцевого панства ім'я Конiського стає ненависним, на нього сиплються доноси, нібито він «їздить по селах та наущає народ різати панів». Хоч від цих доносів Конiському вдається відбитися, але його знову звинувачують, на цей раз — «в стремлении к распространению малороссийской пропаганды». Так у січні 1863 р. Конiський без суда і слідства опиняється аж у Вологді, а через рік — у Тотьмі. В умовах заслання Конiський не припиняв літературної діяльності, продовжував вміщувати свої вірші, оповідання та кореспонденції в галицьких виданнях, навіть здобув ім'я в тогочасній, порівняно бідній на художні здобутки галицькій літературі.

У зв'язку з серйозним захворюванням, що могло привести до повної втрати зору, Конiському в 1865 р. було дозволено виїхати до Воронежа, а потім і за кордон для лікування. Відвідавши Львів, а також побувавши в Німеччині, Конiський повернувся на Україну, де під офіційним наглядом поліції жив у Єлисаветграді, Бобринці, а з кінця 1866 р.— у Катеринославі, займаючись адвокатською та літературною працею. Тільки 1872 р. з Конiського було знято поліційний нагляд. З того часу письменник одержав дозвіл оселитися в Києві, де й прожив до своїх останніх днів. Помер О. Я. Конiський 12 грудня 1900 р.

Неспокійним був для Конiського і київський період життя. Хоча в ці роки в діяльності письменника не було нічого революційного, він у сферах «охранителей» вважався людиною неблагонадійною, «ненавистным украинофилом». Не раз йому доводилося відбиватися від доносів різних реакціонерів — професора Піхна (редактора реакційної газети «Киевлянин»), запопадливого царського цензора Рафальського, зазнавати тероризування з боку сумнозвісного шефа київських жандармів полковника Новицького і особливо після доносу галицьких москвофілів, які звинувачували письменника в тому, що він, буваючи у Галичині, веде пропаганду проти православія і політики Росії, російського самодержавства, займається ввозом в імперію заборонених видань.

У боротьбі зі своїми політичними супротивниками Конiський не завжди добирав достойні методи, навіть апелював до самого царя, заявляючи про свою політичну лояльність, а в полеміці з галицькими москвофілами, серед яких було немало платних агентів російського царизму, скочувався в болото націоналізму.

Не було повної згоди в Конiського і з київською Старою громадою. У 70-і роки він розходився з нею через політичний радикалізм її лівого крила (М. Драгоманов, В. Ковалевський, Ф. Вовк та ін.). Відособлено він тримався і пізніше, навіть тоді, коли

[1] Див.: *Салтыков-Щедрин М. Е.* Собр. соч.: В 20-ти т.— М., 1975, т. 18, кн. 1, с. 274—275.

в Старій громаді взяли верх поміркувано-ліберальні діячі. Якщо у своїй основній масі ці діячі, вступивши в добу гнітючої політичної реакції 80-х років, виявляли млявість у громадському житті, заглиблювалися в дослідження предметів суто академічних, так чи інакше далеких від злоби дня, то Конїського тягло до публічної діяльності, до активної літературно-громадської роботи.

В умовах, коли царизм провадив політику національного гноблення, Конїський не міг знайти повного застосування своїх сил на Східній Україні. Щоправда, вряди-годи він друкував публіцистичні та літературно-критичні статті в російських журналах («Вестник Европы», «Русская мысль», «Юридический вестник», «Страна», «Семья и школа» та ін.). Значній частині цих виступів, як відзначив М. Драгоманов, властиві були «тенденції демократичні й поступові». Не полишав Конїський і спроб «розбити лобом» кам'яний мур царських заборон українського друкованого слова. Тільки один раз йому посміхнулося щастя: йдеться про виданий ним 1881 р. в Києві альманах «Луна», який містив неопубліковані поезії Шевченка, твори Старицького, Нечуя-Левицького, Щоголева, самого Конїського. А загалом обставини для розвитку української літератури на Наддніпрянській Україні були настільки несприятливими, що Конїський з початку 80-х років головну свою діяльність переносить у Галичину.

І соціально-політичне обличчя Конїського, і суть його літературно-громадської діяльності, передусім тієї, яку він провадив у Галичині, стануть набагато яснішими, коли врахуємо таке проникливе судження І. Франка про цього суперечливого, дуже несталого у своїх поглядах та діяннях письменника: «Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував і в рядах радикалів, і в рядах їх противників» [1].

На початку 80-х років Конїський, справді, зближується з галицькими радикалами, активно виступає на сторінках журналу «Світ» (1881—1882). Основна частина вміщених тут матеріалів Конїського відповідала прогресивному напрямкові цього видання і дістала прихильну оцінку І. Франка. Так, І. Франко, оглядаючи публіцистику та критику «Світу», відзначив, що в дусі політичного радикалізму були написані «Листи про Ірландію» Конїського, а також його сатиричне оповідання «І ми — люди!», друковане без підпису [2].

Коли журнал «Світ» у 1882 р. припинив своє існування, впродовж наступних восьми років, аж до утворення в Галичині радикальної партії в 1890 р., здійснювалися спроби компромісів щодо

[1] *Франко І.* Молода Україна, с. 40—41.
[2] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1910, с. 360.

загальноукраїнських видань. Конїський був не тільки їхнім постійним учасником, а й не раз брав на себе роль ініціатора, посередника між наддніпрянцями і галичанами, між партійними угрупуваннями — народовцями і радикалами, вірив у можливість створення такого загальноукраїнського друкованого органу, в якому б і «праві», й «ліві» діяли спільно, виявляли б згоду і взаєморозуміння. Природно, що заходи такого характеру не могли бути ані тривкими, ані тривалими. Приклад тому — спроба у середині 80-х років реформувати народовський журнал «Зоря», допустити до його редагування І. Франка. Конїський протягом 1884—1885 рр. йшов штурмом і на народовців, і на І. Франка, засипав їх листами, вмовляючи порозумітися, спільно взятися за видання «Зорі». Що ж до програми компромісової «Зорі», то Конїський, не бажаючи дражнити царської цензури і народовців, так цю програму соціально вихолостив, що І. Франко, м'яко висловлюючись, назвав її «оскільки загальною, остільки й не ясною» [1].

Відомо, що І. Франко, хоч і ввійшов до редакційного комітету «Зорі», зусиллями народовців був позбавлений будь-яких прав, зведений до становища «робучого вола», а в скорому часі за друкування реалістичних творів був увільнений від редакторської роботи. Та й сам Конїський, який 1887 р. хотів узяти редагування «Зорі» в свої руки, також не порозумівся з народовцями, відтак скаржився І. Франкові: «Сам тепер бачу, що з народовцями Вашими нема що говорити, бо все-таки ні до чого не договоришся» [2].

Розчарувавшись у певній групі народовців (тільки в певній!), Конїський у 1877 р. взявся за організацію видання окремого журналу — нової «Правди», яка б стала загальноукраїнським політично-науковим і літературним органом.

Але й ця компромісна спроба була нетривалою. Початок її кінця уже наступив після виходу першого номера «Правди» (жовтень 1888 р.), бо організатори, хоч і вмістили програмну статтю М. Драгоманова, «Політичний огляд» І. Франка, одначе продовжували вести свою лінію, яка розходилася з сформульованими М. Драгомановим програмними положеннями. Тут скажемо, що М. Драгоманов виявився для «Правди» «занадто великим радикалом». У той час як М. Драгоманов хотів надати «Правді» нового, «європейсько-наукового характеру», зробити її органом, який би виробляв позитивні принципи в питаннях політичних, соціальних, культурних, згуртовував демократичні і поступові сили України, інших сусідніх народів, «правдяни» все більше скочувалися на націоналістичні манівці, на шлях опортунізму й угодовства з «верхами», дійшли до того, що

[1] *Франко І.* Твори: В 20-ти т.— К., 1956, т. 20, с. 245.
[2] *Там же,* с. 340.

заключили антинародну «угоду», яка проголошувалася «новою ерою» у відносинах між галицькими українцями, австрійським урядом і польською шляхтою.

Незважаючи на всі зусилля, які докладав Коніський до того, щоб зробити «Правду» загальноукраїнським суспільно-політичним і літературним органом, він міг переконатися в одному: «Правда» таким органом не стала, від неї відвернулися всі прогресивні сили української суспільності.

А втім, ідея створення загальноукраїнського друкованого органу залишалася для Коніського сакраментальною. Отож, повернувшись з Галичини до Києва, він знову став добиватися реформи журналу «Зоря». Спроба реформи вдалася,— й І. Франко назвав це «одним із найцікавіших наслідків впливу Коніського в Галичині» [1]. «Зоря» стала загальноукраїнським органом, почала проникати в різні закутки Російської імперії, за словами І. Франка, «уперше пробила китайський мур, який ділив нас (галичан.— *М. С.*) від ширшої української громади...» [2]

Характеристика літературно-громадської і наукової діяльності Коніського була б неповною, коли б ми не сказали, що на початку 70-х рр. заходом Коніського і колишнього кириломефодіївця Д. П. Пильчикова було роздобуто в полтавської поміщиці Є. Милорадович значний грошовий фонд, який, поповнившись іншими вкладами, в тім числі й самого Коніського, став підставою для заснування 1873 р. у Львові Товариства ім. Шевченка, завданням якого було «спомагати розвою руської (малоруської) словесності».

Оглядаючи в 1889 р. п'ятнадцятирічну діяльність Товариства ім. Шевченка, яке перебувало в руках галицьких народовців, Коніський приходив до невтішних висновків, констатував, що воно не виконувало свого призначення, в основному займалося комерційними справами. Отож Коніський, як один із фундаторів Товариства ім. Шевченка, став рішуче вимагати його реформи, перетворення його в наукове, запропонував його структуру, вніс пропозицію про видання «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», а згодом, разом з І. Франком розробив його статут.

У своєму розвитку Наукове товариство ім. Шевченка пройшло різні періоди, було дуже неоднорідним щодо складу членів, які дотримувалися різних ідейно-політичних напрямів [3]. Якщо говорити про початкову діяльність цього товариства (1890—1894), то центральною фігурою в ньому лишався Коніський. Через своїх львівських довірених він спрямовував перші кроки товариства, брав на себе левову пайку турбот, пов'язаних з виданням перших томів «Записок», особливих зусиль докладав, щоб «розкуйовдить сонних людей» — заохотити до наукової праці [1].

Заслуговує на увагу наукова діяльність самого Коніського, передусім написання біографії Шевченка, якій він присвятив останні десять років життя. Біографія вийшла двома мовами: українською в двох томах — «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (т. I, Львів, 1898; т. II, Львів, 1901) і російською в одному томі — «Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. Критико-биографическая хроника» (Одесса, 1898). Тогочасна українська і російська критика прихильно зустріла ці праці. І. Франко назвав двотомну біографію Шевченка «дуже гарною і докладною, найдосконалішою з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря», тут же підкреслив, що цією біографією Коніський «поклав найкращий пам'ятник і Шевченкові, і собі самому» [2].

Коніський один із перших став на шлях критичного осмислення джерел біографії Шевченка, вніс чимало цінних поправок до цілого ряду епізодів із життя поета, неточно висвітлених попередніми біографами (зокрема М. Чалим), пильно дбав про форму викладу, прагнучи її зробити живою і дохідливою. Він сумлінно вивчив і підсумував найголовніше, що до кінця XIX ст. було відомо про Шевченка, сам зібрав чимало нового біографічного матеріалу. Для свого часу книга Коніського становила далеко не буденне явище, стала етапною в історії дослідження життя українського поета. Проте Коніський не розкрив образ Шевченка як революційного демократа. Піднятися до такого розуміння поета біограф не міг через свій ліберально-буржуазний світогляд. Не сприяв цьому і науковий рівень тогочасного шевченкознавства, важкі суспільні умови його розвитку.

Кілька десятиліть книжка Коніського про життєвий шлях Шевченка продовжувала лишатися найдокладнішою. До багатого фактичного матеріалу, зібраного в цій книзі, не переставали звертатися нові покоління дослідників. М. С. Шагінян у своїй відомій книжці «Тарас Шевченко» (її перше видання з'явилося 1941 р.) назвала Коніського «самым добросовестным биографом Шевченко», водночас давши зразок науково-критичного підходу до праці цього дореволюційного біографа. Дану тенденцію в оцінці праці Коніського розвивають й інші радянські літературознавці: Є. П. Кирилюк,

---

[1] *Франко І.* Молода Україна, с. 42.
[2] *Там же,* с. 43—44.
[3] Див.: Шевченківський словник: У 2-х т.— К., 1977, т. 2, с. 35.

[1] *Возняк М. С.* Олександр Коніський і перші томи «Записок».— ЗНТШ, Львів, 1929, т. CL, с. 339—390.
[2] *Франко І.* Про життє і діяльність Олександра Коніського.— Львів, 1901, с. 35.

Є. С. Шабліовський, В. Є. Шубравський, В. С. Бородін, В. Л. Смілянська.

У багатогранній літературній діяльності Конiського чільне місце все ж належить художній творчості. І мав цілковиту рацію І. Франко, який, розглядаючи різні сторони діяльності письменника, зазначав, що при оцінці його місця в історії української літератури необхідно брати до уваги саме його художні твори [1].

З першими прозовими творами Коніський виступив на початку 60-х рр., майже на десять років раніше, ніж І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний. У деяких істориків літератури склалася думка, що ранній Коніський дотримувався «стороженківської» лінії в розвитку української прози, писав оповідання і нариси в асоціальному, суто етнографічно-побутовому плані, поповнював своїми творами такі популярні види «основ'янської» прози, як «З народних уст» та «Людська пам'ять про старовину». Звісно, в раннього Конiського є і присвячений «старовині», навіть виповнений архівними джерелами нарис «Спафаріева рудка» («Основа», 1861, № 11), і написане за зразком «з народних уст» оповідання «Купований батько» («Черниговский листок», 1862, № 32), в основі якого лежить фольклорного походження «кумедна притча» про батькопродавця, що трактується в морально-дидактичному плані.

Та є в раннього Конiського і такі твори, які мають яскраво виражений антикріпосницький характер, і своїм змістом, і своїми художньо-стильовими особливостями йдуть у фарватері реалістичної, гостро соціальної прози Марка Вовчка. Це передусім написані російською мовою нарис «Беглые» («Черниговский листок», 1861, № 8) та оповідання «Пьяница» («Черниговский листок», 1862, № 2).

У нарисі «Беглые» викладена сумна історія дівчини-кріпачки Прісі, яка, будучи силоміць взятою в покої розпусного пана, втекла від нього в південні степи, там покохала «беглого» Савку, разом з ним хотіла викупитися на волю, але сталося так, що вона втратила чоловіка, дітей і була засуджена «к заключению в монастырь», де з великого горя вмерла.

Трагічно закінчується й оповідання «Пьяница», героєм якого є кріпак-росіянин Ванюха. Підданий російської поміщиці-скнари, «ставившей золото выше всего в мире и называвшей крестьян своих не иначе, как скотами», Ванюха — душевна, здібна людина; хороший тесляр — разом з сотнею інших кріпацьких родин був проданий «на вывод» українському поміщикові Необачному. В нового кріпосника і страждає Ванюха в неволі, сумує за померлою жінкою й дітьми, за рідним краєм, мріє тільки про одне: «Эх, кабы воля! Полетел бы я на сторонушку родную!.. Хоть бы посмотреть на избушку, в которой родился, да умереть на родной земле...» Не маючи змоги видобутися на «милую волю», Ванюха спивається і одного разу замерзає в степу. «По медицинскому освидетельствованию оказалось, что Ванюха умер от водки...» — такою іронічною фразою закінчується це сумне оповідання, весь об'єктивний зміст якого доводить, що справжньою причиною смерті Ванюхи була кріпосна неволя.

Кріпосництво зумовило трагедію і в родині безіменного оповідача з «Панської волі» (зб. «Галичанин», 1862, кн. 1, вип. 1; інша назва: «Старці»). Головний герой твору — син кріпака — одружився з вільною козачкою Ганнусею, сплатив за себе викуп поміщику, але замість «вільної» одержав фальшивий папір, лишився в панській кабалі, втратив дружину, синів, повністю розорився, став бездомним жебраком. Це реалістичне, сповнене глибокого співчуття до жертв панської сваволі оповідання має ряд сюжетних ситуацій, які при всій своїй оригінальності все ж нагадують відповідні епізоди в оповіданнях Марка Вовчка «Викуп» і «Козачка». В плані розв'язання спільної теми оповідання Конiського можна порівняти з відомим оповіданням «Старці» Д. Мордовця. Звісно, про будь-який вплив на Конiського Д. Мордовця не може бути й мови, бо оповідання останнього, хоч і написане ще 1855 р., вперше побачило світ лише в середині 80-х років.

Варта уваги цензурна історія цього твору. Під первісною назвою «Панська воля» Коніський 1900 р. мав намір включити це оповідання до збірки своїх творів (том III), але цензурного дозволу на нього не одержав. Мотиви заборони зводилися до того, що цей твір — «воскрешая в памяти народной мрачные картины отношений панов к закрепощенным крестьянам, тем самым не представляет здоровой нравственной пищи для народа» [1].

Серед антикріпосницьких творів Конiського значний інтерес становить етюд «Дмитро Книш» (журн. «Правда», 1875, № 24, пізніша назва: «Протестант»). В центрі уваги тут образ волелюбного селянина-кріпака Дмитра Книша. З дитинства і до самої старості він прагнув бути вільним, мав у душі огиду до підневільної праці. Незважаючи на неодноразове катування, Дмитро вперто стоїть на своєму, відмовляється працювати на пана, лишається людиною непокірною, протестантом. Показово, що він виявляє також глибоке невдоволення й проголошеною «волею»: «Що мені з сієї волі, коли їсти нічого»,— каже Дмитро,— коли «і землі мало, і земля погана, самий цісок, і оброк на землю великий».

Кращі твори раннього Конiського близькі до творів Марка Вовчка. Проте на відміну від Марка Вовчка, яка в своїх оповіданнях з народного життя немовби зливається з оповідачем, перевті-

[1] *Франко І.* Молода Україна, с. 41.

[1] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, од. зб. 404, арк. 7.

люється в нього, Конисъкий активно виявляе свое авторське «я», веде розповідь від себе («Пьяница», «Дмитро Книш»), виступае співбесідником героїв-оповідачів чи коментатором їхніх думок і поведінки («Беглые», «Панська воля»).

Прагнення не просто змальовувати явища життя і характери людей, а й давати їм власну оцінку, виповнювати об'єктивне живописання авторськими зауваженнями, ліричними відступами зближує Конисъкого з такими його літературними сучасниками, як М. Помяловський, М. Успенський, Ф. Решетников, О. Левітов, А. Свидницький та ін.

Дещо інший характер має нарисове оповідання «Неважное мертвое тело» («Черниговский листок», 1862, №№ 14—15), в якому діють соціальні типи нової доби — спритні «лицарі копійки», які вміють «собирать там, идеже не расточали». В цих образах письменникові вдалося відбити деякі істотні риси «героїв» первісного капіталістичного нагромадження. Своєю новаторською темою, гостросюжетною побудовою, зумовленою вигадливістю дійових осіб, твір цей подібний до написаних у середині 60-х років нарисів і оповідань А. Свидницького («Железный сундук», «Попался впросак» та ін.). Все ж реалізмові цього оповідання шкодить розв'язка за принципом — злочин повинен зазнати кари.

У раннього Конисъкого є також твори, присвячені українській інтелігенції. Це оповідання «Пропащі люди» («Галичанин», 1862, кн. 1, вип. 2) та «Перед світом» («Русалка», 1866). У першому з них (незакінченому) виразно відчувається елемент автобіографізму. Герої другого оповідання, яке з художнього боку Конисъкому явно не вдалося, намагаються впровадити в життя ідеї ліберально-буржуазного просвітительства.

Пробуе свої сили Конисъкий і у великій прозі. Ще в кінці 60-х років він написав роман «Не даруй золотом, та не бий молотом», який 1871 р. під час чергового обшуку конфіскувала поліція (сліди його втрачені). У 1873 р. письменник розпочав працю над повістю-хронікою «Семен Жук і його родичі», дві частини якої з'явилися 1875 р. у журналі «Правда». Перша редакція третьої частини повісті (1876) пропала на прикордонній станції Волочиськ під час переправи рукопису в Галичину. Пізніше (1884), на прохання І. Белея, який збирався видати всі три частини твору, Конисъкий написав третю частину вдруге. Проте вона не була надрукована, оскільки Белей визнав її не в усьому задовільною, в чому переконав і автора [1].

Свого часу І. Франко з-поміж інших творів, які в 70-х роках

[1] Див.: *Сиваченко М. Є.* Над текстами українських письменників.— К., 1985, с. 175—211.

друкувалися на сторінках народовської «Правди», виділив повість-хроніку Конисъкого «Семен Жук і його родичі», назвав її «найзамітнішою», хоч і «недокінченою пробою представити інтелігента-українофіла, як тип «нового чоловіка»» [1]. Про цей твір Франко судив тільки по його перших двох частинах, до того ж зважаючи на ту конкретно-історичну обставину, що українська проза початку 70-х років була небагата на художні здобутки, а великі епічні жанри в ній перебували тоді ще в стадії становлення.

Перші дві частини повісті-хроніки «Семен Жук і його родичі», порівняно з третьою, недрукованою, написані вправніше. Тут є чимало реалістичних картин, життєво вірогідних епізодів, правдивих психологічних характеристик персонажів. Похмурою постає загальна суспільна атмосфера, в якій важко здійснити найпростіші ліберальні наміри. Конисъкий не закривав очей на вкрай злиденне становище селянства, на сувору правду життя, хоч правда й те, що всупереч об'єктивній дійсності він силкувався довести, ніби становище народу можна було поліпшити без докорінних змін суспільного ладу.

Конисъкий прагнув тримати руку на пульсі життя, по-своєму «ловив момент», звертав увагу на події і явища, породжені пореформеним часом. Неабияку спостережливість виявляв письменник і в пізнанні «нових людей». Якщо Нечуй-Левицький на початку 70-х років все ще називав Радюка у повісті «Хмари» «новим чоловіком», то для Конисъкого, як це свідчить його літературно-критична стаття «Коли ж вияснится?» («Правда», 1875), спеціально присвячена повісті «Хмари», було ясно, що Радюки — люди минулого, що за якийсь десяток пореформених років вони істотно змінилися, більше того — диференціювалися, виділили з свого середовища зовсім інші типи. Одні з них стали людьми дволикими, лицемірами, які хоч і бідкаються над важкою долею народу, але викручують з робочої людини «усе, що можна викрутити на свою егоїстичну користь»; ще інші «швидко перероджуються із націоналів у космополітів» [2].

Цим переродженцям Конисъкий протиставляє невелику частину людей, про яких каже, що вони зважають «не на чини і хрести, не на гроші, не на егоїзм, але на громадську національно-народну користь», що вони залишають міста і осідають «по селах, біля народу, навчаючи його не словом, а ділом», і хоч таких людей дехто називає «ченцями», сам Конисъкий покладає серйозні надії на цих «ченців», підкреслюючи, що саме вони «своєю роботою піднімуть вітер, котрий розжене хмари». Ставить критик і питання про те, що

[1] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 229.

[2] *Кошовий О.* Коли ж вияснится? За проводом повісті Левицького «Хмари».— Правда, 1875, ч. 20, с. 812—813.

на допомогу «ченцям» мають вийти «наші женщини» і внести «в свої сім'ї, у виховання своїх дітей справжні національні й економічні основи», зрештою, робить такий висновок: «Тогді тілько гуртовою роботою розженемо хмари і тогді певне, що виясниться» [1].

Міркування Конiського про «ченців» та «женщин», про їх «гуртову роботу» на селі — це якраз та суто ліберально-народницька програма дій «нових людей», яка знайде реалізацію в повісті-хроніці «Семен Жук і його родичі».

В названому творі виразно контрастують два образи: з одного боку, Антон Джур — «космополіт», що нехтує інтересами народу, тримається девізу «ubi bene, ibi patria» [2], на перше місце ставить власну матеріальну користь, зрештою стає «слугою банкірів», а з другого — Семен Жук — мирний ходак «у народ», що має вищу юридичну освіту, але не бажає служити за фахом, шукає «опори в селі та в землі», веде власне господарство і водночас силкується зарадити злиденній долі мужика легальними реформами і дрібними вдосконаленнями.

В образі Антона Джура Конiському вдалося узагальнити ряд характерних рис буржуазного інтелігента, людини «віку грошей, віку егоїзму». Хоч образові Джура бракує завершеності, він усе ж був новим в українській літературі, відкривав пізніше створену в ній галерею образів буржуазних інтелігентів.

Провідним героєм повісті-хроніки є Семен Жук. Коли він заявляє, що не буде одягати народного вбрання, то в цьому виразно чуються нотки полеміки Жука з своїм літературним попередником Радюком з «Хмар» І. Нечуя-Левицького, який одягав свитку, бажаючи зблизитися з народом і таким чином «викинути значок про свої ідеї», а проти «хмар» протестував словом, патетичними тирадами. У висловлюваннях Жука чується полеміка і з тими людьми шістдесятих років, які, прикриваючись легальними формами громадської діяльності, вели в народі політичну пропаганду. Політикою, всякими розмовами про «Січ і Гонту» Жук не бажає займатися ще й тому, що це викличе роздратування уряду, приведе до того, що уряд одразу «замаже рот», відповість суворими репресіями.

Не приймаючи революційних методів боротьби за перетворення суспільства, Жук проповідує поступове, мирне вдосконалення життя, власну діяльність обмежує рамками легальності і філантропії, прагне визволити селян з економічної неволі за допомогою позичкової каси, «дешевого кредиту», влаштування громадської кузні, крамнички, «дітського приюту» та ін. У всій цій діяльності героя повісті яскраво виявляється характерне для ліберального народництва маніловське бажання засипати прірву класових суперечностей «малими ділами».

Інколи автор наділяє Семена Жука фальшивим оптимізмом, хоче переконати читача, що Жукове «практичне діло» дає свої позитивні наслідки. Водночас з цим є в повісті і такі місця, де програмні герої намагаються більш тверезими очима глянути на «малі діла», мріють про якісь радикальніші способи поліпшення злиденних умов життя селян. Так, наприкінці другої частини твору Рися Жук каже братові, що його позичкова каса, гуртові крамнички, молотарки і віялки — все це не панацея від народних злиднів, а всього лише «паліативи», що для поліпшення становища селян потрібно дати їм землю. В самої Рисі з'являється намір віддати селянам частину землі, хоч потім вона про цей намір забуває, вихваляючи ті ж таки «паліативи», аполітичну культуртрегерську діяльність.

До речі, і сам Конiський в одній економічній статті цього часу стверджував, що селян, які в основній масі знемагають від великих податків, земських грабунків, потрапляють у кабалу до куркулів, стають «банкротами, неоплатними довжниками», треба за невисоку плату «наділити землею», що такий захід, мовляв, усуне «економічне кріпацтво» [1]. Хоч тут Конiський і намагався добратися «до корення», він упускав з поля зору класовий характер тогочасного буржуазного суспільства, всю суспільну організацію тогочасного капіталістичного господарства, антагоністичність капіталістичних виробничих відносин, той незаперечний факт, що володіння землею в таких умовах «нітрохи не усуває скотських злиднів цих землевласників, яких безсоромно грабують інші такі самі землевласники — «селяни»» [2], «що ніякими реформами на грунті сучасних (капіталістичних.— *М. С.*) порядків допомогти справі не можна, що і кредит, і переселення, і податні реформи, і перехід в руки селян всієї землі,— нічого істотно не змінять, а навпаки — повинні посилити й розвинути капіталістичне господарство...» [3].

Тепер, коли стала відомою й третя частина повісті-хроніки, добре видно, що Конiський в суспільному житті середини 70-х років бачив і таких «нових людей», які «йшли в народ» з метою соціалістичної пропаганди, прагнули підняти селян на революцію. Такими «новими людьми» в третій частині повісті-хроніки є коваль Іван Бігунович (Михайло Степанов) та «курсистка» Параска Єрківна (Марина Вовна).

---

[1] *Кошовий О.* Коли ж виясниться? За проводом повісті Левицького «Хмари».— Правда, 1875, ч. 20, с. 812—813.

[2] Де добре, там батьківщина *(латин.)*.

[1] *Старий О.* Що діється на Україні? — Правда, 1875, с. 18, с. 727—729.

[2] *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 199.

[3] Там же, с. 227.

Хоч сам Коніський не поділяв поглядів і практичної діяльності революційних народників, скептично ставився до соціалістичної пропаганди, до брошур типу «Парова машина» та «Хитра механіка», він з належною об'єктивністю намалював образ революційного народника Івана Бігуновича. Про цього «молодого, красивого парубка» дізнаємося, що він навчився ковальського ремесла в київській залізничній майстерні і став ковалем в організованій Жуком громадській кузні. Селяни шанують коваля за «тямущу голову» і «золоті руки», за привітність і веселу вдачу. Головним тут є конфлікт між Жуком і Бігуновичем — ліберальним і революційним народниками, конфлікт, зміст якого дає виразне уявлення про соціальне обличчя обох героїв. Бігунович обстоює потребу ширення в народі соціалістичних ідей, а Жука називає «постепеновцем».

Ряд сцен третьої частини твору, передусім тих, де говориться про Параску Єрківну, про її невдале «ходіння в народ», свідчить, що письменник інколи влучно підмічав і критикував слабкості в діяльності революційних народників 70-х років. Правда, ця критика породжувалася в Коніського (як, до речі, і в Тургенєва, автора роману «Новь») не стільки його розумінням історично зумовлених слабкостей революційного руху народників-сімдесятників, скільки внаслідок того, що він був принциповим противником революції.

Програмні герої Коніського Семен і Рися Жуки — ці справжні ліберальні «латальники» суспільних порядків, котрі бажали поліпшити вкрай злиденне становище селян у рамках існуючого гнобительського ладу, без відкритої політичної боротьби з самодержавством, були в стократ більшими утопістами (до того ж міщанського, маниловського штибу), ніж революційні ходаки «в народ», в утопічних поглядах яких все-таки було здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас. Історичну заслугу революційних народників 70-х років слід бачити в тому, що вони, йдучи «в народ», пропагували в його гущі революційні ідеї, будили народну думку, створювали атмосферу невдоволення і критики, заперечення і протесту проти самодержавного ладу. Цю історичну роль революційних народників 70-х років добре зрозумів Панас Мирний, повість якого «Лихі люди» є гостро полемічною щодо повісті-хроніки «Семен Жук і його родичі». Головним життєвим гаслом героя Панаса Мирного — дійового народника-революціонера Тимофія Жука було: «Бийся! Борися!»

Своєю помірковано-ліберальною тенденцією, характером трактовки образів «нових людей» повість-хроніка «Семен Жук і його родичі» напрошується на порівняння з такими творами російської літератури, як роман «Николай Негорев» І. Кущевського, повість «Новые времена» та роман «Знамение времени» Д. Мордовця. Не пройшов повз увагу Коніського і роман Тургенєва «Новь» (1877),

присвячений революційному народництву 70-х років. Не без впливу автора «Нови» Коніський у третій частині повісті-хроніки намагається «ловить момент» — малює образи революційних народників, їх невдале ходіння «в народ», створює позитивний образ Семена Жука, ідейно близький до тургенєвського позитивного героя «постепеновца» Соломіна.

Свого часу один з російських критиків справедливо дорікав Тургенєву за ідеалізацію Соломіна, за те, що цей герой являє собою «какой-то ходячий, олицетворяющий совет»[1]. Ще з більшою підставою цей докір можна зробити Коніському, програмні герої якого — Семен і Рися Жуки, Віренко — часто-густо втрачають риси «живих людей», виступають безликими доктринерами, такими собі «великорозумниками», в яких для кожного випадку є готова порада.

Повість-хроніка «Семен Жук і його родичі» залишилася яскравим зразком «хапаної літератури» (термін І. Франка). Все ж твір цей не позбавлений історико-літературного інтересу. Ознайомлення з ним дозволяє глибше зрозуміти початковий етап у розвитку українського роману й повісті, той етап, коли різними письменниками з різних позицій — революційно-демократичних і ліберально-народницьких — ставилася й розв'язувалася проблема «нових людей».

Помітне місце у творчому доробку Коніського займає соціальна повість «Юрій Горовенко» з підзаголовком: «Хроніка з смутного часу» (Львів, 1885). Твір цей справді має виразні ознаки хроніки. В його сюжет вкраплено згадки про історичні події, що відбувалися в добу урядової реакції 80-х років, названої письменником «смутним часом». Так, на сторінках повісті згадано про вибух у Зимовому палаці, влаштований 1880 р. С. Халтуріним з метою вбивства Олександра II, про невдалий замах І. Молодецького на міністра внутрішніх справ М. Лоріс-Меликова і спробу Л. Гартмана підірвати царський поїзд, про політичні процеси над арештованими народовольцями-терористами та ін.

Конкретно-історичними реаліями густо насичена й характеристика 40—60-х років, що в структурі повісті відіграє роль своєрідної передісторії, розкриває минуле головного героя твору Юрія Горовенка. Миколаївська реакція, справа Петрашевського, «завірюха з-за Кирило-Мефодіївського братства», Кримська війна і падіння Севастополя, вихід Кулішевої «Хати», Шевченкового «Кобзаря», «Основи», виникнення українофільських гуртків, недільних шкіл, польське повстання 1863 р., урядова реакція 60-х років, каракозовщина — такий далеко не повний перелік тих конкретно-історичних подій, що характеризують суспільні умови, в яких син збіднілого

[1] *Михайловский Н. К.* Записки профана.— Отечественные записки, 1877, № 2, с. 324.

поміщика-невдахи, типовий різночинець Юрій Горовенко виходив на дорогу життя, вчився в повітовому училищі, кадетському корпусі та університеті.

Орієнтація Конiського на конкретні суспільні події, на певні історичні особи найбільш відчутна, коли він показує перебування Горовенка в кадетському корпусі в Отаві. Учитель історії Дмитро Павлович Пучка справив значний вплив на Горовенка, розвинув його здібності, критичний погляд на життя, давав йому читати Руссо, Вольтера, Бюхнера, Фейєрбаха, Бєлінського, Міцкевича, Пушкіна й Шевченка, виховав з нього «націонала-народолюбця». Прямі вказівки на те, що Пучка був товаришем по університету Куліша, Білозерського, Навроцького, Оп. Марковича, добрим знайомим Костомарова й Шевченка, довгі роки викладав історію в кадетському корпусі в Отаві, гуртував навколо себе молодь, спрямовував її сили на культурно-освітню роботу, не залишають будь-якого сумніву в тому, що прообразом його став Дмитро Павлович Пильчиков — колишній член Кирило-Мефодіївського товариства, довголітній викладач історії в Полтавському кадетському корпусі, активний учасник культурно-просвітнього руху 60-х років [1].

До повісті «Юрій Горовенко» виявляли посилену увагу охоронники самодержавства, вбачаючи в ній «злочинну протиурядову тенденцію». У жандармському висновку, що його потім переказав сам Конiський, зазначалося: «Тенденціозність брошури Красюченка «Юрій Горовенко» лежить іменно в прямуванні довести, що вина в розвої соціально-революційного руху останніми часами в Росії впадає на наше правительство і його урядників, котрі ніби своїми утисками, переслідуваннями, арештами, ревізіями і казнями (карами на смерть) людей неповинних самі часто примушують людей «благонамірених» переходити до гурту анархістів» [2].

Підставою для такого висновку був виведений у повісті головний герой, його соціально-політична сволюція. Горовенко був людиною справді «благонаміреною», мирним українофілом-культурником. Рішуче розходячись з тією молоддю, яка «йшла в народ» з революційними прокламаціями, «золотими грамотами», що містили «зазиви до різні», Горовенко обстоював програму культурно-освітньої діяльності. З цією метою він обрав посаду вчителя гімназії, ставив завдання виховувати кадри «національно-свідомої» інтелігенції, котра б дбала про народні духовні і матеріальні інтереси. Але й цих

[1] *Волинський П.* Олександр Конiський та його повість.— В кн.: *Конiський Олександр.* Юрій Горовенко: Хроніка з смутного часу.— Сяйво, 1929, с. 14—16.

[2] *Конiський О.* До моеї пригоди у Волочиську 8.VIII. 1885.— ІЛ, ф. 100, № 338.

мирних намірів Горовенкові не вдається реалізувати, оскільки він живе в «смутний час», коли повсюди твориться велике зло, коли «громаді зашивають уста», «кують у пута слово», а люди гинуть, «мов собаки на шибениці» — часом за одне необережне слово, часом «за те тільки, що чесна, молода, не спаскуджена ще лакейством натура не витерпить, про чорне скаже, що воно не біле, а чорне».

В умовах цього «смутного часу», коли уряд своє основне завдання бачить у тому, щоб «викорчовувати крамолу», жертвою урядового самовладдя стає й учитель Горовенко. Супроводжуваний знущанням над правами людської особи поліційний обшук, увільнення від служби, позбавлення права давати приватні уроки, а потім висилка в провінційний Глупів під нагляд поліції — таких ударів зазнає Горовенко.

Під впливом цих обставин у свідомості Горовенка сталося ціле збурення. Він відчув, що «прежній Горовенко, который проводив бороття проти зла освітою й шляхом мирного розвою, сей Горовенко в ньому вмер. Замісто його вирiс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові». «Я тепер соціаліст!.. З цього часу я... я самий проводар соціалізму й революції»,— каже «новий» Горовенко, про якого далі дізнаємося, що він зв'язується з керівництвом революційно-народницької терористичної партії «Народна воля», одержує звідти листи, чекає наказів.

Проте бунтарство Горовенка швидко вщухає. Ні в яких революційних акціях цей герой себе не виявляє, даної присяги мстити ворогам не виконує. Вся «революційність» його виявляється тільки в тому, що він чекає завдань «комітету». Коли ж надходить одне з таких доручень — писати статті для «Народної волі», то читач так і не може дізнатися, чи Горовенко його виконав. Тим часом стає відомо, що цей «бунтар» апелює до міністра внутрішніх справ Лоріс-Меликова, прохаючи зняти з нього поліційний нагляд. В повісті Горовенко постає безвольною, розслабленою людиною, яку засмоктує багно міщанства і яка зрештою на грунті ревнощів накладає на себе руки. Але шлях, на який став Горовенко, не являв для Конiського суспільного ідеалу, і не тільки тому, що письменник не поділяв форм і методів революційної діяльності народовольців-терористів, а й тому, що він у принципі не приймав будь-яких форм революційної боротьби. Горовенко, який під впливом урядового самовладдя залишив українофільську культурно-освітню діяльність і зв'язався з «Исполнительным комитетом», був для Конiського людиною пропащою. Ця авторська думка особливо яскравий вираз знаходить у підсумкових роздумах адепта мирного українофільства інженера Копача, який у фіналі повісті каже про Горовенка: «Погиб чоловік... Нізащо погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місці, при інших обставинах не те б з його вийшло.

Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи в нас діється!»

І. Франко мав цілковиту рацію сказати, що автор «Юрія Горовенка» «вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але заразом нещастям, що мусило вирости з дикої самоволі російської адміністрації»[1]. Водночас критик бачив у цій повісті і «деякі гарні уступи». До їх числа сміливо можна віднести сцени й епізоди, що малюють юнацькі роки Горовенка, пережитий ним поліційний обшук; вдалися письменникові й сатиричні образи перелякаиих реакцією глупівців; безсумнівним творчим успіхом автора є симпатичний образ Галкіна — колишнього учасника польського повстання 1863 р. та ін.

Щодо критики Кониським «темного царства», реакційних заходів уряду, то вона при всій своїй радикальності, відзначається половинчатістю. Водночас з тенденцією зверхньою, протиурядовою повість «Юрій Горовенко» має ще й тенденцію внутрішню — усовістити і напоумити уряд та його охоронців, переконати їх у тому, що вони, вдаючись до утисків, переслідувань, арештів і страт, творять «велике зло». Мовляв, коли б цього не було, то не було б і соціально-революційного руху, мирний українофіл-культурник Горовенко не став би анархістом, а займався б культурно-освітньою роботою, моральним вихованням себе і ближніх, писав би книги на історичні теми, словом, впроваджував би в життя програму ліберального українофільства.

А що подібне українофільство розглядалося Кониським як панацея від усіх лих, видно з такого щирого признання письменника: «Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти сього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою — і значить бути українофілом... Кажу: само лишень українофільство може спасти народ від страшенної темноти, убожества, деморалізації і експлуатації його різними п'явками. Коли б я міг — я б сказав у вічі хоч би й самому імператорові: «Українофільство — спасеніе Росії! Візьміться за його — і спасете і спасетеся»[2].

Втім, Кониський і в наступні роки не сходив з позицій мирного українофільства, ліберального народництва, його дрібнобуржуазних, міщанських засад, з цих позицій написав не один твір. Це, зокрема, «фотографія» «Вісім день з життя Люлі» («Зоря», 1894), у якій слідом за відомою свого часу повістю російського письменника Г. М. Потапенка «На действительной службе» (1890) — цим класичним зразком міщанської белетристики (тут герой, відмовившись від блискучої духовної кар'єри, йде на «действительную службу» сільським священиком, щоб допомагати прихожанам),— Кониський створює образи ідеальних українофільствуючих попів, нав'язує їм бажання вести свою паству «до царства не самого тільки небесного, а й земного, до царства правди, справедливості і добробуту на землі». Цих справжніх героїв «малих діл» Кониський і силкується виставити рятівниками селянства від злиднів.

Ідеями «громадівства», «міщанського соціалізму», такими характерними для ліберального народництва, перейняте оповідання Кониського «Стельмахи» (в першодруку: «Брати Чепіги», «Зоря», 1888). Твір цей починається соціальною драмою, а закінчується прекраснодушною маниловською байкою. Головний герой твору Іван Чепіга — в минулому запеклий злодій, людина, якій довелося зазнати багато горя — під старість не нахвалиться змінами, що сталися в житті його родини.

Як зуміла ця родина позбутися злиднів, придбати землю, досягти заможності? Виявляється, вирішальну роль в цих перемінах відіграли «десять рублів», що їх «з легкої руки й щирого серця» дав сільський піп Іванові Чепізі. Йому ж «упала з неба нова ласка»: якось їхав хутором молодий панок (безумовно, ліберальний народник!) і дав пораду, як треба правильно господарювати, щоб жити в щасті й достатку. Згідно з рецептами панка — пропагандиста «міщансько-соціалістичних ідей» — Чепіженки почали вести гуртове господарство — і стало їм «навіки добре» — «і скотинки побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили». Перестали Чепіженки й горілку пити, й сваритися та лаятися, почали їх люди шанувати та незлобиво називати гуртовиками.

Отож автор оповідання «Стельмахи» нічим істотно не відрізнявся від тих «друзів народу», які, закриваючи очі на класовий антагонізм тогочасного суспільного життя, у всі сурми сурмили про потребу заведення на селі хліборобських артілей, спілок та ін. Коли відомий ідеолог ліберального народництва С. Южаков з метою поліпшення становища селян радив утворювати артілі, товариства громадських оранок, називав їх «усуспільненням землеробського промислу», В. І. Ленін дав гідну відповідь цьому «другові народу». Він писав: «Звичайно, це — тільки курйозно, тому що для усуспільнення потрібна організація виробництва не в межах одного якогось сільця, тому що для цього необхідна експропріація «глитаїв», які монополізували засоби виробництва і порядкують теперішнім російським суспільним господарством. А для цього потрібна боротьба, боротьба і боротьба, а не пустяковинна міщанська мораль.

І через те подібні заходи обертаються у них в лагідні ліберальні напівзаходи, які животіють від щедрот філантропічних буржуа

[1] *Франко І.* Молода Україна, с. 41—42.
[2] ІЛ, ф. 108, № 136, с. 7—8.

і завдають далеко більше шкоди відвертанням експлуатованих від боротьби, ніж користі від того можливого поліпшення становища окремих осіб, яке не може не бути мізерним і хистким на загальній основі капіталістичних відносин»[1].

Пропаговані Кониським ліберально-народницькі й українофільські ідеї знайшли своєрідний синтез у романі-хроніці «Грішники» («Зоря», 1895). У початкових його розділах письменник малює похмурі картини економічного занепаду, в якому опинилося село Варварівка. Не дочекавшись «слушного часу», безземельні варварівці існують з того, що орендують землю у поміщиці Пащенківни, але збирають дуже вбогий урожай, з року в рік не мають чим сплачувати оренду, вкрай занепадають. Та катастрофи, з волі автора, не відбувається, оскільки у варварівців є «праведна душа» Артем Пригара — поміщик-ліберал і «свідомий син України», власне — українофільствуючий «друг народу», який хоче працювати «по спроможності, де можна і як можна, на користь рідному краю і народові». Він відстрочує їхні борги, ставить собі за мету допомогти цим злидарям «вийти на ліпшу стежку побуту економічного». Дійшовши висновку, що передача варварівцям власних півтори тисячі десятин не становитиме ліпшого варіанту (ще б пак!), Пригара виїздить до Петербурга, щоб зустрітися з своєю хрещеницею Антоніною Пащенківною і вмовити її за доступну ціну продати варварівцям триста десятин землі. Хоч Пащенківна й рафінована аристократка, людина егоїстична, позбавлена любові до рідного краю, будь-якого інтересу до тих, чиєю працею вона живе, Пригарі порівняно легко вдається витягти свою хрещеницю з «атмосфери егоїзму», розворушити в ній «патріотично-демократичні почуття», прищепити їй український народно-національний ідеал», свідомість того, що настав час всім українським панам — цим «великим грішникам перед рідним краєм, перед рідним народом» — покаятися і спокутувати свої гріхи. Отож рече і биша: Пащенківна під впливом Пригари дуже швидко перевиховується і дарує триста десятин землі зовсім невідомим їй варварівцям.

Так легко розв'язавши земельне питання, як і всі інші конфлікти, а заодно й одруживши підстаркуватого Пригару з вродливою хрещеницею, автор закінчує роман епілогом — несусвітною ліберально-народницькою ідилією: через три роки злиденна Варварівка змінилася до невпізнання, має святковий вигляд; варварівці вже не скніють у голоді й холоді, а живуть по-людськи, гуртом орють, сіють, жнуть і молотять.

Перед нами напрочуд виразна картина «міщанського соціалізму»,

[1] *Ленін В. І.*, Повне зібр. творів, т. 1, с. 228.

по-маниловськи сконструйованого устрою, де і вовки залишаються ситими, і вівці цілими. В бурхливому океані класових суперечностей і боротьби цей «соціалізм» встановлюється на малесенькому кораловому острівці, ім'я якому — злиденна Варварівка, встановлюється мирно, завдяки гуманній, філантропічній діяльності «свідомих синів України» — національних буржуйчиків. Як автор роману-хроніки «Грішники» Коніський ігнорує реальну дійсність, знаходиться в полоні ліберально-народницької й буржуазно-націоналістичної мрійності, по-міщанськи закриває очі на класовий антагонізм в тогочасному буржуазно-поміщицькому суспільстві, виявляє нерозуміння необхідності політичної боротьби самих трудящих з метою соціального і національного визволення. Незважаючи на наявність у «Грішниках» поодиноких реалістичних епізодів і сцен, твір цей є назадницьким, реакційним, таким, що своїми фальшивими байками здатний був тільки затьмарювати соціальну свідомість трудящих, відвертати їх увагу від революційної боротьби.

Коніський не розумів корінних причин народного горя в буржуазному суспільстві і не приймав революційних способів його перетворення. Як письменникові йому дуже шкодило й те, що він надто спрощено уявляв завдання художньої літератури. «Задачею нашого письменства (белетристики),— писав Коніський,— я ставлю пропаганду, через що я не пильную за художньою стороною»[1]. Оскільки ж письменник часто пропагував нежиттєві, фальшиві ідеї, а художності надавав другорядного значення, то цілком натурально, що з-під його пера з'явилося немало белетризованих сурогатів, які відзначаються оголеною тенденційністю, схематизмом і декларативністю у змалюванні життя і характерів людей, спрощенням, а то й банальним розв'язанням конфліктів.

Тільки тоді, коли Коніський виходив не з наперед заданої тези, не з пропаганди своїх «рятівних рецептів», а із спостережених у житті явищ і фактів, осмислював їх як художник, з-під його пера з'являлися твори, позначені реалізмом, демократичними тенденціями. Можна цілком погодитися з І. Франком, який з великого творчого доробку Конського-прозаїка на перше місце ставив оповідання «з українського народного життя», вважав їх «артистично найціннішими», такими, що були «все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас у Галичині»[2].

Відображенню українського народного життя Коніський присвятив кілька десятків оповідань, що своїми темами помітно розширили рамки української прози 70—90-х років. В кращих із них розкриваються разючі картини селянських злиднів — «Чи злочинець,

[1] ІЛ, ф. 3, № 1603, арк. 299.
[2] *Франко І.* Молода Україна, с. 42.

чи недужий» («Зоря», 1885), важка доля жінки-трудівниці — «Наймичка» («Правда», 1876), «Хоча б була постаті дожала!» (журн. «Літературно-науковий вісник», 1898), «За плахту» («ЛНВ», 1900). Названі твори відзначаються соціально-критичним спрямуванням, гуманним ставленням до «маленьких людей», доля яких часто закінчується трагічно: на п'ятнадцять років каторги засуджено селянина Шелеста, що заподіяв смерть рідній дитині, не бажаючи, аби вона так тяжко страждала, як страждав він сам — останній злидень, невиплатний боржник («Чи злочинець, чи недужий»); смертю закінчується мученицьке життя безробітної жінки Стехи, яка нічим не могла зарадити опухлим з голоду чоловікові-каліці та маленькому синові («Наймичка»); бідна німа жінка Настя продає єдине своє добро — телицю, щоб поховати чоловіка, а потім у розпачі топиться в колодязі («Хоча б була постаті дожала!»). Перше з названих оповідань, що своєю темою перегукується з новелою В. Стефаника «Новина», дістало позитивну оцінку І. Нечуя-Левицького, який писав Конисському: «От і я недавно прочитав Вашу повістку «Чи недужий...», і вона мені дуже сподобалась. Ваш талант вже зовсім розвився. Оповідання чудове, щодо стилю — дуже гладеньке і читається з великим смаком» [1].

В дусі вимог критичного реалізму написана Конисським повість «Козарський ланок» («Правда», 1889), де показано ряд типових явищ з життя пореформеного села, розкрито два його соціально протилежні полюси, представлені, з одного боку, образом зажерливого попа й поліційного донощика Гречаного, а з другого — образом селянина-протестанта Наума Олешка, який, невдоволений повсюдною соціальною кривдою, хоче жити «по-людськи», задумується над питанням: «Як спекатися лиха? Хто винен, що люди бідують?» — але не годен дати на них ясної відповіді.

Не примиренням ворогуючих сторін, не байкою про «міщанський соціалізм», а картиною стихійної помсти закінчується цей глибоко реалістичний твір: селянин Олешко, землю якого загарбав піп-жмикрут, спалює його дворище. В статті «Українська література серед інших літератур світу» академік О. І. Білецький, вказуючи, що специфічним для української літератури XIX — початку XX ст. є образ месника, протестанта, реального борця проти соціальної несправедливості, проти гнобителів трудового народу, згадує й головного героя повісті Конисського «Козарський ланок» Олешка, ставить його в один ряд з Варнаком Шевченка, Кармелюком Марка Вовчка, Миколою Джерею Нечуя-Левицького, Чіпкою Панаса Мирного й Івана Білика та ін.[2]

[1] *Нечуй-Левицький І.* Твори: В 10-ти т.— К., 1968, т. 10, с. 198.
[2] *Білецький О.* Твори: У 5-ти т.— К., 1965, т. 2, с. 44.

Цікавий «Козарський ланок» і тим, що в ньому, чи не вперше в українській літературі, з'являється образ «чумазого», введений в літературу М. Салтиковим-Щедріним. Сільський «підрядчик» Сластьон, який уміє перехопити виконання усіх підрядів як у власній громаді, так і далеко за її межами, добряче при цьому наживається, несе на собі зримі риси грядущого сільського глитая, так широко змальованого в українській літературі кінця XIX — початку XX ст., особливо у п'єсах І. Карпенка-Карого. Образ цей знайшов своє реалістичне втілення і в ряді інших творів Конисського.

«Козарський ланок» під назвою «Спокуслива нива» 1900 р. передруковано в третьому томі зібрання творів Конисського. До речі, цензор у висновку про цей твір зазначив, що автор «в весьма непривлекательных красках выставил сельское начальство», а також «местного священника, прибегающего из корыстных целей ко всякой неправде и даже клевете» [1]. Хоч повість, зрештою, й пройшла цензурні рогатки, але в ряді місць у ній було притушено соціально гострі моменти і знято фінальну сцену пожежі.

Не була чужою для Конисського й здорова традиція критичного реалізму — відображення темних сторін народного життя, рис відсталості в свідомості й побуті селянства. В його нарисовому оповіданні «Зáвертка» («Зоря», 1886) правдиво показано темноту і забобонність селян, їх безсилля перед стихійними силами природи, намагання приборкати ці сили замовляннями, молитвами попів і чаклунством ворожбитів. Показав письменник і таких селян, які вірять в існування «нечистої сили» («Спафарієва рудка»), мають дикунське уявлення про тваринний світ і хвороби, а тому раніше не баченого верблюда приймають за холеру і вбивають його («Отак були вскочили!», «Зоря», 1886). Проти тих наївних романтиків, які в житті пореформеного села ладні були шукати ідилію, рафіновану моральність, спрямоване одне з кращих оповідань Конисського «Народна педагогія» («Зоря», 1886). В центрі уваги тут — селянські діти. В тому, як ці діти забавляються, які влаштовують ігри, добре проявляється дійсність, що оточує дітей, той «оригінал», що стає для них об'єктом ігрового «передражнювання». А «передражнюють» вони відворотні явища. Майстерною рукою відтворено в оповіданні сцену цілого дитячого спектаклю, в якому «суддя» судить піймaного на порубці лісу «злодія», віддає його спочатку «до двору», а потім для хльости «становому». З багатого підтексту оповідання ясно випливає, що причиною безрадісного, антипедагогічного побуту селянських дітей була сумна соціальна дійсність.

Що в загалом здоровій народній моралі (згадаймо хоча б образ діда Євмена з однойменного оповідання) не бракувало й відворот-

[1] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, од. зб. 384, арк. 115—116.

них пережиткових явищ, зокрема дій, ім'я яким — груба помста, незаконне присвоєння особистістю права на акт розплати, котрий в буржуазному суспільстві закінчується грошовою компенсацією за нанесення «моральної шкоди»,— дуже живо, з щирим гумором, ба й з соціальним підгрунтям розказано Конiським в оповіданні «Пімста» («Правда», 1891).

Об'єктом критичного зображення для Конiського часто служили явища й типи, породжені новою капіталістичною дійсністю. Як непереможна в буржуазному суспільстві влада грошей підкоряє собі людей, калічить їх морально, розвиває потворну пристрасть до наживи, збагачення, показано в оповіданнях «Бабуся Харитина» («Правда», 1877); «Баба Явдоха» («Зоря», 1897); «У тісної баби» («Правда», 1899).

Справжнім знаменням нової доби є той факт, що навіть проста, неграмотна бабуся Харитина — панська служниця, раніше знана як «безсребренниця» — не втримується від спокуси «нажитися», отож на свої скромні заощадження купує й перепродує акції, водить компанію з різними аферистами, стає акціонеркою «горілчаного товариства». «Новою людиною» тогочасного села є й образ баби Явдохи — бездушної жмикрутки, «чумазої», яка наживається на різних плутнях, ба й на тому, що бідні односельці працюють на неї за одну лише «ласку» — позичку грошей, чи, як говорив Салтиков-Щедрін, «в благодарность за «одолжение» [1]. А назва оповідання «У тісної баби» походить від дитячої гри: той, хто сидить на кінці лавки, прагне витіснити того, що сидить на середині, аби зайняти його місце. Щось схоже відбувається і в житті, яке зображує письменник у названому оповіданні: молодий селянин, Дмитро Пухлина, веде з рідним батьком таку «гру» на «витіснення»,— власне, позиває батька за невиплачені «векселі», що батько з волі сина потрапляє до суду, а потім і в острог.

Ширше й глибше тема потворної наживи розроблена Конiським у повісті «Наввипередки» («ЛНВ», 1903). Залізна руда, видобуток якої має принести мільйони грошей,— таким є головний об'єкт, до якого «наввипередки» кидаються українські буржуйчики — банковий «туз» Вакуленко-Тригубенко, урядовець і землевласник Ворона, гірничий інженер Летючий, ведуть між собою запеклу конкурентну боротьбу, спільно з буржуазією іноплеменною організовують акціонерні товариства, будують заводи, мріють про «свій Кривий Ріг».

Тут уже в образі українських інтелігентів постають не ідеалізовані автором «друзі народу» з середовища заможних верств (як це було в «Семені Жуку...», «Грішниках», «Стельмахах» та ін.), а п'явки народні, хижі набувачі багатства, капіталісти, які за допомогою

[1] *Салтыков-Щедрин М. Е.*— Избранные произведения: В 7-ми т.— М., 1949, т. 6, с. 248.

попівської проповіді, обманних дій різних шахраїв (типу пройдошливого Наймитенка та інших) грабують селян, за безцінь відбирають у них землю для будівництва на ній рудників. Як про повість «Наввипередки», так і про повість «Козарський ланок» дореволюційний критик висловив слушну думку: «в обох цих творах Конiського, на відміну від його більших повістей і хронік, «тенденція насувається сама собою», насувається тому, що «саме списування економічного визискування мужиків інтелігентами — значиться, спритними людьми — промовляє за визискуваними» [1].

Реалізм, брак зверхньо-нав'язливої авторської тенденції властивий і ряду оповідань Конiського, присвячених різночинній інтелігенції. Кращим серед них є етюд «Антін Калина» («Світ», 1891), що його І. Франко поставив на перше місце серед оповідань, друкованих Конiським у «Світі», про інші ж сказав, що вони «визначалися добрим літературним обробленням» [2]. На фоні урядової реакції 60-х років постає тут образ покараного адміністративним засланням інтелігента, його стрічене життя. Доля Антона Калини є тим сумнішою, що карається він безневинно. Єдиною провиною цієї людини, яка довгі роки перебувала на засланні, підірвала здоров'я, втратила близьких, було її прізвище, що його царські тюремщики сплутали з прізвищем якогось державного злочинця. В окремих епізодах оповідання, передусім тих, що малюють адміністративне заслання Калини, виразно відчутні елементи автобіографізму. Автобіографічний характер має нарис «Пригода в дорозі» («Правда», 1889), в якому відтворено суспільну атмосферу напередодні польського повстання 1863 р., з дошкульним гумором показано охоронні заходи прислужників царизму.

Різні сумні історії з життя народних учителів, зневажених і принижених, переслідуваних жандармами, панами, попами, старшинами, писарями, розкриває письменник в оповіданнях «Чотири вечері» («Зоря», 1887), «Непримиренна» («Правда», 1892). Останній твір, навіть при тому, що має він благодушну кінцівку, оте захоплення героїв «малими ділами» — «робити те, що сьогодні можна», в основі своїй є реалістичний, особливо в тих численних сценах і епізодах, в котрих правдиво показано, як різночинниця Таня, не маючи ніякої матеріальної підтримки, проходить тернистий шлях життя, перш ніж добивається права на одержання диплома сільської вчительки, що було її заповітною мрією, смислом усього життя. Хвилюючим є оповідання «Сестра-жалібниця» («Зоря», 1892), в якому

[1] *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності Олександра Конiського.— Перемишль, 1908, с. 20.

[2] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. с. 360.

з щирою симпатією змальовано образ непримітної героїні — медичної сестри Ніни Маківки. Прибувши у злиденне єврейське село Кисилівку, вона самовіддано рятує людей від холери, жертвує всім навіть власним життям.

Трагічний образ різночинця-інтелігента, талановитої людини, яка не розцвівши відцвітає, всіма забута бореться із злиднями, вмирає від сухот, створив Кониський в оповіданні «Доля одного письменника» («Зоря», 1887). Цей суворо реалістичний твір має підзаголовок «етюд з натури». Такою «натурою» для автора міг бути не один його знайомий — і П. Кузьменко, і В. Кулик, і І. Новицький, і А. Свидницький, і Т. Зіньківський. Цей останній, як потім згадував Кониський у листі до етнографа М. Дикарєва, «трохи що не голодний лежав хорий на сухоти і товариство (йдеться про певну частину київської Старої громади.— *М. С.*) відмовило дати йому в позику сотню рублів» [1]. Між іншим, близький до цього мотив проходить і в названому оповіданні.

Над тими умовами, в яких доводилося працювати діячам гнобленої царатом української культури, відкриває завісу оповідання «Тривоги автора і видавника» (газ. «Руслан», 1902). Скажімо, одна з вимог царських указів полягала в тому, щоб при друкуванні українських книжок не допускалися відступи від загальноприйнятих правил російської мови. А оскільки правопис однієї мови не міг бути цілком прикладений до іншої, то на цьому грунті для українських письменників створювалися додаткові труднощі, а ще більше непорозуміння з цензурою. За найменшу правописну дрібницю цензор погрожував накласти на вихід книги заборону. Прикладів, що розкривають гнобительський характер «высочайшего» указу, свавілля царських цензорів, кожний з яких мав своє поняття про спосіб передачі української мови «общепринятым правописанием», в оповіданні наведено немало. Звісно, не одною цензурною «філологією», ілюстрацією правописних «отступлений», живцем взятих з тогочасної сумної практики видання українських книг, вражає читача цей твір. Його головну ідею письменник доносить через розкриття образів людей — письменника Кривунди та видавця Спориша, через їхні душевні тривоги і хвилювання, викликані свавіллям царських цензорів, які не тільки могли заборонити українську книгу, а й виставити проти її автора та видавця політичне звинувачення, в правописному «отступлении» побачити «сепаратизм».

У творчому доробку Кониського є ряд творів, які відображають комічне, смішне в житті. З-поміж них виділяється оповідання «Бугай», назване І. Франком «гарною штукою». Публікуючи цей твір 1901 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника», І. Франко

[1] ІЛ, ф. 77, № 265.

супроводив його такою цікавою приміткою: «Отсе оповідання передано було мені пок. О. Я. Кониським ще 1885 р. для «Зорі». Тодішня громадська цензура признала його нездалим для друку з «естетичних» причин. Надіюсь, що естетичні погляди серед нашої громади настілько змінилися, що сьогодні кождий залюбки і без соблазна прочитає отсе живе, надихане щиро народним гумором оповідання» [1].

В основі розвитку дії цього твору лежить комізм ситуації. Старий селянин з усмішкою згадує про одну абсурдну з погляду здорового глузду подію, в якій йому довелося грати головну роль: у село надійшло розпорядження земства завести громадського бугая і «об избрании такого донести». Представники сільської влади вирішили, що тут йдеться про нову посаду і «обрали на неї сина бідної вдови, змусили його цілий день ходити попереду череди, а вночі знаходитись у стайні». Так одна абсурдна фраза начальників породжує ще абсурдніше рішення підлеглих. Показово, що постать селянського хлопця, який виступає в комічній ролі, викликає співчуття, а не сміх. Об'єктом сміху з боку читача стають тут земські начальники-бюрократи та тупоголові сільські урядовці.

Про плідність пошуків Кониського в сфері сатири засвідчують такі його оповідання, як «Суддя Гарбуз» («Правда», 1875), «Павло Бодько» («Правда», 1878), «Сікутор» («ЛНВ, 1899). З сатиричним блиском у першому творі розкрито політичну і моральну дволикість мирового судді Гарбуза, в якого слово розходиться з ділом. Він вдає з себе заступника інтересів народу, завзято лібералъствує (лає реакційні «Московские ведомости», хвалить Щедріна, цікавиться «робочим питанням») і водночас наживається на народному горі. Іменем «закону» цей жрець Феміди створює такі безвикрутні обставини для викликаних у судових справах селян, що вони змушені виконувати для нього всі польові роботи. У судді Гарбуза, як дотепно висловлюється один з героїв оповідання, «закон» і косить, і жне, і молотить». Дармова праця селян стає для цього ліберальствуючого балакуна основним джерелом збагачення.

На самовикритті головного персонажа побудоване оповідання «Сікутор». Таким тут є кат Петро Довбич, який перед проїжджим чоловіком вихваляється своїми «талантами», вмілим виконанням судових вироків, а найбільше тим, що для нього знайшлося тепле місце в штаті земської управи. Довбич — недолюдок, бездушна тварюка, герой різки, кат, так потрібний для діячів земства, цих гореслуг народних інтересів.

«Отакий сюжет і так оброблений варт пера хоч би й Чехова»,—

[1] Літературно-науковий вісник, 1901, т. 14, с. 125.

відзначив свого часу О. Авдикович [1]. Ми ж скажемо, що ката Довбича можна розглядати як літературного предтечу ката Лазаря з оповідання Коцюбинського «Persona grata» (герой цього останнього твору, зрозуміла річ, розроблений різносторонніше й психологічно глибше, ба й «доручення» виконує набагато серйозніші).

До творчого активу Конського слід віднести його сатиричне оповідання «І ми — люди!» Написаний в добу політичної реакції 80-х років, твір цей з'явився на сторінках революційно-демократичного журналу «Світ» (1882) і дістав прихильну оцінку І. Франка. «І ми — люди!» — суспільна сатира, спрямована проти ліберальних обивателів, які в роки реакції відмовились від будь-якого протесту і фактично ставали на шлях прислужництва царизму. У центрі твору — «я»-оповідач — ліберальний панок — і його співбесідник Опанас, їх духовна еволюція під впливом реакції. Рятуючи свої «душі», обидва вони намагаються ізолюватися від суспільства, жити тваринним життям — їсти, спати і навіть не розмовляти. Та відгородитися від життя неможливо. Цей стан героїв передається за допомогою оригінального прийому. Розповідь будується так, що звичайна розмова на побутові теми завдяки законам асоціації набуває соціального звучання. Так, обидва герої, згадуючи смачну картоплю, якою їх частувала баба Оришка, непомітно для себе починають розмову про безземелля селян. Але ненароком торкнувшись забороненої теми, ці обивателі так лякаються, що знову і надовго втрачають дар мови, після кількох подібних приступів ляку виявляють готовність «служити», зближуються з «героями» реакції.

Засобами сатиричної типізації оповідання «І ми — люди!» близько стоїть до знаменитого роману Салтикова-Щедріна «Сучасна ідилія» [2]. Наслідуючи великого російського сатирика, Конський не змальовує своїх героїв всебічно, а зосереджує основну увагу на одній визначальній рисі (полохливості), котра подається оголено, загострено, широко використовує принципи гіперболізації і навіть гротеску. Гіпербола виступає тут як дуже влучний прийом розкриття глибинної суті відображуваних суспільних явищ і характерів людей. Важливу роль у створенні сатиричного ефекту відіграє прихована авторська іронія, яка супроводжує всю розповідь основного персонажа. Пізніше до цього щедрінського сатиричного прийому вдасться Панас Мирний, глибоко викрие єство полохливого панка, що запобігає перед «героями» реакційного насилля (оповідання «Дурниця»).

[1] *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності Олександра Конського, с. 14.

[2] Див.: *Осмоловський В. Ф.* Традиції революційної сатири: М. Є. Салтиков-Щедрін і українська література 70—90-х рр., XIX ст.— К., 1970, с. 94—98.

Пізнавати й зображати людину, її внутрішній світ, її душу вчився Конський і в Достоєвського, свідченням чого є його оповідання «Хвора душа» (1895; інша назва: «В день святої волі»; першодрук: Твори, т. І, Одесса, 1889), не позбавлене патологічного елементу, однак такого, що був спричинений явищами соціального порядку. Моторошне кріпацтво, різні нелюдські покарання, глум над людською особистістю травмували психіку колишнього кріпака Антона Прядки, виробили в його характері підвищену чутливість до образ. Він з тих, хто не може забути глуму, знущання над ним, відтак знаходить вихід своєму палкому гніву в тому, що лає панів, причому робить це тільки «в день святої волі» (в роковини реформи 1861 р.), а об'єктом лайки обирає не лише свого кривдника, а будь-кого з панів, навіть зовсім йому не знайомих, цілком випадкових.

Антона Прядку судять, штрафують, але він не вгавае, настирливо продовжує своє, вважається людиною з «вадами», «несамовитим». Ми тепер, користуючись термінологією психіатрів, назвали б Антона Прядку «застряваючою особистістю», тобто людиною наділеною схильністю до «застрявання афекту», з такими акцентуйованими рисами, які здатні перейти в патологічний стан. Відзначивши, що в застряваючої особистості дія афекту припиняється дуже повільно, спеціаліст при цьому говорить: «Варто лише подумати про те, що трапилося, і негайно оживають емоції, які супроводжували стрес. Афект у такої особистості триває дуже довго». І не менш цікаві для нас дальші міркування спеціаліста: «Патологічні наслідки породжують насамперед егоїстичні афекти, оскільки саме для них властива особлива сила. Ось чому застрявання афекта найяскравіше виявляється тоді, коли зачіпаються особисті інтереси акцентуйованої особистості. Афект у таких випадках виявляється відповіддю на вражену гордість, на зачеплене самолюбство, а також на різні форми пригнічення... Образа особистих інтересів, як правило, ніколи не забувається застряваючими особистостями, тому-то їх часто характеризують як *злопам'ятних* або *мстивих* людей. Крім того, їх називають *чутливими, хворобливо образливими, легко вразливими людьми.* Образи в таких випадках насамперед торкаються самолюбства, сфери зачепленої гордості, честі» [1].

Міркування вченого-психіатра дозволяють краще зрозуміти «хвору душу» Антона Прядки, соціальну зумовленість його «хвороби». Досить згадати той факт, що за кріпацтва він став жертвою панської сваволі (пан-нелюд зав'язав його у лантух та ще й звелів на глум водити по селу). Важливо відзначити, що в творі немає голої

[1] *Леонгард К.* Акцентуированные личности.— К., 1981, с. 75.

тенденційності, нав'язуваної автором. Письменник зумів розкрити причинові зв'язки між «хворобою» героя і суспільною дійсністю не прямолінійно, а засобами психологічного аналізу. Хоча Антон Прядка людина з травмованою психікою, він сам досить ясно бачить картину своєї «хвороби». Показовою у цьому плані є його розмова з дружиною незадовго до смерті: «Тобі здається, що я панів лаю?.. То я неволю людську лаю... Щоб ти знала, як прийде день святої волі, так у мене й закипить на серці проти неволі людської. Коли б я її побачив, я б її зубами загриз; та не знаю, яка вона, чи така, як ота холера, чи така, як трасця?.. Не знаю! Тільки всього й знаю, що така вона саме, як пани, бо пани ж неволять людей...»

Бажанням писати в «новій манері», а отже, й проявляти більшу увагу до психологічного аналізу, до передачі вражень, уявлень, відчуттів, рефлексій, відзначаються такі оповідання Конисського, як «Радощі й скорботи великого скрипника», «В тумані. Дійсність і галюцинації» (інша назва: «Ранком в Алупці») та ін. В цьому останньому творі, що, власне, являє собою поезію в прозі, Конисський передає свої особисті душевні переживання під час перебування в Алупці, коли йшла робота над розділом про Шевченкове заслання, коли в нього краса Чорного моря — тут спрацювала асоціація за контрастом! — викликала згадку про «друге море, з берегом, политим слізьми-журбою та тугою многостраждального поета», коли натруджений працею біограф пережив наплив галюцинацій, зокрема й «зустріч» з Шевченком...

Конисський з його нахилом живо відгукуватися на злободенні явища і події життя часто звертався до жанру нарису. Духом радикалізму, соціальної критики перейняті його «Листи з Полтавщини» («Діло», 1884), в яких на документальному матеріалі стверджено, що селянство Полтавщини хоч і звільнилося 1861 р. від особистої кріпацької залежності, але в основній своїй масі потрапило в «інше, ще гірше, ще тяжче економічне кріпацтво». Спираючись на реальні факти аграрних рухів, що відбувалися в середині 80-х років на Чернігівщині, письменник в одному з кращих своїх нарисів «Анастасіада, або Лихоліття в Чернігівщині» («Правда», 1888), показав, як по селах кипіла боротьба за землю між багатирями і селянською біднотою, як сам чернігівський губернатор Анастасьев — достойний виученик сумнозвісного графа М. Муравйова і один з катів польського народу — терзав «сонну Чернігівщину», «викорінював радикалізм», у кожному інтелігенті бачив соціаліста і однодумця Миколи Кибальчича, виступав у ролі «заступника багатирів та панів», наділяв їх кращою землею, а на селянську голоту напускав каральні загони, різками і багнетами утихомирював «соціальний бунт».

До яких крайніх меж економічного занепаду й деморалізації доходило село за умов капіталізму, показав Конисський у серії етнографічно-економічних нарисів «В Дахнівці» («Зоря», 1894). Для змалювання загалом дуже сумної картини цього села, що стало «кублом великих злиднів», осередком жебрацтва, письменник послуговувався і статистичними даними, і «фотографіями» ряду дахнівчан, і їх сповідями, і етнографічно-фольклорним матеріалом. Не можна не помітити, однак, що цим нарисам шкодить квапливість автора, який істотне, показове, роздираюче душу не раз ставить поряд з неістотним, випадково нахапаним, таким, що являє собою неперетравлену фактологічну сировину.

Загалом прозовому доробку Конисського не бракує й таких оповідань, нарисів, ескізів, етюдів, «фотографій», які відзначаються сірою пересічністю. В них знаходимо сполуку соціального з асоціальним, типового з нетиповим, спрощене малювання характерів людей, механічне розв'язання конфліктів (deus ex machina), багатослів'я та інші вади «хапаної літератури», що в швидкому темпі і без затримки йшла на заповнення різних «люків». Показовим щодо цього є оповідання «Січовик» («Ватра», Стрий, 1877), про яке І. Франко слушно зауважив, що воно, «крім одного гарного фрагмента ведеться мляво і розтягнуто; сама тема, що при коротшому опрацюванні і психологічному поглибленні характерів могла б дати цікаву риску до характеристики сучасного російського суспільства, в праці пана Конисського майже потонула в повені слів, народних приказок і зайвих подробиць» [1].

Втім, і помилки Конисського як письменника, за словами І. Франка, «тим були добрі, що їх добачував кождий і вони будили бажання чогось ліпшого, охоту до емуляції» [2]. Не можна не добачити й здібностей Конисського як оповідача. Він дуже добре володів народною розмовною мовою, її виражальними можливостями, образністю, різними формами народної оповіді, знав силу-силенну влучних народних афоризмів, жартів, піддрочок, особливо в малій прозі не раз досягав блискучої сполуки усного й письмового образного слова. Широким потоком в його твори вливалася нова, раніше не знана лексика, породжена новою буржуазною дійсністю. Прислухаймося хоча б до лексики персонажів із повісті «Наввипередки» — українських національних буржуйчиків. З їх уст так і сипляться слова типу «акції», «афера», «банки», «банкір», «біржа», «дивіденди», «капітал», «фабрика», «цивілізація» та ін.

...Як письменник і культурно-громадський діяч О. Я. Конисський — постать складна і суперечлива. Такою ж складною і супереч-

---

[1] *Франко І.* Зібр. творів: У 50-ти т., К., 1980, т. 27, с. 103.
[2] *Франко І.* Молода Україна, с. 42.

ливою є і його творчість. Більшість його романів і повістей, що пропагували утопічні ідеї («громадівство», «міщанський соціалізм»), теорію «малих діл», «постепенівство», відзначалися зверхньою, нав'язливою тенденцією, замазуванням антагоністичних суперечностей, властивих буржуазно-поміщицькому суспільству, слабкою художністю, не витримали іспиту часу, становлять лише історико-літературний інтерес. Але краща частина творів письменника, яким властивий реалізм і демократизм, щире вболівання за інтереси «низів», всіх приниженних і ображених, критика гнобителів трудящих мас, не втратила ідейно-естетичного й пізнавального значення і в наш час.

Микола СИВАЧЕНКО

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

ПЬЯНИЦА

I

Одна дорога торная —
Дорога к кабаку!..

В глубоком овраге, верстах в десяти от посада В..., есть отвратительная грязная корчма, принадлежавшая, а может быть, и теперь принадлежащая Илье Даниловичу Необачному. Летом, в особенности в рабочее время, корчма эта посещалась исправно только вечерами, по окончании работ, составляя как бы клуб для крестьян Необачного и соседа его Колотушки. Зимою же в нее заходили только тогда, когда перевозили с степи в экономический двор сено.

Седьмого января возле этой корчмы стояло восемь саней, навьюченных сеном Необачного. В корчме сидело несколько человек крестьян, частию малороссов, частию великоруссов, и с завидным аппетитом снидалы чехонь. Окончив трапезу и закурив люльки, крестьяне пустились в рассуждения о предстоящей радости, об ожидаемой воле.

Вдруг двери корчмы растворились быстро и с шумом вошел рыжий с окладистою бородою лет сорока мужчина. Бросив со всего размаха шапку на землю, он крикнул нараспев:

— Пей, бесталанная доля!..

— Что, Ванюха! Утешаешься? — обратился к вошедшему с вопросом один из крестьян великоруссов.

Но Ванюха не обратил внимания на вопрос, а потребовал себе чвертку, сел возле стола и, глядя на стоявшую пред ним водку, о чем-то задумался и вздыхал. Несколько минут длилось общее молчание. Вдруг Ванюха вздохнул и запел: «Волюшка, милая воля, где же твой след запропал!» С этим он поднес жестяную кружку ко рту и разом осушил ее.

— Добре пье! — заметил крестьянин малоросс.

— Горе мое пьет! — отвечал Ванюха.— Скажите, братцы,— обратился он ко всей компании,— скоро ли будет воля? Вот уже более года говорят, что батюшка царь дает волю нашему брату; правда ли это?

— Правда,— отвечал чернобородый мужчина,— потерпим еще маленько, Ванюха, авось дождемся! Бог милостив.

— Терпи, коли терпится, а мне невтерпеж; я и то уже третий год терплю! Вишь, до чего дошел — пью!.. Эх, кабы воля! Полетел бы я на сторонушку родную!.. Хоть бы посмотреть на избушку, в которой родился, да умереть на родной земле...

— Это и теперь можно,— отозвался безбородый парень,— пошел — да и концы в воду.

— Да как же ты пойдешь? — почти со слезами и с видимым внутренним волнением спросил его Ванюшка.— Пачпорта не дает, а без пачпорта страшно, брат; поймают — бродягою назовут... Грамотен я, сам бы написал, да это то, брат, и беда моя, что грамотен. Написать-то я напишу, ну, а как узнают, что пачпорт фальшивый, что тогда? В каторгу!.. Слышь! Прямо в каторгу!.. Нет, брат! Легче в неволе *честному,* нежели на воле *бесчестному*... Скорее подавлюсь.., а на бесчестье не пойду... Вон давеча наш конторщик давал мне читать книгу: «Честь дороже жизни». Прочти-ко, что в ней написано... увидишь тогда!..

— Э! Воно так! — заметил малоросс.— А чув я, що в книгах же пишется, що й пьянствовать — дило поганэ, грих.

— Грех-то, брат, грех, да что делать-то, коли с горем не совладаешь... Выпью — легче станет... Да и пью-то я на *свое*, а не на *чужое*... Пьяница проспится... Пусти только меня домой, на родину, не буду я пить этой мерзости, в рот не возьму... А теперь ею горе мое заливаю!..

— Пора, братци, йихать! — сказал один из крестьян. Компания поднялась, взяла шапки и ушла; в корчме остался один Ванюха.

II

Мне дорог край, где я рожден.

Познакомимся несколько с личностью Ванюхи и его владельца Необачного.

Илья Данилович Необачный был сын диакона, учился в семинарии, но, дойдя до философии, бросил бурсу, взял увольнение из духовного звания и поступил на службу писцом в уголовный суд. Служба ему, как говорится, благоприятствовала. Чрез год его сделали столоначальником, чрез два — надсмотрщиком крепостных дел, еще чрез год дали ему девственный чин коллежского

регистратора — и пошел наш Необачный жить припеваючи. Ему было тогда двадцать семь лет от роду; был он не дурен собою, танцевал не хуже иного гусарского корнета; врал напропалую и потому не удивительно, что успел сделаться необходимым членом всех уездных вечеринок. Прибавьте, что он, совершая крепости, укреплял и собственный карман; любил в *холостых* оргиях *убить муху*,— и вы поверите, что Необачный был любим всеми передовыми лицами своего уездного захолустья.

В особенности любило его местное купечество за его набожность, хождение во храм и уважение к старшим. О *нравственности*, в чистом смысле этого слова, никто не справлялся. Да и не для чего было, потому что Необачный вполне соответствовал своею нравственностью пословице: «С кем поводишь, на того и походишь».

Прослужив лет десять надсмотрщиком, Необачный сколотил порядочный капиталец и женился на дочери богатого мясника, девице без всякого воспитания, умевшей только щелкать орешки, вертеть в руках платочек да исправно ежедневно отыскивать в святцах приличные дню тропари и кондаки.

Женившись, Необачный вздумал выйти в отставку и сделаться помещиком. Друг его Колотушка, человек, бывший в год более дней пьяным, нежели трезвым, посоветовал купить по соседству со своим имением косячок землицы — тысяч в шесть десятин. Совет был принят, но для земли нужно было купить *людей*. Колотушка и здесь помог, посоветовав Необачному отправиться в одну из великорусских губерний и купить крестьян *на вывод*.

Так и сделали. Необачный купил сперва указанную Колотушкою землю, потом отправился в К. губернию и там приобрел от разных душевладельцев сто крестьянских семейств на вывод, и в числе-то их и был наш знакомый Ванюха.

Родители Ванюхи были люди порядочные: они выучили сына грамоте, как могли, и плотническому ремеслу, женили его, дождали внучка и внучку; но после настало время свирепствования повальной эпидемии, и они умерли обое в один месяц. В-то же время умер и помещик их, оставив небольшое свое имение бездетной жене своей, скряге, ставившей золото выше всего в мире и называвшей крестьян своих не иначе, как скотами.

Горько и тяжело было Ванюхе оставлять родину, которую с детства его научили любить! Оставлять могилы тех, которые научили его этой любви! Но он должен был покориться необходимости и сбираться в дорогу.

Прежде еще отъезда он похоронил дочь — смерть дочери была причиною болезни его жены. Явился поверенный Необачного и, несмотря на болезнь Агафии, жены Ванюхи, отправил купленных крестьян к Необачному на юг. Больную положили в телегу и повезли. Не доехала она до места нового жительства! Дорогою умерла. Потеря дочери, потеря жены, потеря родины, потеря всего дорогого для сердца произвели сильное впечатление на Ванюху. Он начал пить. Мысль о родном пепелище не оставляла его даже и тогда, когда он *заливал* свое горе.

Несколько раз обращался он к Необачному с просьбою отпустить его на родину, за оброк; но Необачный, нуждаясь в хорошем плотнике, и слышать не хотел. На просьбы Ванюхи он отвечал угрозами: запереть в острог, в Сибирь, в каторгу...

Обстроился Необачный. Ванюха опять к нему: «Пусти, барин, душу на покаяние! Здесь я не жилец!»

Необачный согласился, но потребовал вперед за год оброк — полтораста рублей.

Ванюха решил, что ему нет никакой возможности без согласия барина пробраться на родину. Заплатить вперед оброк — он не в состоянии был, ибо денег не имел, взаймы никто не давал; уйти без паспорта он не решался, зная, что могут задержать дорогою, а если этого и не случится, если он и благополучно доберется на родину, то его, *беспаспортного*, и оттуда *препроводят* к Необачному, да еще по этапу, в кандалах. Советовали ему люди *бывалые* подделать фальшивый паспорт или украсть; но на подобные предложения он отвечал гордо и презрительно: «Згину лучше, а на бесчестное дело не пойду».

И запил он пуще прежнего! Не было дня, чтобы Ванюхи не видели пьяным, не было субботы, чтобы Необачный *своеручно* не колотил Ванюхи! Но ничто не помогало! Ванюха пил. Бьют его, а он твердит одно: «Пустите на родину — перестану пить».

Его не слушали, не отпускали; не слушали, и он не переставал пить.

Между тем разнеслись слухи о предстоящей эмансипации, но и это не помогло. Ванюха не верил — и пил, и пил!..

III

Лег он, надвинул шапчонку
И серед поля застыл.

После рассказанной нами встречи в корчме прошло недели две. Была сильная метель. Ветер подымал и метал по дороге сухой снег, ехать почти было невозможно. Но часто необходимость не смотрит на невозможность.

По дороге, мимо знакомой нам корчмы, ехал какой-то господин тройкою *битюков*, впряженных в кибитку. Лошади брались кое-как, *тюпки*. Вдруг, отъехав от корчмы версты две, они опрометью бросились набок, кибитка перекинулась и вылетевший из нее господин упал на человеческий труп. Труп лежал спиною вверх, и нельзя было рассмотреть лицо.

Кучер остановил лошадей, выбрался на дорогу, господин уселся и велел гнать лошадей, чтобы скорее объявить в посаде о лежащем на дороге мертвом теле.

Так как власть посадской полиции не распространялась «далее городской черты», то о мертвом теле надо было известить земские власти. Но кто же должен известить? Проезжий господин не имел времени, он спешил *по делам службы*, а городским властям какое дело до того, что делается в уезде!..

Едва чрез семь дней выехал становой и уездный врач с понятыми, взятыми из крестьян Необачного и Колотушки, для осмотра найденного мертвого тела. Пока несколько человек отбрасывали лопатами снег, чтобы поворотить труп, становой пристав писал наружный осмотр. Наконец отрытие снега кончилось, труп поворотили лицом. Вдруг из среды понятых выскочил мальчик, приехавший с приказчиком Необачного, бросился на труп и крикнул: «Батюшка! Это ты, батюшка!»

Присутствовавшие вздрогнули. В мертвом трупе они узнали Ванюху. По медицинскому освидетельствованию оказалось, что Ванюха умер от водки...

Месяца через полтора было объявлено высочайшее положение об освобождении крестьян из крепостной зависимости.

Полтава, 1861 г.

ПАНСЬКА ВОЛЯ

I

Люблю я старців!.. О! Як щиро, нелицемірно люблю; люблю їх старечі речі, люблю їх розмову, люблю їх усіх... Може, й мені доведеться бути на старості старцем — нема й у мене ні кола, ні двора — хто його знає, що ще зустрінеться в моєму житті?.. Всяково буває чоловіку на віку. Не щастя, а гірка недоля та тяжка неволя роблять людей старцями...

Було літо, якраз у самісінькі жнива. Сонце стояло якраз о полудні, і так палило, так палило, що земля аж порепалася. Зеленоверхі верби од куряви стали похожі на дідів, у котрих голови почали вже сивіти не од літ, не од старості, а од безпуття. Тяжко рано зістариться, а кого неволя не зістаріє?..

Спека була велика, нащо вже ворониня, а й те поховалось у холодок; тільки мухи та оводи літали та гули, наче сердилися, що мало проїжджих, що нема коней, щоб сісти та нассати крові. Річка стояла наче мертва, піщані береги її наче стогнали від спеки. Усюди людей не видно було в сьому місці; тільки на греблі сидів босий, без шапки, в латаній сорочці старий-старенний лисий дід. І сонце пекло, і мухи садовились йому на лисину, і курява сипалась у його старі сліпі очі.

Тільки що порівнявся мій віз з старцем, старим розбитим голосом він проговорив: «Дайте, душа християнська, ради Христа старому каліці на хліб!»

Я зупинив коня. Товариш мій став радити, щоб трохи спочити у холодку під вербами нам і коняці.

З'їхавши набік з греблі, товариш став випрягати коня, а я пішов до діда.

— Здоров, старче божий! — сказав я.

— Дай, боже, здоров'я! — відповів він.

— Давно тутечки сидиш, діду?

— Та що давно: шосте літо.

Слово по слові — розговорились ми.

— А розкажи, діду,— питаю я,— через що ти старцем став?

— Е! Через що?.. Через панську волю; та не всім можна про се розказувати, а то ще й умерти на волі не дадуть, у тюрму запруть...

Догадався я, що дід, думаючи, що я пан, боїться вести зо мною бесіду.

— Не бійся, дідусю,— кажу йому,— я не пан, я чоловік простий, біди тобі ніякої не зроблю, а питаю тебе через те, що я люблю ваші старечі розмови, люблю розпитувати через що хто став старцем. Аж і ти, діду, не родився старцем!

— Вістимо, ні! І я був чоловік, як усі люди, та панська воля на все!..

— А чув ти, діду, що тепер уже нема кріпацтва?

— То що, що нема? Мені все одно — гарна ложка до обіда.

Прийшов і товариш мій, став і він розпитувать діда... Нічого... Дід не вірив. Загубив я вже всю надію знати, через яку «панську волю» дід зробився старцем. Чим довше ми говорили, тим більше бажалося мені розпитати діда, а дід не розказував.

— Боюсь,— твердив усе одно,— хто знає, що ви за люди; розпитаєте, випитаєте всю правду, та тоді мене в тюрму...

Довго божились ми, довго запевняли діда, що сього нічого не буде, що ми не судовики й не пани...

— А що ж ви таке? Хіба богомольці? — спитав дід.

— Богомольці, дідусю, їдемо до Києва, святим угодникам поклониться.

— І між богомольцями всякі люди бувають.

Насилу, насилу впросили ми діда, насилу довірився він нам і став розказувати, та й то ще зійшовши з греблі до воза.

— А то,— каже,— їхатиме часом становий, побачить та наб'є або в стан забере: нашому брату, старцю, не приказано сидіть по дорогах.

II

Став нам дід розказувати:

— Верстов сорок звідсіля на річці Коломаці стоїть село Свинківка. Отам я й родився. Кажуть люди, що дід мій був вільний чоловік, жив у підсусідках, та як писалася перша ревізія, то його й приписано в кріпацтво.

Після батька нас осталось двійко: я й старший; мені було восьме літо, а братові — дванадцяте. Матері я не

зазнаю: малим був я, як покійниця вмерла. Царство їй небесне!

Дід перехрестився.

— От як помер покійний батько — нехай царствує — посадили до нас у хату стару бабу, щоб нас доглядувала. Сердита покійниця була, натерпілись ми всього: доводилось і так, що по два дні нічого і в рот не брали.

Минуло два роки. Брата взяли у панський двір, а мене баба оддала в найми. Хлопцем я був щедушенний, такий, що, як кажуть, од вітру хилився. Спасибі богові, хазяїни трапилися люди богобоязливі, даром не обіжали; іноді було штовхне межи плечі або за чуба скубне, та се все дарма було; спасибі хоч за те, що добре кормили. Козаки вони були, а козача душа ще й досі не спаніла. Ріс я, хвалить бога, став і здоров'ям поправляться. У сімнадцять літ парубок з мене вийшов такий хлесткий — хоч куди.

У хазяїнів моїх — тільки було й дітей усього, що одна дочка — Ганнуся, двома годами молодша за мене. Що за хороша, що за вродлива була — так і сказати не можна! А що за сердобольна була... Що за прихильна була до вбогих! Чи празник який було настане, чи так просто в неділю, вона після служби божої набере у припіл буханців, соняху, насіння й піде по вулиці роздавати вбогим дітям. Всі її любили. Та як було і не любити її за її добрість?!

А старі її, батько й мати, так і душі в ній не чули, берегли свою Ганнусю, наче чисте злото. За те ж і вона кохала їх. Оце було в неділю візьме гребінку, виськає голови і старому, і старій, приспить їх, зачинить потихеньку двері, сама сяде на призьбі й береже їх сон, наче той ангел-хранитель.

А коли, бувало, я дома, то зо мною розмовляє. Жартувати вона не вміла, а було все розпитує: як, що й од чого воно так.

Пройшло ще літо, й Ганнуся стала наче та пишна садова квіточка. Повновида, білолиця, брови так шнурком і протяглися, коса довга-довга, та товста, та розкішна, очі — як зорі, стан гнучкий, високий. Боже мій, яка хороша та прехороша була вона! Краще од неї я й не знаю нікого... Та, мабуть, і не буває кращих — хіба одні ангели божі! А як вона, голубка, скінчила своє життя!..

Дід замовк, і гарячі сльози полились із його старих сліпих очей. О, то були криваві сльози! Такими сльозами пани не плачуть, такі сльози не всім і даються. Серце рвалось од болю, дивлячись на ті сльози. Трохи згодя дід перевів дух, утер сльози і став казати далі:

— А про що ж я розказував? Еге, забув уже... Слаба пам'ять стала... Тривайте, згадаю... Еге — що Ганнуся вступила в сімнадцяте, а я в дев'ятнадцяте літо. Брат мій жив у дворі, наставили його гуменником. І він був чепурний, хороший парубійка, та про нього послі буде річ. Старі хазяїни мої все більше й більше любили мене. «Гарний парубок ти, Грицю,— каже, було, старий,— душа в тебе щира, правдива, та жалко, що кріпак; не тобі б бути кріпаком! Ото тепер усі гроші, що заслуговуєш ти в мене, забирають пани, а коли б ти вольний був, то все б вернув на себе...» Я нічого, було, на се не одповідаю, тільки тяжко-тяжко зітхну.

III

Була осінь. На покрову цілий день ішов дощ, усі ми сиділи дома. Ганнуся ськала стару, а старий розмовляв зо мною. Коли ось двері одчинилися навстіж і в хату вбіг стрілою товариш мого брата, увесь блідий, аж труситься, неначе пропасниця на нього напала.

— Що ти, Ничипоре? — питаю.— Чого такий блідий, чого дрижиш?

— Іди в двір,— одказав він.— Не все благополучно.

— А що ж там?

— Дмитра в москалі беруть.

Я й нестямився. Як сидів, так і обмер, наче мене хто варом обкотив. Старий, Ганнуся кинулися мерщій до мене, стали лити на мене воду... Одійшов я трохи, та не на добро! Краще б було не одходити.

Узяв я шапку і пішов у двір. Біля контори панської стояв віз, запряжений у тройку, а біля воза стояло багацько людей. Хто сіно мостив на возі, хто гладив коней по гривах, хто голосив, хто просто стояв та колупав ціпком землю. Дмитро сидів на рундуці, закований з другим парубком у залізне путо. Та такий смутний, та такий невеселий, наче чорна осіння хмара.

— За що се тебе, Дмитро, везуть? — питаю.— Що ти заподіяв?

Дмитро підвів угору голову, подивився кругом себе,

усміхнувся так тяжко, що другий так і не заплаче, та й каже: «Не питай, брате! Нічого я не заподіяв, а така вже панська воля».

— Просто, набор! — обізвався хтось із людей.

— Ні,— кажу я,— тут діло не просто, чом же не беруть кого другого, та Дмитра?

— Мовчи, Грицю! Не розпитуй! — обізвався Дмитро.

Вийшов з будинка пан. «Подавай!» — крикнув.

Ридван шестернею під'їхав до панського рундука. «Ей, староста! — крикнув пан.— Вслід за мною, пошел!» — Ридван полетів.

— А нуте, хлопці, садовіться! — сказав староста.

— Прощай, Грицю! Не забувай мене! — став казати Дмитро, обнімаючи мене...— Прощай! Я не винен...— Хотів ще щось сказати, та не здолав, сльози не дали; ждати було ніколи, бо староста все гримав: «А нуте, нуте, швидше, не гайтесь!..»

Поїхали... Я стояв, як укопаний. «За що його взято? За що його закувано? Що він заподіяв? — думав я собі.— Кого розпитати? Хто знає?» Думав, думав, нічого не видумав. Прийшов додому, розказав усе старим і став просити ради в них.

— Що ж, сину,— одказав мені старий (він уже так вподобав мене, що друге літо звав сином).— Нічого я тобі не пораджу. Набор, кажуть, добре, нехай і так: так єсть же багацько у вашого пана й окроме Дмитра. Тут щось воно та не так... Аж ти ще казав, здається, недавно, що пан любить Дмитра.

— Уся дворня кричала про се і сам Дмитро хвалився, що пан щодня дякував йому за працю, а там хто його знає,— кажу.

— То-то ж і єсть,— каже старий,— стривай лиш, потягну я, розпитаю.

Пішов... Я сів під хатою на призьбі та плачу; довго плакав, нічого й не бачив, ні на що й не дивився. Коли ж ось щось мене взяло тихенько за руку та й каже: «Грицю, годі плакати тобі!»

Дивлюсь, аж біля мене стоїть Ганнуся й собі плаче.

— Що ти, Ганнусю,— питаю її,— чого плачеш?

Вона мовчить та ще більш плаче. Я злякався, думав, чи не лучилось якої пригоди.

— Кажи-бо, чого плачеш? — знов кажу їй.

— Так! — одказала.

— Та як же се так? Ти ніколи не плакала, а тепер так річкою сльози ллєш! — А сам теж плачу.

— Жаль тебе, Грицю! — сказала й так жалібно, так жалібно подивилась!

У мене серце тьохнуло, наче хто кольнув його там.

— Що ж тобі я, Ганнусю! Наймит... Безрідний... Поплачу, та й годі.

— Не говори сього, Грицю!.. Ти для мене...— та й не доказала, сльози ринули з очей.

Що сталося зі мною — я й сам не знаю... Я підскочив з призьби, став, узяв за руку Ганнусю й не зміг нічого їй сказати, мовчав тільки та пильно-пильно дивився їй у вічі. І вона мовчала та дивилась, і в неї очі світились, як зорі...

На той час мені так легко, так весело стало, що я забув і всіх і все...

Е, не бувало більше таких годин! Не було й не буде вже такого щастя... І не забуду я тієї години й довіку й до суду...

Чи довго ми такечки стояли, побравшися за руки, чи ні — того й не знаю; я тільки тоді опам'ятувався, як почув голос старого: він звав мене в хату. Я пішов. Ганнуся побігла на город.

— А що, сину,— почав старий,— я тобі казав, що не просто Дмитра повезли.

— А хіба що? — питаю.

— Та воно, бач, нічого, діло звісне, парубоче... Та жалко, гарний парубок був Дмитро.

— Що ж він зробив? Кажіть швидше!

— Та що зробив? Нічого такого не зробив, а просто пану не сподобався за те, що його сподобала Катря... Знаєш, ключниця, чи як там її зовуть. От і все... Ну, а пан дознав про їх женихання, та й квит!.. На другий день у москалі... звісно, в панів усе не так, як у людей... Усе по-своєму.

— Що ж тепер робити мені? Навчіть, як ослобонити брата?

Старий усміхнувся та й каже:

— Як ослобонити? Ніяк не ослобониш! Нічого й пориватися, а коли хочеш, піди у город, довідайся до брата, попрощайся з ним, та й годі.

Так я й зробив. Узяв у хазяйки три карбованці, пішов у город. Братові, як прийшов, уже лоб забрили. Довго ми плакали вдвох, та не помоглося. Прощався я з ним

навіки; більш його й не бачив, бо його вбито під Варшавою, а пан за нього получив з казни триста карбованців.

IV

На друге літо пан дуба дав. Наслідників у нього не було, взяли нас в опіку й пішла чутка, що повернуть у казну.

Як не тяжка була мені втрата брата, а з Ганнусею я забував про неї. Стану було журитися, а вона обійма мене, здавить своїми руками й цілує-цілує.

Старі про наше кохання нічого не знали.

Пройшло літо й осінь, настала зима — різдвяні свята. Раз старі були в гостях десь та довгенько й засиділися; Ганнуся була з ними. Прийшли вони додому, я одчинив їм двері, засвітив їм каганець та й ліг собі. Сон щось не брав мене. Трохи згодя дивлюсь: старі не лягають, світла не тушать, сидять собі, всі смутні, невеселі, Ганнуся теж невесела, а далі старий озвався:

— Уже ж, доню, як знаєш, а завтра треба дать одповідь, як прийдуть старости.

Як почув я оці слова, так і задрижав! Так мені й бажалося схопитись, упасти старим у ноги, розказати про наше кохання, та як здумав, що я кріпак, а ті люди вольні, так мені й дух заняло! Слухаю далі.

— Що, тату,— озвалася Ганнуся,— що їм казати? Просто скажу, що я не піду за нього, не хочу ще заміж.

— Чом не хочеш? — каже стара.— Не вік же дівувати... А проте як знаєш; я тебе не буду неволить.

— Матусю, матусю, я не думаю вік дівувать, а за нього не піду, бо не його кохаю.

— А кого ж ти, доню, кохаєш? — питає стара.

— Ох, мамо, мамо! Лучче не питай, опісля скажу все, а тепер не неволь мене, не розпитуй, я кохаю...— та й не договорила, тільки зітхнула тяженько.

— Чим же не парубок, чим не жених тобі Півторапівненко? — каже старий.— Молодий, пригожий, чесний, багатий, і не кріпак. Чого ж ще тобі треба?

— Мені нічого не треба, я не люблю його.

Усі замовкли... Ганнуся вийшла чогось у комору.

— Не невольмо, старий, дочки,— каже стара,— вона в нас не переросла ще, хліба-солі не переїла, хвалити

бога, достатки у нас і свої є, нехай же вона сама собі вибере жениха, щоб після не нарікала на нас...

— Та як же зо старостами?

— Так, так-таки! Скажемо, що нехай ще Ганнуся погуляє. Та й годі.

— Чи гаразд же воно буде?

— Усе те гаразд, що робиться по серцю та по волі.

— Побачимо... А тепер чи не пора лишень спати.

— Чи спати, то й спати.

Увійшла Ганнуся, послала старим, потушила світло й полягали...

Я всю ніч не спав... Ганнуся стала мені ще кращою, ще милішою. Чого я в ту ніч не передумав! Боже, боже, чого не перекуйовдилось у голові в мене!

Чуть світ устав я й пішов швидше поратись по хазяйству: став товару сіно заносити, напувати. Тільки дивлюсь — аж Ганнуся в кошарі стоїть; я й роботу покинув та до неї!

— Ганнусю, тебе сватають?

— Сватають, Грицю, та я не піду... Ні за кого, окрім тебе, не піду.

— А як не оддадуть старі?

— Вік здівую, а за нелюба не піду, світа собі не зав'яжу. Чи знаєш, Грицю, що?

— А що, моя голубонько, кажи, що?

— Сьогодні будуть старости, я скажу, що не піду за Півторапівненка!

— Ну?!

— А ввечері татуся не буде дома, а без нього ми скажемо матусі, що ми кохаємось... нехай нас одружать.

Я поцілував її та й кажу:

— Не одружать, моя сизокрила... Не одружать: ти вольного батька дитина, а я кріпак, ти багата, а я вбогий, наймит, сирота безрідний...

— Дарма, Грицю! Ти мені миліший усього світу.

— І для мене ти станеш кріпачкою?

— Чим хоч стану, аби бути з тобою вкупі, аби бути твоєю. Та я не боюсь кріпацтва: дяконіха казала, що вас усіх повернуть на казну.

— Все одно, моє серце, і казенні такі ж кріпаки або ще й гірші.

— Дарма, Грицю, все дарма! Аби ти був зі мною.

Ми обнялися, мої губи впилися п'явкою до губок

Ганнусі... Ми землі не чули під собою. Коли ж зирк — аж стара стоїть та дивиться на нас... Я так і обімлів.

— А що се ти, Ганнусю, робиш?

Ганнуся стояла червона як рак.

— Так бач,— почала стара,— от кого вона кохає!.. Тепер я знаю, чом ти не хочеш іти за Півторапівненка!..

Ганнуся мовчала.

— А ти, безрідний приблудо,— каже до мене,— чи на те ж ми тебе викормили? От і пригріли гадину в пазусі!.. Ото й дяка за нашу хліб-сіль!

— Боже, боже! — озвався я.— Паніматко, чи не гріх же оце вам рівняти мене до гадини! Що оце ви промовили?

— Те, що чуєш! Хіба не правда?

Я не здолав більш нічого казати. Кинув граблі, що держав у руках, і пішов з двору, не оглядаючись і сам не знаючи, куди й чого іду. Так мені тяжко стало! Так у мене серце заболіло, що я сам себе не тямив...

V

Що було зі мною, де я ходив, що діялось у господі, що казали Ганнусі? — нічого не знаю. Згадую тільки, що як став я приходити в себе, то лежав у своїх хазяїнів у хаті на полу; біля мене сиділа Ганнуся, вся збліда, зжовкла, схудла, на себе не похожа стала. Після вона мені розказувала, що на четвертий день після сварки з старою мене знайшли десь за селом у снігу й недужого привезли додому. Пролежав я без пам'яті всі м'ясниці й чотири неділі великого посту. Розказувала, що в мене була гарячка, що я все кричав: «Пустіть мене на волю, пустіть до Ганнусі!»

— Що, Грицю, чи швидко ти видужаєш? — питають було мене старі.

— Не знаю,— одкажу їм,— та й нащо мені одужувати? Не хочу — краще вмерти.

— Христос з тобою! — скаже стара.— Нащо вмирати! Ще рано, ти ще молодий... Прийде час, усі помремо.

Не втішали мене оці речі. Раз старі пішли до церкви на пасію, а Ганнуся зосталася дома.

— Ганнусю,— кажу їй,— що тобі казали татусь та матуся про мене?

— Нічого не казали, жалкували тільки, що ти не здужаєш.

— А не лаяли тебе?
— Ні, не лаяли.
— А за Півторапівненка що було?
— Не знаю, а я за другого не піду.
— А нічого про се не казали старі?
— Ні, не казали...

Та й замовкла. «Коли так,— думав я сам собі,— коли так, коли жити мені без Ганнусі, краще вмерти...» Думав сам на себе руки наложити... А далі страшно якось стало, жити захотілось.

«Підожду,— подумав,— одужаю — тоді, як не оддадуть Ганнусі за мене, піду світ за очі. Земля велика, не клином зійшлася; світ широкий — де пропадати, то пропадати».

VI

На другий тиждень Ганнуся говіла. У суботу дуже рано пішла вона на молитву, стара заходилася коло печі, а старий сидів собі. Я ще не здужав уставати й лежав.

— Через тиждень, стара, кажуть люди — великдень, а там почнуться в людей весілля, а ми ж як будемо?

— Як знаєш, старий! Треба б їх одружити: обоє сохнуть.

Од сих слів мені вдесятеро прибавилося здоров'я.

— Одружить не штука,— каже старий,— Грицько парубок неабиякий, моторний, слухняний, трудящий — та кріпак. От що погано! Як-таки наша дочка буде за невольником?! Як-таки мій чесний, споконвіку вольний козацький рід та перейде в неволю? Подумай лишень, стара.

— Та який же він тепер кріпак? Вони тепер опікунські...— каже стара.

— Не вік будуть опікунськими. Не буде Ганя — буде другая... Було б болото, а чорти знайдуться.

— А ти б розпитав панотця, що чув він?

— Та що його питати? Я й сам добре знаю. Грицька я люблю як сина... Хіба викупити його, одначе він одиниця!

— Як знаєш, старий! Чи викупити, то й викупити, а треба їх одружити, жаль Ганнусі: марніє вона, бідолашна... Я й тепер собі не прощу, що тоді посварилася;

підбила мене нечиста сила, аж тепер і соромно й жалко.

Довго ще вони радились, а я лежав, буцім спав і нічого не чув. Стали на тому, що як видужаю я, то підемо з старим до опікуна, дамо йому виплату за мене, а тоді вже й до шлюбу.

Увечері я оце все розказав Ганнусі — вона дуже зраділа; цілий вечір сміялася, співала, наче не та стала.

— Видужуй же швидше, Грицю, моє серце! — сказала мені.

І справді, як пройшла моя журба та туга, став я зовсім другий, став я видужувати не по дням, а по часам. Наче яка невидима сила засіла в мене. О, надія та любов — велика цілюща сила!.. Навіть кріпшої сили й у світі нема.

VII

У чистий четвер вийшов я вперше після недугу на світ божий. Так на мене й пахнуло свіжою, новою силою. Весна вже наставала вповні, бо се було близько коло Юрія. Трава розкішно зеленіла і пахла, луги покрилися саєтовими килимами; сади цвіли, все ожило, все хвалило господа. Пташки щебетали свої весиянки. Весело їм! Та й хто не защебече, живучи на волі! Коли б люди були хоч на половину такі вольні, як птиці! Може б, менше було й зависті, менше сварки, не лились би людські сльози на сиру землю, не стогнали б люди по тюрмах, не вмирали б з голоду. Добре жити птицям! Далеко краще, ніж людям. Нема ні в одної птиці нічого свого, зате в усіх укупі все е! І не сварять вони, і не лаються, і не позиваються, а живуть мирно та любо. Недаром кажуть, що гарне братство краще багатства. Та й що з того багатства! От же був я багатий, а тепер що? З довгою рукою ходжу, в людей прошу, а колись і я людям наділяв, колись і в мене засіки тріщали, та все загуло!.. На все панська воля, а людської не було.

Так ото, кажу, настав четвер, настав і великдень, я видужав; порадились з Ганнусею, та на третій день свято к і кажу старому (а стара десь у гостині була):

— Дядьку, звали ви мене кілька літ сином, зовіть же й повік!

Старий буцімто не второпав та й питає:

— Щобто як?

— Так,— кажу (знавши думку старого, я говорив сміло),— оддайте за мене Ганнусю! Вона мене щиро любить, та й я без неї не житиму на сім світі.

— Знаю я, знаю, Грицю, що ти Ганнусю любиш і що вона тебе любить, що се діло не погане, любить і Христос навчає. Знаю, що ти чоловік гарний: ставши нашим зятем, ти будеш поважати нас, худоби не переведеш, доглядиш нашої старості — та коли б ти був не кріпак!

— Се нічого,— кажу,— ми опікунські тепер. Ганнуся не боїться кріпацтва.

— Гай, гай! Які ж ви обоє дурні! Молоді ви, то теж і не знаєте, що значить воля!.. Чи знаєш ти, що чоловік без волі? Він і не чоловік, і не звір, а все одно, що коняка спутана, та ще й на припоні. Грицю! Грицю! Не був я зроду кріпаком, а добре знаю, що гірше неволі нема нічсго на світі. О! Тяжко, тяжко жити без волі!.. Я чоловік уже старий, три дні до смерті, слухай же, що я тобі скажу: рід наш старинний, козацький, йде від запорожців, а ні козаки, ні запорожці зроду не були нічиїми підданками. Чи чув коли-небудь, що то за запорожці були? Не чув? То-то і єсть! Отож коли не чув, так слухай: запорожці були такий народ, що й самому чорту не оддавалися живцем у неволю; а ти хочеш, щоб я свою дочку, свою єдину дитину та оддав самохіть у неволю! Та що ж я за козак тоді буду! Що я за чоловік тоді буду! Та тоді мене й кури заклюють. З прадіда, з діда в нашій сім'ї ведеться заповідь: хто піде в кріпацтво сам або оддасть за кріпака свою дочку, той чорту брат, той анахвема та буде! От що, коли хочеш чути!

Я стояв ні в сих ні в тих. Старий розжеврівся весь, ніколи я його таким не бачив. Очі в нього горіли, видно було, що в нього душа заговорила.

— Що ж нам робити? — питаюся крізь сльози.

— Що робити? Коли б я сам змолоду не любив, коли б я сам не знав, що то за любов, я сказав би тобі: роби що хоч, а дочки я не віддам за кріпака, предківської заповіді не зміню!.. Ну, а тепер я сього не скажу, гріха на душу не візьму, а скажу тобі от що: треба викупитися.

— Викупитися! Коли нічим.

— Сорочку послідню з плечей продай, а з неволі викупись!

Я став гірко ридати... Підійшла й Ганнуся, і вона стала прохати старого, і вона стала плакати.

— Чого плачете? — озвався старий.— Плач не поможе. Бачу я, що кохаєтесь щиро, не піду я проти вас, я не ворог своїй дитині! Іди, Грицю, до опікуна, спитай, що візьме викупу за тебе, та торгуйся, наче за бика. Пани за все люблять торгуватись, а за людей ще більше... Я положу за тебе викуп.

Ми впали старому в ноги, стали його дякувати, стали цілувати, я й не знаю вже, що ми на радощах тоді робили.

VIII

На другий день чуть світ пішов я до опікуна, сказав, що хочу викупитися на волю.

— А де ж ти грошей візьмеш? — спитав він.

— Своїх,— кажу,— крихта є, а то в людей позичу.

— А що ж ти даси?

— Не знаю, що положите.

— Та що я положу? Лишнього не візьму: двісті карбованців даси?

Я й похолов увесь... Стали торгуватися, довго торгувались, насилу зійшлися на півтори сотні.

Одніс я опікуну гроші, він узяв, перелічив, чи всі, сховав у скриню і дав мені бумагу, кажучи, що то вольна.

Повінчали нас. Весілля бучного не справляли, а все було як слід... Я вже й не вмію розказати, що тоді робилося зі мною і з Ганнусею! Здається, на всьому світі не було щасливіших людей, як ми. Стали ми жити собі. Господь благословив нас діточками: двома синами — Федором і Петром — більше й не було. Старі було й не навтішаються ними! Старий раз у раз усе було пеститься з унуками, до хазяйства було вже й не приймається, тільки літом у пасіці сидів. Жилося нам, мов у раю. Та, видно, не можна, щоб чоловік вічно жив у щасті, видно, не можна сього, або вже так людям на роду написано, щоб вони мучилися не тільки на тім світі, а й на сім. І чого воно так? Що б, здається, всім людям бути рівними, всім щасливими? Ні ж! Єсть та личина зла, що псує людське щастя... Мабуть, їй завидно становиться, коли чоловік не страждає. Так було і з нами... Прийшла перша холера, стали люди мерти

покотом; поховали й ми своїх старих: обох на одному тижні... Царство їм небесне! Нехай над ними земля пером!

IX

Пройшло кілька років. Діточки наші росли. Раз у неділю сидимо ми під ворітьми, коли ж дивимось: їде щось протягом шестернею прямо в панський двір. Стали питатися, що воно таке? Кажуть — новий пан. «От тобі й повернули в казну»,— подумав я, а серце чогось так у мене й забилося... Чуло воно щось недобре, та не вміло сказати...

Почали розпитуватись, який пан, відкіля і як довелось йому се іменіе? Кажуть, був десь далеко, служив у Сибірі, далекий якийсь унук покійному панові. Ну, приїхав і приїхав! Кат його бери — нам і гадки немає.

Так думалося, та не так сталося! Тижнів через два прийшли звати мене у двір до пана. «Що там таке,— думаю собі,— нащо я йому здався? Одначе,— думаю,— піду, хоч подивлюся, що там за сибірний пан». Прийшов. Він зразу як гримне: «Чому ти, сякий-такий сину, на панщину не ходиш?»

— Тому,— кажу,— не ходжу я, пане, що я вже тринадцятий рік вольний, я викупився на волю.

— У кого ти викупився?

— В опікуна, в мене єсть і бумага.

— Брешеш! — кричить, опікун не смів випускати на волю чужих людей, покажи бумагу.

— Вона дома в мене.

— Піди, принеси!

Приніс я. Він прочитав та як швирне її мені межи очі!

— Се,— каже,— бумага, що можна на козачці женитися, а ти мені ще теревені гониш, що ти вольний! На роботу завтра! А не підеш, у Сибір завдам...

Я своїм ушам не вірив. «Чи вже ж таки,— думаю,— опікун обманив мене? Ні, щось воно та не так».

— Воля ваша, пане,— кажу,— а я на роботу не піду.

— Не підеш?

— Ні, не піду, я чоловік вольний.

Тільки що сказав оце, як накинеться на мене пан, як став мене трощить по висках, по щелепах, крий боже! Насилу вирвався! Прибіг додому й нестямлюся, що й

робити, що й жінці казати. О! Тоді-то я згадав старого свого тестя! Тоді-то я нагадав його речі про волю... Нагадав, та як ліг, то два роки й не вставав. Як уже я вичуняв, не знаю. А що переплакала моя сердешна Ганнуся, так і сказати не можна. З тих сліз її добру б калюжу можна зробити.

Позвали знов мене до пана. Став він знов питати, чи піду на роботу?

— Не піду, пане, що хочте робіть, а не піду.

— Ну, одкупися,— каже.

— У другий раз, чи що? Де ж таки воно видано, щоб з вола дві шкури драли? Нічим мені одкупитися!

— Плати оброк!

— Та за що ж, пане, платити, коли я вольний чоловік?

— А не хочеш ні робити, ні платити — будеш у Сибірі.

— І там, пане, люди живуть, аж і ви з Сибіру приїхали!

Розпалився мій пан! Кинувся до мене, щоб бити, та й став. Видно, бог пересилив таки чорта.

— От тобі,— каже,— останнє моє слово: як через три дні не вийдеш на роботу або не заплатиш оброку, будеш у Сибірі.

Пішов я додому, порадився з жінкою, сходили в город і там радились, усі одно кажуть: опікуну не можна було брати викупу, а бумага та, що він дав, нікуди не годиться; треба покоритись панові. Робити було нічого, став я платити оброк і платив шість літ. То були криваві гроші, та пан на те не дивився: йому аби гроші.

На сьоме літо поніс я панові оброк — п'ятдесят карбованців; не бере, каже: «Мало, в тебе вже сини парубки, плати й за них».

Не видержав уже я на сей раз такої пекельної муки.

— Знаєте що, пане,— кажу йому,— ви мене били, нівечили, драли з мене і гроші, і кожу, тепер хоч візьміть та з'їжте мене, а більше не заплачу, бо ні з чого.

Пан нічого не сказав, тільки заскрежетав зубами, вхопив мене за комір та виштовхав на рундук. На другий день прибіг становий і забрав мене й жінку у стан; там держали нас дві неділі, а пан тим часом повіз моїх синів у город та й пооддавав обох у москалі.

X

Вернулися ми додому, дивимось: пустка, дітей нема, сусіди все нам розказали. У мене так серце закам'яніло, що я вже й плакати нездужав, а сердешна Ганнуся, як почала ридати, як почала битися в груди, об землю... крий боже, як билась, і сказати не можна! Не їла нічого, не пила, все билась, усе билася... Люди стали радити, щоб я не спускав її з очей — нічого не помогло. Кричить, було, не своїм голосом, аж сумно становиться. Недовго вона страждала... Раз, уже нездужаючи ходити, вибрала годину, як я пішов по воду, вилізла рачки з хати, прилізла в панський двір та як ударилась грудьми об рундук,— на тім місті й душу богу віддала. Ох, тяжко, тяжко!.. Дайте дух перевести, оддихати, вже небагацько, зараз докажу...

Довгенько дід віддихав, тяжко зітхаючи, а піт так і ллється з нього. Видко було зі всього, що в нього дуже душа боліла, що він багато вистраждав.

— Отже слухайте дальше. Пан не вийшов і подивитися на Ганнусю, соромно, мабуть, йому стало, що загубив неповинну душу. А я, як почув про се, як прибіг у двір, як угледів мертву Ганнусю, як заголосив, як закричав не своїм голосом, то тільки й пам'ятаю, що якихось два чоловіки взяли мене під руки, одвели в контору та там і замкнули; без мене й покійницю поховали, не пустили мене кинути їй у могилу жменю землі... Через три дні пан прислав усю мою худобу забрати у двір, а мене перевели до вівчаря в хату. З того часу став я ридати, наче мала дитина; іноді було рад би й перестати, так і не здолаю, самі сльози ллються; та потіль так плакав, покіль і очі виплакав... Очей же нема, а сльози ще єсть і тепер. Поки я бачив, я жив у селі для того, щоб щодня бачити могилу Ганнусі, а як осліп, нікому мене провести на могилу. Опротивіло мені рідне село, одпросився я в пана та й пішов у старці. Спасибі, що пустив, бо його панська воля й на се була. Пішов, та отак і ходжу вже шосте літо... От вам і все...

Дід замовк.

Боже, як у мене стало тяжко на серці, смутно на душі!.. І не найшлось же, подумав я, живої душі, щоб

оступилась за погублені душі! За душі, погублені так по-варварськи панською волею!..

О, боже, суд твій всує,
І всує царствіє твоє...

Полтава, 27 юнія 1862

ДМИТРО КНИШ

Чудний чоловік оцей Дмитро Книш! Двадцять літ, як я його перший раз бачив; а хоч би тобі він на макове зернятко перемінився. Яким був тоді, таким і тепер. Та не то, що не перемінив своєї вдачі, а й на вид не подався: ні потовщав, ні похудів, ні посивів, зовсім таки не постарів, наче він тих двадцять літ і не переживав!.. Хіба вже дуже довго і пильно станеш придивлятися до нього, так запримітиш, що інколи у Дмитра очі не такі ясні, як колись були, і погляд не такий палкий; а більш нічого не запримітиш!

Я зазнаю Дмитра, як він ще був панським, ще парубкував: високий, кремезний, широкоплечий, русявий, кучерявий; ходить повагом, трохи перевалюючись з одного боку на другий; завжди невеселий, раз у раз недоволен. Отаким я його бачив вперше, такий він і сьогодні. Як тоді його дражнили «протестантом», так се прізвище зісталося за ним і понині, так вже і вмре він «протестантом».

Та й не даром же й прозвали його так: він усім недоволен, нічим його не можна задовольнити, на все він нарікає, усе він судить; усе у нього не до ладу, усе у нього не так як слід би, одно слово: против усього він протестує.

Він з дворових, сирота. На дванадцятім літі його взято до панів у дім; там він лакейчукував. Його й не били, й годували як і всіх людей, а зодягали — краще ніж кого іншого; і робота ніяка там була: прийми та подай, набий панові люльку, вичисти чоботи, перемий панську посуду та нагодуй щенят: от і все! Чого б, здається, ще йому! Так ні ж! Не така вдача у Дмитра була, не задовольнила його панська передня: то огризається він супротив старшого лакея, то лається з економкою, то гризеться з кухарчуками, то заб'ється собі

у сінях та струже що-небудь, або клітку майструє, або робить мишину пастку. Та отак розвів у передній тріщок, наче на дровітні. Пан поскуб його за чуба, а він обвісив губи та насупився, наче тхір, та й каже:

— Відпустіть мене, пане, на село!

— Що! На село? Чого?

— Невгодно мені тут.

— Ах ти, собаче кодло! — гукнув пан.— Ще й воно сміє розсуждати, де йому вгодно, а де ні! А зась! Я тебе як відпущу на конюшню та як скажу стягнути штани, так знатимеш ти, що вгодно, а що невгодно.

Дмитро замовк. Що ж би думали, так він і осів? Еге! Якби то так! Так ні ж! Яке мале було, а пустилося на хитрощі. Став він панську посуду бити: оце було несе в кухню тарілки та умисне і впаде, начебто спіткнувся. Посуда лу-лусь об землю! Тільки черепки забриньчали... Ведуть Дмитра на конюшню, підложать йому в голови ті черепки і почнуть періщити з обох боків: періщать, періщать його, а воно собі мовчить, пари з уст не пустить, наче йому заціпило, наче воно неживе, мов не його б'ють! От раз, вдруге, втретє! Не помагає: б'ють Дмитра, а він — знай собі — б'є посуду. От же добився до того, що панові огидло вже його бити: велів він його завдати на винницю. А тоді якраз будувалася нова винниця: німець якийсь будував. Провели Дмитра до німця.

— Що вмієш робити? — питає його німець.

— Німецькі клітки вмію.

Німець лу-лусь його по пиці та й питає:

— Що хочеш робити?

Мовчить Дмитро.

Приставили його в столярню.

І тут не вподобалось йому: подумав він, погадав він, та ноги на плечі і пішов у довгі лози. Коли ж так як через місяць чи що ведуть Дмитра: ноги заковані у путо, а руки зв'язані. Провели прямо в винницю: отаман приніс шеляги, положили Дмитра, а німець-механік присів на барильце, запалив люлечку і велів «міряти» Дмитра шелягою і вдовж, і впоперек... Добре спочлечували його і послали свиней пасти.

Тоді Дмитрові минав вісімнадцятий рік. Став Дмитро свинарем. Ну вже ж тут ніяка робота, сиди собі з гирлигою та дивися, щоб свині не забрели в збіжжя,— от і вся робота: жити б та бога хвалити. Так на Дмитра ж нічим не вгодиш. Та, мабуть, і сам бог на нього не вгодить.

Перебув Дмитро зиму сяк-так: дивився за надвірними і годованими свинями, а як тільки занялось на весну — не всидів Дмитро: знов ноги на плечі, знов у довгі лози. Та вже на сей раз щось довго його не було; мабуть, років зо два, коли не більше; думали всі, що вже Дмитро пропав, що, певно, десь його вбито. Коли ж на тобі! Якраз на самісінького спаса ведуть раба божого: і голова переголена, і руки в ланцюгах, а на ногах путо! На сей раз вже не били його, а тільки посадили на «бика», себто одним кінцем залізного ланцюга підперезали його і кінець замкнули, а другим кінцем замкнули до двохпудової гирі. Тижнів зо два сидів Дмитро на «бику» та драв пір'я; а далі зроблено йому полегкість: зняли його з «бика» та одну ногу забили в колодку і приставили пасти гусей. Волочив він колодку щось довгенько, мабуть, чи не до самої покрови, поки колодка не протерла ноги аж до м'яса; тоді збили.

— Тепер нехай тікає! — сказав пан і велів іти Дмитрові до печі у винницю.

Пішов!.. Нога аж-аж болить, а він — аніт елень. Мовчки вергає собі дрова в піч, та й годі! Прийшов раз пан у винницю, подивився на Дмитрову роботу, похвалив його і обіцяв прислать якоїсь мазі, щоб швидше нога загоїлась. На Дмитра наче хто приском кинув: від панської похвали наче робота випала у нього з рук... Пхне він поліно у піч та й дивиться на нього і жде, покіль не гукнуть на нього:

— Ану, волоцюго, чого стоїш?.. Пхай дрова! Втомився чи знов на «бика» захотів?

Вхопить Дмитро колоду та так вергоне її у піч, що аж піч затріщить.

— Помалу ти, кривоногий! Піч хочеш розвалить, чи що?

Хто його знає, що б воно було дальш; але недовго довелося Дмитрові кочегарувати. За три дні перед пилипівим пущенням прийшов у винницю отаман, приставив до печі другого кочегара, а Книшеві велів обмитися, причепуритися, надягти чоботи нові, котрі й дав йому зараз, і йти до церкви.

— Чого се до церкви? — спитав Дмитро.

— Там побачиш.

— На сповідь, чи що? Я ж, здається, не збираюся ще на той світ, і не говію.

— Ну вже, швидше йди... молода жде!

— Яка молода? — питає Дмитро, вирячивши очі.

— Пріська, здається.

— От тобі й на! Не було печалі, так чорти накачали!.. Та що се ви, дядьку, шуткуєте, я й не думав ніколи женитися.

— Так люди за тебе думали; та й коли тобі було за мандрівками думати!

— Так хто ж старостував за мене?

— Пан.

— Бач, який добрий!.. Кого ж і висватав ще! Пріську!.. Що за дівка!.. Швачка! І от-от розсиплеться...

— А ти все знаєш? — гримнув отаман.

— Чув, люди базікають... а що, дядьку, буде, як я не піду в церкву? — спитав Дмитро, обувши чоботи.

— Поведемо... в зуби не подивимося... та ще перед вінцем можна і в баню повести, коли захочеш...

— Коли так, про мене, лучче ведіть, а сам не піду.

Отаман оперезав ціпком Дмитра, вхопив поза шивороти і повів у церков.

Панотець з причтом і молода з дружками і світилками були вже в церкві. Знайшлися і бояри: причепили молодому квітку, поставили на рушник і... звінчали!

— Тепер знов у винницю? — спитав Дмитро у отамана, вийшовши з церкви.

— Тепереньки додому йди з жінкою, та й людей проси на весілля; дурний, звичаїв хіба не знаєш?

— Моя ж домівка у винниці!

— То-то у винниці!.. Була у винниці, а тепер буде на селі у своїй хаті, поміж людей!

— Себто як?

— Побачиш як, йди за мною.

Пан велів одвести Дмитрові хату на селі, город, дав в придане порісну свиню, телицю, відро горілки на весілля, хліба, пшона, сала і на заводини карбованця грошей. Люди пили, веселилися, а Дмитро сидів, мовчав та сумно усміхався, до чарки й губ не приложив...

От і жонатий Дмитро! На кутю бог благословив його дочкою...

Живе Дмитро, хазяйнує: пан на цілий рік визволив його з панщини.

На жінку Дмитро не гримає: ніхто не бачив, щоб він

її поцілував або приголубив; зате ніхто не бачив, щоб він її коли й штовхнув, ніхто навіть не чув, щоб він її й вилаяв. У себе в хаті і в господі він не те що наче чужий, але не скажеш, що він і свій. Так собі, мовчить, сопе, та й годі... Видно, що чоловік чимсь недоволен,— а чим він недоволен, не вгадаєш.

Прогула гутірка про волю! Люди зраділи, а Дмитро — ніби для нього те кріпацтво й байдуже! Прийшла і сама воля! Усі люди раділи, святкували, а Книш ні слова радісного не промовив, став і на волю нарікать. «Що мені,— каже,— з сієї волі, коли їсти нічого! І землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк за землю великий»,— нічим на Дмитра не вгодиш, усе не по його.

Вибрали його старшиною. Став він старшинувати: правда, не відмагався, але зараз усе захотів поставити по-своєму! Зараз, щоб жида в селі не було, давай підбивать громаду на приговор, щоб жид не шинкував, щоб навіть зовсім шинку не було в селі... Громада не послухала: відома річ, без шинку не можна! Добре Дмитрові, що він не вживає, так йому й байдуже, чи є шинок на селі, чи нема; а задля громади шинок важна річ. Наполовину громада послухала Дмитра, вигнала жида з села, а шинкувати припоручила якомусь москалеві. Дмитро й тут не задовольнився. «Шинкар,— каже,— все одно, чи він жид, чи москаль, чи наш брат; коли вже він шинкар, так і кровопійця».

Далі Дмитро став до збирщика приставати.

— Не так,— каже,— податки збираєш, не в свій час; квитків людям не даєш.

А збирщик йому правду каже:

— Як я даватиму квитки, коли я не письменний?

А Дмитро йому каже:

— Навчись!

— Е, навчись! Де ж його навчиться, коли й школи в нас нема?

— А шинок є? — одповідає Дмитро.

І чого йому той шинок ввірився так? Наче він йому у горло заліз та там, мов та болячка, душить.

Причепився знов Дмитро й до попа.

«Здирство,— каже,— одно з оцього попа, та й годі; а користі — як з того цапа! Чи вже ж то усюди у людей такі деруни-попи, як наш?»

Поїхала раз попадя по селу льнувати, а Дмитро стрів її та й ну ганьбити! «Ви,— каже,— лучче б у старці йшли; а то, бач! З жиру щоки наче кавун, а їздите по селу, старцюєте, канючите жменю льону! Тьфу!» — Попадя образилась та до станового, становий до посередника, посередник прибіг, зібрав громаду і скинули Дмитра з старшини.

Думав Дмитро, думав довго та давай спродуваться! Усе спродав, тільки кобилу лишив собі та віз, наділ і хату передав громаді, а навесні взяв жінку й дочку і подався в дорогу. Нікому на селі у себе не сказав, куди це він ченчикує. Заїхав до мене в хутір попрощаться.

— Куди се ти, Дмитро? — питаю його.

Махнув він рукою та й каже:

— Не питайте!.. Сам не знаю!.. У Таврію піду або за Кубань, на поселеніе.

— Чого се так?

— Тут тісно! Землі мало, земля лиха, урожаїв нема, а плата велика, не вистачить на одні податі та оброки.

— Аж і в Таврії те ж свято.

— Може! Та дармо вже! Хоч гірше, аби інше; все замірився, так назад не піду.

— Ну, поможи тобі, боже!

— Дякую вам на сім слові... прощавайте!

— Прощай, Дмитре!

Подався Дмитро у Таврію; не було про нього ніякої чутки цілих два роки, наче в воду чоловік впав. Аж ось з місяць назад чую: Дмитро вернувся!.. Не втерпів я, швидше до нього:

— Що се ти, Дмитре, вернувся?

— От так, як бачите, вернувся.

— Чого?

— З дурного розуму!

— Як се так?

— Не взяв відсіля «увольнительного приговору», а там без нього мене не прийняли. Написав я сюди раз, вдруге, втрете — нічого!.. Не шлють мені приговору. Пишу, щоб хоч «паспорту» вислали,— і того не послали... От мене й випровадили відтіля яко безпаспортного...

— Що ж тепер діятимеш?

— Ніщо більш, як житиму...

І живе Дмитро Книш! Той же самий Дмитро: смутний, невеселий; все не по його, усім він недоволен! Така вже вдача у нього... Мабуть, йому так на роду написано!

СУДДЯ ГАРБУЗ

Не я б'ю, верба б'є.
Народна приказка

Сила Федорович Гарбуз у нашому повіті суддею; на суддю вибрало Гарбуза земство.

З Гарбузом ми ровесники; укупі росли, грались, бились, учились; разом «вивчились», одночасно «стали на власні ноги» і пішли в життя між людей.

Сила і підлітком, і парубком був якийсь сумний, дикий, безлюдок; тікав людей, найпаче дівчат. Сяде було собі в закутку самотою да все товче, коли не Фукідіда, дак Ціцерона або Вергілія; насилу витягнеш було Силу з хати.

Сила, одначе, подавав і тоді великі надії. «З Сили буде значний учений»,— говорить було наш учитель історії. «Мій Сила буде чоловік неабиякий, умітиме копійку придбати і зберегти»,— говорила Силина мати. А сам Сила було говорить мені: «Дай тільки мені вибитися з-під батьківської кормиги та знайти собі таке діло, щоб жити не з батькових рук, тоді ти побачиш мене, тоді впевнишся — який я прихилець до народу; усі свої сили оддам на народний вівтар».

Я слухав, вірив Силі і радів, і самого мене брала велика охота оддати і свої сили «на народний вівтар».

Вийшовши з школи на шлях життя, ми розійшлися з Силою — він взяв направо, а я наліво. Та як пішли, то й не бачилися двадцять літ.

Стрічаємось оце недавно. Сила — з сухореброго став тілистим, огрядним, твар його червона, виголена, аж вилискується.

— Як ся маєш, Сило, як живеш? — питаю.

— Так собі, нічого; бога гріх гнівити; от тільки праці занадто вже.

— Над чим саме працюєш?

— Та хіба мало є над чим: я — гласним в земстві і в повітовому, і в губернському; я — член шкільної ради, я — мировий суддя, я і опікун; ну і своя господарка,

хоч і не велика, а все ж і на неї треба і часу і праці. Ти як живеш?

— Ат! живу та хліб жую.

— Та й годі?

— А що ж більш...

— Тут ходила чутка, що ти теє... далеко був?

— Був таки...

— І довго?

— Вісім років...

— Дак оце тепер спочиваєш?

— А що ж більш.

— Ба! Що! Хіба за нашого часу мало що можна робити, аби б хотів: земству б послужив; ну знов суддею вибрали б... Да ти, бачу, обважнів, облінився; ось приїзди лишень до мене, я піддам тобі енергії; дивлячись на мене, і тебе закортить до роботи; а то ти обабився зовсім. Приїдеш?

— Добре.

— Гляди ж, не дляйся.

Мені подобалася Гарбузова енергічність і веселість. Зовсім не той став Сила, який був замолоду, зараз знати, що живе чоловік незалежно, самостійно; без попечення опікунів...

Я поїхав в село до Сили.

Сила вибіг до мене назустріч, цілує мене, вітає, не знає де посадить мене, чим почастувать.

А в домі у Гарбуза неначе в раю: скрізь бронза сяє, картини і дзеркала в золочених рамах; пухкі оксамитові килими на долівці; долівка навощена, блищить — як скло. Любо!

— От чоловік уміє жити,— думаю я собі,— достатки не великі у нього: землі чи буде й чотири сотні десятин, а сім'я велика: мати, жінка, три сестри да діток семеро! Яка то з'їжа, а треба ж їх і одягти і озути; скільки то грошей на те треба! У другого б і снаги не стало, а Сила виносить і в довги не залазить. От що значить чоловік з енергією та з доброю головою...

На другий день ранком дивлюся у Сили повен двір людей,— хто на підводі, хто пішки.

— Чого се до тебе стільки людей привалило? — питаю у Сили.

— Се все ті, що судяться...

— Чи вже ж ти за один день усіх розсудиш?

— Де ж тобі...

— Так нащо ж стільки на один день викликав?

— Я бережу людський час, не хочу щоб позви залежувалися. На сьогодні сорок позвів... Мусів покликати усіх, з свідками чоловіка більш за сотню.

Напилися чаю; поснідали, тоді Сила почав творити «суд скорий і милостивий»; а я пішов собі по селу.

На третій день я встав дуже рано. Ранок був дуже гарний, ясний. Хмарки розходились і зникали десь за обрієм; сонце, викочуючись, неначе якийсь величезний рубін, розливало світ на ліс; проміння його великими снопами плило по гущавині стовбурів старих дубів, осик, осокорів і інших дерев і красило рожевою барвою папороть, що росла насупроти лісу; сиві мохи здавалися кораловими килимчиками. З листви капали рожеві каплі роси; усе повітря дихало свіжими ранковими пахощами, що самі лилися до мене в груди і пробивалися в серце. Коли я вийшов у Силин двір, учорашній натовп народу стояв на суддіному дворі.

«Що воно за знак,— подумав я,— учора Сила судив людей і розсуджував трохи що не до пізнього вечора, а сьогодні знов скільки народу!.. Не легка праця суддіна».

Небавом усі люди підступили до рундука, до них вийшов Сила.

— Чого хочете, люди добрі? — питає їх.

— Одпустіть, паночку, нас додому; зовсім обхарчилися; хліба брали на два дні, а сидимо четвертий день,— просилися люди.

— Не моя вина, люди добрі! Не моя, голуб'ята мої! Не я вас кликав сюди, а закон; не я вас держу, а закон,— ласкаво відповів Сила, дивлячись на мене.

— Ще коли б не така робоча година, то б ще — сюдй, й туди, а то ж... трава, пане, горить, час косити, вдруге літо не буде... Одпустіть, паночку, а позви наші нехай уже полежать, доки обробимося хоч трохи.

— Не можна так! Не можна, люди добрі; я сам розумію, що вам тепер сутяжно нидіти отут, а там не гребене сіно лежить, та що ж я вдію! Не можна: закон... Викликав — мушу розсудити; тоді з богом собі і рушите куди кому треба.

— Позви не втечуть, пане, ніде не дінуться; а робочий час не стоїть.

— Знаю, братику! Добре знаю, що тепер дорогий час, та що ж діяти... кажу вам: не я, а закон — закон на-

всяк час однаковий — і на зиму, і на літо... Підождіть, голуб'ята, більше ждали; а не розсудившись, не йдіть, бо за се закон покарає вас пенею.

— От притча, дак притча.

— Еге! Отак допозивайся: ні собі хліба, ні кобилі сіна, і попасти ніде... хоч ляж та й плач.

— Нехай би вже терпіли ті, що позиваються, а за що ж ми, свідки, отак караємось?..

— Так... з доброго дива...

— Справді, диво! Сиди не ївши, а дома робота плаче.

— Зате в гурті веселіше...

— Бодай би тому, хто поставив мене за свідка, отак весело було на тім світі.

— Чого ти, навіжений, лаєшся, я жартома, а ти...

— Не до жартів, коли в шлунку аж гуде.

Так гомоніли люди, а Сила не чув того гомону, бо творив суд скорий до самого обіду.

По обіді — дивлюся — людей не видно.

— Усіх розсудив? — питаю у Сили.

— Де тобі! Половину тільки; ще днів на три стане... трудно народові!.. Недогадливе наше земство; на наш повіт треба б не три, а шість, щонайменше, участків; а на літо двічі стільки, щоб людям не приходилося під робочий час надовго і далеко забиватися...

— Де ж оце люди? Відпустив ти їх?

— Люди!.. Морока мені з ними! Відпустити не можна; ну і мушу не тільки судити, а ще й годувати: воно чогось та стоїть прохарчувати отаку громаду да коней з двадцятеро! Та що ж вдієш, не нарікаю; друг друга тяготу носите; ми повинні запомагати народові: ліпше я прохарчую їх день-другий, ніж їм ходити чи їздити по двічі до мене; іншому верстов шістдесят буде.

Мене взяла така вдячність до Сили, що я трохи не кинувся цілувати його і нехотя згадав собі його молоді, колишні обіцянки. «Певен Сила в своєму слові»,— подумав я.

А Сила говорив далі:

— Нелегка річ бути суддею; але мене тішить свідомість, що й з мене є народові сяка-така користь; що по спромозі і я запомагаю поліпшити економічний побут народу, не так як мої товариші. І стоїть же наш злидар-народ запомоги! Чи мало ж він перетерпів і терпить! Мене дивує: де у нього терпець той береться! А на нього брешуть та й брешуть. От нещодавно читав

я десь, мабуть, в «Московских», що наш народ не засвоїв собі пошанування чужого, найпаче громадського добра: чи се ж не поклеп? От тобі зараз доказ на те, слухай: ніхто з тих, що поприходили судитися до мене, не хоче дурно їсти мого хліба, кожен просить роботи... ну робота з них звісно вже яка: тяп да ляп; аби косу чи сокиру в руках держати; та тут важно не робота, а бажання праці; соромливість їсти дурно чужий хліб!.. Хіба не так?

— Авжеж, так.

Сила знов пішов творити суд, а я на степ. Бачу: величезна валка косарів.

— Здорові були! — привітав їх.— Поможи боже!

— Дякуємо.

— Чию траву косите?

— Гарбузову, суддіну.

— Толокою?

— Ще й якою! Такою толокою, що бодай би його ніхто не діждав отак толокувати, як оце ми...

— Чому се так?

— Так! Розпитайте заднього, а то отаман почує... ну його...

Закортіло мене розпитатися. Тямлячи трохи вдачу наших селян, я почав здалека, та слово по слові по нитці дійшли до голки. Сьогодні, ледве встав Сила з ліжка, люди, яких він викликав на суд, почали знов благати його, щоб пустив їх сьогодні по домівках; а Сила їм своє, учорашнє: «Не я вас держу, закон держить». Люди йому: «Їсти в нас нічого». А він їм: «Чому ж харчів не набрали; хіба не знаєте: їдеш на день, бери на тиждень. Я і нагодував би вас, так певен, що ви не захочете їсти мій хліб дурно, наче старці ті; соромно ж! А от, коли вже на те пішло, так ідіть на роботу до мене в степ, доки позову на суд». Не що робити: пішли; поневолі підеш, коли в шлунку скиглить. Хто косить, хто копиці кидає; жіноцтво або гребе, або тютюн пасинкує; робота про всіх знайшлася... Отаким чином — заким суддя Гарбуз розсудить — Сила Гарбуз має робітників, а люди мають харчі... Друг друга тяготу носять... Нема ні дармоїдства, ні сорому людям; люди роблять і знають, що «не суддя, а закон тому винен».

Того ж дня повернув я до господи.

Попасуючи коней, чув я, як біля шинку прохожі люди гомоніли, що з того часу, як став Гарбуз суддею

(шостий рік вже), він майже зовсім не наймає ні косарів, ні гребців, ні женців. «Народна любов,— думав я,— запомагає йому». Але шинкар Лейзар перебив мою думку і мовив:

— Нащо йому наймати? У нього закон і косить, і жне, і молотить...

— Ні,— відповів хтось з людей,— не закон, а люди йому роблять: навикликає людей на суд, а вони в подяку йому і покосять, і погребуть... Народ привик вже до цього і не дуже ремствує...

Он яким чином Сила «поліпшує економічний побут темного народу»... Хіба се не заслуга Силина?

На третій тиждень у неділю Сила провідав і мене на хуторі. Мене якась недовідома сила одвернула од нього; але умови гостинності, сусідства, товаришування замолоду... Треба вітати гостя.

Вітаю... Сидимо, балакаємо.

Звісно, я пильную говорити про свої хуторянські обставини: про тютюн, косовицю, жнива; про численні свята, про жидівсько-шинкарське ярмо, про конокрадство...

Сила слухає; відповідає якось неначе нехотя і все закидає «ліберальні» слова про політику.

— На біса,— каже,— здалася нам ота Хіва...

— То стежка в Індію...

— До Індії нам що? Тільки людей нівечимо; наче у нас свого мало... Оці «владенія» в Америці продали і добре зробили... А Ташкенту не продамо; на нього купця не знайдемо; кому його треба... Он прочитай, що пише Щедрін...

— Щедрін жартує...

— Нехай собі й жартує, а все ж з чогось він да взяв...

І почав Сила ганьбити. Особливо допікав він ганьбою людям помершим уже або дуже далеким: згадав і Наполеона з Седаном, і Бісмарка з Лотарінгією, і Базена з Мецом... пробрав і папу бідолашного, і Гербста; але японського мікадо похвалив, а Гарібальді наградив епітетом «лежебока»; чому, каже, він досі не рушає одібрать Трієст? Тому, що ліноші не дають...

Завзято розбалакався Сила! Я оце переб'ю йому річ, скажу: «Тривай! Чого ти ченчикуєш до Трієста та Рима; обернися да подивись ближче; згадай, що й на

Січі мудрий німець картопельку садить...» Так де! Сила про наші хатні справи і слухать не хоче.

Невдовзі приїхав мій сусіда, піп Гречка. Розмова перемінилася. Отець Василій — своїм звичаєм — захотівся зараз бідкуватися про своє убожество, зв'язуючи його з «упадком віри вообще».

— Віри в народі поменшало; штунда заводиться... народ одбився од церкви, служителів її не шанує, акафістів не наймає; сорокоустів не править; за вінчання, наче на глум, дає «трьошника», а є й такі, що й до сповіді не ходять... Яка цьому причина?.. Еге! А без віри, без благочестія усі погибнемо!..

Сила глумливо потурає попові і звертає річ на Калька, на Ледоховського... говорив він, говорив, говорив багацько; нарешті накинувся на Вільгельма, що він нівечить Познаньщину... Потім перевів бесіду на демократію, на соціалізм, на Бебеля, та як утне:

— Ніколи сонце не сходило з заходу, і не зійде звідтіль довіку; отак і сонце побиту економічного: коли судилося йому зійти, коли засяє світ справедливості, так не звідкіль більш, як зі сходу, з Росії...

— Може... а проте Іркутськ, Якутськ ще більш на схід...

— Говори!.. Ти зауваж на те, що тільки у нас і єдине у нас на цілу Європу усі реформи заложені і закладаються на певному грунті демократичному.

Я подивився на долівку; жінка моя, слухаючи Силину бесіду, дивилася у вікно на курчат та на город, щоб не заскочило туди теля, а отець Василій гладив свою широку бороду та щось шепотів; судячи по тому, як двигтіли у нього пружки губ, мені здалося, що він шепотів: «А ще возьму крила і полечу в последнія моря...»

— А по-твоєму, не так? — спитав мене Сила.

— По-моєму, час би вже «хліб наш насущний...»

— Зараз, зараз; я вже казала Опанасові, щоб давав борщ,— промовила жінка.

Сила запалив люльку і знов за демократію, вже за робочих.

— Тепер,— каже,— скрізь по світах робоче питання на черзі, воно переверне догори дном усю Європу, а нас мине; бо у нас нема і не буде робочого пролетаріату; наш народ забезпечений земельними наділами; наш народ шанує чужу власність; у нас панує не фабричний

промисел, а хліборобство; нема у нас жмикрутів-фабрикантів; наше царство — з краю до краю царство мужиче; у нас найбільший аристократ — в душі мужик і рідний брат простого селянина... У нас кожна інтелігентна людина радо запоможе мужикові; ми не вміємо, не в наших звичаях експлуатувати працю темного мужика...

— Ось, ну, Сило, по чарці перед борщем...

— Зараз, дякую... От тільки ще одно слово: задля нас мужикова праця святощі... Чи так, батюшка, отче Василю?

— Мужик — гадина; ні страху, ні віри у нього нема,— відповів батюшка.

А я згадав собі як у Сили «закон» і косить, і жне.

— Прошу до столу,— озвалася жінка...

1873,
Кам'янка, Прилуцьк. повіту

МАРТА ПЕРЕПІЧКА

Марту Михайлівну Перепічку я спізнав давно: літ тому двадцять буде; я тоді був молодим парубком, а вона дівчиною літ шістнадцяти. Гарна була з себе тоді Марта Михайлівна, або як звали її Мартуня! Просто козир-дівка; краса на всю губу! Зростом висока, стан стрімкий, тонесенький; плечі широкі, закруглені, білі, наче сніг, рученята манюсенькі, кожа на них так і одливала блідо-рожевим кольором! Коса — товста, довга, чорна аж темна, наче ніч! Як вплете було стрічки та спустить, так трохи не до самої землі... чоло широке, пряме, немов виточене, а під ним гнулися брови, наче дві чорні п'явки, обвиваючи великі очі з довгими віями. Ой! Що то за очі були!.. Згадаєш їх, так і тепер помолодієш! Темно-сині, наче крило у ворона, а погляд!.. Погляду їх зроду-звіку я не забуду! Мабуть, коли б вмерши, я встав з гробу, то б першим ділом згадав Мартунині очі! Такого погляду я ніде і ні в кого не бачив... Гляне було Мартуня — так з очей у неї аж іскри летять; а на самого тебе наче хто приском сипне!.. Дивишся, мовчиш, нічого не промовиш, доки не зведе вона з тебе свого палкого і палючого погляду...

так наче хто в тебе річ одбере, немов занімієш! Якась чудна небесна сила була у Мартуниному погляді?..

Що ж дивного, що я закохався в Мартуню? Дивно було б, коли б не закохався в таку красу. То було перше моє кохання: не вернеться воно! Ні!.. Перше кохання і перші муки не вертаються. Та й добре! Цур йому! Що коли б у сорок літ та таким клекотом заклекотіла кров, яким вона клекоче у двадцять літ! Гай, гай! Хто його зна, що б тоді і робив чоловік!.. Двадцять літ минуло, а й досі, наче сьогодні, пам'ятаю, як тремтіло, як билося у мене серце до Мартуні. А як стисне було у мене руку, так завжди було вхоплюсь другою за лівий бік... так якось нехотя, мимоволі, ніби треба було придержать серце, щоб не вискочило...

От же й не побралися ми, а чому? Так собі!

«Не всі ж тії вінчаються, що вірненько кохаються...»

Раз при мені Мартуня стусонула межи плечі дівчину за те, що не швидко подала їй рукавички. Се було ще за кріпацтва, так тоді з слугами не панькалися так, як теперечки. Ні, тоді було малесеньке паненя, ще материне молоко не обсохло у нього на губах, а вже й воно б'ється...

І хто його знає, чого я за той духопелик не злюбив Мартуню? Служанки мені не жаль було: я знав, що у неї плечі привикли до духопеликів, і сама побита нічого не промовила, навіть не скривилася, навіть і виду не показала, що од Мартуниного духопелика стало їй або боляче, або соромно. От же не злюбив я Мартуню, та й годі; швидше попрощався з нею, вернувся додому, та ні з сього, ні з того — в сльози. Молоді сльози не дорогі, тим-то, мабуть, і рюмсав я довго, наче мала дитина; рюмсав, аж доки не стомився і не заснув. І неня, й сестри питали: чого плачу? А я мовчав та плакав; таки й сам добре не знав — чому плачу? Виплакався, виспався добре, а другого дня подався геть-геть далеко від Мартуні. Та ото так і не стрічався з нею, навіть і не чув про неї нічого цілі двадцять літ, аж доки знов не вернувся до рідного хутора.

Хутір мій недалеко того села, де жила й досі живе Мартуня, землі наші межа в межу.

Вернувся на хутір, якось пусткою несе від нього!.. Матуся померла, сестри пішли між люди; будинок похилився, на клуні солома попровалювалася, крокви світяться; у колодязі дубова соха струхла, а й товста ж

була... в омшанику порожні вулики, а колись були з медом і з бджолами, теперечки чмелі та шершні живуть... Горожу кругом обнесено на топливо, хоч навкруги шумлять гаї. І верби на греблі повсихали. Не диво! Двадцять літ минуло, а двадцять літ у нас вік цілого покоління! Все старіє, один тільки час, хоч і швидко минає, а не старіє; він зате людей старить. І мене він зістарів, а може, й не один він, не без того, що й люди докладали рук...

Зістарівся і пасічник мій Василь Чміль: покинув його чоловіком не старим, в силі, при здоров'ю, а тепер, он який згорблений; голова як лунь; борода в сметані; сам насилу переступає з ноги на ногу; підтоптався, охляв. Каже: і в нього було своє лихо; і він випив дві неповних: жінку поховав, сина взято в некрути, дочку видав заміж, здавалося, і добре видав, а вона взяла та й повісилася... Лишився Василь самотою: і бджоли перемерли, і любима його собака Ратуй — взяла та й здохла...

— А я ще вештаюсь,— говорив до мене Василь,— та вже недовго; бачу, що вже на божій дорозі стою, хури своєї чекаю... Та й ви, добродію, подалися: он — голова лиса; хтось на чолі ралом пройшов, лице — наче кленове листя під покрову!.. А чи таким ви були, як... пам'ятаєте... ходили до Марти Михайлівни...

— Літа, Василю!..

— Еге! Літа... хіба ваші літа які? Літа... гм!.. Знаю я літа... А Марта Михайлівна часто нагадує про вас, де тільки стрінемося — перше слово — про вас.

— Що ж вона? Жива-здорова?

— Дівує й досі... воно б, сказать, не то пора, а й пора перейшла, так наче замовлено: і женихів багацько було; траплялися і неабиякі люди! Присватувався і ваш шуряк; не пішла і за нього: удовець, бачте... Усе перебирала, вередувала, от і довередувалась; тепер рада б обіруч, хоч би й за старого, та ба!..— Василь хитро подивився на мене й додав: — Усе на вас сподівалася, а як почула, що й ви одружилися, то й остання надія пропала.

— А мати її, батько — живі? — питаю.

— Де там! Давно перемерли... сама собі живе; зубожіла вельми... Та ви б, може, поїхали, провідали її.

— А що ти думаєш? Справді, чи не поїхать.

— То-то б зраділа панночка!..

Поїхав.

Колись біленький, чепурненький будиночок Перепічки стояв тепер сумно, трохи похилившись; та такий коряві, рудий, не побілений... На широкому дворі, де красувалася шовкова трава, рута, рожі і море всяких квіток, там навалено тепер цілі ожереди тоненьких гілок, начухраних з березового хворосту. Перед рундуком розіслані рядна, на них проти сонця сохне квасоля; біля ряден сидить стара баба і пряде куделю, заткнувши за пояс гребінь. Ворота в двір замкнуті; в'їхать в двір не можна. Я одчинив хвіртку. Величезна чорна-чорна собака, що лежала біля ряден, почувши, що ляпнула у хвіртці клямка, прожогом кинулась до мене. Я мерщій хвіртку на клямку та й гукаю:

— Проведіть, бабусю!

— Ідіть, ідіть; не бійтесь; вона не порве: цу-цу! Цу-цу! Чухрай...— А Чухрай і вухом не веде та гавкає, сичеться до мене через хвіртку, аж скиглить.

— Чухрай!.. Чухрай! — гукала баба.— Не слухає, бодай він опрягся! Що ж оце мені робити? Вража собака не слухає, а мені не можна од квасолі одійти, зараз свиня так і накинеться. Чухрай!

— Піди, Вівде, проведи,— озвався хтось із-за перелазу,— я й сама подивлюся за квасолею, іди швидше.

Баба взяла лозину і почала проганяти Чухрая.

— Чи дома Марта Михайлівна? — питаю я.

— А то ж де! Он вони біля перелазу. Ідіть, ідіть... Чухрай не займе.

На першому ступні рундука, на котрому інде протрухли дошки, стояла моя Перепічка, в білій хусточці поверх голови. Глянув я на неї і здивувався: сам своїм очам не вірив. Боже мій! Невже ж оце справді я бачу прежню Мартуню! Де ділося її свіже рожеве лице, де взялося у неї таке худе, жовто-зелене? Хіба у Мартуні були такі сині дуги під очима? Хіба у неї були отакі кістляві, засмалені, аж червоні руки? Та чи Мартуня се? Придивляюся, глянув в вічі... вона, вона — моя прежня Мартуня! Її очі, її погляд; я пізнав ті очі, я почув той прежній погляд...

— Здорові були, Марто Михайлівно! — кажу до неї.

Дивиться вона на мене, придивляється, пізнає...

— Що? — питаю.— Не пізнаєте?

— Коли б не вклепаться... пізнала! Пізнала, по голосу пізнала...— з Мартуниних грудей вирвалося тихе

глибоке зітхання.— Боже! Як же ви перемінилися! Просимо ж до хати... хата знайома вам,— і знов зітхнула.

Вступили в хату: шпалери полиняли; на помості скрізь лисини; на стелі руді плями, видко, що дощ пробивався в хату... двері перекосилися набік; у вікні — двох шибок нема; замісто них синій цукровий папір... цвіллю оддає...

Сіли... канап знайомий... Марта Михайлівна вставила в мене свої очі, жалібно хитала головою... мені здалося, що очі у неї вогкі.

— Не таким я вас знала, не таким! — говорила Мартуня, і знов здалося мені, що голос у неї тремтить, чується якась сумна, жалібна нота...— Та й постаріли ж ви як!.. І лисина... на всю голову лисина!.. А де ж ваші кучері? Чи в снігах, чи в степах? Ой, ой! Он і на вусах іней!.. І я вже не та стала, ні!.. Ой літа, літа!..— Перепічка зітхнула і спитала.— Чи давно ж ви приїхали в наші ліса? Чи надовго?

— Не знаю ще... може, і зовсім.

— Господь з вами! — аж скрикнула Марта Михайлівна, хрестячи мене, хто її знає нащо.— Де таки вам жить отут у наших вертепах!

— Чом же мені тут не жить? Ви ж живете.

— Я!.. Я що інше! Та й яке вже моє життя!.. Аби день до вечора! — Мартуня зітхнула і витерла очі.

— Що ж у вас нового? — спитав я і спитав ради тільки того, щоб що сказати, щоб мовчки не сидіти.

— Хіба за двадцять літ мало нового? Всього й не згадаєш... Коверзуна Йосипа знали? — спитала Перепічка.

— Знав, а що?

— Пропав... літ десять був опікуном над Торбиними дітьми і худобою... ну, звісно... крав, переводив, шахрував сирітське добро, поки сироти росли, а виросли — кажуть: «Давай одчіт...» А який там одчіт, коли він все «опік»! Не дав; от його під суд та в тюрму засадили; посидів він, мабуть, більш півроку, та, видко, не смачно під замком; не дождався, доки суд вийшов; отрути приняв, миш'яку, чи що... От же затерли, зам'яли: причинна, кажуть, вдарила... Яка там причинна! Не хотів чоловік на Сибір іти — от і причинна... А Лісового Семена не забули?

— Ні, а що?

— Спився з кругу.., в старцях тепер... І Теличка пропав: зазнався був, далі з жидовою знюхався; цукровий завод завів, винницю, став горілку гнати та всю худобу через барабан і перегнав... продали усе! Сам тепер же на Литві акцизником, жінка вмерла... На що вже добрий хазяїн був Чайка і той звівся, жебраком живе... усім тепер якось тяжко... усім не з медом!!

— Чому се так?

— Порядки нові пішли, от чому! Крестян одібрали; якесь земство завели; мирові суди; школи і все таке нове... найгірше ж без крестян... Ну, вже коли на те йшло, коли така вже царська воля — нехай, нехай би людей одбирали, та землі не займали... Земля наша, а то ще й землю пообрізували, що на наділи, а що на межування. Межовики зарізали нас без ножа... хто сміливий та з товстою кишенею, тому поодмежовували і гаї, і сіножаті, і чорнозем... знищили нас... А тут ще оте земство додає свого — нові налоги видумує: усе плати та плати; а з чого його взять? Крий боже, як тяжко стало жить! Не приведи, мати божа!..

— І вам тяжко?

— Мені?! Та мені ще вдесятеро гірше... Я наче муха в окропі. Хіба не знаєте? Сирота, одинока, зубожіла, доходів нема, було землі двісті десятин; сто на наділи одібрали; тридцять продала на прожиток... Аж ви пам'ятуєте — за покійного батька у нас карета була, на конюшні два шестерики стояло, упростяж їздили, а тепер драбинчастий віз, безклуба кобила, та й тієї нікому запрягти... Волів було три плуги, тепер і поганого назимка нема... корів було десять — усіх чума позабирала. Тяжко... Оце збираюся продать останню землю і дворище та піду в черниці...

— Що ви, Марто Михайлівно! Чого вам у черниці?!

— Душу спасать... не можна тут жити; ні з чого жити...

— У вас же гаї такі добрі...

— Що гаї! Тепер гаї гниють; он гляньте, скільки надворі хмизу гине! Колись то все гроші були — тепер гниє. Привезуть березину з гаю, почухрають, цівка на дрова йде, а хмиз гниє, а колись за нього добрі гроші платили...

— Хіба хто купував березові різки? — спитав я.

— Аякже! Ще як купували: і станові купували, і в земський суд, і в поліцію, особливо інвалідний начальник багато забирав.

— Нащо?

— Треба було, хіба не знаєте?.. Сікли... чи солдатів, чи злодіїв, чи просто людей... різки треба; от було — у нас і купують... А тепер — нащо, коли нікого сікти? Тепер, бачте, усі панами стали, бити не можна... Ох-ох! До чого воно все оце доведе — один бог про те знає.

Замовкли. Здавалось, ні про що вже й розмовляти.

— Чи не купили б ви у мене сього добра? — спитала Перепічка, вказуючи пучкою на двір.

— Якого добра? Дворище?

— Ні, хворосту.

Я здвигнув плечима та й кажу:

— Нащо ж мені ті різки?

— Не все різки, між ними є й хворост.

— Та нащо ж він мені?

— В хазяйстві всяка річ згодиться; в доброго хазяїна ніщо не пропаде: на топливо або на що інше повернете... купіть! Дешево продам, по четвертаку б за віз оддала... купіть...

— Та нащо ж він мені,— одмагався я,— у мене свого лісу доволі.

— Знаю, знаю, але свій ще треба рубати, а се вже готовий, сухий... Може, на греблю треба.

— У мене греблі нема.

— Знайдете де приткнуть, аби охота була купить.

— Коли ж не треба.

— Шкода, велика шкода! А я думала... сподівалася, що хоч ви поможете мені, беззащитній сироті... аж бачу... пропаде хмиз, шкода! Може, знаєте кому порадить, щоб купив? На залізну дорогу чи не купили б?

— Там різок не треба.

— Тепер, кажуть, хворост в ціні... ви свій почім продаєте?

— Як до хворосту: і 4, і 5 карб. за сажень, так у мене ж настоящий хворост — дубовий та лісковий.

Поговорили ще трохи, я вже збирався додому, аж ось прийшла якась молодиця: очіпок набік, лице в сажі.

— Чи не пора пироги виймати з печі? — спитала вона Перепічку.

— Ох мені лихо! — скрикнула Марта Михайлівна.— Заговорилась та й забула! Пропали пироги, певно — перепеклися! А ти собі, Гапко, й байдуже! У!.. Чого очима блимаєш? Іди, іди та швидше виймай, вийнявши

з печі — прямо в решето, та зараз же і прикрий подушкою... чуєш? Швидше-бо, швидше.

— Поспіємо,— одповіла молодиця і повагом вийшла.

— Бачу, що вона занівечить мені пироги, треба самій. Вибачте. Я на одну годиночку,— з сим словом Марта Михайлівна потюпала в кухню.

А я глянув в сад: скрізь пустка, кропива, бур'яни аж гудуть, груші, яблуні, черешні наполовину повсихали... не весною життя, а зимою смерті віє од саду!..

— Чого се ви взялися за шапку? — сказала Перепічка, вернувшись з кухні.

— Пора до двора.

— І не думайте сього! Двадцять літ не бачилися, та так би то на годиночку. Ні, не пущу од пирогів. Зараз принесуть.

Та ж сама молодиця внесла повну миску гарячих пирогів.

— Прошу покірно! Призволяйтесь... сама місила,— говорила Марта Михайлівна, всаджуючи мене за стіл. Не з'їсти пирога — значить в саме серце вразить Марту Михайлівну. Я присунувся до пирогів, а вона підкладувала мені сметани і гордо розповідала, що ніхто в сусідстві не вміє пекти таких пирогів, як вона.

— Я чула: ви вже жонатий? — спитала Перепічка, пильно дивлячись на мене.

— Жонатий.

— А я й досі дівую... не вибрала до вподоби... сумно одній і стара вже стала, а не привикну... може б, якби більші достатки та менші налоги, то б...

— Со духи праведных скончавшася...— почулося десь недалечко.

— Се сусіду мого — Грицька Соломаху ховають,— промовила Марта Михайлівна.— Вічна йому пам'ять і царство небесне!.. Добрий він чоловік був, та чудний; так чудно і вмер... Ви не знали його?

— Не доводилося.

— Е, чудний був чоловік!.. Він з козаків. І що за вдачний чоловік був, так хто його зна, чи й є де другий такий! Нічому не вчився, а все знав: він і швець, і кравець, і маляр, і стельмах, і коваль, а як треба, так і піч складе. Землі власної у нього — бігма! Він безбатченко, сирота; з себе вдатний, як вилитий, як намальований... у приймі пристав до багатирки. Жили нічого собі, а далі жінка візьми та й запий, почала по шинках ходить...

Усе що на собі, до самої сорочки проп'є. Він її просить не пить, а вона ще гірше. Пила, пила, та й повіялась... Красива з себе була, рум'яна, статна. Стала повією. Станового причарувала до себе... Грицько догадався, давай сочить... підстеріг, застукав у клуні та дьогтем і вимазав становому голову, а жінці ні слова... дурний! Де б її сполосувать од шиї до п'ят, а він станового... хіба станового вина. От же прочув ісправник... станового взяли кудись у друге місто, а за Грицьком якусь провинність знайшли та й засипали нишком березової каші... З цього б то Грицько й собі запив та з перепою і богу душу оддав. Не виніс би то сорому... я сьому не вірю: великий там сором!.. Колись не так сікли, а прилюдно, на кобилі... Просто з дання спився: жінка піднесла...

У мене стиснуло в грудях: чи од пирогів Марти Михайлівни, чи од чого іншого... не скажу. Я взяв у руки шапку.

— Та посидьте-бо ще хоч трошечки,— упрошувала Марта Михайлівна.

— Ні, час додому.

— Коли ж побачимось?

— Будем живі — побачимось.

1873 р.

НАЙМИЧКА

Присвячую моїм дітям

I

На софіївській дзвіниці дзвін ударив шість раз. На головніших київських вулицях починали засвічувати ліхтарі. Темнота пилипівського вечора вкрила було густий туман, що з самісінького ранку спеленав Київ; але світ ліхтарів, розігнавши трохи темноту, перемішався з туманом, а олов'яна намітка, мов павутина, знов стала примітною над вулицями. Одсвіт газу, зливаючись з туманом, нагадував ніби щось фантастичне, але фантазія якось не ширилася, не піднімалася вгору: смутними думаннями ворушилася вона в голові, наче і її туман придавлював...

В великі вікна хрещатицьких крамниць вилискувався світ, наче приманював людей в крамниці купувати крам; але не то що в крамницях, навіть і по улиці не видко було людей: хто не хто інколи проїде наборзі; да де-не-де покажеться яка людина, певно вертаючись з поденщини або шукаючи собі пристановища на ніч.

А ось ще й мрячно-холодна осіння мряка засіяла наче з сита. Якась неприятна холодна вогкість пронизувала усе тіло. Коли ж хто виривався на улицю, поспішав швидше додому, в хату...

Дніпром починала вже йти осіння крига. Учора пароход приплив востаннє, а сьогодні став вже на зимівлю. На пристані не було ні духа. Дніпро мов замирав на зиму. З гори збігала в його мутна грязюка. Олександрівською вулицею з Хрещатицької тинялася попід парканом молодиця. Мряка била її прямо в лице і не можна було вгадати, чого у неї мокрі очі — чи від мряки, чи від сліз. Погляд її був не то щоб погляд божевільної, але якийсь такий тяжко смутний і разом спокійний, наче тупий, що йому недалеко було й до погляду божевільної. Лице худе-худе!.. Латану свитину так змочило, що з неї аж текло... мабуть, давно вона не висихала; або давно вже її мочило. Молодиця йшла тихо, поважно, не хватаючись, видко було, що їй і в таку годину нікуди поспішати, що у неї не було захисту. Ні голосіння вітру, ні мряка, ні холоднеча не здавались небезпечними сій молодиці. З-під хустки на голові вилізло пасмо чорного волосся, при світі ліхтарів дощові крапельки блищали на волоссі наче срібло. Зрівнявшися з повороткою, котра веде вниз до Дніпра повз Володимирів колодязь, молодиця зупинилася, обперлася на бильця і стала кашляти... Да як кашляти! Здавалось, з того кашлю вилітали слова: «Недовго вже тобі терпіти»...

— Ох! Господи! Як тяжко,— проговорила молодиця, відкашлявшися. Вона ступила кілька ступнів і стала під ліхтарем. З ліхтаря світ упав їй на лице. Жовтяниці не згладили того сліду, котрий залишила на лиці молодість і краса... Погляд трошечки повеселішав і з глибини запалих очей мигнув і щез той промінь, котрий горів колись в тих очах, ще тоді, як вони були молодими, невиплаканими, тоді, як вона була молода і весела, коли ще вбожество боялось простягти до неї свою суху, кістляву руку...

Єсть ступінь того тяжкого, страшенного, хижого убожества, та ступінь, на котрій з тіла чоловічого стираються усі сліди божого образу... Мені аж страшно нагадати про сю ступінь убожества!.. Я бачив таких убогих, і страшно було дивитися на них!.. На їх лицях не було ніякого виразу, кроме убожества: в сьому виразі, мені здається, поміщаються вирази усього того, що тільки може виявитись під втиском убожества... Ся ступінь убожества не виявилась ще зовсім на лиці тієї молодиці, про котру ми ведемо річ і котру назвемо хоч Стехою. На Стешиному лиці ще миготіло щось таке симпатичне, що притягувало до себе, наче та розкішна, пишна квітка, котру вже вдарив осінній мороз, котра вже зблякла, котра вже не вичуняє, погибне, але все вона ще не втеряла слідів своєї краси.

II

Вітер подув кріпше; дощ линув буйний; Стеха здригнула від холоду... Вона повернула вправоруч і подалася вниз до Дніпра... От вона зрівнялась з колодязем. Зайшла б в каплицю, приложилась,— так замкнута вже; тільки стовб бовваніє над колодязем... Хотіла перехреститися, пучки заклякли, не можна розігнути...

Темно, тихо, нічого ніде ні щавокне, тільки й чутно, як ще трохи нижче дніпрова хвиля вдариться об берег та й замовкне... Стеха глянула туди, де тече Дніпро... Нічого не видко! Туман повис над річкою і злився з видом... Стеха пішла до берега. От вона на березі.

Придивилася, щось чорніє; то купальні стоять, ще й досі не відведені в захисток на зимівлю. Стеху наче що поманило в купальні; держачись за бильце, вона в пітьмах стала спускатися по східцях; спустилась, пішла по дошках. Берег вже далеченько!.. Тут, певно, добра глибина. Стеха глянула на воду: біжать хвилі, одна другу доганяють, одна другу скривають. Щось наче шепче Стесі: «Добре ти зробила, молодице, що прийшла сюди! Чого стоїш? Переступи через бильце — да кинься в воду! Скінчиш життя, скінчиш і муки свої. Годі тобі боротись з нуждою; не побореш ти її; вона тебе зайсть і з'їсть. Кінчай! Могила усім однакова, усім дорога в могилу. Хіба не все одно, що сьогодні, що завтра.

Здається, чим швидше, то краще!.. Ну, помучишся кілька хвилин в холодній воді, зате раз навіки розлучишся із своїми муками!.. Кінчай! Дніпрові хвилі пригорнуть тебе до свого лона!.. Чого боятися? Людей? Хіба людям що до тебе! Байдуже їм, чи живеш ти, чи ні?.. А може, бога боїшся? Не бійсь!.. Він би тебе простив, дак і прощати ні за що...»

І здалося Стесі, що з води вийшла якась манія, простягнула до неї обидві руки і так приязно, так ласкаво зове до себе! Що ж! Тільки б ногу перекинути через бильце, посунуться трошки з кладки, шубовсть в воду!.. Всьому кінець! Манія підхватить на руки і не дасть забиться об воду або об кригу... Чого ж вона жде? Хіба ще мало змокла, хіба ще дощ не пробрав до рубця, хіба ще мало з'їла вона дрижаків?..

III

Стоїть Стеха! Мабуть, не спокусить її манія, мабуть, для неї, для тієї перемокшої і одубілої Стехи, ще єсть що-небудь таке в житті, що приманює її до себе!..

Так!.. З тяжкою журбою згадала вона, що життя їй ще потрібне задля других: вона жінка — у неї єсть недужий, голодний чоловік; вона мати — у неї єсть мала дитиночка... Хто ж їх доглядить, хто їх обмиє, хто стане побиватися біля них, хто їх без неї нагодує?.. Та хіба ж і в неї є чим їх нагодувати? Здалося Стесі, що й водяна манія, і хвилі, і вся вода, і увесь Дніпро зареготалися з неї: чудний, дивний регіт наче покотився по воді... «Чого ж ти йшла сюди? Чого ж ти в таку хвилю тиняєшся по улиці?» — наче хто питав її.

— Ні! ні!.. Не сьогодні, не тепер, не в оцю холодну, холодну ніч!.. Нехай другим разом, може, завтра. Сьогодні вернуся до них; вони з обіду ще нічого не їли... Піду нагодую їх... а чим же я їх нагодую, у мене ні крихти хліба, ні шага за душею... А колись то не так було... де ж його взяти?.. Хіба вкрасти?.. А де, у кого?

Стеха замислилась.

Стала вона згадувати своє життя.

IV

Згадала Стеха, як була ще вона малою дитиною. Жили вони в селі; родителі її були кріпаки; хатина у них була манесенька, пам'ятує вона, як було мати встане рано-ранесенько, протопить у печі, зварить їй в невеличкому

горщечку каші, поставить на припічку, на столі положить хліба; підмете хату і йде швидше на панщину; вернеться додому нерано ввечері. А Стеха одна собі просидить у хаті цілий день. А влітку, коли надворі темно і сухо, вибіжить на улицю, пограється з сусідньою дітворою чи в хрещика, чи в гусей. І весело їй! Байдуже, що батько й мати цілий день тягнуть в ярмі!.. Дасть біг вечір — вони прийдуть, поцілують, попестують свою одиначку — Стеху; вложить мати її спати, і спить вона тихо, спокійно; ніщо її не безпечить, хіба інколи приснриться, що сусідова Галя ущипнула її, і вона жахнеться зо сну... А прийде субота — ненька ще до захід сонця вернеться додому: принесе води, нагріє купелю з любистком, з васильками, з м'ятою; змиє своїй Стесі голівоньку, вичеше її гарно; а в неділю вквітчає і побіжить Стеха до церкви. В церкву вона тільки загляне, а більш попустує на цвинтарі з дітьми, посидить на мурашку, інколи полізе на дзвіницю, подивиться, як там дзвонять... З церкви додому; у матері вже й обід готов, борщ з салом, часом молочна каша... Пообідали, тато ляже під хатою, а мати візьме гребінку, сяде у нього в головах да поскає в голові, а Стеха тут, коло них, бігає, жартує, пустує; весело їй! А вони на неї дивляться не надивляться. Стеха ж одиначка, а до того ще й з себе красива: коси чорні, лице біле, брівки густі, рівні як шнурочок, очиці карі, да швидкі-швидкі, так і бігають, наче зірки.

V

Згадала Стеха, як вперше побачила вона вйта: такий високий, чорний, з довгими, широкими вусами, да такий сердитий-пресердитий! Гляне — наче п'ятака дасть! Так від його погляду мороз поза кожею й піде. Прийшов він у хату, у руках ціпок; і шапки не зняв, не казав: «Магай біг!» — а подивився на Стеху та й каже:

— Годі, дівко, гулять! Одинадцятий рік тобі йде; нагулялась доволі; пора й за діло; виходь лиш завтра на тютюн,— чуєш!

Вранці мати одвела Стеху в перший раз на панщину, на тютюн. Дівчат і хлопців на тютюні зібралось багато-пребагато: от якби стільки їх на улиці! То-то б мали награтись гарно у гусей або в горю-дуба! А тут не можна! Тут не до пустоти: тютюнник назирцем ходить,

приказує, що не «воля ж», щоб на сонце не дивилися, а допильнували насіння знімати...

Сумно той день — перший день неволі — провела Стеха на панщині; але вернулася додому — байдуже! Помогла ще дещо коло печі матері, повечеряла і знов весела!.. «Тепер і я вже не дитина, а робітниця панська!» — подумала Стеха, і думка, що й вона вже не дитина, звеселила її дитинну душу і серце.

VI

Згадала знов Стеха, як занедужав на панщині її тато, як його, недужого, привезли додому. Сам він нездужав і дверей перейти; на руках його знесли з воза, внесли в хату, положили на піл. Він тяжко стогнав, нічого не говорив, нічого не пізнавав. А мати вбивалася біля нього: ридала, богу молилася! Вдень була на панщині, а вночі коло недужого. Матері не ослобонили від панщини, тільки на час недугу тата Стеху не ганяли на тютюн, і вона сиділа біля недужого. Вона доглядала його, вона молилася за нього. Стане вона навколішки, згорне на грудях рученята, гляне на образ,— а на образі намальована божа мати; дивиться на образ, слізки з очиць — кап-кап! «Господи! Поможи видужати татові!» — шептала Стеха. Не помогло! На дев'ятий день тато вмер. Бог не вчув її молитви... А вона молилася так щиро, так чисто!

Стеха зітхнула і глянула на небо. Тьма! Страшенна тьма дивилася з неба. Дощ лив. Стесі здалося, що то плачуть хмари. Так плакала і вона, ховаючи свого тата!.. Якою ж страшною звірюкою дивиться небо... «Чи на тому небі есть той добрий бог, що не вчув моєї молитви! Ні! Бог милосердя і любові не лишає жити в такій темноті, в такій пустоті!.. Ні! Мабуть, він не там живе, або деінде, або його, «милосердного», й зовсім нема?..»

VII

Згадала Стеха, як прийшла ввечері з панщини мати. Тато вже похолов, сусіди-люди обмили і на стіл положили. Уранці прийшли майстри, зробили труну, мати вийняла з скрині два сувої полотна, що дбала на придане Стесі. Один порізали на покривала, на хустки, другий

Стеха однесла до жида в шинок; жидівка подивилась, довго вертіла в руках, переміряла на аршин, сховала в скриню, а Стесі дала дві пляшки горілки да щось там грошей. Гроші усі пішли на свічки, на ладан да попу за похорони. За подзвінне нічим було заплатити, не стало тих грошей; паламар був добрий чоловік — подзвонив на віру. Дячок не пішов на віру читати псалтиря, так обійшлися без псалтиря. На поминки з панського двору прислано півпуда круп да пуд гречаної муки. І не взяла мати панського добра — старцям роздали...

VIII

Згадала Стеха, як прийшла воля. Тоді їй п'ятнадцятий ішов. А вона добре пам'ятує: було в піст, якраз в неділю на сорока мучеників. Вранці приїхав до пана в двір становий, з ним якийсь судовик. Подзвонили в церкву, народу зібралося видимо-невидимо, старе й мале, усе йшло, бо знали, що читатимуть волю. Навіть пани прийшли в нашу церкву, хоч до того зроду не ходили: звісно ляхи, не нашої віри, до костьолу їздили в друге село.

І в церкві, й на цвинтарі така тіснота, що й пучки не можна просунути. Одправив панотець службу, послі молебень за царя, послі прочитав волю в церкві, потім на цвинтарі становий прочитав її. Люди раділи! Дітвора бігала, кричала: «Воля! Воля!» — а пани такі сумні,— швидше додому. Жид думав, що люди з церкви так і привалять в шинок. Де тобі! Ні одна душа й не зазирнула, і без горілки воля усіх впоїла; усі раділи, тільки й не радів один старий-престарий дід Василь Шмигун. Сів собі на деревину під ворітьми, та й сидить такий сумний. Люди до нього:

— Чого, дідусю, сумуєте?

— А ви чого, дурні, радієте? — одрізав він.

— Як чого! Діду-голубоньку! Воля прийшла!..

— Воля!.. Добра воля! Є чому радіти!.. А їстимете що? Дурні!.. Воля без землі! Хіба ж не чули, що на дворових землі зовсім не даватимуть.

— Дарма, діду! Аби воля, заробимо!

— Заробите! З голоду без землі попухнете. Забули хіба, що в нас послі останньої ревізії більша половина села дворові. Що ж вони робитимуть без землі? В наймити підуть до тих, котрим дадуть землю, чи в старці?

Ох ви, дурні, дурні! Не розумієте, що без землі погана воля. Се будуть знов нові пани і нові кріпаки!

— Годі! Не віщуй, старий, невідь-чого! — гукнув хтось.

— Діду, діду! Нащо вам землі, аби воля.

— Мені, сину, не треба вже ні землі, ні волі. Мене наділять землею нарівні з усіма, із старцями, із царями: усім по саженю... а вам, молодим, без землі тісно буде!

А люди не слухали діда, не до того було. Раділи усі, впилися волею.

IX

Стали люди вольними. Ні Стеха, ні її ненька не ходили на панщину. Землею їх не наділили, бо «ревізських душ» у них не було. Довелося ходити не на панщину, а на поденщину. Піде Стеха куди: чи копати, чи мазати, або влітку сіно гребти, чи жито жати,— заробить за день четвертака, та й годі! Мати стара стала, на роботу нездужає ходити. Ледве справиться дома коло печі, їсти зварить, на городі попорається та, слпуючи, яку-таку нитку виведе. От і вся робота з неї.

Стеха вже на зрості! Розцвіла наче маківка, не то що парубки, а й попович коло неї моститься. А Стеха ні на кого й не дивиться. Весело їй! Тільки й журби у неї, що старість матері да благе здоров'я її. «От,— думає вона,— коли б неня були здорові, як би добре було, як би весело жилося».

X

Згадала Стеха своє перше і останнє кохання.

Стояла тоді надворі весна, все зеленіло, все розцвітало, все жило. Стеху позвали на поденщину, до попа грядки копати. Обідаючи, вона вздріла попового наймита Юрка. Високий, молодий, літ 25, чорнявий, голова в кучерях, з очей так і летить проміння. За обідом сів він обідати поруч Стехи. Гляне на Стеху — Стеха так і займеться, наче хто приском кине на неї. Юрко спустить очі в ложку, а Стеха підведе тихесенько, щоб ніхто не запримітив, свої очі на Юрка. З-під довгих ресниць її, мов блискавка, вдарить на Юрка; Юрко затремтить, ось ложка дрижить у нього в руках, от-от випаде з рук!

Давно се було, літ сім назад, а Стесі здається, що се було ніби вчора, так ясно усе нагадується їй. Ніби

вчора вперше сиділа вона біля Юрка; ніби вчора, вернувшись додому од попа, у неї якось чудно забилось серце, так чудно, як ще ніколи не билося. За день у попа на роботі вона добре упріла, лягти б швидше та заснуть, спочить, набраться на завтра нової сили на поденщину.

Вона б лягла, так сну ж нема. Юрко так і стоїть у неї перед очима. От вона й бачить його, от і голос його чує. Втретє заспівали півні, а Стеха не спить. Голова якась важка, гаряча, наче що коло серця болить. От і світ, Стеха швидше встала, вимела хату, затопила піч; порається, діжу місить, а стара дивиться на неї й сама собі дивується: «Щось з дівкою чудне; не своя вона, ні».

— Чи ти, Стехо, здорова? — питає.

— Здорова, матусю,— й почервоніла і спустила очі в діжу.

— Гляди, дочко, може б, сьогодні не йшла на роботу.

— Як можна, матусю! Треба йти! Не піду — дома золотого не висиджу; та й панотець розсердиться. Треба йти.

Копає грядки Стеха. Глянь — і Юрко йде до неї з заступом! Вона й обімліла, уся затрусилася, наче чого злякалась.

— Здорова, дівчино! — промовив Юрко.

— Доброго здоров'я! — одказала Стеха і нагнулась витягти з-під заступа коріння.

Щаслива стала Стеха!..

І здалось Стесі, що наче й дощ вже не йде, і вітер стих, і небо прояснилось, і стало так зоряно-зоряно.

Стеха швиденько пішла з тієї кладки, на котрій стояла. От вона й на березі. Куди ж тепер? Куди? Еге, куди йти?.. Зразу поховались зорі, небо стемніло, вітер завив, холодним дощем хвиснуло в очі. Стало Стесі темно, страшно, вона зупинилась на березі, щоб погадати: куди йти?.. Нікуди, нікуди голову прихилити... «Що ж!.. Хіба вернуться знов на кладку?..» — «А Юрко, а дитина?» — шепнув їй хтось в вухо...

XI

Еге, Юрко! Згадала Юрка й забажалось жити.

Знов спало їй на думку, як вона любилась з Юрком; як вона женихалась, як милувалися... Гарно було!.. Да в спасівку занедужала мати і на головосіка богу душу

оддала. Коли б не Юрко, нічим би було й поховати. Усе, що треба було, Юрко роздобув за свої гроші. А попу і дяку за те, що поховали,— одробляла. Попові два тижні гречку в'язала, картоплю вибирала, тютюн у патупші клала, тощо — хіба в хазяйстві мало діла. А в дячка цілий тиждень коло печі ходила да пряла. Аж тепер їй весело згадати, як було увечері, як скінчиться у попа робота, вийде вона до колодязя, ніби за водою, а Юрко вже давно тут дожидає її... От вони обнялися, поцілувалися; вона схилила голову до Юрка на плече, а Юрко їй шепче — щебече про кохання, як вони поберуться, як стануть під вінець, як потім житимуть не в наймах, а в своїй хаті... І погляди їх стрінуться, засвітяться коханням і надією... Стеха до нього тільки всміхнеться, а він її притисне до себе, і весело їм! Щасливі вони!.. Світ божий здається їм таким хорошим, прехорошим, а люди такими добрими-предобрими, що й сказати не можна!.. Здавалось їм тоді, що в божому світі нема ні нужди, ні неволі, ні вбожества, ні печалі, а єсть тільки одне святе чисте кохання!..

«Дурні ми були! — подумала Стеха.— Думали, бач, у бога усе по-божому, що бог береже людей, наче дітей... ні!.. Ох! Ох! Ох!»

XII

От минула покрова; умовилися вони з Юрком стати під вінець.

— Звінчайте нас, панотче,— мовляли попу.

— Добре, звінчаю,— каже піп,— а п'ятнадцять буде?

Стеху й наче варом обдало, як згадала вона сі слова.

— Господи!.. Панотче!.. Де ж нам узяти таку силу грошей, та ми зроду й віку не бачили стільки!

— Не моя вина,— каже панотець,— все од бога... В поті лиця твоєго сніси хліб твой...

Зітхнув Юрко, заплакала Стеха.

— Одслужите! Хіба так! А скільки служитимете?.. Півроку обоє!

— Може, менш положите?

Стали торгуватися наче за вола.

Панотець був добрий чоловік, спустив по два місяці. Юрко і Стеха аж до землі вклонилися йому.

Повінчав їх.

Згадала Стеха, як вони стояли під вінцем, як їм піп зв'язав руки, як водив їх вкруг стільця, як вона тоді молилася, щиро молилася. Вона нічого не просила у бога, вона тільки молилася; вона сподівалася, що він, святий і милосердний, сам бачить і знає, чого їм треба, те і пошле. А хіба їм багато чого треба було? Не заздрила вона нікому, не бажала ні розкошів, ні багатирства; тільки б їй свою хату, город та земельки, за плуг волів, да щоб Юрко її був здоровий і любив її. От вона пані на всю губу!

XIII

Одслужили вони попові за вінчання і незчулися, як минуло чотири місяці. Одійшли од попа. Куди ж їм йти? Після матері лишилася хата, пани одібрали, звісно, панська. Пішли в сусіди до козака. Дав їм козак Ломака хату, шматочок городця і вимовив, щоб за те вони влітку одробили: Юрко тиждень косив, а зимою два тижні молотив; а Стеха два тижні жала да напряла три півмітки. «Нехай йому легко лежати! — подумала Стеха.— Коли б не він, ніде б було й прихилитися. Нехай над ним земля пером!»

Старенька була хатка, а любо Стесі в ній жилося. Вікконце виходило в задвірок. На задвірку Стеха насадила м'яти, васильків, кущ півонії попадя подарувала. Було, тільки що займеться на світ, Юрко, здоровий, веселий, встане, вмиється, богу помолиться, поцілує свою Стеху, хліба за пазуху, косу на плечі — і на роботу. А вона прибере в хаті, серп за пояс — да на ниву. Вона все літо жала сніп. П'ять кіп зажала. А Юрко заробив на подушне, да ще зосталося на пару овечат, підсвинка купили і теличку. Сяке-таке обійстячко, а все-таки своє завелось. Щаслива вона тоді була. Здавалося їй, що те щастя ніколи не мине, ніколи не покине їх.

Отже, й минуло! О господи! Коби те щастячко вернулося ще хоч на часочок, хоч би на годиночку. Коли б милосердний схотів вернути їм те щастя, вона б помолоділа, вона б ожила, вона б спочила з своїм Юрком.

«Може, може! — подумала Стеха.— Може, й вернеться! У бога все готово... та де!.. За що ж він нас покарав? За що? Хіба за те, що ми любилися? Хіба ж за любов карають! Так за що ж?»

А кара була велика...

XIV

Однієї ночі пожежа злизала усе, наче корова язиком. Нічого не винесла, хоч і виносити було тільки одну бодню!.. В чім спали, в тім тільки й зосталися.

Згадала Стеха, як вона серед ночі, простоволоса, боса, в одній сорочці, стояла на городі і дивилася, як огонь пожирав її добро! Як вона голосила, знімала руки до бога... А тоді вона просила його, просила, щоб потухла пожежа, щоб хоч бодню винести, нічого не помогло! Зісталися шматочки тільки. Спасибі, добрі люди: запомогли: хто дав запаску, хто хустку. Зодяглн добрі люди. А Юрко! Юрко трохи з глузду не подався. Ні за що було й рук заложить, хоч вмирай. Спасибі, панотець визволив, прийняв на роботу за хліб. А тут під'їхав якийсь пан чи оконом з цукрового заводу, на роботу наймати. Такий той пан був милостивий, так він і тепер наче перед Стехою стоїть, трохи високий, товстий, пузатий, чорний, аж жовто-оливковий, мов той циган, з вусами, бородою, а губи од жиру аж одвисли. Умовилися Юркові шість, а Стесі три карбованці на місяць, хліб і харч з завода. Плата добра.

Приїхали в завод. Юрка приставили до машини, а Стеху до тертушки. Робота не що важка, з досвітка до обіду, а з обіду до пізнього вечора; більш нічого Стесі не загадували, кроме тільки підкладати буряки в тертушку. Не трудна робота, тільки що ввечері спина крепко боліла, звісно, увесь день нагиналася. Окремої хати їм не дали, а жити в гурті з усіма робочими — то й що то ж за життя! Аби переночувати, а то увесь день на роботі. Ночувати затісно було: один повз другого, соломи наносили доволі, мабуть, давня солома, бо трохи цвіллю несло від неї і перетерлася таки чимало; але проте байдуже, м'якше спати на потерусі.

В перший день Стесі здавалося, що се не завод, а дійсне пекло, що се не люди, а якась нечиста сила орудує — така стукітня, гуркотня, тріскотня, душно, темно, вонюче. Здавалося, що вона ніколи не привикне до сього пекла, настоящого пекла, де замість чортів заводчики й машини видавлюють сік з робочих. Байдуже! Привикла, чоловік, та ще наймит,— мусить до всього привикати.

Привикла Стеха й до цвілого хліба; привикла й до кулешу, що крупина від крупини на цілі гони; привикла спати на гнилій соломі, вставати з півнями, лягати

з панами; привикла до шести годин без перерви стояти під тертушкою і вергати з долівки буряки. Привикла! Навчить біда коржі з маком їсти. До одного тільки й не привикла Стеха. Щодня, було, і той жовто-оливковий циган-пан прийде до тертушки, стане, стоїть, люльку смокче да все задивляється на Стеху. І чого він так дивиться на неї? Може, жалував, що така молода, гарна молодиця да на такій важкій роботі, та ще й за таку дешеву плату? А може, й що інше він думав, задивляючися на Стеху. Хто його зна! Чужої душі не вгадаєш...

Остобісів він Стесі, розказала вона Юркові.

— Покиньмо, Юрку, оцей гасподський завод!

— Добре, Стехо, покиньмо! А куди ж підемо?

— В своє село. Скільки у нас грошей зароблених є?

— А скільки ж! Давай лічити.

— Полічимо. Карбованців з п'ятдесят заробили... сума велика.

— Що ж, Стехо, добудьмо до місяця та й амінь!

І не гадали вони, яке їм лихо складеться.

Другого дня Юрко якось не поберігся: вхопило колесо його за полу та й притиснуло до стіни ногами. Поки-то збіглися люди, поки вирятували, так йому ногу розчавило, якраз у самій ступиці.

Взяли Юрка в больницю, півроку його там гоїли; Стеха вбивалася коло нього, і день і ніч не відходила від нього. Видужав, хоч замість ноги добув милицю, та все ж живий чоловік.

Прийшло діло до розщоту, а той самий циган-пан і розчитував: «Ви,— каже,— вдвох заробили п'ятдесят карбованців, та за те, що гоїли Юрка, з вас треба б взяти сорок карбованців; ну, то нехай гріх пополам — візьмемо тільки двадцять... От вам і тридцять карбованців, беріть!»

Сплеснули Юрко і Стеха руками! Нічого не вдієш, треба брать!..

— Куди тепер подамося, Стехо? — спитав Юрко.

— Куди знаєш, чоловіче.

— Хіба в старці.

Юрко залився слізьми...

XV

Згадалося Стесі, як вони прийшли в Київ. Як вона вперше побачила св. Лавру, як у неї забилося серце сподіванням на ласки печерських владик! Ченці їх привітали, пустили ночувати, даром цілий тиждень годували. Намолились богу досхочу. Пішла Стеха шукати собі місця. Печерські вгодники заступилися, помогли. Знайшла вона місце у жида на Подолі, за два карбованці місяць. А Юрко став за сторожа...

Минуло більш півроку.

Давно вже Юрко і Стеха благали пречисту, щоб благословила їх дітьми. Пречиста вчула їх молитву і якраз тоді, як їм і самим доводилося голодувати, благословила їх дитиною. Жиди не схотіли держати Стеху. «Іди,— кажуть,— роди де знаєш, дитину оддай куди на харчі, а сама приходь, знов візьмемо...»

Пішла Стеха, у сторожці біля теріз родила сина. Сама й бабувала. Юрко пішов шукати кумів. Якогось слідного солдата знайшов, спасибі попу, охрестив, гарне ім'я дав, Василем нарік, і небагато взяв — тільки коповика.

Настала осінь, у сторожці печі нема, холодно; дитина застудилася, занедужала; а тут і на Юрка напав недуг. Що ж його діяти? Пішла б знов у наймички, ніхто з дитиною не бере. Залишити свого Василечка на чужі руки? Ні, ні! Нема сили: «Воно ж моє, моє рідне, мое єдине, я ж його мати!.. Та як його йти; на кого покинути Юрка? Хто його доглядатиме?..»

Люди якісь порадили одвезти Юрка у больницю. Тяжко везти у больницю... та що ж не краще й в сторожці. Пішла в одну больницю, в другу, в третю; ніде не беруть, місця, кажуть, нема. До вечора ходила та й дохо-дилася до того, що пішла на Дніпр, щоб кинутися в воду...

Прийшла... і не кинулася...

XVI

Так в одну годину в жилах Стехи пробігли спомин-ки усього життя її... Темне, безрадісне, смутне, тяжке життя, а покинути його жаль стало, не за себе, жаль за їх — за чоловіка, за сина...

Спустила Стеха голову на груди, а дощ лив їй за шию і лив... Вона глянула на Владимирів колодязь, думала побачить на версі хрест; не видно, сховався і він в тумані... Стеха хотіла перехреститися, та рука не піднялася, пучки заклякли.

Вона повернула вправоруч, на Поділ, повз дров'яні двори... «Куди ж його повернутися? Що діяти?.. Просила, молила, робила, нічого не випросила, нічого не вимолила, що заробила, усе марно пішло... Чи не краще буде піти вкрасти? Кажуть, гріх; нехай і гріх, нехай він ляже на мене, а я визволю Юрка і Василька... Піду... Куди ж я піду красти?.. Чи ж зумію? І красти треба уміти!..»

Як павук опутує в павутиння муху, так оті сумні гадки опутували Стеху... Колись вона злякалась би їх, стала б молитися, щоб святий одвернув од неї ті думки. Тепер — ні! Молилася вже й так доволі, а лякатися чого? Хіба її життя не страшніше тюремного? Хіба дивитися, як її любий чоловік і син лежать недужі з голоду і холоду, легше, ніж дивитися, як сковують ноги у залізне путо, щоб погнати у Сибір?.. Хіба...

Стеха не додумала — щось ззаду так луснуло їй по голові, що вона як сніп покотилася в грязюку на кам'яну мостову!.. Біля неї стояв якийсь чоловік і шукав, де у неї кишеня...

— От тобі й поживився! Нічогісінько! — промовив він сам про себе.— Тільки дармо руки попоганив, хоч би тобі так!.. Давай хоч хустку зніму... Пляшку пива за неї можу добуть!

З сим словом він зцупив з Стешиної голови хустку і потяг повагом на Поділ... Вітер рянув наче звір... дощ линув наче з відра...

XVII

Другого дня Стеху знайшли мертвою з пробитою головою.

Прийшла поліція, подивилася округ, списала усе що слід по закону...

— Хто оця молодиця? — питав поліцейський.

— А бог її знає... раба божа!..— промовив хтось збоку...

Того ж вечора з сторожки, що біля теріз, десятники винесли і положили на віз двоє мерців: чоловіка і малюсенького хлопчика. То були Юрко й Василько. Не діждався Юрко жінки, а Василько нені, опухли з голоду.

— Куди везти? — спитав погонич.

— Звісно куди, до анатомическього театру,— одповів.

— Йо! — гукнув погонич на коня...

XVIII

В театрі, мов умисне, на однім столі положили Юрка, Стеху і Василька. Лікар почикрижив їх на шматки і довідався, що Стеху вбито, а Юрко і Василько вмерли з голоду... В одну труну скидали шматки і кістки усіх трьох — вкупі лежатимуть усі троє...

1874 р.

І МИ — ЛЮДИ!

I. Що примусило мене і Опанаса іти в люди?

Коли годі блукати по світу, то й годі! Послухав я Опанаса, і осілись ми на одному місці «спасати душі».

Живемо! Спокійно живемо місяць, другий, півроку; ніхто й ніщо нас не тривожить — ми ні до кого й до нас ніхто. Живемо, наче ченці, в мирі: тихо, спокійно, тихіше води, нижче трави. Встанемо вранці — зараз до чаю; нап'ємось — в садок, у холодок. У садку, мов умисне для нас, стояв віковічний, високий, розлогий та густий клен. Отут під кленовою зеленою шапкою ми з Опанасом зараз на божу постіль; лежимо, гадаємо, розмовляємо, а більш любуємось небом та блакитним наметом. Надворі тихо. тепло, ясно... Біля нас мала дітвора грається: одно підбіжить — чоломкнеться, друге підлізе нищечком та залоскоче або смикне, третє сяде на тебе верхи — «ньо!» ... Пригорнеш його до лона, вп'ешся у його пухлу щічечку та так аж замлієш... Гарно!

Хіба се не життя?

Лежимо, гадаємо собі про всячину, аж поки не гукнуть нас до снідання. Гадаємо та мріємо собі, ніхто нам сього не забороняє, бо й гадаємо ми собі, і мріємо нищечком, щоб ніхто не вчув. Бо й нащо його голосно гадати? Ми бували в бувальцях і знаємо, що до чого — а хліб до борщу... Поснідавши, коли невелика спека — зараз на прохідку, а душно — знов під кленовий намет.

Трохи задрімаємо до обіду; літній день довгий, обідаємо не рано. За обідом поздоровкаємось з вишнівкою чи слив'янкою, а після обіду — спочинемо, як слідує, годину чи дві... Вставши — чи купатися, чи на прохідку. Увечері чай, вечеря, та й набік у перину. Та так щодня...

Хіба не життя!

Трапляється вряди-годи заглянеш у книжку. Перш усього шукаєш, чи є «дозволено цензурою»; коли є, то й читаєш її повагом, а коли нема, так насамперед обмірюєш, чи буде в неї десять аркушів, чи ні. Коли вийде менш десяти, приміром дев'ять і дев'ять десятих, так і цур їй! Значить, се таке, що краще й не читати, а то часом... Часописи — так зовсім сміливо читаємо, особливо «Московския ведомости» або «Правительственный вестник»; добре знаєш, що за се нічого не буде, нічого спокусливого тут не вичитаєш... Читаємо, гадаємо, мріємо!.. Часом і в політику вдаримось: а як то Бісмарк? що буде в Туреччині? що гадає мікадо?.. Про мікадо — так іноді й не вдержимось: думаємо, думаємо мовчки та й заведемо спірку таку, що мов той мікадо — рідний батько наш, а не японський імператор.

— Отже, таки мікадо справді добре діло вдіє... Заведе у себе волю,— сказав раз Опанас, прочитавши щось у «Правительственному вестнику».

— Куди йому, плюгавому! — всміхнувся я.— Хіба з ними... Невігласок отой мікадо... бач, констіт...

І! Господи! Як напустився на мене Опанас, як почав він заступатися за японців!.. Він своє, а я своє; я слово, а він десять, та таку бучу підняли, що хто його зна, до чого б ми й доспорились, коли б не перебила нас жінка, спасибі їй.

— Годі вам! — каже.— Я бачила, що під ворітьми стоїть квартальний!

Ми нараз і осіли, мов води в рот набрали... Знаємо своє діло: «Їж борщ із грибами, держи язик за зубами». Лучче мовчки мріяти!

І мріємо собі, гадаємо мовчки, сміливо гадаємо! Се не заказано, можна. Та воно й для самої гадки корисніш, коли чоловік держить її за зубами: там вона ніким не огуджена, не осміяна сидить собі в теплі та в добрі, наче морква в грядці, і росте, і спіє, і виспіє гаразд... Треба буде і можна буде, ну тоді її з-за зубів і пустити, вона знайде свою дорогу. Се вже я добре знаю і по собі, і по людях, і по Опанасові.

Та й куди і на що не глянь — то так воно виходить. Он під вікном у мене по купі гною ходить півень-галаган. Чого він так гордо голову дере, чого так сміливо виступає? Певно, від того, що він не кричить, не репетує, а мовчки собі думає та думає. А прирівняймо знов до нього курку: зовсім що інше — якась вона несмілива, полохлива. Через що? А через те, що чи знесла, чи не знесла яйце, інколи не яйце, а просто нікчемний наливок, а скільки вона нарепетує, скільки накудкудаче!.. Овва!

Знов же й те: як на кого, а я чоловік полохливий, і по-моєму, і мовчки, і гадаючи не треба давати волі думкам, а треба знати, де їх зупинити, бо думки таке діло, що як даси їм волю, то певно заведуть тебе в неволю. Думкам кінця нема! От, приміром, та ж таки купа гною; здається, що б можна про неї гадати, а тільки почни! Коли б, мов, оцей гній у селі та в мужика!.. Е, було б у мужика доволі товару — був би й гній; а він би його вивіз на ниву та такий-то підмет зробив, що на! Та насіяв би ячменю, а ячмінь вродив би на славу: по пояс, буйний, та колосистий, та вмолотний! Була б у мужика і каша, і кутя, і подать було б чим оплатити, і молодиця дробину розвела б... Еге! А чому ж у мужика гною нема? Чом у нього товару нема? Чому в нього землі нема? Чого у нього податі є? От і пішла гадка, і пішла, і пішла, і зупину їй нема... Заведено воно так, що й не стямишся, як скрикнеш: «Ех, коли б мені сила та воля!» — а тут тебе, раба божого, зараз за лоба, та на віз, та й гайда на мочарі!.. От воно до чого можна дійти, не вміючи мовчки гадати та язик за зубами держати. Вже ж недаром старі люди видумали прислів'я: «Помовчи, язичку, папки дам». І правда! От ми з Опанасом мовчимо тепер і живемо собі покійно, наче в бога за пазухою; а колись були дурні, язикали — ну нам і вкоротили язиків... Тепер ні! Тепер «ми самі з вусами...» Не проведуть нас!.. Та й се ще не все: з якої речі нам гадати і розмишляти? Хіба, крім нас, нікому сього робити? Хіба задля сього нема начальства? Хіба воно, оце начальство, не задля того й поставлено від бога і від царя, щоб піклувалося про нас, щоб гадало-розмишляло, що треба, а чого не треба, про що можна мовчки гадати, а про що не слід. Ну, так нехай же урядники, станові, волосні, комісари, судді і всяке інше начальство гадає,

а наше діло — мовчки жити та начальство і бога хвалити...

— Коли ж,— каже Опанас,— і рада б душа в рай, так гріхи не пускають; і радніший би не думати-гадати, а тільки жити, так що ж, коли ота невсипуща думка залізе до тебе в голову потай бога, мов злодій уночі, закрадеться у мозок та й почне там господарювати... Що з нею вдієш?..

— Е, е! Опанасе, мій голубе! Сількись!.. Щоб не лізла думка в голову, пам'ятуй перш усього: «держи язик за зубами», згадуй частіш про північ, про Сибір, «неісходиму», про начальство та не забувай — хто ми такі і що ми?... Люди, скажеш ти. Якби то так, а то, дивись лишень, чи люди ми? Люди звались у нас з того часу, як знесено кріпацтво; за кріпацтва, правда, були «пани» і «люди», а тепер стали «обиватєлі»; і ми обиватєлі, а обивателю «не положено» гадати і розмишляти... бо, кажу ж таки, задля сього постановлено начальство... На запомогу начальству єсть ще «преса», як-от: «Московския ведомости», «Киевлянин», «Правительственный вестник» і «Сенатские объявления». Що начальству господь положить на душу, те воно розкаже в «пресі», а «преса» освітить те критичним, філософським і іншим поглядом; а для того, щоб і «преса» не помилялась і щоб у неї «ум не зайшов за розум», на поміч «пресі» єсть цензура. Ну і читай тоді та дякуй мовчки (все таки мовчки!) бога і начальство... Коли ж вже невмоготу більш мовчати, йди до церкви, співай на криласі — от і продереш горло і вдовольниш потребу н е м о в ч а т и; або у яке велике свято то зайди до начальства поклонитися, поздоровити з святом — от і поговориш; не кортітиме і не страшно буде тобі, бо «поговориш» не тільки «з дозволенія начальства», але — се треба добре вважати — з с а м и м начальством! От воно що!

Отакечки ми й мовчали: мовчали та мріяли; мовчали та гадали і рік, і два, а далі остогидло нам мовчати, та так остогидло, що й сказати не можна; наче перед смертю закортіло говорити...

— Про що ж би його говорити? Хіба про Київ? — питаю Опанаса.

— Е, ні, ні, страшно...

— Ну, про картоплю?

— Про картоплю, може, й можна, а попробуймо... Та гляди ж, обережно, озираючись, щоб хто не підслухав.

Почали та й згадали, яку-то добрячу картоплю їли ми під Пирятином у баби Оришки. От якби такої картоплі й собі розвести! Так що ж, насіння такого нема; баба Оришка і дала б — так і в неї бігма; коли б у неї було більш, коли б у неї не такий малюсінький город, так би...

— Цитьте! Що се ви почали! Бач, до чого доверзлись! Хіба забули! — гукнула на нас нянька Горпина. Ми так і присіли... Справді, далеко ми зайшли. Значить, і про картоплю не можна говорити... Цур же їй! Давай знов мовчати — спокійніш і благородніш. Мовчали цілий рік. Якраз у саму страсну п'ятницю закортіло знов говорити. Ми швидше за шапки та до церкви. Стали на криласі та як гукнемо за дяком: «Искупил нн єси от клятви законния»... Я взяв горою, а Опанас окселентує мені низом; от, думаємо собі, переб'ємо голод, продеремо горло; а дяк як штовхне під бік та до нас: «Цитьте! Щоб вам заціпило!» Чи то ми не в той голос взяли, чи хто його зна чого, тільки не дав нам співати, вилаяв і з церкви вигнав...

Перетерпіли ми суботу, а в неділю, розговівшись, знов закортіло у нас співати. Сіли біля вікна, мовчимо, кріпимося; поки люди були в хаті — терпіли, а як повиходили усі з хати, ми в один мент, мов змовились, давай співати:

У місяці у юні випала пороша,
Тим дід бабу полюбив, що баба хороша...

та навприсядки, мов парубки, носимося по хаті та додаємо словами:

Тільки баба вирне,
А дід бабу пірне!..

Аж гульк! Перед нами квартальний!.. Ми так і застигли!..

— А що се ви робите? — питає.— Га? Співаєте?.. Хіба не знаєте, що українських пісень співати не можна, заборонено!.. Та вас за се... Знаєте... Та я вам за се!..

Мовчимо ми. Звісно, що ж тут казати? Застав над піснею... «Заступи нас мати божа!» — молюся я мовчки, а квартальний зближається до столу, де стояла паска, горілка і вино. Опанас зараз і собі туди; миттю вхопив пляшку з мадерою, налив велику склянку доверху та «Христос воскрес!» до квартального. Похристосувався і

випив з квартальним. Просимо його сісти, не погордувати та свяченого покуштувати... Сів, спасибі йому, їсть і вже не сердиться, а так ласкаво питає:

— Що се вам прийшло в голову по-українськи співати?

Ми висповідались йому, наче попу на духу, розказали, як нам кортіло спершу говорити, а потім співати, усе розказали. Слухав він, слухав, та й каже:

— Коли вже ви не стерпите, щоб зовсім мовчати, так я запоможу вашій біді: інколи заходитиму до вас і будемо говорити про всячину; зо мною «про все» можна балакати, тільки з умовою — без мене мовчати, і про се, що я кажу, анітелень! Чуєте?

Зраділи ми! Та ми до сього торгу і пішки, обіруч!.. Ще раз похристосувались, випили усе, що було... А ввечері і кажу нищечком Опанасові:

— Та й дурні ж ми з тобою! Як таки так: четвертий рік живемо у Києві і не догадались самі, щоб закликати квартального та з ним розмовляти! Прямо дурні! Ну, та дякуймо ж богові, що він заради великодня запомігнам! «Слава тобі, показавшому нам світ!»

Ждемо день — мовчимо; ждемо тиждень — мовчимо; знов починає кортіти на розмову, а квартальний не йде. Аж ось увечері в суботу «гряде жених от полунощи». Трошки веселенький — ще краще, менше вип'є. Сіли. Мовчимо. Не знаємо, з якого боку і про що можна. А квартальний мовчки дивиться по стінах, по столах, по шафах, запримітив на столі календар Андріяшева, розгорнув і каже:

— Се нічого, се можна!.. А тих, знаєте, заказаних книжок, часом, нема у вас?

— Крий боже! Цур їм! Крім оцього календаря та «Байок» Глібова, нічого нема!..

— Бач! От «Байок» і не слід держати, бо се книжка українська, а українські книжки заказані начальством!..

Повинились ми, сказали, що сього не знали, і зараз швирнули «Байки» в грубу. Квартальний похвалив нас за се та й питає:

— А як ви гадаєте про начальство? Що таке начальство і від кого воно?

— Про се, признаться, ми не гадали; але ж звісно, начальство од бога... «Всяка душа властям да повинується, ність власті, аще не од бога суть»,— вирік Опанас.

— Так, так! Розумне ваше слово! — і знов похвалив. Та й знов питає:

— А чи можна жити без начальства?

— Історія свідчить нам,— став я відповідати, але гість наш замахав швидше руками та до мене:

— Годі, годі! Гетьте з історією! Нащо вона нам? Ви говоріть не по історії, а по душі...

— По душі?.. По душі... начальство... Як же без начальства? Хто ж би тоді піклувався про нас? Хто ж би гадав за нас? Начальство... Ми б погибли без начальства: розжиріли б, розстовстіли б, знічев'я б і бога забули... Самі, здорові, знаєте, що коли б не було начальства, кому б ми платили податі і налоги? Нікому! Ті б гроші лишалися у нас у кишені; ми на них стали б розкошувати, товстіти, п'янствувати... Без начальства за кого б ми молились богу? Ні за кого! А не молячись, забули б і бога, а забувши бога і його заповіді, стали б красти, розбивати людей, розпустувати, зовсім би скаменіли, перевернулись у звірів... От що б вийшло без начальства!..

— Так, так! Правда, свята правда! — знов похвалив і каже:

— Та ще не все: без начальства не було б государства, без государства не вдержалась би сім'я, а без сім'ї, що?.. Звір'є — і те живе сім'єю...

— Не все звір'є! — роззявив я рот, а Опанас швидше мене за рукав та сам до квартального.— Порадьте, будьте ласкаві, що можна робити, а чого не можна?

— Можна усе те, що на користь государству, начальству, церкві, громаді і сім'ї... Що хоч, те й роби — тільки в хмари не заходь...

Випили!

— Я,— кажу,— ніяк не знайду собі роботи.

— А якої вам роботи?

— Та такої б, поздоров боже вас, щоб не сидіти мовчки, а можна розмишляти...

— Гм! Роз-ми-шляти... Бач, чого гиря забажала проти ночі — кісничка!.. Що ж, і така робота є: приміром — шинкувати! Скільки-то в сім ділі треба голову поламати та покрутити мозком... Се діло не просте; хто, не розжувавши, візьметься за його зараз — тпрру та ну, та й не вивезе, зникне; а шинкувати — розмишляючи... Е, се діло добре і начальство за се нічого... От і робота. Що ж?

— Нема, кажу, у мене вдачі на се.
— Ну, на службу!
— Боязко.
— Чого? Начальства? Овва! У нас начальство добре, не кусається. От же я служу десятий рік... Нема охоти на царську службу — ідіть на приватну... От у банках, в акціонерів... Там добре, тільки що треба протекції... Справді, десь та треба вам притулитись, хоч не для роботи, так хоч задля начальства; а то от начальство якось ніяково поглядає на вас: що воно, каже, за люди такі? Ніде не служать, нічого не роблять, ні до кого в гості не ходять і п'яними ніхто їх не бачив на вулиці... Щось воно та не так... Треба б назирати за ними...

Мені зараз у голову так і залізла «ідея»: господи, так се за нами знов назирають!.. Робили колись — назирали, придивлялись: «Що і для чого роблять?» А тепер нічого не робимо — знов назирають: «Чому нічого не роблять?»... На яку ж тут його ступити? Як же його вгадати, де гаряче, а де боляче? Як же його жити?.. Чого ж се, Опанасе, така на нас напасть? Відкіля вона йде? Чого вона присікалася до нас? Як від неї відкараскатися?.. І почали ми з Опанасом про таку нашу біду думати, гадати. Довго думали, далі кликнули на пораду Оришку. Вже не даром люди кажуть: «Де чорт нічого не вдіє, туди бабу пошле». Баба Оришка зразу, як почула наші речі, так і рішила:

— Се все вам через те, що ви все сиднем дома сидите, між люди носа не покажете!

— Страшно, бабусю, між люди!.. Коли ж ми не люди, а обиватслі... Та між людьми, сама здорова знаєш, не вмовчимо, заговоримо, та часом таке скажеш, що опісля не відкараскаєшся...

— А ви «такого» нічого не говоріть...
— Мовчать — остогидло.
— І не мовчіть, а говоріть по-людськи.
— Про що ж його можна говорити?
— Про все, про що люди говорять. Про святих печерських угодників, про добрість начальства, про отих навіжених «соціалістів» — тільки що їх треба раз по раз лаяти і в батька і в матір; навіть про пиво, про ковбаси...

— Брешеш, бабо! — не втерпів Опанас,— Про ковбаси не можна! Сама знаєш, ковбаса — ласе діло!

— Чи вже ж?

— А чи кожний їсть ковбасу? Ні! А чому ні? Бо нема. А чому нема? Чому в одного є дві ковбаси, а в другого ні одної? Чом би не зробити так, щоб поділити ті ковбаси на всіх?..

— Бач, куди він стриже!.. Цить лишень! — перебила Оришка.— Почав з ковбаси — на соціалізм зводиш. Та за се тебе знаєш куди? Хочеш, зараз піду, докажу... Ділити! Бач, що вигадав! А нащо їх ділити? У кого дві ковбаси — хай дві і буде у нього; а в кого ні одної нема — хай заробить...

Опанас прикусив губи. Справді, страшно стало: що, як відважиться Оришка та піде доказувати, що Опанас «соціаліст» або «нігіліст», та ще й мене потягнуть!.. Тепер такий час, що ні на кого не можна покладатись... Так як же його іти в люди? Навіть про ковбасу страшно говорити...

А баба Оришка знай все своє плеще:

— Не слухайте ви оцього Опанаса! Вилізіть з свого дупла,— ідіть у люди, а то, отут сидячи, цвіллю покриєтесь, і собі, і другим віку укорочуєте... От і пані — така безталанна; усе сидить дома, усе сидить, незабаром і говорить забуде... Хоч би в театр, абощо...

— Справді, Опанасе! Гайда завтра в театр! Тільки знаєш: вельми не ляскай в долоні і більш трьох разів не викликай актора, бо такий закон видав у Києві поліцмейстер!..— Жінка моя, господи, як зраділа, почувши, що підемо в театр... Пішли, якраз на «Гугенотів». Грають, мабуть, добре, бо публіка ляскає; співають трошки фальшиво: голоси, наче колеса не мазані, риплять; зате як добросовісно кривляться актори, ще добросовісніш актриси закидують вгору ногами і зовсім вже добросовісно обголюють своє тіло там, де... звісно, вимагає сього... п'єса. Після опери балет! Гарно танцювали, а миліш усього оті голі ноги, голі руки, груди... Правда, в іншої і грудей нема, зате в другої мов кавуни — дивишся не надивишся... Гарно! Щоб трошки нижче згори та ще знизу — так от тобі і Єва, і Адам, і едем, і первозданний мир!..

Що ж, Опанас і тут нашкодив: дивився, дивився, а далі як плюне, а потім голосно:

— Чорт батька знає, що таке!.. Одно розпуство! От коли б нашу «Наталку Полтавку»...

А квартальний на сім слові як з землі виріс та до нього:

— Що, що? Забули, що я говорив, що приказував?.. Хіба не знаєте, що «Наталка» заказана!..

Я швидше Опанаса за полу та додому. Лаємо дома Оришку, що порадила іти в театр: трохи-трохи не вскочили в халепу. Та як-бо його і вдержаться? Треба бути німим, щоб не промовити слова... Одначе ж коли за всяке слово та в біду, так краще сидіти дома та мовчати. Зареклись ми знов не говорити. Терпіли цілу зиму, тільки й жили тим, що забіжить інколи квартальний та перекинеться яким словом про бога, про начальство та вип'є півкварти вишнівки.

Ох, господи, аж страшно й тепер нагадати, як то тяжко було нам мовчати... На весну всяка твар оживає; тим-то, мабуть, і нам навесні так замулило говорити, що нічого не вдіємо! Як там не придержуєш язик, як не пхаєш його за зуби, інколи й прикусиш, а він все-таки лізе та й лізе, пробі лізе — говорити хоче, так і преться, так і пручається... Мучимось ми з Опанасом... Хто його зна, що б із нами сталося далі, коли б жінка не запримітила, що ми начебто не ті стали.

— От,— каже,— збожеволіли! Коли ви не хочете іти в люди, я дам об'явку в поліцію, що ви божевільні...

Загадались ми з Опанасом: що діяти? А що, як, може, й справді ми зсовуємося з глузду? А що, як покличуть нас «свідетельствовати в положеніі умственних способностей»? А ж ми якраз наговоримо такого, що признають нас божевільними, бо будемо говорити *по-своєму*, а так, *як слід* говорити, так, *як треба* говорити, «по-людськи», ми ще не навчилися... Овва! Які ж ми дурні! Щоб було піти «в люди» та навчитися говорити «по-людськи»... От тепер і на!.. Якраз попадемо у божевільні. Бідна моя голівонько!.. Ну, тут непереливки, жартувати нічого. Коли так, рушаймо, Опанасе! Нічого більш ждати, годі сидіти дома! Рушаймо в люди! І рушили...

II. Хто нас з Опанасом вивів у люди?

Чи так, то й так! Коли в люди, так і в люди. Видима річ, що краще йти в люди, ніж поміж божевільних... Добре, але хто ж би показав нам шлях в люди? Самі

не втрапимо, зблудимо. Се не те, що навпростець чимчикувати; тут треба знати: куди, коли і на яку ступити, де постояти, а де підтюпати? Де ж би нам проводиря взяти? А без нього ніяк не можна: підеш соб — погано, візьмеш цабе — ще гірше, почнеш прямувати — щоб часом до Верхоянська не допрямувався!.. Морока, та й годі! Іти треба, а їсти не можна, зовсім наче в тій казці про Івана Царевича і Сірого Вовка... Вже ж і не сидіти... Проводиря давай шукати! До кого ж би його обернутися? Хіба до квартального — чоловік він вірний, не змилить; так п'є здорово і часом так залле очі, що й сам не попаде на шлях, до того ще й бридко якось... Треба чоловіка поважного, заможного, хоч і торопленого, та аби «благонамеренного». Де ж його в бога такого чоловіка знайти? Купить? Не продаються на видоці, а шукати по закутках — боязко. Як його вгадаєш, чи він «благонамеренный», чи, може, і єсть якраз самий настоящий «соціаліст»... Поведе він тебе «в люди», а приведе у такий вертеп, що прямо «і в Камчатці мало місця»... Горенько, та й годі.

— Ну, кажи, Опанасе, що ти пригадав?

— Нічогісінько! Думав і вдовж, і впоперек — нічого не виходить. Треба з кимсь порадитись.

— З квартальним хіба?

— Ні, він до сього не дотепний; тут треба якусь мудрішу голову...

— Ну, до протопопа піди.

— Ходив. Справив до схимника.

— Ну?

— Був і в нього, нехай йому абищо! Визвірився, немов той сірий на підсвинка. «Ви,— каже,— питали б мене, як увійти в царство небесне, я б вам показав стежку, а то «в люди»... В люди — людей і питайте, а я чоловік не от мира сього!..» Отаке-то! Та з сим словом і пійнявся пхати за обидві щоки кав'яр з булкою та карасі та запивать мадерою. «На служіння богові треба,— каже,— сили підкріпляти...» Цур йому!

— Ну, так що ж діяти? Кого питати?

— Поспитаймо ще нашу бабусю.

— Гаразд.

Бабуся справді добру пораду дала.

— Хіба,— каже,— забули про Мукосія? А ж колись, як був він ще хлоп'ям, ви його водили в школу, тепер його черга повести вас «в люди».

— Та-та-та! Спасибі тобі, бабусю. Краще Мукосія ніхто не проведе нас... А ми-то про нього й байдуже, зовсім забули.

— Та все ж через те, що не показуєтесь в люди, а сидите неначе квочка на яйцях. Не диво, що й забули,— попрікає нас бабуся,— забудете й свою меню...

— Не дорікай-бо, бабусю! Сама поглянь, хіба не бачиш, що страшно й носа виткнути з хати; страшно слово промовити...

— Годі, годі! — перебила вона.— Хто хоче та вміє, тому не страшно... Коли ви не соціалісти, так що вам?..

— Цить! Бач, куди чеше гаспидська душа! — не втерпів Опанас.

— Чого цить!.. Дивись, чи не ти лишень — цить! Схочу — зараз заціпить! Квартальний недалеко: сама бачила, зараз пішов у шинок! — огризнулась баба.

— А щоб тобі повилазили! — процідив скрізь зуби Опанас.— От до чого дожили! Було всяково, а так не було...

Я бачив, як в Опанаса очі налилися кров'ю, як цокотіли зуби, немов пропасниця його била. Я швидше кинувся утихомирити бабу і заспокоїти старого. Раз, що бридко таке слухати, а вдруге, знов страшно: кинеться баба до квартального, почне доказувати, видавати... Нічого не докаже, нічого не видасть, бо чисті ми, наче херувими; а все-таки лиха накуйовдить: почнуть трусити, тягати в поліцію, до жандармів, а може, і в тюрму... Крий боже! Лучче в петлю...

А тим часом бабина порада і мені прийшлась по серцю: Мукосій усе відає, усіх знає, і його всі знають... Ану, обернусь до нього: догнав не догнав, а побігти можна. Рушай!

Але хто ж такий Мукосій? Мукосій — доктор медицини, і він варт того, щоб мої читателі спізнали його.

У нашому селі був убогий дякон Василь Мукосій. Тридцять літ назад довелось мені одвозити до бурси сина оцього дякона, Охріма. Готов би я був тоді на св. хресті і євангелії заприсягти, що з цього дяконенка нічого путнього ніколи не буде: таке воно було з себе непоказне, худе, пришиблене, миршаве та коряве. От же глянь-те тепер, як я здорово помилився! Вийшов з сього коряво-го хлоп'яти не тільки що великий пан, а «великі люди», та ще такі люди, що, не знаючи, і вмер би, а не

повірив, що се той самий корявий дяконенко, котрому мій Опанас проказував «Вірую»!

Мукосій тепер лікар, та ще який лікар! На весь Київ, на всю Київщину, та що Київщину, на всю... ну, хоч Європу!.. Хоч, може, в Берліні, Відні, Парижі його й не знають, зате він знає і Берлін, і Відень і навіть — що б ви думали? Не вгадаєте,— Мукосій знає Монако, бо й там він учився... Чому вчився? Звісно, чому — лікарювати. І справді, чоловік він «вчений» і добре вчений; хоча в способах і методі його гоїння людей нема нічого нереального, абстрактного; в своїх рецептах він завжди випише що-небудь таке реальне, що в аптеку за те «реальне» не менше треба нести як два карбованці...

Як і слідує всякому «вченому», Мукосій чоловік серйозний, одначе говіркий. Кілько я знаю лікарів, так вони мовчки пишуть свої рецепти, а Мукосій і пише, і розмовляє з недужим, і розмовляє не про недуг, а про що-небудь таке світове, що найбільш подобається недужому; з одним про начальство, з другим про бога і святих печерських, з третім про акції, з четвертим про вбожество; з тим про крамарство, з іншим про моральність; з тим про соціалізм, з іншим про жіночі жижки, груди або й про що інше трохи скоромне, про таке, що наше «Діло» — так би зараз спихонуло... За словом Мукосій ніколи в кишеню не полізе; зате і вважають його всі яко «світського і приятного чоловіка». Про розум Мукосія нема що й казати: розум його свідчить вже самий лікарський диплом і патент на «доктора медицини». По-моєму, він і філософ, хоча Опанас і не вірить мені, і каже, що він не ручився б за філософію Мукосія, коли б йому довелося їздити та гоїти яку-будь убогу дівчину; але ж Опанас — чоловік заздрий; я сам добре знаю, що як у мого сусіда князя Пампушкіна або у банкира Злодійзона занепадає нянька або бонна, так гоїти їздить ніхто другий, як Мукосій.

Політики Мукосій ніякої не вважає і сам її не має, бо так воно й подобає усякому російському «обивателю». Та й нащо нам політика? До чого вона доводить? Добре ще, як тільки до гріха, а то часом і до Верхоянська... Політика — се діло не наше, се річ начальства; на те воно й постановлено від самого бога, щоб вигадувало політику, знало, коли яка політика потрібна, і давало прикази, коли обивателям яку політику слідує держати і як про неї розмовляти... Ну, а ми за началь-

ством. Воно так і слід, і краще: по протоптаній стежці не задрипаєшся ніколи...

Ростом Мукосій не дійшов до звичайного середнього; на двадцять третьому літі він перестав рости; зате, нівроку йому, роздався завширшки. Звісно, природа своє надолужить; не там, так тут, а своє візьме. Ширина трохи обважняє Мукосія, та він привик до неї, він навик носити ще важче: інколи повні кишені напхає гріш-ми і, байдуже, не втомиться і донесе усі гроші додому...

З виду Мукосій рудий, аж трошки червоний. Часом се вража йому. Покійна дияконіха Устя сподівалася, що хлоп'я буде тільки русяве, волосся буде «під тінь» чорному. Певно, що так би воно й було або хоч так би воно мусіло бути, коли б не прикинувся якийсь чудний недуг. У бурсі ще занепав був Мукосій: спершу на голові завелась всячина, далі прокинулись шолуді (може, з очей або з пристріту!), далі все волосся вилізло, мабуть, вилиняло. Нове хоч і виросло, і виросло гарне, густе, дебеле, та коліром не вийшло! Замість «під тінь чорному», вийшло руде, наче новий мідний лембик.

Доктор Мукосій стоїть тепер на кінці четвертого десятка: хоч трошки і світить тім'я, але се не шкодить лікарській практиці; се ще більш додає Мукосієві шанобливості і степенства, особливо в таких случаях, коли доведеться йому гоїти дівчину або молоду молодицю... Вже коли лисина світить — значить, кров перекипіла, вже лікарське око не зверне туди, куди не слід. Коли ж «правила науки» вимагають зазирнути за пазуху, так що ж, у лисого лікаря око нічогісінько не побачить, кроме того, що слідує побачити лікареві «по правилам науки»... А до того, Мукосій чоловік жонатий.

Дітьми бог не благословив його: було двойко, так померли. Одначе Мукосій сподівається, що за допомогою своєї науки він підправить жінчине здоров'я і діти у нього будуть і вже такі, що не помруть. Що ся надія не дурниця, видно з того, що Мукосій половину своїх лікарських заробітків, тисяч десять карбованців щорічно, приховує в банках — «на дітей». Опанас базікає, що доктор Мукосій розуміє тут «якихось-то інших дітей» — може, дітей вбогого люду; але се неправда, бо я запевно знаю, що «на інших дітей» Мукосій щороку дає по десять карбованців на три дітські приюти. Знов же не забувайте, що Опанас, хоч і старий чоловік, але язикатий і верзе невідь-що, приміром, буцімто Мукосій зо-

всім «невінчаний». Про мене, хіба не все однаково, чи він двадцять разів вінчаний, чи ні разу; я знаю, що він чоловік жонатий, і досить. Але для людей се не так. Єсть, одначе ж, люди, що бачили у Мукосія і бумагу від попа, що вінчав. Опанас і проти сього десь висмоктав, що Мукосій вінчаний не з сією жінкою: вінчали його, каже, з Аграфеною, а ся Агнеса. Кажу: яке діло, чи вона Агнеса, чи Аграфена, аби вона жінка була, а яке їй ім'я приятне, тим вона і зветься. А ж її не питали тоді, як хрестили, як її назвати! Нехай вона буде хоч і Прозерпіна або Клеопатра, аби путяща людина була та вдачна до свого жіноцького діла — от що!

Вже ж і сам Опанас нічого не втне супроти того, що Мукосієва жінка — настояща людина «женського полу», як слід бути тому. З мене, кажу, досить і того, що я знаю з уст самого доктора Мукосія; а він казав мені, що одружився на двадцять шостому літі, одружився з Агнесою, дочкою якогось крамаря, одружився, люблячи її; ніякого віна за нею не добивався і не хотів брати, та вже сам тесть силоміць положив йому в кишеню два білети на п'ятдесят тисяч карбованців... Агнеса тоді була красавиця. Сьому не можна не вірити, кинувши погляд і тепер на Мукосіїху: очі у неї невеличкі, капельку біляві — побіліли від сліз за дітьми; вони тепер немовби в молоці, зате вони кроткі і спокійні. Треба великого знатця красоти і строгого критика, щоб ті молочні очі вважати яко ознаку невеликого розуму і величезного спокою. Бровки у неї вузенькі і з півдня такі чорні-чорні, аж сині, наче те крило у ворона. Губоньки невеличкі, тоненькі, наче барбарисові ягідки; зуби і тепер свідчать, що колись були і білі, і широкі, і гострі; конечно, задля ідеальної краси можна бажати хоч наполовину вужчих, зате плечі, стан, долоні рук, ноги — так самі і говорять, що у Агнеси колись було добре здоров'я.

Важніша річ, що Мукосіїха, хоч і любить вбиратись, але не горда. Та чом же їй не вбиратись! Вона ж багатого батька дитина і не вбогого чоловіка подружжя. Часом вона вбереться так, що вбрання краще її самої: от тоді-то наші цокотухи і почнуть верзти, що у Мукосіїхи «нема гострого ума». Запевно, що Мукосіїха вбиралась би ще краще, коли б не спиняв її доктор Мукосій: йому не жаль грошей на жінчине вбрання, але він не хоче, щоб на його подружжя заздрили люди... Та й те ще: ніяково б було, коли б стала гутірка, що жінка

такого «досвідченого і вченого» чоловіка, як доктор Мукосій, так розкішно вбирається, що за одно яке її вбрання можна спорудити три «мужичі» хати з коморами і з усією оселею... Йому таки здається і те, що «добре вихованій дамі» не годиться надягати на себе «трохи не половину своїх достатків»; не через те, одначе, щоб від того було важко плечам Агнеси; плечі її, дяка богові, видержали б і втроє що важкіше...

Зате і сама Агнеса любить, береже і доглядує доктора Мукосія, а особливо побивається і пильнує про його здоров'я: щодня, як вернеться він додому з практики, вона зараз положить його любенько на канапі, сама подасть йому люльку, погладить по голові, поцілує в лисину і прийметься працювати коло кишені — значить, помагає йому в праці! Витягне гроші з однієї кишені в штанях, з другої, полапає в третій за пазухою, достане що є там, перелічить, бо не лічити ж самому доктору, їздячи по недужих, не роздивляться, хто скільки дав! Хто що дасть — доктор, не дивлячись — в кишеню, щоб не бачила правиця, що взяла лівиця...

Доктор Мукосій не ласий до грошей, не скупий, щедрий. Оце як перелічить Агнеса гроші з кишень, він і спитає:

— А скільки?

— Гарний сьогодня день: двісті дев'ять карбованців.

— Ну, дев'ять бери собі, а двісті сховай.

Він тільки любить, щоб праця його оплачувалась «по всіх правилах науки економії», і через те, коли в кишенях набереться менш двохсот карбованців, він промовить: «гидкий день!» — більш нічого не скаже і ввечері не поїде вже до недужих, а заверне до клубу, щоб там спочити за картами; часом повезе йому — і яку сотню виграє...

Найкращий заробіток Мукосієві літом, звісно, всюди жнива. Літом сотні недужих панів їдуть у Київ лічитися у Мукосія; він ніколи не торгується: хто що дасть, те й бере. До того він чоловік гуманний: грошей ніколи даром не бере. Приміром, випаде яка лиха пошесть: холера, обкладки, тифи, віспа — до таких недужих Мукосій ні за які тисячі не поїде, прямо скаже: «Я не спеціаліст, заразливих недугів не вмію гоїти! Шукайте кого другого». А чи так би зробив другий який лікар? Другому — що? Зовуть — і добре! Чи вміє, чи не вміє гоїти обкладки, а гроші візьме. У Мукосія таке м'яке та любляче

серце, що в велику пошесть він і сам занедужає з одного жалю про людей. Особливо таким чулим до чужого нещастя став він з того часу, як поховав своїх діточок: одного з обкладків, другого з віспи. Ім'я його яко лікаря від сього нічого не втеряло, а ще виграло, бо всі тоді звірились, що доктор Мукосій справді не спеціаліст на дифтерит і віспу.

Мукосієва гуманність знає і інші ще факти. По смерті його брата лишилася убога вдова з сином. Мусила вона перебратися до Києва, щоб віддати хлоп'я в гімназію. Доктор Мукосій прийняв її до себе, дав їй хату, поки вона знайде собі місце або квартиру. Одначе минув уже рік, а вона й досі нічого не знайшла, правда, я не знаю, чи й шукала вона, а Мукосій і виду не показує, що час би вже знайти їй квартиру. Ходить вона в нього за ключницю, але що йому з того: хіба у нього не стало б достатків найнять собі ключницю? Ніколи ні разу Мукосій не виговорить своїй невістці, як часом не донесе з базару п'ятака або хоч би й злотого, бо знає він, що крамарі народ теплий...

Отакий-то доктор медицини Охрім Мукосій! Тим-то його у Києві всі знають, усі поважають, шанують; усюди він «свій чоловік», усюди він знає всі входи і виходи... Тим-то я і вдався до нього, щоб вивів мене «в люди». І не помилився я! Мукосій стрів мене радо, немов рідного брата. Опанас запримітив, що він з гордощами вітав мене, та се неправда; се вже така навичка у Мукосія, що він здається нібито гордовитий.

Розказав я Мукосієві усе як слід, як попові на духу.

— Давно б,— каже він,— так пора! А то я сам собі дивувався, що чоловік ти з головою, а лежиш, згорнувши руки, ніби замер...

— Справді, я був замер.

— Ну, я воскрешу тебе. Тільки знаєш, тепер такий бридкий час... Треба бережно... Про тебе, знаєш, що гадають! Так тут абияк нічого не вдієш... Треба: раз, доказати, що ти не т а к и й, а вдруге, щоб і мені не нашкодив... Ну, кажи ж правду: ти й досі т а к и й, як був, чи вивітрився?

— Себто як? Ти питай напрямки, а то я не розберу...

— Справді, нам нічого обиняками; кажи прямо: віриш в бога?

— А хіба ж у нас можна не вірити?

— От бач, бач! Зараз і вбік!.. Се я знаю, що не можна, знаю ще краще, що до чужої душі мені нема діла, але ж так, знаєш, задля людей... На видоці... Без віри не можна... Ну, говів ти?

— Хотів був, так занедужав...

— От бач! Яка ж се віра! Ну, та тепер якраз спасівка, говій швидше, та говій так, щоб усі бачили, що ти говієш!..

— Добре! Я й сам думав...

— Ну, тепер кажи: чи ти соціаліст, чи ні?

— Хіба сам не знаєш! Який з мене соціаліст!..

— Гм! А нащо ж ти свій хутір продав, коли ти не соціаліст?

— Продав, бо не вмів господарювати, та треба було і в Київ перебиратись: дітвора росте, час до школи.

— Гм! Так чом же ти у Києві хати не купуєш?

— Цур їй! Клопітно... Спокійніш чужу наймати...

— Чи чуєте! Се так говорить українець!.. Аж сором слухати! Хіба забув наш символ у пісні:

Збудуй мені хаточку з лободи,
А в чужую не веди!..

Годі! Коли ти не соціаліст — купуй хату, і баста! А не купиш — я тобі не товариш! Так прямо й кажу...

«Оце пісня, так так що пісня!» — подумав я собі, а далі й кажу:

— Дорогі хати в Києві!

— Що ж, не дешеві. А ж ти за хутір взяв тридцять тисячів, на хату буде...

— А їстиму що?

— Аби хата! Всі знатимуть, що ти не соціаліст... Я виведу тебе в люди: буде і хліб, і до хліба... Сім'я велика у тебе?

— Семеро дітей.

— Се добра річ — благословив тебе господь, а мене ні... А ще скажи: чи ти вінчаний, чи так?...

— Та ще як вінчаний! Не просто, а «с разрешения начальства».

— Себто як?

Я розказав.

— Бач, який ти завзятий! — промовив Мукосій і почав сповідати мене, як і про що я гадаю. Довго, довго сповідав і вкінець звернув річ на патріотизм...

— Патріотизм,— каже,— вимагає, щоб усі ми, як один чоловік, стали на допомогу урядові супротив соціалістів і нігілістів... Се наш обов'язок... Чи так?

— Авжеж! Тільки ж, бач, Охріме, чим же я запомежу? Не йти ж мені в жандарми або в поліціанти...

— Ніхто сього й не каже. А хіба тільки й світа, що у вікні — хіба чим іншим не можна?

— Чим же? Порадь.

— Буде на все свій час.

Ми попрощались. Охрім дав слово, що приїде до мене подивиться на моє життя і виведе мене «в люди»...

Вернувся я додому. Під клен — лежу. А думки так і осіли мене: чи не краще б воно було сидіти дома, хоч і мовчки, ніж іти «в люди»? Чи не лучче буде, щоб мене зробили божевільним, ніж «людьми»? І сюди гаряче, і туди боляче... Став радитись з Опанасом, з жінкою...

— Що ж,— каже Опанас,— і «не в людях» не смачно, та і в Нерчинську...

Мене при сім слові мов хто кип'ятком облив...

— Ні, ні,— скрикнув я,— нічого довго думати! «В люди, в люди!» Нехай веде Мукосій!..

«А минувшина! — наче хто шепнув в ухо.— Минувшина! Хіба втеряти її не страшно, хіба се не мука? Але ж один тому кінець!.. Коли вмирать, так час терять...»

III. Яким шляхом доктор Мукосій виводив нас у люди?

Тяжко ховати батька і неньку, ще тяжче спускати в могилу діток або подружжя, а чи відає хто, як тяжко ховати самого себе, самому лягти живцем у труну і чути, як справляють над тобою похорони!.. Та ще які похорони і хто їх справляє?.. Чудні похорони... Умер чоловік справді, по-людськи, по-божому,— все одно від чого б не вмер: чи з холоду, чи з голоду, чи об'ївшись, чи з пошесті якої,— вмер як слід, і годі! Тіло обернулось «в землю», бо сказано: «земля єси і в землю обернешся». Душу чи анголи на крилах возьмуть, чи нечистий потягне крюком —все одно, люди не бачать того, а тіло не чує... Вмер і годі: нема ч о л о в і к а, лишилося тіло: вберуть його, заб'ють в домовину, в яму засиплють і кінець... Чи поплаче хто, чи ні — байдуже. Знаєш, що п о з а к о н у тебе поховають: паламар за четвертака подзвонить «по душі», піп за коповика що треба вичитає,

і «со святими упокой» заспіває, і «вічну пам'ять» виведе... усе як слід, по требнику. Вірній всього знаєш, що тіла твого на улицю не викинуть і ніхто голосно не реготатиме, не радітиме, що ти вмер, бо першого не можна по закону, а останнього посоромиться зробити хоч який безстидник, хоч би сам київський Піхно.. А хоч би хто й реготав і радів, байдуже,— бо ти нічого того не чуєш, ти не чоловік, ти мрець — і тільки!

Зовсім що інше живцем лягати в домовину! Та як лягати?.. Положити в неї не тіло своє, а минувшину свою; ховати не тіло, а дух свій, свої гадки, свій символ, свого бога!.. І чутимеш на сих похоронах не плач дітей, не вбивання дружини, а сміх і регіт «благонамеренных» шпигів, злодіїв товстопузих. Радіють вони: по-їхньому «воскрес чоловік», блудний син «вернувся до отчого лона»... Як же їм не веселитись! Як не радіти!.. Хіба се не муки! І сам ти радієш з злодіями, ховаючи свою минувшину, сам клянеш її, сам кидаєш на могилу її не землю святу, а грязюку, багно, гній з свинушника і сам протикаєш його святу могилу осиковим колком...

— От до чого дожились ми, Опанасе! Чи думали, чи гадали коли ми з тобою, що доведеться нам так паскудно вмирати?..

Опанас нічого не відповів, тільки глянув у вікно, і на старих очах його блиснули два самоцвіти.

— Чи вмирать, чи жить? Чи до божевільних, чи в Тару, чи «в люди»?..

— Чи на гіллю! — скрикнув Опанас.— Чи в Дніпро!.. На гіллю — бридко: ніби собака; а Дніпра жалко поганити... Знаєте, що у мене єсть...

При сім слові двері — рип! Ба, на порозі Мукосій.

— Я,— каже,— забіг оце до тєбе на хутилочку, на годиночку: пробі, ніколи, хоч розірвись...

— Чого це?

— Недужих — ось поки! — він показав пучкою на горло.— От до обіду дві години, а мені треба заїхати до десяти недужих...

— Як же ти до всіх поспієш?

— Треба поспівати, коли не хочеш з довгою рукою під монастир!.. Сюди-туди, треба всюди... Але не тратьмо часу, кажи швидше: купив собі хату?

— Е, який-бо ти швидкий! Се таке діло, що сім раз примір, а раз одріж...

— Добрий кравець зразу одріже... Та не про се річ,

а коли так, так нічого верзти невідь-що,— купуй швидше. Завтра банк продає дуже добру селитьбу. Тисячів двадцять варта!

— Еге! Не по мені жупан шитий.

— Не витребенькуй, а купуй.

— Та де ж купило взять?

— В кишені... Ти послухай: селитьба добра, банк дешево продасть... Я декому шепну,— тисячів за десять купиш...

— Се знов якось ніяково. Кажеш: варта двадцять тисячів, а купиш за десять... Коли двадцять коштує, так треба двадцять і давать...

Мукосій аж підскочив та до мене:

— А що, хіба не правду я гадав, що ти соціаліст! Настоящий соціаліст! Хіба се не соціальна теорія: «Брати стільки, скільки варто матеріал і праця...» Що мовчиш? Ну, дякую тобі, що проговорився, а то б підвіз був ти мене під піддашшя...

Я злякався, не знав що й казати,— так наче заціпило. Спасибі Опанасові, виручив: глянув на мене та до Мукосія:

— Ви, добродію, не так зрозуміли... Ми гадаємо собі так: коли ми що купуємо непоцінно, так щоб люди не сміялись або не лаяли та не говорили: «Сякі-такі, користувались чужим добром! Селитьба коштує двадцять тисячів, а вони її взяли за половину...» От що страшно...

— Дурні ви обидва, як бачу! Вибачте за се слово... Видно, що ви живете не з людьми, а в лісі. Жили б з людьми, то б знали, що кожен розумний чоловік мізкує своє добро дорожче продать, а чуже дешевше купити. Се таке світове, що й мала дитина знає...

— А по-нашому,— каже несміливо Опанас,— тут наче пахне оманою...

— По-нашому! — перекривив його Мукосій.— По-нашому! По-вашому так, а по-людськи виходить, що ви обидва соціалісти: напхали собі в голови прудонщини та й верзете: «Власність — крадіжка — крамарство — мошенство...» А за се знаєте що? Туди, де козам роги правлять.

— Годі-бо, не сердься. Ми Прудона зроду не читали... А бач, так по-християнськи, страшно, щоб гріха на душу не взять...

Як зарегоче Мукосій:

— Гріх! Гріха боїться! Бач, який праведник! Так чого ж тобі і лізти в люди? Тобі дорога в Лавру та в схимники... Ха-ха-ха!

Мукосіїв регіт взяв мене за печінки: соромно стало, почервонів та мізкую собі, що б його таке сказати, щоб втерти носа Мукосієві, а він швидше за шапку та й каже:

— Ну, як знаєш... Хочеш «в люди» — купуй хату; не хочеш — як хочеш. Тільки знай, що поки нема в тебе своєї хати, я не поведу тебе «в люди». Сам посуди: хто ти? — пролетарій! Чого гадаєш? Іди купуй! Діло чисте, як скло,— а люди похвалять... Іди завтра в банк та купуй. Прощавай! Ніколи...

Що його діяти? Довго ми радились з Опанасом. Своя хата — діло добре, що й казати. Але справді, як же його викрутиться? Дорога, не по нашим грошам; дешево купить дорогу — чудно якось. Самим будувати — не нам за се діло браться: нічого не тямимо в будівлі. Не купити — розсердиться Мукосій, піде благовістити, що я соціаліст. Йому всі і всюди повірять — і зараз тебе, раба божого, гайда за Урал!.. Горенько наше. Кликнули бабу на пораду, розказали їй усе, що чули від Мукосія.

— Ану, стара, поверни своїм розумом та порадь нам! — каже Опанас.

— А ви селитьбу ту бачили? — питає баба.

— Ні.

— От, бачте, і видно, що у вас у бороді, вибачайте, гречка цвіте, а в голові на розум ще й не орано. Хто ж купує не бачивши? Хіба не знаєте, «завічного купця пугою б'ють». От що!

Ну, як же тут не сказати, що у баби справді голова мудра! Пішли ми, подивилися на селитьбу,— і баба з нами пішла. Селитьба гарна; не така, як от у товстопузих банкірів, не така, як у багатирів-панів, не така, як у голоштанників-чиновників; а от така саме, як у заміжніх панків, що і в кишені у їх колись було туго, мов засупонено, і голова на свистуна не походила, і так усе було по-людськи. На улицю домик на дев'ять вікон (у нас, звісно, по закону не можна, щоб вікна були до пари). Під вікнами насаджено бузку, липи і акації білої. Будинок дерев'яний, чепурненький; двір великий; на дворі дві комори, під ними льохи, далі конюшня, колодязь, голуб'ятник і те місце, що всім треба, а за сим місцем невеличкий садок: дві яблоні, три дулі та щось

сливнику; квіток не видно, а щось воно ніби пахне, ніби воняє... Опанас каже, що воняє з «місця», а баба каже, що то пахнуть у сусіда квітки... І завели спірку: воняє! — пахне! — воняє! — пахне!

— Ти б пішов понюхав у тюрмі, як воняє, а тоді б ти й знав, що пахне, а що воняє... Хіба так воняє? Начебто я зроду-звіку не нюхала!

— Коли нюхала, так і нюхай на здоров'я, нехай воно тобі «пахне»... Нюхай, піди носа приложи...

— А щоб ти не діждав, щоб я свого носа притуляла, господи прости, до .....!

— Годі вам,— озвався я,— у чужому дворі завелись... Дворище баба вподобала і зараз розписала по-своєму: «Отут,— каже,— качки у мене полоскатимуться, отут гуси, отут поросятам загородить можна, а осьдечки коло саду стане місце на саж; можна вигодувати яку свинячку,— свої ковбаси будуть...» Подивилися в домі — і тут добре. Опанас каже, нібито стеля низько, мало воздуху, а баба спорить, що «так краще, теплій зимою буде»... Ходили, дивились, роздивлювались... А як би його у кого тямущого спитати, що воно варто?

— Як, бабо, на твою гадку?

— Хіба я знаю! Воно гарно, та хто його знає. Якби на хуторі, у нас,— ну, одні гроші, а в Києві другі...

— Розумна твоя річ.

Спитали квартального — і він не знає, але напутив нас до будівничого. Дали будівничому десять карбованців і почули від нього, що «коли що і на кого: можна дать і п'ятнадцять тисячів, а як на охотника — і більш; а як самому будувати, більш не вийде, як десять, одинадцять тисячів».

От сим я й заспокоївся. Значить, совість буде чиста, коли куплю за десять тисячів, і, глянувши на златоверхий, перехрестився та й кажу:

— Помагай, господи, час добрий! — а далі до жінки.— Чи купувати?

— Купуй.

— А ти, бабо?

— Куди люди, туди й я.

— Хоч і в соціалісти? — дратнув Опанас, не втерпів таки.

— А бодай ти не діждав, стара собако! Щоб тобі на тім світі соціалісти лою гарячого за шкуру налили!..

— За що?

— Мало хіба ти допік мене?

— Ну, а твоя, Опанасе, яка рада: чи купувати, чи ні?

— Про мене — не треба, бо...— глянув на бабу і зупинився,— бо... дорого.

Баба визвірилася; немовби хоч і до зубів, так готова... Я аж затремтів. Коли ж несе господь квартального.

— Чи купувати? — питаю.

— Обома руками благословлю!.. Пора вам покинуть невідь-що... отой пролетаріат чи як його там! Пора, як і всі добрі люди... А нуте могорича! — Випили.

— Таке діло, що не можна... Станете господарем-власником, зовсім нове життя піде,— каже квартальний.— Станете побиватись не аби про які там незаконні речі, а про те, як би виконати свої обов'язки... А обов'язків чимало буде: перше діло, щоб дворник був «надежний»...

— Не злодій? — перебив Опанас.

— Не те! Злодій дарма, а щоб знав, коли і куди ви ходите, хто до вас ходить, про що розмовляєте, що гадаєте, і коли що — зараз давать знать...

Опанас аж поблід.

— Так се ми,— каже,— знов в опеку, та вже до дворника!..

— В яку опеку? Ніякої опеки! Закон по-твоєму опека? — гримнув квартальний.

Я швидше йому склянку калганівки... Випив, закусив і каже:

— Далі треба дивитись, пильнувати, щоб на улиці проти двору було раз у раз чисто, щоб у дворі не воняло, щоб з помийниці не лили де попало, а в одну яму; щоб з ями і з «місця» не воняло... От найважніші обов'язки господаря.

— Та й годі?

— Ні, єсть і інші, але вже не такі важні; приміром: світить «плошки» в царські дні, викидать флаги і якомога показувати радість в царські дні...

— Не купуйте, кажу вам, не купуйте! — радив Опанас на самоті.— Пом'янете моє слово, що наберемось ми великої халепи... По-моєму, краще вже хоч у Камчатку, ніж такі «обов'язки» нести...

— А що ж діяти, коли у нас інших нема?

— Хіба справді нема?

— Нема.

— Гарні ми «громадяни» чи нехай і «обиватели»! Се так до ладу... Не диво ж, що соціалісти...

— Що, що? — захрюкала баба з-за дверей.— Думаеш, я не чую, як ти пана на бунт напучуєш, у соціалісти підмовляєш? Та за се тобі знаєш що?

— Геть, стара відьмо! Остогидла ти мені! Іди доказуй! Чортового батька докажеш!.. Іди!

— Опанасе! Голубоньку! Що се ти! Подумай! — став я прохати його.— Схаменись! Ти, бабусю, не вір йому, се він з п'яних очей...

— Та вже на сей раз нехай, подарую... Справді, він п'яний... хоч в огонь, одначе, не полізе... Пам'ятуй же! Ось тільки нехай пан не купить дворища,— так от чорна земля, щоб і я так почорніла, коли не видам...

Оцим словом баба все діло порішила! Тут вже нічого міркувати було. Купуй, та й годі!

Купив! Купив якось чудно: грошей банкові я не давав, а купив якісь векселі у Мукосія, а він їх якось в банк, а банк якось засчитав... купив я якось руб за коповика, а банк узяв ті векселі знов руб за руб. Походило на якусь нісенітницю або наче на мошенство; але, як вияснив мені діло Мукосій, «по-людськи», так ніякої нісенітниці, ніякого мошенства не було, а просто тільки настоящий «законный коммерческий оборот». От як «по-людськи» і по-бабиному, а Опанас верзе, що се якийсь «гешефт»... Але ж...

. — . — .

От я й господар, власник. Тепер, бабо, зась тобі! Тепер я не соціаліст!.. Перебрались ми в свій дім: як слід, по-християнськи освятили, панотець свяченою водою окропили усе...

Живемо! Баба землі під собою не чує. Жінка радіє, дітвора грається, Опанас сидить наче хмара, а я походжаю собі, заложивши, вибачте, руки назад, та згори дивлюся на всіх; на душі стало якось легко, тільки наче чого соромно, наче я що вкрав... Сам собі ради не дам, що зо мною діється: такого ще зо мною зроду-звіку не було; ніщо й не болить і ніби нездужаю: на душі легко, а ніяк не засміюсь; наївся вволю, а ніби натще вадить...

— Опанасе? Що воно таке? — питаю.

— Не моє діло.

— А чиє ж діло? Хіба я вже не твій, а ти не мій? Кажи!

— Нехай Мукосій скаже, он приїхав...

Мукосій в хату, поздоровився з хлібом, з сіллю.

— Гарно у тебе,— каже,— гарно. От ще як поставиш отут софу, а тут повісиш «Сусанну», а тут розкинеш килимець, а там постав «Амура з Венерою», так зовсім буде по-людськи. Та чи не забув ти, що треба справити вхідчини?

— Мабуть, що треба. Але кого ж кликати?

— Наших усіх треба. А ж ти тепереньки н а ш?

— Авжеж, ваш!

— Ну, наших і клич.

— Себто кого?

— А от у неділю приходь до мене увечері, так і знатимеш, хто н а ш і. У мене щонеділі збираються усі наші: я тебе зазнайомлю з ними...

Наступила неділя. Прибрався я гарненько у нову одежину, виголився, причепурився наче під вінець — і до Мукосія.

Боже, як гарно у нього! Світло-світло, хоч голки нижи! Квітки, килими, бронза і пахощі... Л ю д е й невеликий тиск, але доволі: і голова, і поліцмейстер, і три професори, аж п'ять попів, два жандармські офіцери, генерали і дехто з «именитого купечества». Усі такі веселі, сміються, шуткують, розмовляють так щиро, жваво, тільки, звісно, не по-нашому, а на «общепринятом литературном языке». Мукосій з усіма зазнайомив мене: кожен вітає так любляче, щиро, наче брата; кожен хвалить, що я купив дворище і поздоровляє; а поліцмейстер так прямо сказав: «Нам таких людей давайте и давайте!» Жандарми нічого не сказали, тільки похвалили, зате протопоп аж поцілував мене і промовив: «Тако радуется добрый пастырь о единой овце заблудшей и паки обретшейся». Панійок було мало, а панночок ні одної.

Найсердечній вітав мене професор фон Хапугін, чоловік літ за сорок; хоч і лисий, але ще свіжий; чисто виголений, тільки під бородою стирчало кущами волосся. Очі у фон Хапугіна чорні, палкі, привітні, як у французьких «провокаторів». Але і цілком він увесь так нагадував мені провокатора, що коли б я певно не знав, що я в Києві, так гадав би собі, що я в Парижі за часу

Наполеона III і що зо мною розмовляє настоящий провокатор.

— Давно чув я про вас, давно сердечно бажав спізнатись з вами,— говорив професор.— Такі люди, як ви... знаєте... світа стільки ви бачили...

— Довелось-таки поблукати...

— Мені аж заздро! Я от ніяк не виберусь, хоч би в Німеччину... Недостача грошей... дорожнеча... А може, й лучче, що я ніде не був... Самі добре знаєте, що тому, хто жив у Парижі, у Берліні, тяжко вернутися в рідний край... Тюрма у нас... ніякої волі нема!.. Ви згоджуєтесь на се?

— Та воно, бачте, як якої волі... От у німців своя воля, а у французів знов своя, а у швейцарів знов інша воля... Хто до якої привик...

— Але воля, воля!.. Можна дихати, говорити... єсть вольна преса... А у нас?.. «Кіевлянин»? Ха-ха-ха!.. Цензура!.. Ви як мізкуєте про се?

— Як коли, а більше того, що народи освічені люблять порядок, а народи темні, хижі — тим давай самоволля... Там, де порядок заживе наміцно, там освіта і література мусять вимагати цензури як органа попереднього, направляючого течію громадського життя, мисли і науки...

Професор запалив цигарку і промовив:

— Куди нам до порядків! Он у Європі можна не вірить і в бога, а у нас не можна не ходити до церкви... Іди, молись, ладан нюхай, поклони бий, свічки став, попа в руку цілуй... Хіба в Швейцарії так?

— Без бога ні до порога,— кажу я.

— Знаю. Але се народ так гадає, і на здоров'я йому! Народ без релігії — все одно що отара овець; але нам, людям інтелігентним! Бог мій — то моя власна совість.

— І в Німеччині є,— кажу,— релігія, а французи, так ті, звісно, католики, фанатики, не те що наші православні... настоящі християни...

Професор прикусив губи і пішов, а до мене зараз поліцмейстер:

— Чи подобається вам Київ?

— Ще й питаєте!..

— Справді, гарно тут жить, жаль тільки, що шинків мало та студентів багато... дівчат одбивають... А ви як до сього діла?

— Я жонатий чоловік... Колись було...

— Овва, і я жонатий, так що ж! Хіба се кому вадить?.. А гарні, ой, які гарні єсть дівчата! Учора одна приїхала... цимис!..— Поліцмейстер висолопив язик і облизав губи.— От коли маєте охоту, так поїдьмо повечерявши у музей: там є особлива кімната; без мене нікого з мужчин туди не пускають, а зо мною пустять... Поїдьмо!.. Вбий мене оцей святий хрест, варта того! Поїдьмо!..

— Смачна річ, та, бачте, я чоловік жонатий, а часом не втерпиш...

— Та й нащо ж його терпіти?

— Одначе ж — чистота сім'ї... святість браку... Коли б з сього не подумали, що я соціаліст!..

— Так тоді і я соціаліст!.. Нехай собі думають, що хто хоче, байдуже! Тепер ви наш чоловік, а хіба з наших бувають соціалісти? Та годі витребенькувати. Повечерявши, зараз в музей: подивимося на Венеру... Ай, гарна! На що вже святоша наш протопоп, а й він як побачив, так і відрізав. «Коли б,— каже,— не був я протопопом та коли б літ двадцять з плечей!.. Ой, палка, гаспидська душа!.. Так і дратує...»

Роздратував він і мене так, що я пішов швидше до панійок: гадав — хоч трохи смагу прожену, аж де там! Панійки аж потіють та, в карти граючи, ведуть речі про політику.

— Уже мені оця Австрія! Сидить вона в печінках! Коли б моя сила та воля, я б її, гадючу голову, от як! — і з сим словом вона одірвала голову дзвонковому королю...

— Ви якого погляду на Бісмарка? — спитала мене поліцмейстрова жінка.

— Розумна голова.

— Коли б нам такого?

— Нащо він нам? Та наш Ігнатьєв хоч якого Бісмарка за пояс заткне, проведе і виведе.

— От же в Берліні не провів... Навіть у Туреччину завів, а з Туреччини не вивів.

— Та, бачте, не його вина, а воля начальства; а воно краще, ніж ми, знає що і до чого...

— Прошу, панове, вечеряти! — промовив Мукосій.

Вечеря була гарна: випили любенько! Випили за моє здоров'я: ще раз усі поздоровили мене і похвалили. Повечерявши, поліцмейстер зараз до мене: «Поїдьмо, завезу додому». Поїхали... Мабуть, не тією дорогою повіз він мене, бо вернувся додому вже світом...

Опанас дожидав мене, сидячи під ворітьми; але вздрівши, хто везе мене, швидше сховався. Покіль я націлувався з поліцмейстером, Опанас уже лежав у перині і хріп, нібито спав...

— Спиш, Опанасе?

— Коли б вже навіки заснути!

— Чого це так?

— Не бачив би, з ким ви їздите...

— Хіба що! Хіба поліцмейстер не такий чоловік, як усі люди?

— А вже ж такий: дві руки, дві ноги, одна голова...

— Не глузуй, Опанасе! А краще поможи вхідчини справити...

— А я думав одходну прочитати...

— Що ти!.. Кому?

— Минувшині...

Щось тяжке повернулось у мене на душі. Молодість, жвавість, товариство, ідеї, народ, освіта, земля, воля, сніги, бори і Єнісей... Так оце все і встало передо мною... І страшно стало мені. Я аж затрусився, зуби застукали, наче п'ятерня у млині...

Опанасові, мабуть, жаль стало мене: швидше він до шафи, вийняв «очищену», налив повнісіньку чвертку та до мене:

— А нуте! На перший почин... швидше... разом...

Я проковтнув... скривився... в серці запекло...

— Дарма! — каже Опанас.— Се так з першого разу, далі привикнете... Се значить «заливать очі»...

Не минуло й півгодини, як в очах у мене заходили нові образи... Минувшини наче зроду не було... Передо мною стояла гарна, світла будущина: от я адвокат, от професор, от банкір, голова, губернатор... от я сила!.. Сила велика... Усіх я непокірливих давлю, усі мені в землю кланяються, вітають мене, поважають... Гарно!

— Давай, Опанасе, вдруге!

Випив і вдруге.

Контури на картині стали ще ясній... Далі, далі росту я до росту та вгору йду... От дійшов до того, що я став «чоловіком», а за спиною у мене наче хто співає: «Егда ж беззаконный Иуда сребролюбием недуговав омрачается... тебе, праведного судию...»

Обернувся, дивлюсь, аж баба навприсядки витинає, а Опанас рюмсає наче мала дитина...

— Що це ви?

— З радощів, паночку! — каже баба.— Як узріла, з ким ви приїхали, так і зраділа, і зраділа... самі ноги носять!.. А він, дурний, плаче... От дурний! Опанасе! Дурню старий! Танцюй, гуляй!.. Ось ну!

Семени, Івани, надягайте жупани!
Ой гу!
О тепер моя воля, напитися добре дома!
Ой гу!

А Опанас рюмсає та рюмсає...

ЗАВЕРТКА

Приятель мій Іван Хуторний,— він таки і з рідні мені приходиться, хоч і далекої,— набув собі позаторік хутір та й зазиває мене до себе в гостину.

«Приїзди та й приїзди! Хутір мій,— пише він до мене,— стоїть, щоб ти побачив. Не хутір, а просто рай: і садок, і млинок, і ставок, і гай, і степ, і гори, і долини... А до того ні пана, ні підпанка, ні посмітника. (Посмітники — се поліціанти; офіціальна назва їх «урядники», а народ продражнив їх «посмітниками»). Нікого, нікого нема, крім мене, та самого чистого народу, все козаки!.. Навіть ні жида, ні шинку нема».

Улітку сього року випало так, що і в мене діла ніякого: порадився спершу з жінкою, далі з Опанасом.

— Як ти, Опанасе, чи їхать, чи ні?

— Авжеж їхать; чого тут смалиться. Роботи ніякої; а що треба — хіба я сам не догледжу? Їдьте, провітритесь, та ще й дітей малих візьміть з собою...

Послухав, поїхав...

Приїхали, вже темно було; люди повечеряли. Дві доньки мої так потомились за день в дорозі, що швидше в перину, і їсти нічого не схотіли. На другий день ми собі з Іваном ще протягаємся, а дітвора вже скрізь оббігала: і в саду, і в городі, і в пастівнику, і біля ставка, та все до дядини (Іванової сестри):

— Що оце таке, дядиночко? А се що?

— Се гарбузи.

— А се що?

— Се кавуни ростуть.

— Які кавуни? Оті великі, смачні да солодкі? Чом же вони такі малесенькі у вас?

— Ще не виросли.

— А се що? А се що?

Набігались, аж попріли, та тоді в хату до нас: одна тягне окривало з Івана, друга з мене.

— Тату! Дядьку! Годі спать! Вставайте! Ми вже з тьотею усюди були, все бачили, а ви все рутитесь... Тьотя казала пообливать вас холодною водою,— да з сим словом справді за питунець з водою. Мусили ми повставати.

— Десь у вас ні стиду, ні сорому нема! Люди от-от обідатимуть, а вони ще й очей не попротирали! От засоні! — шуткує сестра Настя, усаждуючи нас за сніданок.

Поснідали, вийшли на рундук, сіли, смокчемо люльки.

— Пече? — процідив до мене Іван.

— Допікає-таки! Дивись, чи не на дощ воно так жарить.

— Може!.. Барометр посунувся на «дощ»... а воно б дощу й не треба.

— Як не треба! — вмішується Настя.— Квасоля пожовкла.

— Що квасоля! Квасолі твоєї лисий не візьме, а сіно в покосах... нехай би дав догребти, да в копиці зложить, тоді хоч і спорине трохи, дак байдуже... Сьогодні гребуть?

— Гребуть...

— Толочане, чи за спаші?

— За спаші...

— А ти ж їх почастувала, Насте?

— Іще б пак ні! Думаєш, без тебе дак ніхто й не знає вже, як з людьми треба поводитися. По дві чарки вже піднесла: в обід по третій, на полудень по четвертій, да за вечерею по дві,— от і буде.

— Буде! Буде... А догребуть сьогодні?

— Навряд...

— То се ти, Іване, за спаш береш? — питаю я.

— А ти ж як думав? Дарувати? Ні, зроду не можна. Колись і я гадав, що за спаші не слід брать, а треба по-сусідськи дарувати, а як приїхав торік сюди да як сів господарювати,— побачив, що сього не можна: се дурниця. Почалось з того: займуть було телицю в житі

або лошицю в овсі — прийде хазяїн; я його гарненько висповідаю, що у нього такий недогляд, поганьблю його, попрошу удруге не пускати скотину в чужий хліб і віддам... Що ж, ти думаєш, вийшло з сього? Як почали — сьогодні дві телиці в гречці, завтра — чотири в просі, позавтрому — десятеро в сочевиці... Погано; а соромно якось брати за спаш, не по-сусідськи, думаю, буде... да таки і випаси у моїх сусідів не вельми великі, хоча й не малі. Що ж його діяти? От я зазвав самого старішого з громади діда, усадив його, почастував, і давай його благати: і се йому, і те, і п'яте, і десяте: вас, кажу йому, діду, послухають,— вговоріть їх, щоб не пускали товару в чужий хліб. А він мені на се: «Даремна річ, пане! Шкода й починати, не послухають. Самі ви, пане, винуваті...» Я аж на місці не всидів: «Яка така моя вина?» — питаю.

— Така вина, що свого добра не вмієте берегти!.. Де таки се видано, щоб за спаш нічого не брати?! Сього в нас зроду-звіку не було!.. Ми ж от — громадяни, свої люди,— а попадеш в спаші,— викупись... Інакше не можна! Чуже треба шанувати... Воно й без спашу не можна: раз на раз не встережешся; інколи й рад би догледіти, да не зуздриш, коли вона й смикне... А все ж — чи умисне чи неумисне нашкодив, а прощать не можна! Ні вовік не можна... Ви думали, як лучче, по-божому, а воно вийшло не так: люди зараз запримітили, що ви, не во гнів вам сказати, хазяїн такий собі... слабенький, не вмієте свого берегти... От вони уші й розвісили... Самі, пане винуваті...

— Дак виходить, що треба брати за спаш?

— А то ж як? Звісно, треба, тільки по-божому, по-людськи, не грабуючи, не позиваючи... особливо — не судячись... цур їм, тим судам! У суді час тільки збавиш, а так по-сусідськи: нашкодив — плати!

— А як хто не схоче платити, що тоді?

— Сього не може бути; у нас сього зроду-звіку не було! Чоловік свою вину знає: нашкодив — нема що й казати, ублаготвори! Се вже і бог велів... не за нас се стало, не за нас і перестане... Буває, що нічим заплатить, ну, тоді — відроби... Тільки по-божому, по-людськи, щоб не сутяжно було, не через верх, а так, щоб припадало і до шкоди, і до вини... Аби ступила скотина в хліб, аби смикнула яку жменю — день відробітку або коповик — се по-божому. А по тій чортовій таксі, та ще по

суду... щоб його ніхто добрий не діждав судитись да возитись з отими судами!..

Послухав я діда і зараз з весни й оповістив, що не прощатиму спашів. Зараз вдесятеро поменшало... а попаду в спаші, зараз — одроби.

— Що ж люди? Не лають тебе?

— Де тобі! Дякують! І великих спашів нема... Воно, коли хоч правду сказати, з оцих відробітків задля мене тільки й користі, що спашів менше; а щодо роботи, дак нанять — менше стане: не почастувати не можна, а начнеш частувати, дак і вичастуєш горілки більше, ніж заплатив би за день. Ну, правда, і те, що за гроші ні зроду так чисто і так жваво не робитимуть. Ось ходім лишень подивитись.

— Ходім.

Ідемо повз тютюновії плантації.

— Тривай! — каже Іван.— Завернім на тютюн, я тобі покажу: от тютюн, дак тютюн; ти чи й бачив коли такого! У чоловіка росту, а лист — широченний, хоч стіл застилай; да тонесенький такий — настоящий турецький. Насіння з Болгарщини добув... Степан Ніс — лікар, може, знаєш його?..

— Добре знаю.

— Дак от він, бач, забрався лікарювати у болгарів,— дома, бач, тісно... ну і переслав мені насіння! Та вже й насіння!.. Спасибіг йому! Гляну на тютюн, аж дух радіє! Дивись, дивись який! Аж гуде! А листя, листя! От тільки не розберу, чи се персічан, чи пахунець... Ти тямиш що в тютюні?

— Коли палю цигарку або люльку, дак тямлю, а так — байдуже...

— Ну, дак тобі нічого й показувати, все одно, що сліпому малюнки!..— З сим словом мій Іван присів і нагнувся до куща тютюну.— Ба, ба, ба! Оце так! Що ж оце таке? Дивись, дивись-бо сюди... глянь! Оце так!.. Бачиш?

Я глянув: на кущі тютюну лазила велика сила якихсь зеленуватих, під барву тютюну, малесеньких козявочок.

— Що воно таке? — допитувався у мене Іван.— Ой, ой! Он і на другому, і на третьому! Так і обсипали! А он, он! — Іван перебігав від куща до куща.— Он поточили листя, наче решето, і он цілу сталку попід'їда-

ли. Оце так! Тро-хи-ме! Тро-хи-ме! — гукнув Іван несподівано для мене і з такою силою, що я аж здригнув.

— Кого ти гукаєш?

— Нікого, як тютюнника... Трохиме!.. Тро-о-о-хи-име!.. Не чутно й не видно. Певно, в клуні крутиться, десь в засторонку.

Мої діти, почувши дядьків крик, побігли з двору і бігли до нас.

— Верніться, діти, верніться, голуб'ятка, в двір, там знайдіть чи самі, чи хто вам знайде діда Трохима: нехай одним духом сюди йде!

Діти побігли; Іван ходив рядками тютюну: тільки й чутно було, що: «Оце так! Оце так! Ось і тут, і тут! Оце такий догляд! Пропав! Увесь пропав!» Показався і Трохим: справді заспаний.

— Обходив ти сьогодні тютюн? — питає Іван.

— Аякже, обходив.

— І не брешеш?

— От святий хрест!

— І нічого не примітив?

— Що ж там примічати? Тютюн, як тютюн.

— А се що? Дивись, дивись! Бачиш! — Іван гаряче тикав пальцем, вказуючи на гнізда козявок.— Бачиш? Що воно? — Трохим придивився.

— Що ж, нічого... козявки...

— Як нічого? — аж скрикнув Іван.— Хіба не бачиш, якої шкоди накоїли! І звідкіль вони взялись?

— Звісно, од бога... всяка тварь од бога... а шкода є... шкода, що й казати, велика... І коли воно, кляте, успіло стільки нашкодить? Уранці обходив, нічого не було...

— Да ну-бо, діду! — перебив його Іван.— Хоч не бреши: дивись — інде листя посохло вже, хіба се можна так швидко! Лучче кажи: що робить?

Дід засоромився і, понуро дивлячись, одповів:

— Нічого не робить...

— Нехай, по-твоєму, увесь тютюн попід'їдає.

— Усього не попід'їдає... А коли що, дак кликніть попа...

— А піп що поможе?

— Вичитає, помолиться...

— Ти ж кажеш: ся козявка від бога?

— А вже не від чорта...

— Дак коли від бога, дак і піп нічого не вдіє.

— Не попа, дак ворожбита позовіть, нехай заговорить!

Іван аж пирснув зо сміху.

— От ви сміетесь,— сказав образливо дід,— а позаторік у Шаповала отак само було: напала козявка на тютюн, привезли ворожбита, він положив у питушчик жару, посипав чогось на жар, обкурив по рядкам, заговорив, немов рукою зняло: уся козявка передохла.

Іван перестав сміятися і з цікавістю спитав у діда, чим курив ворожбит?

— Про те не знаю, не питав, та хоч би й спитав, дак хіба він скаже? — відповів дід.— Та те куряво — пуста річ, то він так, аби очі ведвести; уся сила в заговорі.

— Де той ворожбит живе? — спитав Іван. Дід відповів.

Іван глянув на мене, ніби питаючи, що я гадаю? Я всміхнувся:

— От коли б ми з тобою знали зоологію да ентомологію, дак би й не посилали за ворожками,— промовив він до мене.— А то, бач, вчилися праву, а довелось господарство править... І не тямимо нічого... козявка від бога... попа на неї треба або ворожку...— Іван докірливо хитав головою...

— Може б, ліпше було, паничу, не займать козявки,— сказав дід.— Тепер вона наїлась, сидить собі в одному місці, а то як розворушимо її да розліземься по всій плантації,— більшої шкоди коли б не добуть...

— Да ти ж сам радиш до ворожки.

— Я не раджу, тільки так кажу. Добре, як заговорить, а як часом ні? Може, се й не така козявка, як була в Шаповала... По-моєму, нехай вже оці рядки їсть...

— А поївши оці, далі нехай лізе?.. Ах ти голово!..

— Воля ваша! Про мене... а я так скажу: козявка, як і чоловік; коли він сидить на своєму місці, ніхто його не тривожить, не голодний він, дак який його враг понесе шкодить?..

— Говори!

— Так по-моєму... а проте... воля ваша, ваше добро, як знаєте... А я знов-таки гадаю: і чоловік, і звір, і козявка — коли голодні, дак і зліші і більше шкодять...

— Нехай, мабуть, привезе воробжита; нехай покурить; побачимо, чим він куритиме, то й собі знатимемо,— обернувся до мене Іван.

— Без заговору, паничу, куряво не поможе!.. Тут сила не в куряві... молитву чоловік знає,— говорив дід, ідучи слідом за нами до гребців. Пройшли гонів двоє мовчки: по виду видно було, що козявки і тютюн не дають Іванові спокою.

— Там і в житах у нас не все благополучно,— промовив наче нехотя дід Трохим.

Іван зупинився і спитав:

— Спаш?

— Ні, не спаш! Коли б спаш, то ще б байдуже,— відказав дід.

— Та що ж там таке? Може, вилягло жито?

— Ні, не вилягло! Чого йому вилягти? У людей і густіше буває, та не вилягає.

— Ну, дак що ж там? Кажи вже швидше!

— Там таке, що хто його знає, як і казати; може, нехай вже токовий скаже.

Іван аж розсердився та до мене:

— Бачиш, що за народ? От і живи з ними, і хазяйнуй! Ти, діду, не чоловік, а просто варивода! Коли почав, дак кінчай. Що там неблагополучного в житах? Жук? Муха? Чи що?

— Од жука бог милував, і мухи не чутно... Та се, паниченьку, не моє діло, а токового.

— Тьфу! От чоловік! Кажи що там? — сердячись, крикнув Іван.

— Там... бодай його й не казати! Там зáвертку якась зла душа завернула...

— І тільки? — Іван розреготався.

— Мало хіба сього! — відповів дід понуро.

— Хтось завернув, а я відверну.

— Не допусти вас господи до сього, паничу! Як се можна! — сказав дід жахаючись... Не доведи господи! Щоб у вас, не до вас кажучи, тьфу, тьфу, тьфу! Руки вивернуло?.. Не доведи мати божа... Тут без ворожбита не можна...

— І знов ворожбита! — відповів Іван, махнувши рукою, і пішов мовчки.

Гребці садовились обідати, було їх душ, може, з сорок, більш жіноцтво; поміж чоловіками-кидальниками манячили і сиві вуси, були й парубки.

— Помагай бог! День добрий... з суботою вас! — поздоровкалися ми до гребців.

— Дякуємо, і вас поздоровляємо.

— Хліб да сіль.

— Просимо з нами.

— Що там, Семене, у тебе в житі? — спитав Іван, обернувшись до високого, широкоплечого чоловіка літ зо сорок, з довгими чорними вусами, котрі лізли йому за пазуху, у розхристану сорочку. Семен підняв трохи бриля і почухав потилицю.

— А ви вже, діду, не втерпіли, розблаговістили! — промовив Семен докірливо, дивлячись на Трохима.— От язик; і на припоні його не вдержиш! Чому я не мішаюсь до вас і мовчу про тютюн?

— Про мій тютюн нічого сказати...— відповів дід токовому.

— Нічого! Лучче б ви мовчали, а то як скажу при людях...

— Говори! Говори! Ну говори! Що ти скажеш? Ну? — приставав дід.

— Годі вам! — озвався Іван.— Та зáвертка, чи що?

— Зáвертка! Зáвертка! Оце нехай бог милує!.. Мати моя божа!.. Зáвертка! — загомоніли разом гребці з страхом...— Зáвертка! Се так!

— Треба, паничу,— озвався гуменний до Івана,— за ворожбитом посилать, або пропаде жито.

— Чого воно пропаде? — питає Іван.

— Звісно чого: прийдеться або одкосить на цілі гони, да тоді запалить те, де зáвертка, або так покинуть, бо з зáверткою, доки вона нерозвернена, ніхто жать не піде.

— Авжеж! Авжеж, ніхто! — загомоніли гребці.

— Навряд, паничу, чи піде хто жать,— заговорив поважно сивоусий чоловік.— Се річ небезпечна! Як можна! Доки не розвернута зáвертка — жать не можна.

— Дак я її розверну,— каже Іван.

— Боронь вас боже! — скрикнули гребці,— Як се можна! — І пішли розказувати всякі пригоди про зáвертки: у тієї руку звело, у другої ручки вивернуло; таке несли, що аж бридко слухати.

— Кромі ворожбита, та ще й не всякого, а вмілого, що знає заговорить зáвертки, ніхто не може розвернути,— говорив поважно сивоусий чоловік.

— Отже, я розверну, хоч і не ворожбит! — озвався молодий парубіка.

— Ось ну, ну! Попробуй, чи не розверне у тебе очей або в'яз,— застрекотіли дівчата.

— Куди тобі, плювагому! Смоктав би свою носогрійку та не шився не в своє діло,— наставляв дід Трохим.

— Отже, розверну!

— Мовчи, заволоко! — строго озвався сивоусий.— Думає, блазня, що воно вже й теє... Думає, що коли за Десну волочився, дак вже й розуму набрався... Якраз!.. Чого не дала мама, не купиш і в пана... Розверну!.. Як зверне тобі на бік в'язи, тоді знатимеш «розверну»...

— Чого ви, діду, сердитесь? Хіба я вас займаю?..

— Не серджусь, я правду кажу! Не лізь поперед батька... Хіба ми дурніші від тебе одного, чи що? Ми вік звікували, а в нього молоко на губах не обсохло, а він «роз-верну»... Ось я то не я... Тьфу! Блазень!..

— Блазень і єсть,— вмішалась одна підстаркувата молодиця,— а туди ж лізе!.. Яйця курку хочуть вчити... Не тобі старих людей учить, не тобі переучувать...

Трохи-потроху усі гребці накинулись на смілого парубіка: хто лаяв його, хто докоряв, а дівчата підняли його на глузи. І господи! Як вони його висміювали, чого-чого не вигадували, до чого його не рівняли! Парубіка не витерпів: взяв бриль і пішов геть собі...

— Тю! Тю! Тюкайте люди на новика, тюкайте!

— Тю! тю!

— Бач який новик об'явився! Старе хоче ломать, а нове заводити! Не діждеш... руки короткі! — торохтіли молодиці.

— Без ворожбита, паничу, діло не обійдеться,— провадив сивоусий,— інакше ніхто не прийде до вас жать... Се таке вже діло, так заведено з дідів і прадідів.

— Я візьму женців з другого села,— каже Іван.

— Беріть, воля ваша; поки не знатимуть, то й прийдуть; а довідаються про зáвертку, дак тюпки назад побіжать... Згадаєте моє слово.

Гребці розкотились спочивати на валках свіжого пахучого сіна, а ми з Іваном і з гуменним пішли подивиться на зáвертку.

Так сказать, як добра жменя жита була перекручена. Гуменнний показав, скільки доведеться покинуть або спалить на корені жита, коли не розвернуть зáвертки.

— Тут кіп на десять жита буде,— сказав Іван, обійшовши те місце, що обвів гуменний.

— Може, й більше набереться, жито густе,— відповів Семен.

— Так шкода ж! Мало хіба? Подумай сам, сто пудів жита пропаде...

— Велика шкода! Бодай йому отак кишки да ковбик перевернуло!.. Щоб його з круга-світа звернуло, хто оце завернув!

— Мабуть, треба за ворожбитом? — сказав до мене Іван всміхаючись.

— Проти вітру піском не посиплеш. Очевидно, ліпше ради забобонів викинути одного карбованця, ніж п'ятдесят. Посилай за ворожбитом. Я зроду не бачив, як розкручують зáвертки, цікава річ...

Іван мовчав: видно було, що йому і жита жаль, і коритися забобонам прикро.

— Коли вже посилать, дак треба на ніч,— промовив Семен.— Дак, по-моєму, як повечоріє, нехай Кузьма бере безклубу да сурмачку та парою і їде на ніч.

— От таке ловись! Тьфу!.. Вдоволяй забобони!.. Ой люди, люди!..— бурчав собі Іван.— Нехай їде! — відрізав він Семенові не то з серцем, не то з огидливістю.

Минув день. Ми лягли спать, дак сон наш не був здоровий. Моєму другові маячились крізь сон зеленуваті козявки да зáвертки в житі, мене зворушувала темнота і забобони народа...

Півні заспівали раз да другий. На рундуці чуть було тяжкі кроки.

— Хто там? — питаюсь спросоння.

— Се я,— промовив Семен,— ворожбит відвернув зáвертку благополучно, треба б на могорич. У нього багато діла, не ждатиме дня: тепер і на нього жнива. Іван піднявся.

— Лучче,— каже,— ради забобонів викинути одного карбованця, ніж п'ятдесят.

НАРОДНА ПЕДАГОГІЯ

Наче сніг на голову, несподівано приїхав з Петербурга до мене на хутір мій колишній приятель Олекса, з діда і батька Шумко, а тепер Шумков.

— Як ти собі хоч,— каже,— а поможи, порадь, напуть мене, де б я недалеко од твого хутора знайшов собі в

селі на літо дім, да так, щоб і село було невелике, і дім на кінці, і щоб при домі був ліс або садок, і щоб було де купаться.

— Мовляв, щоб «і ставок, і млинок, і вишневенький садок»,— перебив я всміхаючись.

— Млинок — байдуже, а садок і ставок щоб був; хочу перелітувать непремінно в Полтавщині, надихатись рідним повітрям, напиться і самому, і дітям рідного народного духу.

— Що ж се тобі так приспічило?

— Е! Бодай би не казати. Лікарі мов затялись, щоб і сам, і діти перелітували на півдні; а жінка пристала: «Ніде інде не хочу, як в Полтавщині». І сам я бачу, що Полтавщина якраз підходить: пора дітям спізнати народ, свій рідний народ; пора їм побачити село, і народ, і його звичаї, і життя. Одне слово: пора їм вступити до школи народної педагогії.

— От як! А великі у тебе діти?

— Старшому синові дев'ять, а молодшому шість літ, та між ними дівчинка.

— То, може б, чи не рано задля них буде йти «до школи народної педагогії»? Може б, нехай підросли, побільшали, порозумнішали?

— Ні, ні, ні! Чим раній, тим ліпше! В молоду душу попаде добре зерно, все одно, що на свіжу ріллю; не засохне, а зійде і виросте.

— Та добре ж, як добре; а як часом і зле попаде?

— На те мої очі і жінчині. Що не кажи, а мій погляд на виховання такий, що коли хоч, щоб діти вийшли народниками, так нехай же й ростуть поміж народом. Між дітьми народу вони не бачитимуть тієї деморалізації, що раз по раз в городах панує.

— Ти жив коли в селі?

— Зроду ні, але добре знаю чистоту народної моральності; знаю, що діти селян — чисті як сама природа, знаю, що...

— З книжок се все знаєш? — не втерпів я.

— З книжок, з бесіди з людьми... Та про се ще наспоримось і наговоримось; тепер — головна річ, знайди таке місто, якого хочу я.

Я справді бачив, що спорити про «народну педагогію» і нема нащо, і не тепер. Поміг Шумкові знайти дім, хоч не такий, якого він бажав, але близько того.

Першого мая Шумко з жінкою і дітьми вже вдихав

в себе «чисте повітря і народний дух благодатної Полтавщини».

Шумків батько був таки настоящий українець і родом, і душею; доля закинула його спершу на Кавказ, а далі в Петербург; тут він одружився з донькою свого товариша по службі, вельми гарною з себе, але убогою дівчиною. Дітей у них було щось чи не семеро, але виріс з них один Олекса. Батько й мати Олексині повмирали, ще як він був перший рік на університеті; тим він і залишив науку, а примостився десь урядником в департаменті. Згодя він одружився з дочкою якогось заможного крамаря і взяв добре віно; жінка його вийшла ні се ні те; більш що якась недопечена пампушка.

Не скажу вже, хто і як розбудив у Шумка український патріотизм; знаю тільки, що він видавав себе українцем і з книжок знав Україну, її народ і її мову; коли і як я спізнався з Шумком — про се не варто розказувати.

Дак ото й переїхав Шумко літувати в село Криничку; а тижнів зо два після переїзду біжить до мене верховець з листом од Шумка: так і так, пише, чим швидше приїзди да поможи визволитися з каторги!

«Яка його там каторга постигла?» — думаю собі і не придумаю; та другого дня, як розвиднялось, взяв пару надьожних коненят, посадив на передок за фурмана малого підпасача, і «ньо» в Криничку до Шумка, рятувати його «з каторги».

В'їжджу в двір — очам не вірю: на дровітні сам Шумко рубає дрова! «Е,— думаю собі,— справді така робота здасться каторгою тому, хто привик у Петербурзі тільки чорнилом папір мазати да розчісувати свої баки!»

— Здоров був, Олексо! Поможи тобі боже! — гукнув я.— Що се ти?

—Отак як бачиш,— одповів Шумко, кидаючи на землю сокиру.— Оце спасибіг тобі! Се ти мені так угелющив: се ти мені нараяв отаке село!

— Яке таке? Чи же воно не до ладу: і ставок, і садок есть.

— Провалитися їм, отому і ставку, і садку! Дров ніхому врубать! Бачиш, сам рубаю. Народ тут якийсь клятий; не зговориш з ним.— І почав, і почав ублажати

— Гаспид тут, а не народ! — говорив мені Шумко.— Нема в нього ні щирості, ні одвертості! Ти до нього з чистим серцем, а він на тебе звірюкою дивиться; да так тільки на те й верне, як би тебе ошукати, як би з твоєї кишені витягти більш грошей! Ти тільки послухай, що вони зі мною витворюють! Купив дров, та не дров, а чорт зна чого — хмизу віз; зову чоловіка перерубать,— що візьмеш? — питаю.

— А як,— каже,— чи поденно, чи оптом? Коли поденно — дак по піврубля в день, а коли оптом, трохи спущу: за рубля з четвертаком порубаю.

Попробував я торгуватися; сам бачу, що тут і на день нічого робить... Не хоче, не спускає... Позвав другого, ще гірше. Ну, кажу, рубай оптом. Що ж ти думаєш? Довго він рубав? Цюк-цюк! За дві години перерубав! Хіба се не розбійництво? Не ошуканство? Присягався, що на два дні роботи; на два дні правив платні, а за дві години зробив!

— Та, бач, мені здається...

— Цить, цить! Се ще не все: вийшли оті дрова, купив удруге; зову знов рубать. «Тоді,— каже,— я трохи помилився, продешевив, тепер треба більш взять!» Та се ж вже зочевидячки насмішка! Мене так розібрало, так закрутило коло серця, що я вигнав його з двору, та оце другий день сам і рубаю...

— І рубай на здоров'я! Краще їстимеш.

— Тобі смішки, а в мене печінки болять... Та і се ще не все! Ні до чого не можна докупиться! Беруть наче за батька! За качку, за курча, за глечик молока, за питунчик сметани беруть більш, ніж в Петербурзі! А ще всього досадливій те, що жидюзі за половину ціни оддають. Хіба се не деморалізація?.. Де ж та хвалена моральність в народі, щирість, де та чесність? Де вони? В книжках?

— Єсть і в народі, але в книжках справді більше. Тільки ж скажу тобі, чоловіче, що ні розбишацтва, ні омани, ні деморалізації нема в усьому тому, що ти мені наговорив...

— Як нема? Як нема? А що ж се все по-твоєму?

— По-моєму, сама простіша річ: люди побачили, що приїхав на село літувати чужий пан, чоловік грошовитий...

— Хто се їм се сказав?

— Самі бачать! Хіба не видно, що ти приїхав жити з готовика; значить, готовик є у тебе. Бачать вони, що у тебе нічого нема свого, все треба купить; бачать, що ти чоловік новий тут, цін не знаєш, а купить тобі треба, от вони й розуміють, що з тебе можна поживитися і правлять високі ціни.

— Та се ж і єсть деморалізація?

— Така, коли ще не вдесятеро менш, як і в кожного крамаря. Аж як ти прийдеш до якої крамниці в Петербурзі купити яку цяцьку, крамар заправить з тебе вдесятеро, ніж та цяцька йому коштує, а ти заплатиш не торгуючись, бо у нього скрізь написано «ргіх-fіх», а в селі люди попросту, без «прифікса», силкуються продать свої злидні чим дорожче, тим ліпше. Бач! Цілком звичайна річ...

— Ну, ні! Не звичайна, се здирство! А то от ще тобі: договорив наймита, за два дні приходить, каже: «Прибавте плату, я помилився, дешево випросив; а не прибавите — покину». Я не прибавив, а він взяв і покинув... Яка ж оце святість договору?

— Бога бійся, чоловіче! Звідкіль народу довідатись про святість договору! Хто його вчив сьому? Хіба ти не бачиш, яка тут страшенна темнота?

— Школи єсть!..

— Цить-бо! З тих шкіл — як з цапа вовни: одна переводня громадського кошту...

— Знов же таке недовір'я до кожного, хто не в свитці. Своєму брату не йме віри...

— Кого знає, дак тому вірить...

— Але жиду вірить!.. Жиду, нехристу вірить! — гарячився Шумко.

— Вірить поневолі, бо не має біля себе такої с в о є ї, християнської душі, котрій би вірив... Пан сертучник од народа ще даль, ніж жид: пан одчахнувся од народа, одрікся од нього, проміняв свій народ на жида, абощо... Де ти бачив, де знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона? А коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти і добра?.. Веде його поліція, начальство... Старі його просвіщають, урядники моралізують... Була б національна інтелігенція, народ би і не цурався її, і вірив би їй. Поживи ти з народом, пізнай його, да з'їж з ним сім мірок гороху, а тоді інша річ...

— Дак, по-твоєму, оці всі факти, що я вказую,— байдуже?

— Сього я не кажу: я проти фактів ні слова; я тільки показую тобі причини, коріння фактів. Я сам говорив тобі, що в народі багато єсть бридкого, неморального, що та «народна педагогія», котру ти...

— Це! Це! Ось я тобі зараз покажу «народну педагогію». Он, бачиш, іде табунець дітвори: ото вони ідуть сюди на ігрище... тут, бач, їм справді добре гратися: і холодок і моріжок... Як приїхали ми, дак вони день-другий боялись приходити, думали, що я закажу; а третього дня приходять, стоять під воротьми.— Чого ви?— питаю.— Граться,— кажуть,— поприходили, тут наше ігрище, чи пустите, чи можна? — Ідіть,— кажу.— От вони щодня тепер тут...

— То й добре! Твої діти пізнають народних дітей...

Шумко аж підскочив.

— Бога бійся! Ти придивись спершу на їхні іграшки, да тоді й скажеш, чи можна припустити туди мені своїх дітей...

— Хіба що? Се ж настояща «народна педагогія»!

— Вона, вона сама... Да тим-то я й не пускаю до неї своїх дітей. Ось придивись!..

Ми сіли собі збоку. Дітвори прийшло чимало — хлопці й дівчата.

— А в що будемо грати сьогодні? — питає одно.

— У «п'яницю»!

— Ні! Учора у «п'яницю» грали: сьогодні в «злодія» будемо.

— Ну його, того «злодія» — лучче в «гусей»,— пищала дівчинка.

— У «п'яницю»!

— У «злодія»!

— У «ката»! У «ката»!

Довго ще йшла спірка у що грати. Рішили у «злодія».

— Примічай! Уважай,— торкав мене під бік Шумко. Мені нічого було вважати, бо я кілька разів бачив ощі дітські іграшки, бачив і «п'яницю», і «злодія», і «ката»... Бачив подібні іграшки в «суд» і між дітьми інтелігенції. Одначе я послухав Шумка і став «примічати».

— А хто буде за злодія?

— Я!

— Я!

— Ні, я! Ти, Петре, не годишся.

— Ну, я!

— Ти ще гірше; ти не вмієш кориться, не вмієш проситься... Нехай Кузьма буде за злодія... Хочеш, Кузьмо? — Кузьма охоче вийшов наперед.

— А за суддю хто?

— Суддею Харита сьогодні.

— Вона не вміє ні сердиться, ні кричать, ні лаяться... От якби Ігнат був суддею.

— Нехай і Ігнат буде...

Ролі пороздавали усім. Началось ігрище.

«Злодій» присів біля дерева і давай стукати по ньому, нібито рубає, краде!.. Два сторожі — дівчата з дрючками в руках, нібито з рушницями, підкрались до нього да хап за плечі!

— Здоров, чоловіче! А що се ти робиш?

— Хіба не бачите: рубаю...

— А в чиєму ж ти рубаєш? Не в своєму, певно?

— У божому...

— Хто ж тобі стежку сюди показав?

— Гетьте собі! — огризнувся злодій.— Не в вашому рубаю... Ну і не лізьте!..

— Не в нашому, а в панському, а ми панська сторожа... Сього не знаєш? Дак ми тобі розкажемо!.. В'яжи його!..

— Простіть, люди добрі! Пустіть! Їй-богу, зроду вперше! І довіку, і до суду не буду більше... Пустіть!

— В'яжи його! В'яжи!

— Не руш! Я й не в'язаний піду, куди треба! — скрикнув «злодій» і, замахнувшись сокирою, пустився навтікача. Його догнали.

— Еге! Дак ти такий!.. Ти, душогуб, сокирою замі-ряєшся!.. Чуже крадеш, да ще й втікаєш... В'язать його! Сторожа скрутила налигачем назад руки злодію і повела в другий кінець лісу «до двору».

Вийшла «пані» — властителька покраденого дерева. «Злодій» стояв посупившись.

— Дак ти се мій ліс крадеш! — гукнула «пані».— Ах ти, злодюго, ах ти, розорителю! Як ти смів красти? — І, не дожидаючи одповіді, «пані» зацідила «злодія» усією п'ятірнею по лицю. «Злодій» подався набік і промовив: «А вона справді, каторжна, б'ється кріпко! Не вміє, диявол, граться, а береться; ти б тільки для виду вдарила, а то зацідила, аж іскри з очей посипались.. Дурна!»

— Дарма, Кузьмо! Дарма,— вговорювали усі разом «злодія».— Воно переболить і сліду не буде... Ну, дальше,

дальше грати! Не сердься на неї, Кузьмо!.. Так гарно почали гру...

— Ну, нехай же! Я послі гри і їй утелющу, я їй віддячу по-своєму! — одповів Кузьма і знов стояв «злодієм».

— До судді ведіть його! — скомандувала «пані».

Злодія повели до судді. «Злодій» ішов з зв'язаними руками, ішов повагом; сторожа підганяла його, віддаючи ззаду штовхаників. Суд розпочався під дубом. На пні сів «суддя», перед ним стояв «злодій» а за ним «сторожа» і «свідки».

— Дак се ти, вражий сину, крадеш панський ліс? — закричав «суддя».— Ти?! Чого мовчиш? Кажи, признавайся!

— Ні в чому мені признаватьсяі

— В злодійстві! Ти крав?

— Ні! Не крав.

— Люди бачили! Свідки єсть!

— Нехай їм повилазить, тим, хто бачив.

— Дак ти от який! — «суддя» почав лаяться недрукованими словами.— Я ж тебе провчу!.. Я тобі покажу, як красти панський ліс та ще й не признаватьсяі... кажи: крав?

— Хотів украсти! — відповів «злодій», показуючи вид, що він перелякався.

— Нащо ти крав?

— На вісь! Вісь у возі зламалась...

— Дак ти купить не хочеш, а крадеш?

— Купив би, дак нема купила...

— Випроси, пані так дасть...

— Випросиш у неї! Така вона! Торішнього снігу не дасть...

— Вже як хоч, а красти не можна! Ведіть його до «станового»,— скажіть, що я присудив йому хлосту...

— Велику? — питає «сторожа».

— Півсотні!

«Злодій» падає «судді» в ноги, цілує їх, упрошує: «Змилосердіться, помилуйте!» — присягає, що більше зроду-звіку не буде...

— Ведіть, ведіть! — одповів «суддя».

«Злодія» повели до «станового».

— Десятники! — гукнув «становий».— Привели голодного чоловіка, треба нагодувати його; швидше давайте каші! — «Десятники» метнулись і принесли різок.

— Ну, чоловіче! Лягай сам, коли не хочеш, щоб положили силою,— сказав «становий» до «злодія».

— Лягай, Кузьмо! — вговорювали «злодія» діти.

— Не хочу, розв'яжіть руки мені, руки одеревеніли...

— Ну-бо, Кузьмо! Який ти чудний! Грали, грали, а він на самому кінці зупинивсь і псує гру!.. Лягай! Тоді й розв'яжемо...

— Не хочу, не хочу! — стояв на своєму Кузьма.

— Та треба ж до кінця довести!

— Сказав: не хочу! Ви ще справді вив'єте, як ляжу!

— Ні, ні! Їй-богу, ні!.. Ми не по тобі, а по землі; а ти тільки кричи да просись...

— Ну, глядіть же; а коли збрешете, дак я вам голови попроломлюю.

Кузьма ліг. Миттю два хлопці кинулись йому на голову, два на ноги, а два стали з різками по боках і почали бити по землі.

Кузьма реготав.

— Так не можна, Кузьмо! Треба, щоб ти плакав, кричав, просився... Кричи!..

Кузьма наче не чув, реготав собі.

— Лучче його! Лучче! Крепче! Щоб пам'ятував, коли крав панський ліс,— приговорював «становий».

— Кричи-бо, Кузьмо! Гаспид, не хоче кричати.

— Коли ж так,— озвався «суддя»,— не хоче граючись кричати, дак закричить справді.

— А ну, хлопці, годі вам по землі бить,— валяй його!

— Ай! ай! ай! — щосили було закричав «злодій».

Шумко не видержав: звіром кинувся на дітей і ослобонив «злодія», розв'язавши йому руки. Налигач залишив на руках сині сліди... «Злодій» плакав і втирав сльози, потім шулікою налетів на «суддю», вчепився йому обома руками в волосся і повалив на землю... Уся дітвора кинулась врозтіч, тільки «суддя» і «злодій» тягали по землі один одного за волосся. Шумко розвів їх.

— Бачив, яка «народна педагогія»? — спитав він у мене, дивлячись таким лютим поглядом, наче в тій «педагогії» була якась моя вина! — Чи можна ж пустити сюди моїх дітей... Хіба се не школа деморалізації!..

— Ні! Се «іграшки»... се діється поза школою вже; школа деінде; тут не видно було вчителів.

— А де ж, по-твоєму, сама школа?

— Там, де ота дітвора бачила отаку паню, отакого злодія, отакого суддю, отакого станового...

— Бачила десь — певне! Бо, не бачивши оригіналу, ні з чого б було й передражнювати...

— Бачила в житті... значить, школа — само життя...

Шумко довго нарікав на народ, котрий так по-рабськи переносить од пані пощочини, котрий покірливо слухає, як суддя не судить його, а лає.

— Яке ж тут самоповажання, яка шаноба може розвиватись в людях, коли у дітей найліпша гра в «злодія», та гра, де вони учаться самі з себе кепкувати, самі себе зневажати, самі себе лають, б'ють!.. Тут і сліду нема ніякого морального почуття, почуття волі, шаноби чоловіка!.. Тут повно почуття морального розпутства, неволі...

— Одначе знов питаю у тебе: кому розвивати в народі почуття волі, шаноби людей, почуття моральне? Інтелігенції? А я вже казав тобі, що її у нас нема. Третє століття розвивають в народі деморалізацію, почуття повної зневаги до чоловіка, всі ті чувства, котрі існують у невольників і котрими держиться неволя...

— Виправдати можна всякий факт, але ти подумай, як тяжко жити в повітрі, котре згори до низу повне таких фактів!.. Тут свіжому чоловікові можна або задушитися, або збожеволіти...

— Ба! Свіжому, кажеш ти! То-то й горе, що між нами й досі нема свіжих людей!... Усі ми, більше чи менше, покалічені морально «нашою» цивілізацією; усі ми, більше чи менше, прогнили духом лакейства, заздрості і всякої такої погані...

— Що хоч говори, а я більше не здолію тут жити. Лучче вернусь назад в Петербург.

— Швидко ж тобі надопекло!.. А ти ж і десятої частки не бачив ще народного життя таким, яким воно єсть.

— Доволі з мене й того, що бачив, доволі! Більш не хочу! Поїду...

— Але літо тільки що починається; ти міг би прожити в селі до половини вересня... Переїзди до мене в хутір...

— У тебе тісно...

— Нема такого будинку як тут, зате народ тебе не «грабуватиме», не «ошукуватиме», і такої «педагогії» не побачиш; за се вже я ручуся...

Шумко-переїхав до мене...

БУГАЙ

Вже ж живучи на світі отак, як я,— сьомий десяток,— чого-чого не перебудеш: інколи така тобі пригода випаде, така халепа прикинеться, що й не стямишся, звідкіль вона, чого, й за що, й про що? От розкажу хоч про себе, яка мені трапилася пригода: далебіг, що й сором і шкода споминати! Ну, чи чув-таки хто з добрих людей, щоб де в світі чоловіка обернути на скотину та й ганяти в череду! Буває, і досить часто, що чоловік сам стане скотиною, поводиться з людьми, що твоя безрога, в «адин час» забреше по-песьки, завищить, мов зінське щеня; так се ж інша річ! Тут чоловік з доброї волі стає скотиною, але ж він перебуває з людьми — в сім'ї, в товаристві, в громаді. А то щоб чоловікові наказати стати конем чи волом і ганяти його в череду — сього хіба лише в нашому селі й можна, а то більш ніде в світі не чувано, не видано...

От же зо мною таке було! Трохи не два тижні велено було мені бути за бугая. Ну, як-таки його так, самі посудіть: чоловіка примусити, щоб ходив у череду наче бугай, щоб жив не в хаті з людьми, а в стайні з кіньми... Кому не скажи, не повірять, а от вам хрест святий, що не брешу. Та й старий уже я брехати.

Ось слухайте, хто охочий, як воно було. Давня се річ: либонь чи не сорок, а то і всіх п'ятдесят літ назад. Мені двадцятий рік минав, а тепер без одного сімдесят. От воно й виходить сорок і дев'ять. Давно. Чи пам'ятаєте, як нас з козацького уряду на казенний повертали? Ніхто не зазнає? Де вам і зазнати? Блазні ви проти мене! Щоб ви знали: був у нас колись свій, виборний козацький уряд, а ото після першої великої холери — цур їй! — зараз скасовано наш уряд; натомість заведено міністерію якусь, та й нас, козаків, до неї привернено. Що то за міністерія така — не скажу; зроду не бачив, нічого й брехати. А то вже міністерія постановила від себе «палати» по губерніях; а «палати» поміркували-поміркували та й виміркували від себе окружних начальників: се, значить, менше начальство, а середільше — палата, а найстарше, значить, сама міністерія. Отже, окружний начальник — один на цілий повіт; де ж то видано, щоб одному чоловікові за всім надивитися, всьому дати і привид, і лад! Не можна сього, хоч би ти був з головою в винницький лембик завбільшки, то сам нічого не

вдієш: день, другий, та й підтопчешся, перестанеш. Мусили ті окружні начальники вигадати ще менше від себе начальство — волосних голів, а сі ще менше пригадали — сільських старшин. Ото скільки начальства набралося! Тільки оте саме старше і підстарше начальство було від царя, значить, цар його настановлював; а менше начальство настановлювала від себе палата; а голови й старшини від громади, по вибору б то: кого громада подобає, того й обере собі. Отак і зник наш козацький уряд, і стали ми не то козаки, не то панські; зовемося козаками, а урядує над нами казенне начальство. Так воно, мабуть, від бога призначено було; а чоловік мусить коритися богу й царю; і в писанії так сказано.

Набіг і на наше село окружний начальник, зібрав громаду, гукає і наказує:

— Вибирайте собі урядників!

Вибрали десяцького, соцького, збирщика, отамана, старшину; а писаря, спасибі йому, сам привіз, а то що б ми й робили собі в світі, коли б не привіз! В нашому селі й духу письменного не було!

На старшину обібрали Осипа Марченка; чоловік він ще молодий, хоч трохи й непритаманний, то що ж робити, коли ніхто лучший нізащо не хотів старшинувати. Звісно: у кого є охота раз у раз біля начальства тертися? Певна річ, що й без начальства не можна, але ж люди не марне говорять: «Близько біля начальства, близько біля смерті». І Марченко довго сперечався, не хотів старшинувати, та громада перемогла, мусив покоритися.

Добре! Старшинує ото він; чи добре, чи не добре старшинує, вже про те не скажу: не тямлю. Тільки за щось ото вони з писарем не зійшлись, якось глек розбили, та й пішло у них розбрату-брату. А нам що до того: вони собі начальство, а ми люди; нехай собі як знають. Гаразд! Прийшла якось і моя черга іти на стійку. Тямите, що то значить на стійку? Цілий тиждень мусить чоловік перебувати і день і ніч у розправі: пильнувати, щоб і в хаті в розправі, і на дворі було чисто; де сміття попадеться — мітлу в руки та замети; одне слово — порядку доглядати; куди пошле писар, чи отаман, чи старшина — так збігати; кого покликати, кого привести, коли трапиться кого під різки, то се вже діло стійкового,— і різок пучок принести, і бити-сікти його діло. Бридка се

річ, та що ж, на те воля начальства,— свята його воля; та воно і в писанії сказано: «Повинуйтеся і покоряйтеся, та не внидете в напасть». Чи, може, й не так там сказано, та се вже дарма; хоч і не так, аби до ладу...

Кличе ото мене старшина Марченко:

— Гей ти, стійковий! На завтра вранці громаду щоб скликав, та щоб усі були, чуєш! Щоб ніхто нічим не змагався: від начальства таке важне діло прийшло. Щоб без слова усі приходили.

Се було на самому вже останку весни: люди оборались, обсіялись, в полі роботи ніякої; домували люди та коло двору — яка в кого робота була — справляли. Зібралася уся громада біля розправи; навіть і московські люди, паруб'ята, що ще не ходили в громаду, поприходили: цікаво всім стало послухати, яке таке «важне діло» прислало до нас начальство.

Вийшов до громади Марченко з писарем, стали на рундуці.

— Так і так! — почав Марченко.— Прийшов від начальства наказ такий: аби ми громадою вибрали собі бугая... Чуєте?

— Бугая? Себто як?

— Як? Звісно як — вибрали, та й годі.

— Нащо нам той бугай? — озвався хтось.

— Се вже не наше діло! — промовив старшина.— На се вже воля начальства; коли начальство каже, щоб був у нас свій обчеський бугай, так що ж тут діяти? Щоб був — значить, і треба щоб був.

— Адже досі якось обходилися і без бугая? — знов хтось змагається.

— Обходилися і без старшини, і без голови, а тепер не можна обходитися, от і все! Начальство велить, і годі!— одповів старшина.

Загомоніла громада, стала змагатися, що вік прожила, обходячись без бугая, то й далі обійдемось, а се вигадки тільки. Тут писар як визвіриться на громаду:

— Та що се ви бунтувати хочете, чи що? Забули хіба, що ви під новим начальством? Не тямите, либонь, досі не оговталися, що тепер не те, що було колись! Начальство наказує бугая завести, а вони змагаються, колотнечу піднімають, та за сел..

— Годі, пане писарю, годі! Хто там змагається? Ніхто про колотнечу й не гадає. Я навіть і в думці не мав.

— І я ні.

— І я ні.
— А я хіба гадав?
— По мені хоч і двох бугаїв.
— І я не проти того.
— Бугай — добре діло.
— Видима річ.
— Коли вже начальство каже.
— Авжеж, авжеж.
— І самі бачимо, що без бугая не можна.
— Насилу, дав бог силу зрозуміти. Так би й зразу, а то понесли теревені, тільки час загаяли! — озвався пан писар.— Тепер от вибирайте, і годі!
— З чого ж його вибирати, пане писарю? Коли б було з чого, то б воно й нічого; чом би й не вибрати? А то ж ні з чого; у нас ні в кого з хазяїнів нема бугая.
— У мене коли б був, я й без слова подарував би його на обческого; так же нема і зроду-віку не було.
— Нема і в мене; признатися, я боюсь і дивитися на бугая; колись у Деконці, ще я хлопцем був, дак бачив, як панський кочубеївський бугай підняв на роги молодицю. З того часу я, коли де й взирю бугая, то втікаю.
— Небезпечна, значить, річ бугай.
— У мене назимочок такий є, так коли воля начальства, я готов поступитися їм на громаду. Беріть!
— От і добре!
— От і дякуємо вам, дядьку Іване!
— Поздоров вас, боже, за таку добрість!
— Верни нам, господи, сторицею!
— Я ж не жалію для громади; а назимочок добрий; може, хто бачив?
— Як же не бачити його?
— Се отой половий?
— Еге, еге, він самий!
— Я його добре знаю! З нього бугай вийде хоч куди!
— Так, значить, і ділу кінець! Тепер, значить, і по домівках можна!
— Дурні ви! — озвався старшина Марченко.— Он послухайте, що каже пан писар: він каже, що треба не назимка, а бугая, та не простого бугая, а такого, як начальство каже. Начальство каже, аби громада в и б р а л а бугая. Розумієте ви, чи ні — в и б р а л а. Значить, бугай — се не той бугай, що з рогами, а се така «должность», уряд значить. Такий самий, як от і інші уряди,

що начальство позаводило, от як десяцький, соцький, отаман.
— Он воно що! А я гадав собі, бугай, так бугай, аж бач, як воно!
— Ну, коли так, то мій назимок на се діло не годиться! Я його поверну на вола!
— То як же се воно так?
— Чудне щось!
— Недовідоме.
— Зроду-віку не чув.
— Не доводилося й мені такого чувати! — мовив Марченко.— Але ж коли начальство заводить нові порядки, то вже його воля.
— Авжеж, авжеж.
— Начальство знає, що й як.
— Коли б не знало, то би начальством не було.
Одне слово: наказав старшина вибрати на бугая когось із громади. Отут-то й почали люди змагатися. І той не хоче, і сей не хоче; той старий, той многосемейний, тому ніяково — люди висміють, просвітку не буде, особливо на вулиці між дівчатами.
— Вже ж,— каже пан писар,— когось та треба вибрати.
— А от кого, панове громадо! — обізвався мій сусіда Трохим Лисий.— От кого,— вказуючи на мене,— Михайла Мокрицю: він якраз вдатний буде на бугая; парубок молодий, одинокий, безземельний, господарства за ним нема, він вдовиченко, мати ще при здоровлю.
— Еге, еге! — загомоніла громада.
— Та що ви, люди добрі! — став я змагатися.— Змилуйтеся, не нівечте мене, який з мене бугай; шукайте кого придатнішого, а мене визвольте; на таку «должность» треба чоловіка неабиякого.
— Годі, годі! — загула громада.— Нічого базікати: його, його, Михайла Мокрицю, на бугая; він парубок при здоровлю, нехай послужить громаді і начальству вірою й правдою.
— Чи так, то й так! — промовив старшина.
Я в ноги громаді, прохаю-благаю визволити мене з сієї должності.
— У мене,— кажу,— мати вдова.
— Байдуже! Ніде не дінешся, і мати буде при тобі, і ти при матері.

— Визвольте, панове громадо! — молюся навколішках: де ж там, і слухати не хочуть.— Не наша на те воля, воля начальства; наше діло справити загад начальства.

— Не змагайся, синку, не змагайся! — радить старий дідуган Петро Гринь.— Послужи громаді, аби твоя сила...

— Дідусю! — кажу я.— Сила без голови шаліє...

— Та й розум, синку, без сили мліє... Не змагайся, послужи, я тобі добре раджу, воля начальства.

— Та де се в світі,— кажу я,— чувано, щоб отаке начальство...

— А заськи про начальство! — гукнув писар.— Мовчи та слухай!

— Правда, синку, правда! — знов радить мені старий Гринь.— Придерж язика, пам'ятай, що коли млин меле, то борошно буде, а язик меле — біда буде.

— То як же останнє ваше слово, панове громадо? — питає Марченко.

— Мокрицю! Мокрицю! Мокрицю на бугая! — гуля громада.

— Та я не хочу!

— Не хочеш по-чеськи, підеш по-песьки.

— Його, його, Мокрицю на бугая...

Як я не змагався, як не кланявся, як не благав, нічого не вдіяв.

Громада розійшлася, а я став бугаєм. Марченко зараз, щоб мене в стайню поставити, та, спасибі, вже пан писар заступився за мене, відрадив старшині.

— За звичайного часу нехай,— каже,— він з людьми в стійковій хаті ночує, але щоб стайня раз у раз була в порядку, і нехай він, себто я, добре пильнує: як тільки зачує дзвоник — то се знак, що начальство біжить; тоді нехай прожогом у стайню.

— А вдень же як з ним? — питає Марченко.

— Вдень, відома річ,— мовив пан писар,— вдень з чередою нехай ходить!

— Так, а чим же нам його харчувати? — допитується старшина.— Як про се в законі стоїть? Вичитай лише, щоб і я знав.

— В законі про се нема нічого: загоді, як закон писали, так про бугаїв ще не було загаду од начальства.

— То як же воно буде?

— Вже ж ніяк інакше... Звісно, чоловік сіна й трави

не їстиме, треба йому хліба і до хліба: так нехай по черзі разом з пастухами харчується по дворах.

— Хіба що так...

Порадилися пан старшина з паном писарем, як контентувати мене; та тоді взялися загадувати мені як і що: коли до череди виходити, як у череді, як перед начальством; напучують мене, аж ось зненацька. несподівано сусіль моя мати. Вона, бачте, дочулася вже, люди переказали, яка мені пригода випала.

— А що оце,— каже,— ви, пани урядники, з моїм сином заподіяли?

— Нічого, бабо чи молодице! — одказують їй.

— Як нічого! Занівечити парубка намоглися, та й нічого! Вам байдуже, а у мене він одинчик.

— Хіба йому що станеться? — каже писар.

— Господи, і язик не одпаде у тебе, пане писарю, отаке верзти! Та де се в світі чувано, щоб парубка на бугая повернути?!

— Мабуть, чувано, коли начальство загадало вибирати.

— І вибирайте собі, кого знаєте, а мого не займайте, не нівечте чоловіка.

— Ніякого йому нівечення не буде; що ж тут такого? Вийшла від начальства така должность, треба ж її комусь відбути. От громада й вибрала твого сина, і нехай здоров послужить! — втихомирює пан писар мою матір; а вона, замість втихомиритися, ще більш лютує. Таки мушу правду повідати, завзята вона, покійниця, була: вже коли до кого було пристане, так голіруч од неї не одкараскаешся; доти в'їдатиметься, доки на своє поставить.

От і пристала вона до старшини та до писаря:

— Відпустіть та й відпустіть мого сина, без того додому не піду!

А вони їй одне твердять:

— Не ми його вибирали, а громада!

— Дурна ваша громада!

— Гей ти, бабо, прикуси язика, довгий він у тебе, щоб часом не вкоротили!

— Оце ще не видала! Мовчати! Щоб я мовчала! Не на таку напали, нікому не змовчу, до самого царя дійду!

— До царя далеко! — радить писар.— До голови вдайся, ближче.

— І до голови, і до окружного, і до палати, і до самого царя — скрізь дійду, всюди стежку знайду, свою дитину не попущу, не дам з неї знущатися. І вигадали ж отаке, анахтемські душі! Громада... громада постановила, щоб вас стовма постановило... Громада вибрала, бодай ви на мари вибралися...

Отак вона їм прочитувала, аж доки пан писар не звеліли десятнику відвести її додому; а я сиджу та сльози ковтаю...

Іде вранці череда повз розправу:

— Ану-ну, стійкові, виганяйте бугая в череду! — гукнув пастух.

— Іди, Михайле, в череду! — мовив до мене стійковий.

Насунув я шапку на вічі, щоб нікого й не бачити, і йду собі повагом збоку.

— Наперед, наперед! Рушай на сам перед, як слід бугаєві! — гукає на мене пастух.— Рушай, рушай, а то пугою піджену!

— Дядечку! Я все одно, збоку! — прошуся я.

— Не можна збоку, начальство загадує! Сам тямиш добре, що се не те, що бувало колись — то був у нас уряд, тепер стало начальство!

Ходжу я з чередою день, другий, тиждень; ночую в розправі з стійковими. Сам не тямлю, що зо мною; так погано мені, так соромно, особливо оце було увечері: тільки було що череда в село, так дітвора й висипле з усіх дворів. Дивляться на мене, пальцями вказують, наче на яке чудовище.

— Ой, ой! Дивіться, дивіться, який бугай!

Довели мене капосні діти до того, що я почав шпурляти на них паличчям, землею. Не помагає, ще гірше лізуть у вічі та дратують: «Бугай — бугу, бугу!» Перетерпів отак я цілий тиждень; увечері випросився у стійкових, щоб пустили мене до матері побачитися. Думка така була: пораджуся з матір'ю, та ноги на плечі — і світ за очі. Десь та пристану до людей, а тут мені невмоготу; прямо — хоч петлю на шию та на бантину. Приходжу до матері, а мати й каже:

— Тривай, синку, через ніч! Завтра свята неділенька, голова приїде, розбере нашу справу, я ходила до нього.

Другого дня в обід справді приїхав голова прямо до розправи; питає у старшини, що се, каже, у вас таке діється?

— Нічого, пане голово! Начальство завдало, щоб був у нас бугай.

— Ну?

— То ми й вибрали собі.

— Та се ви з глузду зсунулися, чи що: аж скрізь такий загад, щоб бугаї були по селах, а ніде сього нема, щоб парубка на бугая вибрати. Хто се вас так напучив?

— Начальство так звеліло.

— Коли се так?

— Тоді й тоді; така бумага прийшла з округи.

— Де та бумага? Хто її читав?

— У писаря, він її читав; вже ж ніхто більш, я чоловік неписьменний! — каже старшина.

Приніс писар бумагу. На лихо, й голова не тямить прочитати.

— Ану,— каже до писаря,— читай, як там написано: я послухаю, чи так, як і до нас, чи, може, інакше як.

Читає писар: «Немедленно и неукоснительно позаботиться, дабы общество обзавелось своим отборным бугаем и об избрании такового донести мне».

— Гм! — промовив голова.— Ану ще раз, як воно там стоїть — «відборного», чи що?

— Ні, «одборного».

— Гм! У нас сього нема: нам прямо написано, щоб був свій бугай, та й годі, а тут бач «отборного». Що ж се воно значить? — питає голова у писаря.

— «Отборный» — себто по-нашому «виборний»,— мовив писар.

— Гляди лише, чи так? Щось воно недоподобне.

— Так, іменно так: «виборний», значить вибрати бугая.

— Та тобто з людей, з громади? Ой навряд чи так, чи не брешеш ти?

— Хрест святий, що так, бо от і далі стоїть: «об избрании», значить — кого виберете,— донести. Ми й донесли так, що вибрали Мокрицю.

Голова задумався. Довго думав, та тоді до мене:

— Нічого, парубче, не вдієш, громадська воля така та загад начальства, треба коритися! — і поїхав собі.

А мати моя вдалася до повітового міста та там до окружного начальника. Вклонилася йому. За тиждень прибіг окружний у наше село, розпитався як і що, зсадив писаря, надавав старшині лящів, а мене визволив з должності бугая і розповів нам, що в тій бумазі було

написано, щоб громада купила собі бугая такого як слід... От воно яка пригода була мені... Давнє діло оце, а з того часу так мене й зовуть бугаєм.

ДОЛЯ ОДНОГО ПИСЬМЕННИКА

Питаєш про Марка Винника? Давно спочиває в землі сирій!.. Маєш охоту, так запиши, що згадаю про нього; може, воно кому на науку стане,— мовив до мене Іван Хуторний.— Слухай.

Мало я знав Марка, тільки — дещицю; замолоду хоч і були ми одночасно в університеті, та недовго: я почав ходити до університету в серпні 1846 р., а Марка вихоплено на той рік у квітні. Віком я молодший за Марка на п'ять літ; тепер би йому було трохи чи не сімдесят. На університеті я йшов на три курси позад його; він історик, я правник. Та се не ставало нам на стежці: зналися і браталися наче рідні брати... Тоді не так було, як тепер. Не рівнятиму до сучасного того, як тоді було; сучасне — сам видаєш, а я розповім, як тоді було у нас; от ти і порівняй...

Час тодішній, кажучи взагалі, був такий, що не при нас, не при вас, не при хаті згадувати, лютий та темний, а проте університет задля вихованців його був справді alma і справді mater; він був нам сіменник, а наука була нам мати: вона гріла нас, годувала наш ум, плекала наші думки, показувала нам ідеали і стежки до них і гартувала наші переконання і характери; тепер оці останні розуміння, либонь, чи не в самому лексиконі, а в житті практичному щось їх не видно й не чутно... Ми були так сполучені з університетом, як діти з ніжною ненею: міцно, вірно, навіки. А через нас вже й наші батьки, брати, сестри, увесь рід, громада, уся суспільність щиро шанували нашу alma mater, яко святощі, яко храм, звідки йде на людей світ, сяючи на людей теплом і гуманністю, звідки падає духово-моральна манна. Наша alma mater була нам криницею, з якої ми брали не самі тільки знання, а цілющу і живущу на цілий вік любов до людей, до праці, до світу, до свого питомого краю і до свого національного я. Не гадай собі, що ми були якимись ченцями або схоластами чи педантами; ні, ми часом по тижню гульвики справляли, по місяцю

в книжку не зазирали, зате ж ми ніколи не ганьбили свого храму, не нехтували професора, бо й професор не кидався до гандлю, до наживи; професура (хоча, звісно, не вся) була нам світильником, що горить і світить; зате ми і шанували її, і слухалися, і вчилися; ми були певні, що коли що й напустуємо, так професура не попустить нас на поталу, «кістьми» за нас ляже і вовік з доносом не піде. Правда, і тоді і між професорами, і поміж студентів були «добровольці», але ж хто з ними знався? Хто не гидував ними?..

Ба! Університет був свій «мир», спаяний інтересами добра людського, покритий омофором науки. А товариство яке було! Скільки у ньому було гарту! Товариш за товариша ладен був йти і в огонь і в воду.

Отоді-то я спізнався з Марком, і впивався, і напивався його народними піснями: його пісні, заведені ним на ноти, просто чарували мене. Я не знавець музики, я дилетант, співати не вмію, про пісню, про музику суджу по тому впливу, який вони зроблять на мене: коли вони зворушать мені серце, мозок, душу, коли вони наллють до мене в серце почуття, в голову думок, в душу фантазії — значить, вони гарні, впливові.

Маркова пісня живописала мені наше село, наш народ, нашу країну, розкішну на природу, багату на історію, заможну на злидні, «багату на лати та на дрібні сльози», на темноту, на розтич та на всяке кріпацтво. Слухаючи Маркові пісні, я бачив живцем, живими нашими велетнів, прекрасні зразки колишньої народної моральності, завзяття, відваги. Маркова пісня переносила мене з-під кріпацької стріхи на Хортицю, на Жовті Води, в степи, в гори, на море, і з нею душа моя плавала на хвилях історії; вона знов переносила мене в сферу народних ідеалів, в світ ясних надій!.. А коли він співав:

Стоїть явір над криницею,
Тяжко жити за п'яницею,—

серце моє переймалося гарячими муками за всіх людей, а в душі через край лився гуманізм до всіх, кому судилося «жити за п'яницями».

Працював тоді Марко коло етнографії, заохочував і мене, і других до неї. До тієї частини нашої етнографії, яку я вважаю найважнішою в усній словесності, Марко зробив коштовний вклад. Я розумію — п р и к а з к и: в приказках головна, основна нитка народного світогля-

ду; приказки — се найкращі квітки мови народної; се криниця чистої, пишної води-краси, якою народ раз у раз живе і пишається; приказки — дзеркало народної душі, се найкоштовніша скарбниця, куди Марко вложив чимало своєї праці. Еге! До слова: ти бачиш, як паскудно наша молода генерація вміє рідної мови і часто-густо переймає «язичиє». Чого воно так? Того, що молодіж зовсім занедбала народні приказки, не знає їх.

Та цить! Вельми я взяв наузбіч; годі, пора до осередку моєї бесіди.

Отож як схопилася ота шуря-буря, та як вхопила на свої хижі крила Марка, та як занесла його геть від нас, так я й не бачився з ним до останніх день його життя. Жили ми один від одного, як кажуть, за тридев'ять земель. Перекинулись були двома-трьома листами та й мусили спинитися, замовкнути, раз — щоб чужі люди не глумилися над нашими думками, не топтали в чорнильне болото нашого бісеру, а вдруге — як мать погано співать, так лучче мовчати. Замовкли та й слід один одного згубили. Чимало літ минуло. «Тридев'ять» земель почали вужчати, наближатися так, що й побачитися б нам можна.

Я зараз листа до Марка: «Де ти? Озовися, та викресшем огню, та закурим люльки». Ходив мій лист, ходив та за три місяці вернувся «по ненахожденію адресата обратно...»

Згодя прийшла до мене чутка, що Марко друкує свої оповідання за границею. Я туди, до видавника: «Де Марко?» — питаю. Відписують: «Нам невідомо, оповідання його приходять до нас без адреси його, через руки...»

Мусив я здатися на божу ласку і ждати, чи не пошле небо несподіванки якої, щоб посприяла нам побачитися.

Минуло знов чи не більш року. Попадається мені на хуторі число наших не наших «Губернских ведомостей»; читаю і очам не йму віри; але звістка певна, урядова: Марко «увольняется от должности учителя по болезни». З того часу минуло трохи що не рік, а проте, може, ощя нитка доведе до голки — і другого дня увечері я вже був у тому місті, де учителював Марко. Зараз же до одного з «наших» людей розпитати — де Маркова кватира?

— Не скажу,— каже,— півроку не бачив його; двічі він був у мене, та, на лихо, мене не було в господі; попитайте у Рахмина, вони приятелювали.

Пішов до Рахмина.

— Соромно,— каже,— признатися, та ніде правди діти — не знаю; тричі був у мене Марко, а я у нього і досі ні разу; часу все бракує. Щось давно вже не видно його, чи не перебрався в Сосницю, там у нього якась далека родичка... Та отут зараз живе його приятель Радченко, спитайте у нього, він видав його пісні й оповідання, позавчора вийшли, гарна річ, прекрасна, золота книжка.

Я до Радченка.

— Мені,— каже,— й самому притьмом треба Марка, та не знаю його адреси; то, було, в гімназії стрічаємось, а як вийшов він на пенсію, то я вже й не бачив його; пісні й оповідання я взяв у нього рік назад, та бракувало мені часу, вони й залежались... Зайдіть до Кириленка, він, певне, знає, де живе Марко.

Ходив я і до Кириленка, і до Мусія, і до Овсія — скрізь те ж, ледве на другий день сторож з гімназії допоміг мені знайти Маркову кватиру.

На краю міста в яру стояв домок на троє віконець, критий соломою; знати — вельми старий, вріс в землю і з причілка перехлябився.

Скоро прочинив я сінешні двері, назустріч мені з хати старенька міщанка.

— Чи тут живе Марко? — спитав я.

— Тут, осьдечки і світличка їх.

Я зрадів, думаю: «Оце ж край моєї подорожі»,— і взявся за клямку до тієї світлички.

— Нема їх в господі,— промовила бабуся.

— Я підожду заким вернеться. Можна?

Вона жалісно глянула, похитала головою і каже:

— Чому не можна, можна, та ледве чи діждетесь їх; бог один відає, коли вони вернуться.

— А де ж він? Поїхав з міста, чи що?

— Вони... вони... не до вас кажучи... вони у... шпиталю...

Міщанка глибоко зітхнула і витерла фартухом очі.

— Давно в шпиталю?

— З тиждень буде, тиждень дома пролежали, а далі казали одвезти їх до шпиталю.

Мене щось кольнуло в серце... Стільки приятелів, стільки чоловік працював... і от!.. Кватира в землянці, в яру, недуг, шпиталь... Приятелі... Літературний фонд.

Я прохав бабусю дозволити мені трохи спочити в Марковій світлиці; я бажав, властиво, розпитати у бабусі усе, що відає вона про Марків побит.

— Прошу,— мовила вона, відчиняючи двері в світличку,— присядьте, спочиньте.

Густим сумом обгорнула мене ота «світличка»: завдовжки вона — чотири ступні, завширшки — три, одне віконце, стелю дістати рукою, підлоги нема, вогко, наче в льоху, під стіною примостка з трьох дощок — се таке «ліжко», на примостці солома, заслана дірявим сировим рядком, на столику — кілька книжок, ноти, біля столу табуретка — і більше на всю хату нічогісінько...

— Отут вони і жили у мене,— мовила бабуся,— тісненько. Перебравшись до мене, вони тижнів чотири все кволили, потім злягли, а нарешті до шпиталю...

Я мовчав; у грудях так стисло, що не можна було говорити, дух сперло.

— Ви їм рідною будете? — спитала у мене бабуся.

— Ні.

— Знайомі?

— Колишній товариш, тридцять літ не бачились, наврочито приїхав побачитись...

— Еге! А вони як на те... Ох, ох! Прехороший такий вони чоловік, святий чоловік і отак... Звісно, мабуть, у них ні роду, ні знайомих, самітні... А як вони грали на скрипці!.. Зроду-віку не чула, щоб хто другий так грав! Скрипка у них прямо не грала, а говорила; от я й стара людина, а почую, було, і заплачу.

Я глянув: ніде скрипки не видно.

Коли нерви трохи вгамувалися, я спитав, на який недуг хорує Марко?

— Святий їх знає, я не питала. Такі вони худі, що й не сказати; кістки та шкура, а м'яса й знаку нема... Кашлюк такий, що й на годину не дає спочити, а до того убожество, тяжкі злидні... На другий день, як перебрались до мене, кажуть: «Оце у мене, Уляно Семенівно, зайві подушки і одіяло, понесіть продайте». Продала, на тиждень стало тих грошей на молоко та в аптеку. Знов покликали мене, взяли в руки скрипку, я думала: гратимуть, а вони тільки дивляться на неї; довго дивилися, потім притисли її до грудей, поцілували і кажуть до мене: «Дорога мені оця скрипка, та мушу позбутися, несіть продайте»,— та й заплакали...

Двічі носила, ледве за п'ять карбованців продала жидам; звісно — така річ, що мало кому потрібна, ну і не ціна на неї, а безцінь. Три карбованці я взяла собі за квартиру, а два їм. Знов кілька день протягли, а вийшли ті злиденні гроші, молока нізащо купити, а їм — бачу я — все гірше та гірше. Що ж діяти? І рада б я помогти, та нічим; за ті три карбованці купила собі чоботи та піч полагодила... Сама три дні гарячої страви не коштувала... а тут ще й розпогодилось, прокинуть би у грубі, щоб хоч дух з цвілі потягло, так же і скіпки в дворі нема. Питаю я у них, у Марка, хто тут є у них знайомий? Думала: розпитаюся та потай піду, прохатиму помочі. А вони й кажуть: «Нема тут у мене знайомих; я людина захожа...» Ой, горенько ж мені, і дивитися на них страшно... порадилася я з сусідкою вдовою; радає вона до шпиталю. У тому шпиталю лікарева дочка мене знає; я до неї, розповіла їй, а вона батькові. Лікар така добра душа — зараз взяв свого «смотрителя» і поїхав до мене от сюди. Забрали вони Марка до шпителю... Учора я ходила провідати їх... Ох-ох! Ледве чи вискочать вони, кров'ю кашляють; одначе повеселішали, ще й пожартували: «Шкода,— кажуть до мене,— Уляно Семенівно, що скрипки нема, а то б я вам «Метелиці» заграв. А я слухаю та думаю собі: «Де вже вам грати, коли нема силоньки і підвестися». З тим і пішла собі; завтра знов провідаю.

Я подякував бабусю, попрощався і швидше до шпиталю.

Мене тут провели в чотирнадцятий номер.

Приходжу, чую:

— Тут його нема: учора увечері перевели в кватиру «смотрителя».

Я туди: довгими та темними переходами добрався туди.

Марко не зразу пізнав мене.

Трудно, просто неможливо розповісти, як він зрадів! Обнімав мене, цілував та все дякував.

— Та й утішив же ти мене,— говорив він, кашляючи,— великдень мені зробив, се, мабуть, перед смертю... Спасибіг, спасибіг, умираючи знатиму, що все-таки не самітній я був.

— Та ти про смерть не гадай,— утішаю я його,— вона далеко ще від тебе,— кажу йому, а собі думаю що інше. Я хоч і не лікар, а добре тямив, що Марко догоряє: очі

його блищали, щоки горіли, дихати йому було трудно, смерть стояла біля нього. Про його життя я боявся розпитувати, я був певен, що почуття власної гідності не дасть йому говорити про своє бідування. Я не помилився: Марко ніже єдиним словом не згадав про тяжкі умови свого життя за останні роки, зате розмова про наше письменство всього його займала.

Помітивши у мене в шапці книжечку своїх оповідань, він мовив:

— А ке її сюди... Глянь, які страшенні помилки друкарські: де треба «стенув» — стоїть «стиснув»...

— Хто ж правив коректуру?

— Не відаю; як взяли у мене рукопис, так з того часу нікого й не бачив; навіть друкованого примірника не прислали.

— Шкода, що до пісень не додав нот.

— Треба б було, ноти у мене впорядковані, тільки б трошки переглядіти, поправити, та вже тепер — годі.

— Чого годі! Ось трошки подужчаєш — я тебе зараз до себе на хутір, там ти за тиждень вибрикуватимеш і напишеш.

Марко усміхнувся, потім затулив мені рукою рота і мовив:

— Не потече Десна з Дніпра, а Дніпро із моря... Я свою пісню вже проспівав і скрипку збув; а добра скрипка була, от чого мені жаль, думав: візьму її з собою на той світ, не довелося.

Тут у мене мимоволі вирвалося:

— Як же тобі, Марко, не гріх було не обернутися до кого з своїх людей, вони б...

— Цить! — перебив мене Марко.— Свої люди...— кашель не дав йому говорити: він швидше випив ложку мікстури, і, коли кашель трохи вгамувався, він сказав далі:

— До своїх людей, кажеш. Гм! Де ж то у нас ті свої люди? Ну та нехай і свої, так я ж у кожного з них був по двічі, а у іншого і тричі, а до мене ніхто з них і очей не показав. Вже ж коли б хто з них уважав мене за свого чоловіка, так би навідався до мене, а то ніхто: за два роки ніхто... На се я не сподівався; а проте я не нарікаю... Звісно — не так ждалося... Е! То були мої мрії... Доля така судилася, нічого й жалкувати... Не довелося всього зробити, на що уповав. Що ж! Не моя воля, не моя і вина: як умів, так і робив, скільки спромігся, стільки і виорав... Робив чесно, а робити було трудно; згадай — як було темно: ні світла, ні проводиря, треба було помацки... Ні за свою роботу, ні за своє минуле мені не соромно, вмирати не страшно; одне лише тяжко, що «свої люди» — гірше чужих... Не вмів я догодити нашим «панам», тим «панам», що гукають про демократію, а самі що сили є лізуть в аристократію... Кахи, кахи, кахи... Чудно мені: ледве є така друга нація, щоб у неї інтелігенція, так як у нас, була така демократична в теорії і така аристократична і разом така млява і плюгава в роботі... Ой, ох... Кахи, кахи...

Я пильнував заспокоїти його, виправдати наших «своїх» людей, але се тільки бентежило його... Ну, з людиною, що помирає, змагатися не личить, а я й не змагався більш...

Новий приступ кашлю...

— От клята річ оцей кашель,— говорив Марко,— коли б не він, то було б нічого, добре, а то... усі сили виснажує, утомляє до краю, говорити не дає, а говорити так хочеться.

Я взявся за шапку.

— Вже йдеш? Так скоро, тільки подратував, посидь ще.

Я розумів, що бесіда шкодить недужому, і мовив:

— Радніший би був і цілу ніч просидіти з тобою, та не можна, діло є у мене; добраніч, виспись добре, спочинь, а я завтра з самого ранку до тебе на цілий день. Я тут пробуду більш тижня і певен, що за сей час ти поправишся так, що поїдеш зі мною на хутір, а у мене на хуторі і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

Весела усмішка пробігла по пружкам Маркових губ; він мовив:

— Добре, коли б так, та мала на те надія.

Попрощавшись, я пішов до лікаря.

— Не вставать йому,— сказав мені лікар.

— Сухоти у нього?

— Ні, гірше — увесь організм знесилений, виснажений... Коли б було раніш трохи, тепер уже запізно, кілька день ще проскрипить...

— Що ж його знесилило?

— Що? Злидні!.. Недуг його не страшний; властиво і не недуг, а лишень неминучий, непоборений добуток довгого голодування... Він помирає не з недугу, а з голоду... Еге, з голоду.

Лікар почав мені ясувати фізіологію і доводити, як чоловік, не маючи відповідної і потрібної організму в свій час їжі, повагом, день крізь день умирає з голоду.

Я цілу ніч не спав... Я цілу ніч мучився. Мордували мене думки не про одного Марка, а взагалі про немилосердно тяжку долю нашого брата письменника! З того часу, як узявся він за перо, як надрукував вперше свій твір — і до останньої години свого життя він мученик... Перед очима у мене встали Шевченко, Свидницький, Кулик, Кузьменко... нарешті Марко... Ой, ой! Усе, що творить письменник, він все те перечуває, переживає серцем і душею, сам себе мучить і не має сили волі не писати, не мучити себе, спинити свої муки, бо в нього в серці і в душі живе, горить і пече його та божа іскра, що вивела його на трудний шлях письменника, і веде, і вестиме його, доки не приведе в шпиталь, а звідтіль в могилу!.. Він усього себе віддає на муки, баажаючи добра людям, а люди йому що за те? Люди в луччому разі проходять мовчки повз його муки, бо не тямлять, не розуміють; а то буває, що доложать і самі ще рук і на пекучі рани сиплють з щедрої руки покліп, лихословлять, доки не зацькують... Кого не згадував я з наших письменників — життя його було сумно-скорботною хронікою пережитих страждань... Письменник, трудівник повагом умирає з голоду серед «своїх людей» і:

Люди бачать, та кажуть: дарма...

Де ж та цивілізація, прогрес, гуманність, братерство? Де наша національна гідність, в чому визначилось почуття її?

Ранком, взявши книжки, щоб читати Маркові, я о десятій годині був уже в шпиталі. Біля ліжка недужого сиділа Уляна Семенівна.

— Доходять,— промовила вона до мене тихцем скрізь сльози.

— Що ви? Так скоро?

— Кажуть, ще світом почали заговорюватися; я прийшла за годину назад, так вже не пізнали мене.

Я нагнувся до Марка і мовив:

— Добрий день тобі, Марку!

Він блимнув на мене очима, що вже потухали, тяжко зітхнув, в грудях хрипіло.

— Пізнаєш мене, Марку?

— Скрипка пропала... Свої відцуралися... Нікого. Обід... Смачний який...— говорив хорий.

— Агонія! — промовив лікар у мене за спиною.— Я не сподівався, щоб так скоро...

— Може б, отця Павла... Нехай би запричастив,— озвалася Уляна Семенівна.

Лікар нічого не відповів і пішов геть.

А Марко все твердив:

— Обід принесли... Скрипка... Свої... Вечеря...

Увечері ми з Уляною Семенівною закрили йому очі і винесли тіло в покійницьку...

Приходжу потім на похорони.

Входжу в церкву і очам своїм не йму віри: шпитальна церква повна інтелігентних людей; на домовині кілька вінків; з віка домовини звисла широка з білого саєту стьожка, що йшла від розкішного вінка з живих безсмертників, на ній великими літерами надруковано: «От искренних друзей незабвенному другу».

«Боже батьку! — мимоволі подумав я, дивлячись на розкішні вінки та на зморену твар і на кістляві руки мерця.— Чи може бути більша іронія, більший глум з дружби і з вінків? Чи можна «друзям» більше зневажати «друга»?.. Живого нехтували, цуралися, дали йому вмерти з голоду, живого вінчали колючим терном, а мертвого вінчають квітками!..»

Біля домовини стояла Уляна Семенівна і плакала тихо...

Повезли на гробовище... «друзі» провели, «свої» говорили промови, читали вірші, та я вже не слухав, не чув... В ушах у мене повно було інших звуків, що не давали чути нічого більш, опріч лікарської короткої, але жахливо виразної промови: «Він умер з голоду».

«Отака доля нашого письменника,— думав я, йдучи понуро з гробовища,— живому — колючий терен, мертвому — розкішні квіти».

Sapienti sat...

1886, Липень.
Хутір Кониських

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК

З хроніки одного села на Україні

Над селом Горбанівкою стоїть страшенна спека — звісно, літо; варом так і варить, дух займається. Тим-то отець Кузьма Гречаний з самого ранку як заліз у клуні на засторонок свіжого сіна, так до хати цілий день і не навідувався. Та й чого йому до хати, коли і на засторонку він місця не знаходив від духоти та від в'їдливих мух. Мухи, крий боже, як допікали Кузьмі!.. Сам тому винен; сам приманив їх на засторонок. Через духоту та спеку отець Кузьма не пішов і обідати в хату, казав принести йому в клуню; а мухи чуткі, як почули дух їстовного, так і вдарилися роєм до клуні...

Поблагословивши повну миску холодцю з таранею та полумисок варенників з вишнями, отець Кузьма спорожнив глечик холодного кисляку та закусив динею-дубівкою. Коли б не так було млосно, він би ще дечого перехватив: нівроку йому, він не лінується розмовляти з стравами та їжею, так же спека така, що до гарячої страви, хоч би яка вона смачна була, хоч би й індик пряжений з начинкою, не береться рука; рота не роззявиш. Відома річ, що в спеку не йде їжа на душу; так от і Гречаний, хоч і перекусив дечого, так не тому, щоб він їсти хотів, а на те, щоб менш у горлі сохло, щоб «печія заніміла».

Перекусивши, отець Кузьма не те щоб заснув — спати мухи не давали,— а так тільки трошечки очима звів.

Починало вечоріти. Гречаний протер очі, позіхнув, потягся і промовив:

— Господи! Як я упрів; сорочка — наче хлющ, хоч викрути... коли б за роботою, то б і не жаль, а то лежачи. От спека! Воно-то й добре, сіно люди впорають за години; та не пошкодило б, коли б і дощик скропив землю.

Гречаний неправду мовив, кажучи, що він облився потом не від роботи: правда, руки його нічого не робили, зате в голові у нього йшла невсипуща робота; думка про козарський ланок куйовдилася там і не давала Гречаному спокою. Давно та думка туди залізла, давно звила собі кубло в мозку Гречаного і давно йому мулить, а сьогодні мов умисне в'їлася, присікалася і дратує Кузьму так, що нема у нього сили відкараскатися від неї, просто наче її хто гвіздком туди забив, і мулить

вона, так мулить, що аж у ніг чоловіка кидає... Мулить так, що Гречаний не втерпів, щоб голосно не промовити:

— Та чи вже ж таки той ланок не буде моїм? Невже він втече з моїх рук? Ні! Я не я буду, коли не придбаю його... тоді я не Кузьма, не Гречаний, а просто гнила устілка з жидівської пантохлі! От що!

З сим словом Гречаний аж підскочив, наче його хто шилом в жижку вколов; він сів верхи на рубель, спустився з засторонку на тік, обтрусив з себе сіно, крякнув і пішов до господи.

— А хто тут є? — спитав Кузьма, прочиняючи двері в пекарню.— Горпино!.. Нема... Лукино Максимівно! Жінко! Нема... ні духа; а може, хропуть.— Він зазирнув на піч, хоча й тямив, що у таку спеку ніхто не полізе спочивати на топлену піч. Ні, і тут нікого... де ж вони? Хіба чи не на городі або чи не в садку біля вишень, замість шпаків працюють... Ох народ, народ!

Гречаний завернув у кімнатку, зняв з кілочка рушник і пішов до колодязя. Тут трохи постояв, ніби чекав, щоб хто прийшов. Ніхто не йшов. Тоді він поднився навкруги і гукнув:

— Діду!!

Ніхто не обзивався; дід не йшов.

— Діду! Кононе! — гукнув Гречаний вдруге, і знов те ж святе: ні гуку, ні відгуку нема.

— Ну, народ! От народ так народ! Хоч ти цілий день гукай, хоч горло перерви гукаючи — їм байдуже... Не чує б то, а певно отут де-будь у холодку рутиться. Ді-і-ду! Ко-но-не! — гукав Гречаний.— Нема! Оце б то самому воду тягти! Кононе! І де він забрався!.. Готов забожитися, що чує, та навмисне не обзивається... зацідило б йому. Вже!.. залив він мені за шкуру лою; коли б не такий дешевий, і одного дня не держав би його. С-то-о-о-рож! Діду! Коно-не! — гукнув ще раз Кузьма.— Тривай же ти! Знатимеш ти як не чути! Недовірок!.. Ану ще раз! — І Кузьма, що було сили, гукнув: — Ко-н-но-не-е-е!

Аж Рябко злякався від того гуку і загавкав на очереті.

— Бач! Собака й той почув, а він не чує. Ох ти Аред, Аред!.. Треба самому.

Гречаний взявся за журавля і витяг повен цебер свіжої води, налив трошки в ночви, сполоснув, вивернув,

тоді постановив ночви на корито, насипав з цебра води, закасав рукава по самі лікті і почав вмиватися. Набере повні пригорщі води та собі на лице і причитує:

— В ім'я отця, і сина, і святого духа! Ух! Яка холодна! Гарно освіжає! — та знов вдруге, аж щоки оттопірює — «пфукаючи», наче хоче нагріти воду.— Серце чисте совжди! Пфу-пфу! Яка ж холодна! Во омовенія душі моєя — ух-ух!.. Наче лід!»

Трохи втершись, Кузьма повагом ішов до кімнати і, йдучи, кінчив втиратися. В хаті розчесався, накинув легенький синій каптанець, взяв солом'яний бриль, ціпок і став проти зеркала, оглядаючи самого себе з усіх боків.

Подивитися було на що! Гречаний — чоловік не старого віку, може, чи є й 35 літ, кабанковатий, тілистий, широкоплечий, русявий; борода, немов лопатою, усі груди йому покриває. Вид у нього червоний, круглий, аж вилискується, як не репне з жиру; а на шиї хоч обіддя гни! Та й увесь він так обріс тілом, що аж із шкури преться. Голова у Гречаного нагадувала ті макітри, що наші молодиці становлять в них опару. Здоров'я у Гречаного так і світилося, нівроку йому.

— Гм! — промовив він, подивившись на себе.— Піду, проходжуся та на ячмінь подивлюся; може, чи не пора женців заводити.

Гречаний пішов за греблю, виводячи на півголосу: «Ой не спав я нічку та одную, та не буду спати ще й другую...»

II

Сонечко сховалося вже за густими вербами, не видко його, тільки косе проміння його золотить воду на ставку. Гречаний зупинився на греблі біля свого водяного млина, перегнувся на мостку через бильця і, дивлячись на лотоки, мовив:

— Бач! Я так і знав, що заставка не щільно стоїть! Ех! Мірошник, мірошник! Ледащо ти! Не бережеш ти мого добра! Байдуже тобі, що вода й так спала, нічим скоро молоти, без борошна сядемо. Ох! скрізь треба своїх очей, свого догляду.

Гречаний притис щільніше заставку і рушив «подивитися на ячмінь».

Мовити правду, його тягло не до ячменю, а до козар-

ського лану, що був суміжний з його двома ланами. Ланок той не так-то й великий, та ба! Черезполосицю він робить в землях Гречаного, лежить посеред їх...

От вже й царина. Ще кілька гоней — і Гречаний, обпершись обома руками на ціпок, стояв перед козарським ланком і так пильно дивився на нього, неначе зроду вперше бачив його. Золотовусий ячмінь схилив униз своє буйне колосся, немов кланявся та прохав мерщій його жати.

Дивиться Гречаний на ланок та на ячмінь на ланку та й гадає собі: «Добрий ячмінь, та шкода, що в такого ледачого господаря! Будь інший господар — давно б вижав, а Олешко не доведе його до пуття; перенівечить, лодар, лінтюга... і нащо йому оцей ланок?! Скільки разів я торгував у нього... затявся: «Не продам! Батьківщина свята!..» А треба, треба якось умогоричити, а то аж дивитися мені нудно, що він перерізує надвоє мій лан».

— Добрий вечір вам!

Гречаний аж здригнув, почувши сі слова: він був певний, що він тут на самоті, й так задивився на козарський ланок, що й не примітив, коли підійшов до нього горбанівський шинкар, жид Мошко, високий, сухорлявий чоловік з рідкою рудою, ніби трохи попелястою борідкою.

— Цур тобі! Аж злякав мене! — мовив Гречаний.— Чого ти тут?

— Я чого? — спитався, начебто недочув Мошко.

— Еге.

— Гм! Чого ж більш, як не за ділом... гостей жду.

— Яких се? Чи не з Бердичева цадика?

— Гм! — всміхнувся Мошко.— Може, й цадика, та не нашого і не з Бердичева, а з Дрімайлівки. Сьогодні приїде до нас новий вчитель.

— Як се ти знаєш? Сорока на хвості принесла, чи що?

— Мошко все знає, Мошко мусить усе знати,— гордовито мовив корчмар,— не буде Мошко усього знати — з голоду опухне... Він учора з Дрімайлівки рушив, от-от небавом приїде...

— Жиди справді усе відають,— мовив Гречаний з глумом,— ну, вже народ з вас!.. Де й не сієш — ви й там родитесь!... Не жнете, не косите, готове носите... Народ!.. І яке тобі діло до вчителя? Що ти знаєшся з ним?

— Нащо мені з ним знатися? Досить з нього й того, що я відаю, що він їде сюди і чекаю на нього. Мошко мусить знати, що кватири у нього тут нема, Мошко мусить тямити, що він, приїхавши, захоче їсти, треба йому десь заночувати, треба самовара, вечері; хто ж йому прислужиться тут? Вже ж ніхто, як не Мошко... Мошко й заробить, з того Мошко й живе, з того й дітей контентує.

Се все Гречаний і сам добре розумів.

— Ох, ви, жиди, жиди! — промовив він.— Скрізь ви поспієте. Ну, рушай же своєю стежкою, я тобі не товариш.

— Хіба я вам що? — здивувався Мошко.

— Те що... ну, сам тямиш добре: ти жид — вчитель новий чоловік... для мене ніяково, «неблагопристойно» з тобою проходжуватись без діла; він подумає, що ти зо мною запанібрата, не годиться так... з жидом...

— Хіба жид не чоловік?

— Говори!

Гречаний ступнів зо три відступив і знов задивився на ланок.

— Ох, який добрячий ячмінь у Олешка! — промовив Мошко сам до себе, але так голосно, щоб почув Гречаний.

Гречаний мовчав.

Мошко знов мовив:

— Е-ех! Коли б оцей ланок та в чиїх добрих руках, щоб не в Олешкових...

Гречаний не озивався. Мошко бачив, що його дипломатія не бере, не спокушує Гречаного на розмову. Тоді він повернувся до Гречаного і мовив:

— Сам бог призначив вам оцей ланок: гляньте, як його обгорнула ваша земля.

Тут вже Гречаний більш не видержав. Мошко зачепив його за саме боляче місце, він так і зайнявся, заіскрився і промовив:

— Чому б не воно!..

Мошкові сього тільки й треба було; він добре відав і тямив, як той ланок мулить Гречаному, і став на тому, щоб подратувати його, помститися за те, що Гречаний одійшов від нього набік, кажучи, що йому з жидом «неблагопристойно» бути.

— Сам бог велить вам придбати, купити в Олешка оцей ланок,— мовив корчмар.

Гречаний аж зітхнув від сих слів і відповів:

— Купи вже ти, а я в тебе...

— Цм, цм! — зацмокав Мошко.— Чому б я не купив, коли б було за що, коли б у мене було купило... Ого! Я б давно...

— Не продає Олешко! — промовив Гречаний, і в голосі його чутно було, що йому й прикро, і шкода.

— Продав би! Ще як продав би! Я зумів би купити.

Гречаний підійшов до Мошка, а Мошко, ніби не помітивши того, говорив:

— Коли б купило!... Коли б мені гроші; коли б вони з вашої кишені хоч подивилися на мене...

Тут вже Мошко несподівано вразив Гречаного в інше болюче місце: Гречаний був вельми скупим, видавав з себе чоловіка убогого і сердився, коли хто уважав його за людину грошовиту. Він скоса блимнув на жида і промовив до нього:

— Хіба ти був у мене в кишені? Як ти знаєш, чи є у мене гроші чи нема?

— Нехай мене бог милує, щоб я лазив по чужих кишенях! Я від людей чув, люди знають... Ой, вай-вай! Люди знають, ще як знають, що у вас грошей велика сила...

— Брешуть люди! — перебив Гречаний.— Хто рахував? Кому я признавався? То у вас, у жидів, тугі кишені, а в нашого брата де візьметься? З чого? З якої благодаті?.. Ми не шахруємо, з неба нам гроші не сиплються... Ми трудовники, а в трудовників що? Вітер свище в кишені, от що!

— И-ги! Коли б той вітер, хоч помилившись, подув у мою кишеню, я б тоді з одного слова умогоричив Олешка; та на оцьому ланку такий би заїзний двір з корчмою ушкварив, що ну! Та й годі! Ой-вай! Цм, цм! — жид аж облизався і, глянувши на Гречаного, помітив, що вцілив якраз туди, куди мітив. Тоді він, тямлячи Гречаного вдачу, зараз звернув річ на другий бік і став доводити, що козарський ланок тільки тим й має вагу, що межа — в межу з Кузьминою землею, а без того — тільки й годен, що під заїзд...

— Чому так? — питається Гречаний.

— Що в тому ланку? Земля — як попіл, тільки слава — що земля; коли б вона була такою чорною, як ваша, наче сажа, тоді інша річ, а то... тільки під заїзд. Олешко недорого б взяв...

Гречаний аж розсердився:

— Не чуєш ти, що кажу я? Чи віри не ймеш? — мовив він.— Нізащо не продає...

— То вам, він вас недолюблює, а мені б зараз продав.

— Купи, я перекуплю...

— Можна, а що буде факторового?

— Та ти тільки купи, а за факторовим я не постою, могорич буде...

— Куплю, на те я фактор... тільки... могорич, любовна річ, а у Мошка діти є, вони їсти хочуть. Шкода, що я давно не знав, досі б кілька разів можна купити... Я куплю, аби факторове... Одначе пора на зустріч, он — бачте, курява, то, певно, вчитель їде...

Мошко став рушати.

— Тривай, Мошку, ще поспієш, не втече, давай, з'єднаємось. Кажи, що візьмеш? Ну, кажи? Як буде?

— Якось воно буде, про се треба поміркувати колись іншим часом.

Гречаному кортіло зараз поєднати Мошка і швидше пустити його снувати павутиння, де б запутався Олешко з своїм ланком. А Мошко добре тямив, що чим довше подратує Гречаного, тим більшого заробить від нього факторового.

— Він, він, треба йти назустріч,— промовив Мошко і пішов шляхом, а Гречаний став, встромивши очі на ланок.

III

Мошко не брехав: того самого дня виїхав з Дрімайлівки в Горбанівку вчитель народної школи Ілія Коломієць. Коломієць родом попович; сирітство і вбожество не дали йому довчитися і вийти на попа. Та з його вдачею навряд чи вийшов би дотепний піп, хоч не такий, щоб душу свою покладав «за овцы своя», та хоч би такий, щоб тямив духове життя своїх парохіян і дбав про нього більш, ніж про власну кишеню. З духовної семінарії Коломієць мусив перейти на земську вчительську семінарію; скінчивши її, і став вчителювати в селі Дрімайлівці. Шість літ сидів він тут, привик до села, до людей; обжився, гадав собі потроху завестись власним грунтом, збудувати власну хату, одружитися, коли

трапиться до пари, та вже в Дрімайлівці і вік звікувати вчителем. З ним жила і сестра його Настя.

Усе було гаразд, та аж ось несподівано приїхав саме на Петра і Павла шкільний інспектор і привіз йому наказ перенестися до Горбанівки.

— За що се ви мене караєте? — питався Коломієць інспектора.

— Хто вас карає! — відповів інспектор.— Ні в кого й гадки про се нема. Ми відаємо, що з вас дотепний вчитель і, шануючи вас, переносимо в Горбанівку, щоб ви там завели лад. Старий диякон нехтував там школу, тільки марне брав гроші. Ми не хотіли ображати старого і мовчали. Тепер він догадався вмерти, так ми до вас і певні, що ви наведете там лад, зробите школу школою.

Коломієць добре тямив, що інспектор лебезує, що справді його переносять з Дрімайлівки за те, що він не подобався інспекторові, одначе змагатися нікуди було. Прикро, шкода було кидати свою любу школу у Дрімайлівці, школу улаштовану, прилажену як слід; перебиратися до чужого села, заводити там «лад», спокутувати гріхи старого диякона, та розумів Ілія і те, що хоч не хоч, а перескоч; воля начальства — і годі! Не хочеш перебиратися до Горбанівки, знайдеться натомість десять охочих або, мовляв, болото... Не поїхати в Горбанівку, іти проти інспектора — значить на довгий час сісти без хліба; бо вже проти волі інспектора не добудеш вчительства в тому самому повіті! Мусив Коломієць зложити на два вози свою злиденну худібчину і рушати в Горбанівку...

Курява, що загледів Мошко, осіла, і не видко було, щоб хто їхав. Мошко дивувався, одначе згадав, що, не доїздячи до Горбанівки, великі піски; він запевнився, що новий вчитель з'їхав на піски, їде повагом, тим-то й куряви нема. Він тихенько пішов далі назустріч.

Справді, Коломійцеві вози з'їхали на піски. Пісок був великий, трохи не по саму маточину; коні втомилися і ледві-ледві переступали з ноги на ногу.

— Н-н-ью! Ньо, голуб'ята! Ньо! Ще трошки, не багато вже, от-от доїдемо, спочинете,— гомонів погонич, йдучи біля переднього воза і хвискаючи по конях конопляною пугою.— Ну, та й піщуга! І нащо вона! Кому вона потрібна!.. Ну, ну; ну! Коненята!.. Затого виберемося з оцього пекла.

А коні наче й не чують, наче не до них річ. Погонич знов хвиснув пугою і вже, сердячись, мовив:

— Та ну те ж бо, нуте! Везіть! Гаспиди! Ньо!.. Хом'як!.. Ньо!.. Падло!

Пуга простяглася вздовж Хом'якової спини, але від того не прибавилося у Хом'яка сили, він тільки махнув хвостом і прогнав в'їдливих мух.

— Бач, Євхиме! — озвався погонич до свого товариша, що йшов похнюпившись, мовчки біля заднього воза.— На моє вийшло, раяв їхати об'їздкою, досі б давно приїхали; сказано — хто круга не боїться, той дальше становиться... Не послухали мене...

— Зате голови і в'язи цілі,— відповів погонич Євхим.

— Но, но! Дияволи, гаспиди! Наче три дні не їли! Но ж, кажу вам!..— погонич з усієї сили оперезав оглобельного коня пугою і несамовито гукнув: — Тпрру! — коні стали наче вкопані.— А бодай би тебе рвало день і ніч та й не переставало,— квилив погонич. Бач! Тут і так вечір надворі, а її розносило рватися, наче б їй не було другого часу. Тпрру! Здохлятина! Якого ти біса не встоїш... як везти, так не підженеш тебе, а треба стояти — тоді не встоїш...

— Що там тобі бог дав? — спитався Коломієць у погонича.

— Який там бог!.. Хіба б бог пішов на таке! Є там у бога час рвати у подорожніх людей супоні, наче йому другого діла нема... Гляньте! Супоня натроє! От клята! Що б було довезти до села та там і рватися, а то зв'язуй тепер! А бодай тебе навіки зв'язало...

— Святе діло до дишля, там супоня не порветься,— мовив Євхим.

— Говори ж!.. І який його враг вигадав оці дуги! Ти її стягуєш, напручуєшся, а вона тобі — лусь! І зв'язуй її, гаспидську душу. І чом би не видумати дротяної або іншої якої супоні такої, щоб і звікувала, а не порвалася.

— Еге! — мовив Євхим.— Може, коли й видумають; он я бачив дротяну линву...

— Линву! Линву не штука, нехай супоню видумають.

— Ну, лагодьте та їдьте,— мовив Коломієць,— а я піду попереду. Ходім, Насте.

Брат з сестрою пішли понад шляхом і небавом, перейшовши піски, зустріли Мошка. Мошко зняв свій капелюх, вклонився по самий пояс і промовив до Коломійця:

— З приїздом поздоровляю — до нас вчителем?

— Еге! — відповів Ілія.— А вам що?

— Мені? Нічого; я з приїздом поздоровляю. Я тутешній фактор, заїзний двір держу. Може, чого треба буде; ви чоловік новий, нікого тут не знаєте, вам услуги треба... кватиру треба.

— Кватиру? Авжеж... Кватира вчителя в школі... де вона у вас?

— Школа?! Гай-гай! Школа стоїть у нас без вікон, дітвора повибивала... Там така школа, що просто тьфу! Доброго слова вона не варта.

— А як же вчительська кватира? — питався Коломієць, дивуючись.

— Кватира — така кватира, що й війти в неї гидко... там диякон птичник був завів, гусей держав.

— Погано,— промовив Ілія,— чуєш, Насте, що він каже про нашу кватиру?

— Чую, та ще чи правда то? Самим треба побачити, тоді...

— Ай вай! — перебив Настю Мошко.— Не ймете мені віри... що там бачити!.. Ну, звісно, можна полагодити, причепурити, тоді інша річ, та на те ж треба і людей, і часу... тепер які люди? Саме жнива... А доки полагодять? Не сидіти ж вам проти неба, треба якогось захистку, а у мене кімнатка просто — антик, хоч якому великому панові не встид...

— Знаю я ваші антики,— відповіла Настя,— блохи та блощиці... хоч греби.

— У мене сього не водиться, я сам чистюк і жінка моя чистючка... от і побожуся...

— Справді нема блощиць? — допитувалася Настя.

— Не без того, щоб ні одної; одна, нехай дві, може, де й завалялися, а щоб більше — їй богу, нема. Вже, пані чи панночко, і самі тямите, що в болоті не без дідька, в хаті не без блощиць.

Тим часом вози догнали Коломійців. Брат і сестра сіли на воза. Мошко й собі сплигнув на віз і промовив, сідаючи на передку:

— Я скраєчку.

Вони рушили; Мошкові довгі ноги звісилися з воза і телюпалися, наче причеплені до полудрабка. Мошко на те не вважав.

— У мене і самовар, і булки, і молоко незбиране, і юшка з курятиною...— гомонів він їдучи.

В кінці греблі догнали отця Кузьму: він пильно спідлоба глянув на Ілію, а ще пильніше на Настю.

— Се наш священик,— мовив жид до Коломійця.

Ілія зняв бриль і вклонився Гречаному, піп ледві кивнув головою...

IV

Шкільний будинок у Горбанівці був справді, як мовив жид, «пфу»! Се була стара низенька будівля на дві половини; в одній була школа, та не було тут нічого прилаштованого для школи: троє звичайних маленьких вікон, тих вікон, що тільки влітку не плачуть, вельми мало давали світу; велика вариста піч займала трохи не третину хати; помосту в хаті нема; земляна долівка походила на шлях з великими вибоями. По стінах від стелі до низу видно було патьоки, в хаті несло цвіллю. Чотири шибки у вікнах були вибиті, дірки позатикані драптям. У другій половині, де була призначена квартира вчителеві,— було ще гірше! З хати смерділо так, що Ілія мусив швидше зачинити туди двері і спитався у того хлопця, що послав Мошко провести вчителя до школи:

— Хто тут жив?

— Ніхто не жив,— відповів хлопець,— сюди диякон пускав Мошку держати гусей та телят.

— Як же се так?

— Мошко перепродує дробиною і телятами, накупить по селах курей, гусей, качок і возить спродувати до міста. Дома у нього нема такого зручного захисту, так він і впросився у диякона; диякон і пустив його. Чому не пустити, хоч би й на мене; все одно, хата пустує, а жид за те давав йому щось горілки.

Настя нехотя згадала свою чепурненьку, як віночок, кватиру в Дрімайлівці і зітхнула, на очах у неї блиснула сльозина. Ілія понуро вийшов надвір.

— Гаразд, що ще хоч надворі тепло, якось перебудемо, доки причепурять, треба тільки прохати, щоб не гаялись, швидше... До старшини треба,— мовив Ілія.

— Вони тепер саме у волості,— озвався хлопець,— коли що — я проведу вас туди, волость недалечко.

— Спасибі, хлопче! Я й сам потраплю, на тобі на бублики та йди до господи.— Коломієць дав хлопцеві мідного п'ятака, а сам пішов до волості.

Як тільки Ілія увійшов у волость, назустріч йому встав із-за столу пузатий, голомозкий чоловік, обсмикав поли своєї жупанини і пильнував перейнятися видом якоїсь значної урядової особи. То був волосний старшина Тимофій Передерій. Ілія повів йому, хто він такий.

— Чув, чув, що ви приїхали,— мовив на те Передерій.— От воно й добре, що приїхали, ми сподівалися вас... Просимо сідати.

Ілія сів і мовив:

— Школа трохи тее, не так як слід... треба дещо полагодити...

— Може, що й треба, не без того... Я, признатися вам, давно не був на тому кутку села, не доводилося і не відаю, що там такого треба лагодити...

Ілія розповів, чого бракує школі.

— Еге,— мовив на те Передерій,— так воно виходить, що там і доволі дечого треба, от як! Гм!.. Звісно, що треба, то треба, тільки, хто його зна, коли його і як? Тепер гарячий час, жнива; усі люди на полі, хіба, як дасть бог обробитися... як ви про се гадаєте, Єлисей Савич? — обернувся старшина до писаря, що сидів за другим столом і писав щось так шпарко і так жваво, що гусине перо на всю хату рипіло.

— Га? Що кажете? — обізвався писар, ніби він нічого не чув з того, про що розмовляли Коломієць і Передерій.

Ілія глянув на писаря; Єлисей Савич зігнувся, зморщив своє пикате лице, надаючи йому такого виду, наче він бажав, щоб у ту годину не було у нього жодного виду.

— Я кажу про школу,— мовив старшина.— От пан вчитель кажуть, що треба швидше лагодити школу, шибок нема, теча є, ще чогось нема... Так якої ви про се думки, Єлисей Савич?

— Що ж! Шибки повставляє шкляр, як приїде з міста,— ледві процідив скрізь зуби писар, не відводячи очей з свого писання.— Шибки вставимо, та тільки не зараз; бо вже ж не посилати до міста за шклярем, сам приїде, тоді.

— Що так, то так! — мовив Передерій.

Ілія почав змагатися, що з розбитими вікнами і серед літа не можна жити, і знов прохав швидше хоч трохи причепурити школу.

— Зробимо, зробимо, усе справимо, от тільки нехай трохи люди обробляться; стане вольніше, то ми зараз; бабів зженемо — вони вам за оден день усе приберуть; а тепер, будьте ласкаві, повременіть,— благав писар.

— А вже ж повременіть,— озвався луною за писарем старшина,— повременіть, а за нами діло не стане.

— Та коли б ви на день чи на два хоч одну бабу приставили, то б вона причепурила поки що, я б і заплатив їй. Сам бачу, що час робочий, так же ж і в школі таке... коли б ви самі зайшли та глянули, що там діється... гірш ніж у хліві...

— Оце-таки, нехай бог милує, щоб у школі гірш ніж у хліві! Як се можна!.. І що ж там такого діється? Хата як хата; звісно, не панська, небіжчик же дияконом кілька літ правив школою, а не нарікав,— мовив Передерій, гордовито міряючи поглядом Ілію.

— Диякон там не жив, то йому і байдуже було, він там пускав Мошкову дробину...— змагався Ілія.— Тимто й тепер так смердить, що й носа поткнути не можна.

— Коли дробина була, то вже ж без того не можна. Ви двері та вікна порозчиняйте, то воно вітром і перейде,— радив Передерій,— і ніс згодя привикне, то так з першого разу воно вдарило, особливо хто не привик, а ми люди призвичаєні, то нам і байдуже!

— Коли б ви зайшли подивилися...

— Коли там мені заходити, у мене нема зайвого часу, та й чого я там не бачив? Нехай, як доведеться чого бути на тому кутку, то, може, й зайду, як не забуду, а тепер не до того. Вибачте... Он до завтра знов сподіваємося начальства, треба, щоб отут усе було до ладу, а школа ваша нігде не дінеться. На все свій час...

Ілія запевнився, що нема пощо більш бити язиком і пішов.

Тоді Передерій мовив до писаря:

— Воно й справді, Єлисей Савич! Наче трохи не до ладу наша школа; треба б трохи причепурити. Як ваша думка про се?

— Треба, я не проти, та на все свій час. Люди аж рвуться з шкури на полі, а йому заманулося в сю пору школу мазати. Школа не втече, а жито як перестоїть, що тоді? Вдруге літа не буде... Нехай підожде...

— Чи нехай, то й нехай, аби за се від земців чого не було... як ви про се?

— А що там буде? Нехай жаліється... Хіба земці не тямлять, що у нас крепаків нема, з поля людей не зганяти.

Що правда, то правда! Ще коли б сказати для якого важного діла або для начальства, то й зігнав би, а то для школи, для вчителя! Ге! Не великий пан! Підожде!

V

У неділю вранці отець Кузьма, вернувшись з церкви, сидів над чаєм. На другому кінці столу проти нього сидів Передерій. На столі, опріч чаю, стояла пузата куховка з горілкою, біля неї дві повних здоровенних чарки; на одній тарілці лежав нарізаний хліб, на другій — сало шматочками і зелені свіжі гурки.

— Торкай, Климе, мати підкине,— мовив Кузьма, ковтнувши з чарки і вказуючи старшині на другу.

— Може, ліпше буде після чаю,— відповів Передерій,— більше смаку.

— По доброму звичаю не завадить і до чаю... Ось ну! Торкай за попом.

Передерій взяв лівшею чарку, побожно перехрестився і мовив:

— Царство небесне, вічний спокій усім помершим, дідам, і батькам, і всім хрещеним, а нам посилай, боже, віку та здоров'я! Будьмо живі! — З сим словом обняв губами чарку, перекинув її і одним духом проковтнув горілку; скривився, втерся полою і мовив: — Добряча! І гірка, і пече, і по серцю йде; так і чуєш, як йде!

— Животкова! — відповів Гречаний.— По рецепту одного лікаря настояна на різних лікарственних зіллях і квітках.

— Се зараз знати, тільки до губ притулиш, то й чуєш, що лікарственна.

— Тепер літня пора, спека, недовго застудити живіт; часом холодної води не в міру нап'єшся — от і лихо; попсуєш у животі, а от із оцієї кринички,— говорив отець Кузьма, вказуючи на куховку,— як проковтнеш чарку-другу, то й полагодиш, нагрієш у шлунку... Звісно, там наче в печі — без дров страва не звариться... Ге... Так і н о в и й був сьогодні в церкві?..

— Був; на криласі біля мене стояв, славно співає; голос добрий у нього; так реве, хоч лопатою горни,— мовив Передерій.

— Що й казати! Славно горою виводить, а низом як возьме, так аж гуде. От коли б нам з таким голосом диякона, як би то гарно на молебнях він виводив: «Благоденственное и мирное житие!» — от, Кузьма взяв горою і обірвався.— Еге! Шкода, нема в мене голосу, а колись був гарний тенор; я в архієрейському хорі співав. Еге... Дак би з таким голосом — а з таким басом як би то диякон!..— усе б брав вгору, вгору та як ревонув би: «М-н-о-г-а-я літа!» — аж шибки б у церкві задрижали! Люблю я басів... ох, як люблю!.. П'ють вони здорово; йдучи до церкви, півкварти нахилки витягне, ну за те ж і співають! — Гречаний допив чарку і попробував знов вивести басом «Рцем вся от всея души» і знов обірвався.

— Ні, шкода,— мовив він, перекашлявшись,— не бере... Еге... в церкві був, а до мене щось не йде...

— Прийде ще.

— Повинен би вже! Як же так — не ввічливо, та й те треба б пам'ятувати, що школа під моїм доглядом, хоч вона і земським коштом, а у мене єсть наказ з консисторії, щоб я, потай бога, назирав і на школу, і на вчителя, щоб пильнував, аби того духу, духу, щоб ні-ні...— отець Кузьма посварився пучкою, наче той «дух» стояв у нього перед очима і, дивлячись суворо на Передерія, казав далі: — Духу,— чуєш ти! — духу...

— Еге ж! А в нас як на те покійний диякон завів в школі великий дух.

— Що кажеш? — спитався Кузьма полохливо.— Диякон дух завів? Чи справді? Як се можна?

— А вже ж завів! Нехай вже бог з нього взище, коли се гріх... не сам він заводив його...

Отець Кузьма насторочив вуха і впився очима в Передерія.

— Ну, ну? — мовив він.

— Не сам, кажу, заводив, а пустив у школу жидівську дробину, а вона й завела той дух; звісно — плутство, ба того вже не можна хоч де. Новий вчитель — як вчув той дух, трохи не зблював.

— Ха-ха-ха! — зареготався отець Кузьма.— Та й налякав же був ти мене. Я слухаю, слухаю: як же се так,

що я недогледів за дияконом? Аж бачу, ти не тямиш, який то дух...

— Смердячий, звісно, не який більш.

— Я не про той дух... ха-ха-ха! — реготався він, взявшись у боки.

— Не про той! — протягом мовив Передерій.— А я гадав, що про той, та й собі якось ніяково; думка: коли у вас з консисторії наказ є...

Отець Кузьма взявся просвіщати старшину, про який «дух» йде річ.

Еге, так воно от що,— промовив старшина, вислухавши попову річ,— а я думав собі що інше... Коли так, то се, звісно, непотрібна річ; до чого вона і нащо нам той дух? Цур йому, цур. І звідкіль він береться, той дух?

— Таке вже попущеніє боже, за гріхи людські. Та, мабуть, і розвелося його скрізь багацько, бо вже ж то недаром шарять його і урядники, і станові, і жандарми. От і ісправник прибігав і мені, і шинкарю наказував — пильно вартувати...

— Доки що у нас бог милував.

— Доки що! — переговорив отець Кузьма.— Доки що! А хто нас запевнить, що завтра він і в нас не прокинеться? А може, вже й прокинувся, та ми не спостерегли.

— Ні, ні! Вже коли б був, то хто, хто, а жид Мошко спостеріг би.

Отець Кузьма налив по чарці, похитав головою і мовив:

— У жида — жидівська віра, може, й спостеріг, та мовчить. А хто то з новим вчителем? Жінка? — спитав він у Передерія.

— А хто з ним є? Я собі й байдуже, чи є хто з ним, чи нема.

Отець Кузьма докірливо похитав головою і мовив:

— От бач — як то ви пильнуєте свої обов'язки! А кому ж се знати? Хто в нас на селі начальство? Га!.. Тото! Я й не старшина, а більш вашого відаю!.. Як же... привіз... привіз кралю... Мошко каже: сестра.

— Вже коли Мошко каже,— мовив Передерій,— то так воно і є; Мошко все знає, на те він жид.

— А я тобі пораджу, що в таких справах не слід на Мошка покладатися,— докторально напучував старшину отець Кузьма.— «Мошко каже!» Гм! А що, коли покажеться, що то «сестра» з Остра? Хто тоді відвітить

перед начальством: чи Мошко, чи Передерій? Еге!.. Ти старшина, ти і повинен спитатися; нехай він тобі вид покаже: чи там прописано, що вона йому сестра?.. Тепер такі «сестри» розвелися, що...— отець Кузьма недоговорив, а замість того заплющив очі і плюнув.

— Що ж! Се не довго,— відповів старшина,— я спитаю вид, а не то — нехай писар, він дотепніше... та коли що, то ми зараз і теє... начальству на нього напишемо!..

— Авжеж! Треба вартувати. От я знов про той дух... Ось випиймо! Будьмо здорові!... Кажеш, духу того у нас не чутно?

— Не чутно!

— Ой чи так! Вам воно, звісно, видніше, на те ви начальство, а на мою думку... Отой Олешко.

— А що таке Олешко?

— Він чоловік з духом, та ще з яким!

Отець Кузьма аж носом покрутив і нехотя згадав собі про Олешків козарський ланок.

— Олешко б то? — дивуючись, промовив Передерій.

— Авжеж!

— Та він справді наче теє...

— Я не брехатиму... гріх!..

— Я й сам помітив, що Олешко чоловік не гнучкий,— відповів старшина.

— То-то ж!

— Що й казати... з духом людина...

— То й треба б провітрити.

— Не гріх би було.

— Не то що «не гріх», а прямо треба приборкати... Що він проти громади діє? Чисто нехтує її; та й про вас...

— Про мене? — спитався старшина.

— Ще як! Таке несе.

— Що ж він, вражий син, про мене?

— Гм! Що? Таке, що й гидко, й сором... коли б у мене не сан мій, я б сказав.

— Байдуже, байдуже! Не соромтесь, паночте! Бог простить, кажіть... коли він що про мене таке, так я йому зараз теє... утру носа.

Горілка і цікавість підбурювали і дратували Передерія.

— Не тямлю, як і сказати! — відповів Гречаний.— Я досі мовчав, не моє діло було; а тепер, коли мене на-

чальство напирає нишпорити дух... я проти начальства не потаю... гріх не на мені...

— Та що він таке про мене? Може, про те...— Передерій лукаво моргнув оком, всміхнувся і спитався,— може, що до Марусі вчащаю? Так йому за те зась! — Передерій тупнув ногою.

— То б ще нічого... а то, бачте... ви ж у нас начальство...

— А вже ж ніхто! — гордовито відповів підпилий старшина.

— Значить — хто против вас, хто не кориться, не слухає вас, той йде проти начальства, значить, його обуяв дух своєвольства...

— Ба! — перебив старшина.— Тепер розумію! Розумію! Тривай же! Нуте? Може, ще що про мене?

Отець Кузьма нахилився до Передерієвого вуха і розповів йому щось нишком.

— Так отаке він! Цитьте ж! Се вже іменно сущий дух! Я ж з нього той дух викурю, вижену... Знатиме він, як про мене таке верзти!.. Я його...— Передерій заскреготів зубами.

В ту саму хвилину відчинилися двері і в світлицю війшов Коломієць.

Отець Кузьма кинувся до нього назустріч, не знав, як привітати, де посадити.

— Чайку з нами? — потчував він Ілію.

— Дякую! Зараз тільки напився.

— Так по чарочці?

— Дякую, я не питуха, не вживаю; зроду й не куштував.

— Як же се так,— озвався Передерій,— який вже з вас і вчитель буде...

— Сестриця ваша здоровенька? — спитався отець Кузьма, щоб натякнути Ілії, що й Настя повинна була прийти з ним.

— Дякую! Впоравшись трохи, вона зайде до вас, щоб вклонитися і спізнатися з вами і з паніматкою.

— Раді будемо... раді вельми... як же вам наша Горбанівка?

Ілія зараз звів річ на школу.

— Не турбуйтесь про те,— озвався Передерій,— полагодимо, так не буде, тільки повременіть.

Отець Кузьма вступився за Коломійця і став дорікати старшині за те, що так неохайно в школі.

— Приберемо. От сьогодні під вечір збереться громада, так я й тее... Коли б не такий робочий час! Та вже ж якось воно буде. На тім тижні в середу свято — Прокопія, здається; люди в нас в сей день на себе нічого не роблять, щоб довша вовна на вівцях росла; так коли не гріх на школу, то нехай. Чи не гріх? — спитався Передерій у попа.

Піп пошився в дипломати і мовив:

— Не дай боже пожежі, то й на великдень не гріх гасити.

— І в мене така сама думка,— сказав Передерій.

— А як що, то й повременити можна,— промовив Гречаний, помітивши, що Передерій навпак зрозумів його дипломатію.

— Дуже вельми загиджена хата,— промовив Ілія.

— Диякон щось на те не нарікав,— відповів йому Гречаний.

— Те ж і я їм казав,— додав Передерій.

— Та вже благословіть — нехай в середу хоч трохи приберуть,— благав Коломієць, дивлячись то на попа, то на посоловілого старшину.

— Як ви на се? — спитався у попа старшина.

— Про мене...

— А не гріх буде?

Отець Кузьма здвигнув плечима і відповів:

— Каяття здіймає гріх... Я не бороню, хоч би й міг... Та вже вважаю... Он, здається, ваша сестриця йде? — мовив Гречаний до Коломійця.

Справді, в двері йшла Настя.

Отець Кузьма вийшов до неї назустріч аж в сіни.

VI

Того самого часу з Мошком в його корчмі розмовляв козак Наум Олешко. Се був чоловік на вид не старого віку, літ, може, під сорок; бравий ще козарлюга, високого зросту, чорнявий, чорновусий, жилавий і кремезний. Вдовець він, колись чоловік заміжний; з жінкою жив в одну душу, та не довго: родила йому Олена дочку Марусю та й богові душу віддала. Наум почав нудитися, потроху запивати. Дочка зросла — така огрядна та вродлива; недовго дівувала, побралася з міщанином Притикою. Наумові не подобався Притика, та він не змагався. «Нехай йде,— думав він,— не мені з ним жити; я до міста зроду-віку не переберуся». Він спродав усі свої землі, які були, опріч отого козарського ланка, усі гроші дав дочці на віно; собі лишив хату з городом та й перебував самотою. Сам того ланка Наум не пахав, люди брали його з половини, а в хату пустив жити до себе свого приятеля Василя Гуркала з жінкою. Грошей з них ні за хату, ні за город не брав, ще й з ланка віддавав їм половину скіпщини; за те вони його годували і доглядали, коли траплялося було вернеться до господи від шкляного бога не в доброму здоров'ї. Траплялося се ряди в годи; Наум не був п'яницею, а як доведеться в доброму товаристві, то таки любив поцілуватися з чаркою. Не без того, що було й переборщить, та се нікому не шкодило, бо Наум був вдачі тихої, рахманної, а вже правдивої — то й не сказати; за правду ні проти кого не змовчить: чи піп, чи урядник, чи старшина, чи хоч би хто там, Наум у зуби не дивиться; на догад буряків не буде, а що гадає, те й мовляє; що на душі, те в нього й на язиці. Особливо допікав він багатирям горбанівським; та ще було, коли під чаркою, так як почне прикладувати, як скаже та прикаже, так аж пучки знати. За те ж багатирі і начальство недолюблювали його, ворогували з ним. Та на се він не звертав уваги. «Що вони мені! — каже було він.— Моя душа не їла часнику, то й не смердітиме!» Чіплявся Наум тільки до таких речей в громаді, які чіплялися чого громадського; а про себе він байдужний був. А коли що й траплялося самому у кого для себе прохати, він наче не вмів слова промовити, наче уста в нього зашиті, такий неговірний він тоді та соромливий, наче дівчина перед старостами. Аби ж річ знялася про що громадське або чиє такого чоловіка, що треба було вступитися,— де тоді в Наума й слова бралися, та ще які слова — гострі, колючі, добірні, сипле їми, немов з рукава, і ніхто не переговорить! І вже коли кого захоче — роздратує, допече так, що чоловік і нестямиться!

Так ото Мошко, запевнившись, яка у Гречаного оскома на Олешків ланок, і напосівся могоричити Наума.

— І нащо тобі, Науме, той ланок? — говорив жид.

— А тобі нащо? Хіба сажі там побудуєш та свиней на сало годуватимеш?

Мошко скривився і мовив:

— Мені... мені що інше, я там заїзний двір заведу.

— Брешеш, по очам бачу, що брешеш. Для кого там заїзний двір? Коли б ще тут йшов який великий шлях, а то чисто, наче злодійська доріжка.

— О! О! Буде колись і шлях!

— Се вже ти скажи свому рабинові, а не мені, мене не проведеш. Побаришувати сверблять у тебе руки, хіба я не тямлю.

— Кому, опріч мене, треба твій ланок! — зневажливо мовив жид.

— Кому?.. Ох жиде, жиде! Наче ти й не тямиш кому? Наче не Кузьма тебе підставив! Наче не відаєш, як Гречаний зориться на той ланок! — Олешко вийняв з рота люльку і цвіркнув скрізь зуби так, що слина долетіла аж до порога від столу.

— Добрі б гроші дав,— говорив жид.

— Годі! Сказано — не продам! Доки живий, не продам.

— Чому?

— Тому, що не хочу!

— Чому не хочу?

— Тому, що не хочу й годі, і відчепись; пристав наче кліщ до ялиці... той ланок мене до смерті догодує.

— А як помреш? Ну? За пазуху з собою не візьмеш... А я б... я б... ой, ой і догодував би тебе, і поховав, та ще й як!.. Цм! Цм! — Мошко зацмокав і облизався.

— Тю-тю! Скажений! Коли б ти не жид був, я б тобі сказав: перехрестись та лягай спати! Чи ти при собі? Де се видано, де се чувано, щоб жиди ховали християн? Що се — в нас своїх попів не стало, чи що? Може, коли й не стане, так хіба тоді, як наші кістки в землі потрухнуть... Бач! Невіра, що вигадав: він мене поховає! Не діждав би ти про се й думати.

— Ну, ну, Науме! Ти не сердься; ти розкинь головою, а голова у тебе неабияка, золота; коли б у мене така голова!

— То б рабином був? — перебив Олешко.

— Що рабином! Слухай, Науме, кому піде на спадщину твій ланок? Хіба тому?..

Мошко недоговорив кому; Олешко й без того догадався, на кого натякає жид, і відповів:

— Тому я ось що дам! — Олешко скрутив дулю.— Нехай він подавиться тим, що я дав за дочкою! Громаді покину, на школу запишу, от — кому.

— Пхе! Велика вам користь з тієї школи! Як з цапа вовни...

— Про те вже я знаю; а щоб продав, доки живий, свій предківський ланок, ні вовік!

Довго ще Мошко частував Наума, довго влещував його, та нічого не здобувся; Наум як затявся, з чого почав, на тому й скінчив: «Не продам! Та ще щоб у Гречаного руки! Хоч ти мене золотом обсип по саму шию, сього не зроблю...»

У Мошка, одначе, надія умогоричити Олешка не зникла: «Не тепер, то в четвер»,— думав він. А коли Олешко вийшов з корчми, Мошко промовив услід його:

— Ведмідь дужчий, та і йому в губу циган каблучку вправляє.

VII

Біля волості зібралася громада. Старіші громадяни сиділи — хто на рундуці, хто на призьбах; молодші попрісідали, на чім стояли. На рундук вийшов Передерій.

— Перше діло,— мовив він і повів очима по громаді; погляд його упав на Олешка і очі заіскрилися зеленими іскрами, наче вночі у сіроманця.— Еге, громадо! Першим ділом ота школа; як з нею будемо?

— Так, як і було досі,— відповів чийсь голос з громади.

— Коли б то так,— мовив далі Передерій.— Так же новий вчитель каже, треба полагодити... знов же і начальство часом щоб не гримало... диякон не до ладу зробив, що дух завів там... Та як на вашу думку чи тепер, чи нехай ще?.. Як ти, діду Охріме? — спитався старшина у низенького сивобородого діда, що стояв опріч його.

— Ат! Про мене байдуже,— відповів дід,— мені треба дбати та лагодити не школу, а домовину; на той світ я й неписьменним втраплю, а ви собі як знаєте.

— Еге! А ти, Семене, як? — спитався Передерій у другого діда.

— Я за людьми...

— А люди ж як?

— Ми так,— що се самі вигадки! Де в біса видано, щоб у жнива возитися коло тієї школи! Дощ за шию не йде, можна повременить,— обізвалося кілька голосів.

— Коли б отим временінням не навременили ми собі якого лиха,— промовив Корній Сластьон,— повременить не штука, а що, як прибіжить яке начальство та зараз до школи?.. А що се, скаже, у вас таке: чи школа, чи свинушник? А вчитель додасть ще — я, скаже, благав і старшину, і громаду... Еге! На кому тоді окошиться, як не на старшині?

— А вже на мені,— мовив Передерій,— твоя, Корнію, річ до діла, і моя така думка — не рука временити; а виходить би то воно ось як: оце б то на середу зігнать людей, та й нехай полагодять коло тієї нахаби...

— Так недобре буде,— відповів Корній.

— А вже ж так не до ладу! — говорив ще хтось.

Сластьон смикнув за полу Охріма.

Охрім кашлянув і мовив:

— Який вже там лад буде! Гуртова робота там не годиться; се не те, що толокою в клуні тік місити, та й там треба ладу і приладу, а то сказано — школа...

— Так що, що школа,— перебив Охріма Семен,— хіба вже наші баби не дотепні зашпаровати та вибілити; от і все...

— Ні, не все,— мовив Сластьон,— треба, щоб у вікна вітер не віяв, щоб стеля не плакала, щоб криша не світилася, та ще що, може... треба роздивитися; раз робить треба, а не десять. Хіба не к Петру, а к різдву йде; треба, щоб діти не дубіли, і тому, хто вчитиме, щоб за шию не текло та шпари в руки не заходили.

— Авжеж, так!— озвався десь ззаду Олешків голос.

Звіром блиснули Передерієві очі на той голос.

— Авжеж,— говорив Сластьон,— треба добре роздивитися, що воно там і чого бракує? Тоді, може, хто оден пійметься на всю роботу, а громадська робота не-зручна, сама тільки переводня часу буде. По-моєму, отак: роздивімось спершу, а вже як зведемо рахунок, полагодивши, тоді й розкинемо на громаду, скільки впаде,— чи на двір, чи на душу,— стільки й заплатимо.

— Так себто виходить, Корнію, ти на підряд гнеш? — спитався Передерій.— І моя така думка. А як ви, Елисей Савич, про се? — спитався старшина у писаря.

— Як громада; нехай вона радиться, її діло, вона й платитиме... по-моєму, і з підряду річ не лиха.

— Ні вже, з підрядом гетьте! — озвався Олешко.— Знаємо ми добре підряди! Тямимо, що тим підрядчиком

ніхто стане, як Сластьон або Мошко!.. Вони нам навертають на громаду такого підряду, що опісля мулко нам буде. Не треба підряду, самі полагодимо.

— Не треба, не треба! — загомоніло кілька голосів коло Олешка.

— Цитьте! — грімнув Охрім.— Дайте старійшим слово сказати; по-моєму, святе діло підряд; оддав гроші — і квит, з підряду; нехай Корній бере...

— З підряду! — гукнули голоси біля Охріма і Сластьона.

— Не треба, не треба! — перегукували їх з другого кінця.

— З підряду!!

— Не треба!

— З підряду!

— Не треба!!

Серед отакого голосу виразно було можна спостерігати, що старішого віку і заможніші люди гукають «з підряду» і тягнуть руку за Сластьоном: він же й орудував підрядами на цілу волость. Люди молодші, найпаче голота, стояли за Олешка. Сам Наум змагався не стільки проти підряду, скільки проти Сластьона: він добре тямив, в яку ціну Сластьон вжене підряд.

Сей Сластьон був з панських ще кріпаків, колись був у панів за гуменного; як завелося земство, він туди й примазався, спершу за якогось прикажчика, далі став брати підряди, лагодити греблі, мости, перевози. Йому поталанило, він розжився і тепер коверзує, як сам знає. В громаді він ніколи різко не виступає, більш того, що нишком, тишком верховодить; жив він в добрій згоді з старшиною, з писарем, з попом; має власних підручників, а вони вже за ним — як за батьком. В церкві він раз у раз; жодної служби не пропустить; сьогодні подасть на часточку «о здравії», завтра «за упокой», позавтрому молебень найме; тричі на рік водосвяття у себе в господі справить. До одного образа в церкві лампадку купить, до другого — привіски, перед третім Сластьонів ставник. Отак після кожного доброго зиску з підряду Сластьон не забуває божого дому і наділить його коли не фунтом оливи, то квартою церковного вина. За те Корнія усі знають, хоч не всі шанують; але таких не багацько: Олешко та ще там кілька чоловіка з молодших. Голота, звісно, як і скрізь голота,— не любить Сластьона; підлизою та здирником величає,

звичайно не прилюдно, а де в закутку, нищечком. Прилюдно в громаді — на се не відважиться і сам Олешко. Що тут дивуватися — хіба між нами, людьми освідченими, інтелігентними, не те ж святе? Хіба є у нас такі відважні, щоб злодія і шпигуна цуралися скрізь, гидували ними, не давали руки? Ого! Більшість завічі ганить, а в вічі лебезує і їсть у злодія накраденний хліб-сіль... Компроміс та погані умови з власним сумлінням щодня більш а більш, як той вовчий лишай, роз'їдає нашу моральність.

Отож і горбанівські громадяни рік чи два роки назад тому були ніби сміливішими проти Сластьона, а оце як той та другий покуштували на власній шкурі або кишені Сластьонової сили, так щось осілися, вгамувалися. Молодші, може, й не пом'якшали, не зробилися приязнішими до Сластьона, вони тільки притихли, їх приборкало, а в душі вони ще гірше лютують.

Отець Кузьма запевняє повітове начальство, що горбанівська молода громада стала чогось жорсткою, черствою «до всіх людей». Я й сам помітив, що по українських селах, з того часу як розвелися урядники та «кулаки», люди стають нещирими, несердечними і менш прихильними до чужого безталання, до чужої біди. Мені здається, буцім би то разом з «кулачеством» почало ширитися по наших селах «філософське» правило — «кожен сам для себе»; або — «не постерігся, не зумів обминути лиха, сам вскочив в пригоду, сам і вилазь з неї, а моя хата скраю». Та годі про се...

Так ото за ту школу і зчепився Олешко з Сластьоном. Наум аж охрип, доводячи, що підрядом не слід лагодити школу. А Передерій аж пінився, перебиваючи Наума і не даючи йому говорити.

— Та годі вам гаркатися, ось прикуси ти, Науме, свого язика, а ви, добрі люди, не вважайте на нього та послухайте моєї поради,— мовив нарешті дід Охрім,— нехай старшина з писарем та чоловіка два тямущих обдивляться ту гаспидську школу, зведуть рахубу, що вона коштуватиме, та й кажуть Сластьонові полагодити.

— І моя така сама думка! — промовив старшина.— Як ви, громадо?

— А вже ж так, так! Дід Охрім добре радить! Нехай по його, годі нам язики клепати,— загуділи громадяни.

— Ні, так не можна! — гукнув з усієї сили якийсь босий чоловік в латаній свитині.

— Ти чого тут ореш! — гримнув на нього Передерій.— Се тобі не в шинку і глухих між нами нема... Ще й воно лізе з своїми латками... Чого ти?

— Того, чого й ви,— огризнулася латана свитина.

— Цить, кажу! Латаний! — гримнув Передерій.

— Латане, та не хапане, а зароблене, замозольоване,— вставив своє слово Олешко.

— Що ти кажеш, Олешко?

— Те, що чуєте.

— Ану ще раз скажи!

— І скажу, коли треба буде...

— Се ти до мене «хапане» рівняєш?.. Що я хапав?

— А хіба я знаю... я собі до людей, а не до вас... а то виходить таке, наче ви за Сластьона, як за себе...

— Мовчи! Бодай тобі заціпило...

— А хто мені закаже?!

— Я! — гримнув Передерій, тупочучи ногами.

— Овва!

— Не оввакай, а цить! Не то я тобі засупоню пашу.

— Овва! Оце такий страшний, наче попова квочка на припоні!

Дехто з громадян так і покотився з реготу, а Передерій так і зайнявся, немов хто на нього приском сипнув.

— Так се ти мене, сякий-такий сину! До попової квочки прирівняв! — гукнув старшина на Олешка, сикаючись до нього з кулаками.

— Гетьте! — мовив Наум, подаючись назад.— Чого лізете? Запінився, наче шум на буряках, аж трясеться.

— Бодай під тобою земля стряслася, Аредe!.. Та я тебе, знаєш як! — похвалявся старшина.— Ти бунтуєш! Ти проти начальства! Я з тебе викурю той собачий дух! Я тебе широким шляхом запроторю геть за Москву...

— Короткі руки! — спокійно відповів Олешко.— Ви б то й радніші, та бачте, коли б на кропиву не мороз, то вона б і зимою людей пекла.

— Се правда,— загомонів хтось збоку,— коли б жабі хвіст, вона б усю траву витолочила.

Знов почувся регіт; старшина ще більш лютував і гукнув з усієї сили:

— Цить, голото!!

— Плюньте на них; та нумо кінчати діло,— радив Охрім.

— Ні, так не можна! — вихрився Передерій.— Я сього не подарую Олешкові! Я йому покажу: чи можна царське начальство до квочки рівняти.

— От розприскався, наче сукно мочить! — промовив спокійно Наум.

Новий регіт.

Вмішався писар, спитавши громаду:

— Кажіть: як з школою буде?

— Вже ж ніяк, як так.

— Іменно так.

— Еге ж так!

— Себто як?

— Та так же, як казали.

— А як казали?

— Хіба не чув?

Після такої розмови громадян Передерій промовив до писаря:

— Так і запиши, така, значить, прирада громадська, от і все.

— Значить, за Сластьоном? — спитався писар.

— За Сластьоном! — ревіла громада, покриваючи кілька голосів тих громадян, що не годилися на таку приради. Олешко насунув на очі шапку і повагом пішов геть.

VIII

Увечері в Сластьоновій господі пили могорич Передерій, писар, дід Охрім і Семен та ще чоловіка зо три Сластьонових підручників-громадян.

— Ну, та й невживчива ж людина, отой Олешко,— мовив Сластьон, докірливо хитаючи головою.

— Запекла вдача, нікому не вважає,— відповів Передерій.

— Сама пиха! Несеться — «ось я — не я», а розбереш, то й вийде попове теля,— вставив Семен.

— Баламут, начальство не шанує,— мовив Сластьон.

— От в сьому-то вся сила! І де він набрався такого поганого духу? — питався старшина.

Дід Охрім на те:

— Він з батька такий.

А дід Семен:

— І мати у нього така була; було, як гляне на тебе!.. Крий боже! Ти їй слово, а вона тобі сотню. Постав проти неї сім терниць — усіх переб'є! Вже язиката людина була! Нехай їй там легко лежати.

— Я ще й діда його зазнаю,— мовив далі Охрім.— Так і він,— нехай вже царствує, на всі чотири був кований; і вмирав, а ногою дригав.

— Не диво ж, що й Наум з зубами родився...

— І кому тільки він не залив за шкуру сала! От і сьогодні, як при всій громаді образив Тимофія Кипріяновича! — піддратовував Сластьон.

— Я йому сього не подарую...

— Не можна і не слід; дивлячись на нього, і другі будуть неслухняні... Баский він, треба спинити, та, мабуть, не нам його гамувати! — промовив Сластьон, лукаво дивлячись на писаря.

— Чому не нам? — озвався писар.— Наче ми не люди, не громада, або Олешко велика цяця! Аби воля громади, зараз приговор — і гайда широким шляхом на Сибір...

— Шкода! Швидкий ти вельми! — мовив дід Охрім.— Сибір далеко, на се громада не пристане.

— Вміючи взятися — так пристане; підмогоричити, відро, друге божої сльози, от і пристане.

— Я готов четверо відер постановити, аби його спекатися,— мовив Сластьон.

— І моя така думка,— озвався Передерій,— вже він давно у мене в печінках сидить, та я людина добра, усе терпів, все переносив, а тепер бачу — ні, годі! Гляньте й сьогодні — прирівняв мене до квочки.

— Як його й переносити таке! Тут хоч би і кам'яне серце, то не видержить, а то ваше... на мене б — то б я його в мотлох! — дратував Сластьон.

— Утру я йому носа! — Передерій перехрестився і мовив.— Побий мене оцей святий хрест, коли я його не запроторю у хурдигу, саму Сибір, на саме дно! Можна, кажеш ти? — спитався він у писаря.

— Аби воля громади, та ще коли б і отець Кузьма шепнув у місті.

— Шепне! Отець Кузьма шепне! — запевнив Сластьон.— А громаді, що йому в зуби дивитися! Нащо громаді такі непокірливі, такі баламути?!

— Цитьте ж! — озвався Передерій.— Я йому! Я йому!..

Довго ще в господі Сластьона кружала чарка і пащекували про Наума Олешка.

IX

Мунуло тижнів зо два.

Одного дня надвечір Коломієць вовтузився в шкільному дворі на дровітні над корявим дубовим оцупком. Треба було на ранок нарубати дров. З волості привезли таких грубих оцупків, що, не поколовши, вони не влазили в піч. Колоти було нелегко, бо окоренкуваті оцупки були вельми сухі, клин не брав їх. Треба було доволі сили вигнати з себе, щоб загнати клин. Уволю нагепався Коломієць, доки розколов один оцупок, взявся за другий, а піт з нього так цівкою біжить...

— Добрий вечір вам! — промовив Олешко, підійшовши до Коломійця.

— Здорові були! — відповів Ілія, утираючи з чола піт рукавом сорочки.

— З сим днем, що сьогодні, поздоровляю, поможи вам боже!

— Спасибіг.

— Самі колете?

— Як бачите, Науме.

— Бачу, що окоренок неслухняний,— всміхнувшись, мовив Олешко.— Та такі й руки не по окоренку; звісно, хто до чого призвичаївся. Не на сьому зросли... Тяжко?

— Байдуже, не первина... сторож мій занедужав, треба самому.

— Хоч і не первина, а сокира у вас не туди дивиться; та ще й сухе дерево, наче кістка... тут би шлягою, так же шляга не по ваших руках...

— Чому?

— Тому, чому ваше перо для моїх рук важче, ніж шляга... А кете лишень мені сокиру, може, в моїх вона стане слухнянішою і окоренок пом'ягшає.

Олешко зняв шапку і свитку, затесав кілька клинів і взявся колоти окоренки. Обух відскакував, а Олешко тільки: ге! ге! ге!

— От завзяте, прямо — кістка! Коли вже мене не слухає, то де вже вам...

Нарешті Олешко переміг; окоренок почав тріщати і розколовся.

— А що! На чиє вийшло! — весело мовив Олешко.— Сказано, то чоловік, а то дерево! Чоловік усе переможе, аби умів, аби тямив, якого де пристрою треба...

У воротах показався отець Кузьма. Ілія пішов назустріч його. Повітавши Ілію, отець Кузьма спитався у Наума:

— На поденщину став, Науме?

Олешко ніби й не помітив, з якою думкою спитався у нього отець Кузьма, і відповів:

— Вгадали, панотче!

Коломієць пішов з попом до хати, а Олешко доколював дрова.

— Нащо ви берете поденщиків? — мовив Гречаний до Ілії, вдаючи, нібито й справді він поняв віри, що Олешко рубає дрова за гроші.— Волость повинна вам постачати колоті дрова; ви їм нічого не даруйте, а то вони й на шию сядуть... Та й сторож у вас є.

— Сторож нездужає.

— Нехай з волості пришлють кого, доки видужає.

— Шкода людей відривати,— відповів Ілія.— Час робочий, у кожного ще роботи по шию, у кого на полі, у кого на дворі.

— Вже ж і вам з яких достатків наймати поденщиків!

— Я не наймаю; то сам рубав, а се Наум, спасибі йому, поміг; йде повз двір, бачить, що я нічого не вдію з окоренком, він і взявся наколоти.

— Се що інше; а я думав, він за гроші. Наум — чоловік роботящий; одначе я не радив би вам... тее... ви дальше від нього.

Ілія зумився; він не відав Кузьминої вдачі, нічого не відав про ланок.

— Хіба Наум що? — спитався він.

— Лукавий чоловік...

— Хто б його оце гадав! А мені він здавався таким щирим...

— Лукавий! На весь світ чи є хто такий лукавий, як він; та се ще б байдуже; а то гірше лихо: баламут з нього неприкаянний; задира великий! І не доведи господи, який невживчивий! — отець Кузьма обома руками погладив бороду.

— А я сього й не помітив,— відповів Ілія.

— Коли ж вам було й помітити; поживете довше — побачите більше.

Настя подала чаю.

— А моя попадя й досі ніяк не збереться до вас,— мовив Гречаний до Насті.— Ви вже, будьте ласкаві, вибачте їй, не ремствуйте.

— Помиримося,— відповіла Настя.

Гречаний знов звернув розмову на Олешка і малював його вдачу недобрими барвами. Ілія слухав уважно; він, хоч і не суперечив, бо ще не встиг добре спізнати Олешка, одначе сам не тямив, чому душа його не йняла віри Гречаному. Коломійцеві здавалося, що у такого лихого чоловіка, яким Гречаний малював Олешка, не може бути такого ясного і привітливого погляду, такої щирої усмішки, такого симпатичного виду, як у Наума. З усіх горбанівських людей, з якими досі спізнався Коломієць, йому Олешко найбільш сподобався, найбільш припадав йому до серця.

Гречаний недовго сидів. Напившись чаю, зараз попрощався, ще раз застерігши Лілію і Настю, аби були «дальш від Олешка».

— Він чоловік такий, що «з ним дружи, а каменюку за пазухою держи»,— промовив отець Кузьма, виходячи з хати.

Наум чекав на улиці, доки він піде до господи, і, спостерігши його на улиці, зараз повернув до Лілії в хату. Слово по слові Олешко й питається у Коломійця:

— А що, Гречаний — доволі висипав на мене гречки та рудяку?

Коломієць всміхнувся і змовчав.

— Я знаю,— мовив знов Наум,— він приспів би в ложці води мене втопити. А чи знаєте ви за що? Повідати — так глум один: за те, що не хочу поступитися йому предківською нивою.

І Олешко розповів Лілії і Насті історію з козарським ланком.

— Зроду б я на таке не сподівався,— промовив Ілія.

— Не продавайте, Науме! — не втерпіла порадити Настя.— Тримайтеся землі, хоч би що! В землі вся сила.

— Авжеж! Без землі чоловік що? — відповів Наум.— Все одно, що деревина без кореня; ні в чому йому рости і кріпнути; поневолі мусить засохнути...

X

Почав Олешко вчащати до Коломійця трохи не щодня; або дров прийде нарубати, або води наносити, двір прибрати, знайде він чого замутитися та й просидить кілька годин, розмовляючи з Лілією. Коломійцеві щораз більш та більш подобався Наум за свою вдачу. Лілії здавалося, що Олешко — той, нової генерації чоловік, за якою йтимуть вже люди, призначені оновити життя селян. Він гадав, що Наум з тих людей, що геть далеко вже відбилися від того покоління селян, що родилося, росло, жило і вмирало під пугою панів або «окружних начальників» та ще не встигло пристати до сущого берега і плентається самотою, не тямлячи, де його берег, не бачачи в пітьмах, де та стежка, що веде до спасенного берега? Справді, Наум вештався самотою, тинявся незадоволений нічим і сам не тямив, не міг зрозуміти, чого йому бракує, чим би він задовольнився. Одно тільки він навіки добре тямив, що «жить так погано, що аж остобісіло так жить», що «певна річ, треба якось інакше жити, щоб ліпше було».

— Та як же вам здається треба жити? — питався у нього Лілія, щоб вивідати ума.

— Якось інакше, не так, ладу більш треба; треба... ну, як би вам мовити?.. Треба, щоб не так було.

— А як же?

— Та от кривди багато у нас; коли б багатирі та оті пузаті Сластьони менш кривдили нашого брата; особливо хто вбогий, тому тяжко.

— Се вже, Науме, про других... остогидло, кажете, що ж вам не подобається?

— Не скажу гаразд; не по-людськи якось ми живемо!.. Чи я не такий, як усі люди, чи люди не такі, як я.

І скільки Лілія не допитувався, Наум не вмів виразно повідати, чим йому не подобається життя селян і як треба жити «по-людськи».

— Чоловік в чоловіка в'їдається, наче блощиця в овечку,— мовив Наум.— Ну, чому воно так? Чому на мене напосідаються і Передерій, і Сластьон, і Гречаний? Гречаний — ще туди-сюди; розумію, що ланок мій йому спати не дає. Добре, а ті за що?

— На всіх не вгодиш, Науме!

— Авжеж... Тільки ж і остогидли вони мені дуже; особливо отой Сластьон, Мошко, Охрім; що я їм вдіяв?..

Громада така ледача у нас; вівці, а не люди... от скажіть, чому воно так? Ще доки чоловік босий і голий, то наче й по-людськи думає; аби ж почав обростати м'ясом, зараз і верне проти людей...

— Ви, Науме, нарікаєте на громаду, а й вона не повинна.

— Так хто ж повинен? Чому вона живе не власною головою, а Сластьоновою? Писаревою? Чому? От які думки мене за війна беруть! Безголова громада, дурна громада; тільки звання, що громада, а всім орудує писар. На кого нацькує Єлисей, на того й гавкає вона... Сама свого лиха не розбере.

— Громада великий чоловік! — мовив Ілія, щоб заспокоїти Олешка, у котрого очі горіли, лице аж палало.

— Може, де й так, та не в нас, не привикла вона жити своєю головою, чи хто його зна.

— Ніколи було привикти, Науме! Чи ви пам'ятаєте кріпацтво?

— Авжеж! Я був добрим вже парубком тоді, як люди здихалися панів.

— Отож нагадайте собі, як тоді люди жили? Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? Що пан або окружний веліли, те люди й робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те ніхто не міркував; ніхто не розбирав, чи до ладу, чи ні; сказано — звелено робить — роби, та й годі...

— Та хіба ж воно й тепер не те ж святе? Та тепер ще чи не гірш; то, було, пан орудує, а тепер такі п'явки, як Сластьон. І нічого йому не вдієш, усі за нього — і волосний, і становий, і мировий, і піп, і земці,— усі за нього, а він окульбачив громаду та їздить на нас верхи... що товста кишеня у нього, що він лампадки в церкві справляє, так хіба ж то не з людського поту та крові... От ви й гадайте, чи не гірш оте, як було за панів... Сластьон став паном! Тьфу!

— Трохи чи не вся ваша громада, Науме, ті ж люди, що родились і зросли під панами та під окружними. З тих, що родилися на волі, ще не багацько в громаді...

— Чоловіка десять є; сі, правда, іншим духом дишуть; інколи наче й думають і йдуть не в слід Сластьона та писаря; так що ж! Їх така жменя, що й голосу їх не чутно...

— Тривайте! Щороку більшатиме таких.

— Овва! Доки їх побільшає так, щоб переважити, то Сластьон та писар з Мошком усе село немов общень-

ками або супонею стиснуть та обдеруть. От і вчора була у нас рада, як магазей полагодити, і нічого не вдіяли; як Сластьон схотів, так і сталося.

— А ви ж що?

— Нічого! Гукав, а мене не слухали...

— І віддали Сластьонові?

— Ні, на весну сказали — нехай... Та що з того. Навесні інше не буде.

Наум замовк і сумно повісив голову. Ілія тим часом доводив йому, що не треба рук опускати, треба ходити на громаду, терпіти, ні на що не вважати.

— Ні вже! Втомився я з ними! Годі! — мовив Наум.— Ще коли б у самого на серці не така нудота, а то й без них мені світ божий немилим стає. Часом примів би що!..— Наум аж зубами заскреготів.— Нудно мені! Нудно! На серці наче холодно! Сам сиджу — до людей тягне; а з людьми сиджу — верне від них... Одинокий я чоловік, от що...

— У вас же доня є! — вмішалася Настя.— Ви б до неї перебралися.

Олешко махнув рукою.

— Чого я там не видав?

— Пожили б з ними, помогли по хазяйству; і вам би веселіш було...

Олешко похитав головою і мовив:

— Зять любить взять, а доньчин хліб гіркий мені; я вже коштував його раз, вдруге — не хочу!..— Наум зітхнув, помовчав трохи, далі мовив:

— Як видав я доньку та поїхала вона від мене, напала на мене така нудьга та журба, що я сам себе не тямив. Потягло мене до доньки; так потягло, що я усе кинув, жнива навіть кинув та до неї. Живу у них, придивляюся до їх життя, а про свою господу й забув. Бачу, живуть вони собі в згоді, в любові і до мене нічого, тільки ніби чого стережуться зо мною, не так, як з батьком, а наче з ким чужим... Щось воно не так, думаю я, чи не я тому причиною? Усе думаю, усе думаю; ні, за собою нічого не бачу; тоді друга думка до мене: от, кажу сам собі, з пса солонини, а з зятя дитини не буває... дарма про нього; а от дочка так скребе мене по душі та й скребе! Чим, думаю, я не догодив їй? Чому вона не так як у людей? У людей і кілька дітей, та гарно, а у мене вона одна, та не ладна... Вже як я не спостерігав, як не примірявся, не зрозумію — чому моя дитина не

горнеться до мене? Більш пильную зрозуміти, більш почуваю, що серце гірш у мене щемить... От, думаю, правду люди кажуть, що від малих дітей у батьків голова болить, а від великих душа кипить... Знов я став помічать за дочкою якусь зажерливість: дітей нема у них і достатки є, злиднів не видно, а вона з ранку до ночі все працює, та дбає, та скриню набиває. Нащо воно? Кому треба? Хто споживе? Хіба їм на двох мало того, що є у них?.. Як почав я над сим міркувати, чую — еге! — верне мене воно і від доньки. Я тоді за шапку, за ціпок: «Прощавайте, діти! Нехай вам талан росте!» — сам до старого свого кішла...

— Чудний ви чоловік, Науме! — мовила до нього Настя.— Вже ж люди на те й живуть, щоб робити та працювати...

— І нехай собі робить і заробляє, та міру знає; на мою вдачу так: зароби собі, скільки тобі треба на прожиток без розкошів, та й годі, а більш і не рвись, нехай ще другим.

— Як же се так?

— Я вже не тямлю того — як; а мені здається — по божому так; вже ж і в церкві читає отець Кузьма: «Не собірайте в житниці».

— А сам він? — перебила Настя.

— Ото-то мене й дратує! З книжок людям одно — а собі друге... Чи воно скрізь так? Нащо ж ті святі книжки? Е-ех! Коли б я був письменний!

— То що б?

— Знав би, як на світі жити; кажуть, усе те в книжках прописано. Я тобі б тямив, що і як людям порадити. Добре письменним бути.

— Отже, ваш писар письменний...— подратував Ілія.

— А п'явка... воно правда: от ви й навчіть мене, чому воно так? Значить, і письменство не в лад.

Наум вертався додому ще більш роздратований, ще більш мучили його нові питання: чому не всім людям добре жити? як треба жити? як спекатися лиха? хто винен, що люди бідують? Він не міг дати собі жодної поради...

XI

Коломійцева сестра Настя була людина простої, щирої вдачі; сама зросла на селі, серед народу. Тим-то і в Горбанівці вона не цуралася людей; небавом здружилася з дівчатами і стала між ними «своїм братом». Почала було ходити з ними й на улицю, та отець Кузьма косо на те глянув і порадив їй «не шкодити і собі, й братові. У нас,— казав він,— урядник і становий лихі люди, довідаються, що ви з людьми запанібрата, зараз почнуть сочити, якого ви духу, чи не баламутите людей проти начальства, чи віруєте в бога, чи не сієте в народі «плевел крамоли». Послухайте мене, не то побачите — накличете на свою голову лихо; брата за вас зсадять з учительства».

Натякав на се й писар Коломійцеві. Мусила Настя не ходити на улицю з дівчатами...

Внадився до Коломійця писар; спершу він заходив раз на тиждень, далі двічі, а нарешті трохи не щодня. Ілія не цурався його; Ілія був чоловік сторожкий, не любив дратувати «начальства», і хоть інколи і прикро було йому сидіти цілий вечір з писарем, одначе він і виду того не показував. Та правду мовити: пан писар більш залицявся до Насті та все силкувався манівцями натякати, яка то він заможна людина, які у нього великі достатки — і як йому нудно жити самотою.

— Чом би ж вам не одружитися? — мовив йому Ілія.

— Пари бог не дає; не знайду до вподоби,— відповів писар.

— Мало хіба дівчат в Горбанівці,— мовила Настя.

— Дівчат не мало, та не по мені...

— Який-бо ви вередливий...

— Не вередливий, а вже ж не можна мені братися з простою дівчиною, що не вміє ні стати, ні сісти. Мені треба дружини такої, щоб вгадала мою душу, щоб була такою освіченою, як я... та бог досі не привів...

Писар зітхнув і пильно глянув на Настю. Настя не помітила ні зітхання, ні погляду і, не відриваючи очей від свого шиття, мовила:

— Мабуть, ви не шукали такої?

— Де її шукати? Та й часу у мене нема; за службою ніколи з села вирватись; а в Горбанівці — хто тут? Самі мужички! Та й що з того шукання! Сказано: судженої конем не об'їдеш; коли вже кого бог призначив, то й не шукавши знайдеш.

Траплялося, що разом з писарем сидів у Коломійців і Наум. Наум мало розмовляв, більш мовчав та слухав, хіба коли-не-коли шпигне писаря такою приказкою, що того наче шилом вколе. Зате Наум не зводив очей з

Насті; куди вона повернеться, де ступить, туди й Наумові очі. Писар помічав се і йому здавалося, що Настя більш привітна до Олешка, ніж до нього. Він почав ревнувати! Писарське серце почуло, що воно кохає Настю.

На Миколая з самого обіду писар до вечора пересидів у Коломійця і все залицявся з Настею. Він бажав висловитись їй, посвататись до неї і ніяк не відважувався. Усміхнеться Настя, у нього так і закипить коло серця, так і заграє кров, так слова й обсядуть язик; повен рот їх, та ні одно не зірветься з язика, наче вони поприлипали до піднебіння, наче хто губи йому зашив...

З тим вернувся він до господи і цілу ніч не спав. Настя не давала йому спати; вона стояла у нього перед очима, всміхалася, очима говорила, дратувала його, а він ніяк не набереться відваги! Насилу вже перед світом задрімав Єлисей! І тут знов наснилася йому Настя: привиділося йому, що вона стоїть на рушничку з кимсь. Єлисей хоче вгадати з ким? Придивляється і пізнає, що то Олешко!

— Не буде сього! Ні вовік не буде, не попущу! — скрикнув писар — прожогом схопився з ліжка, умився, причепурився і побіг до Коломійця.

Ілія був у школі, Настя на базарі...

— І тут невдача! — мовив собі писар і побіг на базар.

— Куди се так? — спитався у нього Гречаний, стоячи біля своїх воріт.

Писар відповів якоюсь вигадкою.

— Ось нуте лишень заходьте ліпше до мене та поснідаємо.

Зайшли. У попаді сиділа Настя. Єлисей як побачив її, так і зайнявся! Усе, що ввижалося йому ві сні, знов повстало в його думці! Він сам себе не тямив! Не йшло йому на душу снідання; зате прийшла нова світла думка:

— От хто мене і порадить, і поможе, поможе! Дурний я, що досі не обернувся до отця Кузьми.

З сим словом Єлисей налив собі другу чарку горілки, випив і мовив до попа:

— Панотче! Треба вам козарський ланок?

Отець Кузьма аж підскочив:

— Як не треба! З думки у мене не йде: так же вражий Олешко наче затявся.

— Отже, послухайте мене: будьмо сватами — вам кортить ланок Олешків, а мене господь бог привернув до Коломійцівни. Висватайте за мене Настю — ваш ланок буде!

— Як же се ви вчините? — спитався Кузьма.

— Вже я про те знаю.

— Так не можна, треба, щоб і я знав, а то я вам висватаю, а ви й забудете про ланок.

— Убий мене бог, не забуду! Аби Настя моя — ланок ваш... Мало сього, от ще вам — п'ятдесят рублів за сватання, п'ятдесят за вінчання. Берете?

— Я з дорогою душею,— відповів Кузьма, дякуючи в душі бога і всіх святих угодників, що посилають до нього таку благодать.

— Коли ж ви? — питався писар.

— Я хоч і сьогодні, та тільки якби ви мене запевнили за ланок... Олешко не продасть...

— Продасть! Ми так прикрутимо його, що продасть... Ми не будемо панькатися з ним та могоричити так, як Мошко; ми так зробимо, що мусить продати...

— Як же се ви так?

— Тоді побачите.

— А нуте-бо скажіть, щоб не кортіло.

— Громада уся проти нього; старшина давно гострить на нього зуби, а я вже зумію підвести Олешка, тільки тут треба, щоб і ви помогли...

— А вже ж поможу...

— Не велика там і поміч; аби написали до благочинного та до ісправника, що Олешко баламутить людей.

— Що ж, се правда; я давно остерігаю Передерія, що в Олешка недобрий дух проти начальства.

— Отож-то й воно... так ми його й тее... а вже ж ланка з собою не забере... Нуте ж, тепер помолимося богові та й ідіть сватом.

— Готов! Готов!

Увечері того ж самого дня Кузьма лебезував коло Насті, сватаючи її за Єлисея. Настя й на думці не мала зробитися писарихою. Одначе вона не відважилася дати прямого гарбуза, а мовила, що нема у неї думки виходити заміж, доки бурлакуватиме Ілія.

Гречаний сього не сподівався. Така близька, така, здавалося, вірна надія і на ланок, і на сто рублів так швидко зникла!.. Вернувшись до господи, він застав Єлисея.

— По вас бачу, що нема вдачі...— мовив Єлисей.

— Не можна сього сказати,— відповів Гречаний,— не дала ні отказу, ні приказу... сказала: «Подумаю».

Єлисей похнюпився і кілька хвилин сидів мовчки, наче хмарою обгорнений.

А Гречаний тим часом ходив по хаті і скуб свою бороду. По очах його знати було, що він щось пильно міркує. Нарешті він підійшов до писаря, ласкаво вдарив його долонею по плечі і мовив:

— Не журись, Єлисей Савич! Я певний, що можна справу полагодити на твою руч... Настя від тебе не втече. Мені здається, що вона й тепер би згодилася, та якась тут збоку притика є.

— Яка ж би се? — спитався писар і погляд його трохи повеселішав.

— Вгадай.

— Не вгадаю.

— Закохана вона... Та чи знаєш у кого? В Олешка.

У писаря аж ноги зімліли.

XII

За кілька днів Олешко зайшов до Коломійця. Таким сумним і суворим ніколи ще Ілія не бачив його.

— Прийшов поздоровити вас,— мовив якось понуро.

— З чим добрим? — спитався Ілія.

— З тим, що старостів відбули.

— Ви се як знаєте? — здивувалася Настя.— Сорока вам на хвості принесла?

— Ні, не сорока, а Мошко; Мошко все знає. Мошко факторує у попа; могоричить мене за ланок; от воно й виходить, що піп ділиться з жидом, а жид зо мною...

Олешко замовк і якось незвичайно поводив навкруги очима. Згодя він мовив наче сам до себе:

— Щастя його, що йому гарбуза дали; а то б... тямив би він... я б йому ребра порахував.

Коломійці промовчали на се, чи вони недочули, чи, може, й дочули, та не хтіли розводити про се річ.

Згодя Настя пішла до вечерні. Се трапилося в суботу. Наум лишився з Ілією і сидів понуро мовчки. Ілія й собі мовчав та спостерігав Наума, вгадував, чого він такий журливий, такий сумний.

— У вас, Науме,— мовив він нарешті,— щось недобре є на душі.

— Чи воно добре, чи недобре — про те не скажу, а тільки важко; хотів би спекатися його, скинути, та не скину... не здолію.

— Чому?

— Тому, що, бачте, сам тямлю, що селеха з куркою не спарується...

— Ви так чудно сьогодні манівцями говорите, що я й не розумію.

— Хотіли б ви, щоб просто я говорив?

Олешко став проти Ілії і впився в нього своїми великими палкими чорними очима.

Ілія не видержав того погляду, спустив очі вниз і відповів:

— А вже ж просто.

— Настю вашу хочу сватати! От вам і просто, коли хотіли! Чи чули ви таке?

Ілія нехотя подався назад.

— Чого ж мовчите? — сміливо якось незвичайно допитувався Наум.— Що? Нерівня? Кажіть: чи гарбуз, то й гарбуз?

Ілія не сподівався такого від Наума; ніколи про се й не гадав, ніколи з Настею про се й слова не промовив і не тямив, що відповідати. А Олешко блимав на нього іскрами з очей і твердив одно:

— Кажіть, кажіть!

— Се, бачте, Науме, така річ... се вже самої Насті треба спитати, се її діло.

— А ви — якої думки?

— Я?

— Еге! Ви!

— Що ж я! Про мене... як знає... заміж піти не те, що кисличку покоштувати...

Наум мовчки сів на лавку. Йому здалося, що Ілія «свертить хвостом», не хоче правди мовити. На серці у Наума заклекотіло почуття, похоже трохи на те, яке він почуває до панів і урядників: «І в нього та сама кров, ті самі нелюдські думки, і він з того ж кодла!.. Помилився я, гадаючи інакше про нього»,— думав собі Олешко.

Трохи згодя він промовив до Ілії:

— Як же буде?

— Спитайтесь у Насті...

— Добра рада, і за те спасибі... У Насті; а вже ж... тільки самому мені боязко питатися, не відважуся; а от ви поможіть мені, спитайте у неї... Завтра, йдучи до

церкви, я заверну до вас і почую ваше слово. Ви тільки скажіть їй, що я не Єлисей Савич, що без неї не буде мені життя... Прощавайте!

Наум не пішов до господи. З вечора вештався по селу, потім до півночі просидів у корчмі, хоч до чарки й не доторкався, з корчми знов тинявся до самого світу по селу і видумав одно: що скаже Настя? «Нерівня я їй, сам добре тямлю, та тямлю й те, що я її кохаю, що в бога усі люди однакові. Люди повигадували панів і мужиків, а у бога сього нічого нема; люди кажуть: «Кінь з конем»,— так що ж! І в мене ж душа не яка, людська; а що вона панночка... Гм! Що ж! Що ж і мені діяти? Хіба я винен, що вона панночка? Що моє серце покохало її? Мужик, подумає вона, неотеса. Авжеж! Ну, а що як згодиться! Господи, який я тоді буду радий та щасливий...»

Ледві розвиднялося, Наум сидів вже під школою на рундуці, ждав, щоб Ілія вийшов відчиняти оконниці. Віком здавалися Наумові години того ждання.

— Нуте! — спитався він, як тільки побачив Ілію на порозі.

— Які ви ранні,— відповів Ілія.

— Сон не бере... кажіть швидше...

— Треба сказала підождати.

— Підождати...— переговорив сумно Олешко.— Довго?

— До тієї осені, хоч до покрови...

— До покрови, не близько...

З сим словом Наум рушив до церкви. Усю службу він простояв наче несамовитий: не то що не міг молитися, а навіть рука ні разу не взялася положити хрест. Як ввійшов у церкву та вставив очі в образ Христа розп'ятого на хресті, так до кінця служби й не зводив їх, тільки зітхав глибоко.

— Чого се, Науме, такий смутний? — мовив до Олешка Сластьон, виходячи з церкви.

— Геть к бісу, ідоле!! — гримнув на нього Олешко і почвалав своєю стежкою до господи.

XIII

Наступили різдвяні свята. Єлисей Савич, хоч і не вірив, що Олешко сватався до Насті, та він був певний, що Настя кохає Наума і через те дала йому гарбуза.

У нього кілком засіла в голові думка спекатися Олешка, і він усі свята тільки те й робив, що, гостюючи то в Сластьона, то в Охріма, то в кого іншого, баламутив громадян проти Олешка і вигадував на нього нісенітницю.

На другий день водохрещ збиралася громада перевірити своїх збірщиків і касу; кого зсадити, кого наново обібрати.

Олешко, йдучи на громаду, зайшов до Мошка. За третьою чаркою Мошко не втерпів, щоб не зняти річ про козарський ланок.

— Чи знаєш, Мошку, шо я тобі скажу,— мовив Олешко.

— Ну-ну, почую.

— Слухай же мого останнього слова.

— Н-ну, н-ну...

— Не нукай, вражий жиде, а то я як нукну тебе оцією пляшкою по голові, так або пляшка, або твоя голова надвоє!

— Який ти, Науме, сьогодні! Ой вай! Мабуть, лівшею встав.

— Надопік ти мені отим ланком, так що примів би межи вічи тобі плюнув...

— Пфе! Який ти!.. Пфе!

— Ось слухай, доки я не пфекнув тебе: щоб ти мені до самої покрови жодним словом і не згадав про той ланок. На покрову — я сам тобі скажу. Чуєш? Не доведи ж тебе господи хоч одним словом нагадати мені до того часу! Я тебе тоді як те кошеня задушу! Чуєш?

Мошко глянув на Олешка і спостеріг, що він не шуткома веде річ.

— Нехай і до покрови, я мовчатиму, аби ви — аби Єлисей Савич не перебив... він теж...

— А що він?

— Хоче ланок придбати.

— Ось йому що покажи! — Олешко скрутив дулю.

— Він не для себе, він для Гречаного, за те, щоб висватав йому Коломійцівну...

Олешко не всидів на лаві, схопився і швидше вибіг з корчми.

— Так отак ти!.. Моїм добром поступаєшся проти мене моєму ворогові!..— Олешко скреготів зубами гірше, ніж рипів у нього під чобітьми сніг.

Збентежений, обурений прийшов Олешко на громаду.

Хто б глянув тоді на нього, спостеріг би, що в душі у нього полум'я палає, що він у ту годину сам не свій.

На громаді, як на те ж, повстала колотнеча. Рахунки збірщиків викликали нарікання кількох громадян. За збірщиків вступився Передерій, за громадян Олешко. Передерій слово — Олешко йому десять.

— Та угамуйся ти, удоде смердячий! — гримнув старшина на Олешка.

— Вгамуйся сам, шершень рудий!

— Оце так! Оце славно! Оце так на старшину! — лебезував Сластьон.

— Се так на царське начальство! — озвався писар.

— Се так на мене! — гукнув Передерій.

— Та як же се він смів так на начальство!

— Ах, він чортів кришеник!

— Ах, він бунтовник! Баламут!

Велика більшість громадян так і накинулася на Олешка; більш усіх лізли осою на нього Сластьон, Єлисей та збірщики. Громада забула про рахунки, а збірщики тому й раді і пильнували ще більш розводити огню, більш цькувати Олешка.

— Сього у нас зроду-віку не чувано, не видано, щоб хто отаке на начальство! — гомонів писар.

— Треба йому заціпити рот!

— Авжеж, треба!

— Як же так можна!

— Ти чого стаєш на диби? — спитався Олешко у Сластьона.— Хочеш покривати мошенство? Свого тобі мало?.. Га? — Олешко так зблизився до Сластьона і таким хижим звіром дивився на нього, що той подався швидше назад.

— Чого тікаєш? — гукнув на нього Олешко.— Правди боїшся!..

— Плюю на твою правду!

— Плюєш! Так ось же тобі, на!

З сим словом Наум на повен рот плюнув між вічі Сластьонові, насунув шапку і повагом пішов до господи.

— Протестуюся, громадо! Протестуюся! — гукав Сластьон.— Такого мені зроду-віку не траплялося! З земськими, з великими панами, з губернатором говорив, а ніхто мені в вічі не плював! Люди добрі! Заступіться ж за мене. Згляньтесь на мою наругу!..

— Люди добрі,— загуділи наче рій чмелів коло дупла.

— Сього так не можна!

— Не можна! Не можна!

— Під арешт Олешка, в холодну.

— Під різки його.

— Засипать йому березової каші, такої, щоб аж ногами вкрився!

— Хлосту йому, хлосту!

Писар, помітивши, що громада добре вже нашпигована проти Олешка, мовив:

— Ось цитьте, люди добрі, та послухайте, що старшина казатиме.

— Добре, добре, нехай каже.

— По-моєму, тут хлости мало,— мовив Передерій.

— Мало! Мало! — гули громадяни.

— Він показав зневагу громаді.

— Правда, правда!

— Він мене образив! — мовив Передерій.

— Старшину образив, а старшина, ви знаєте, царське начальство,— додав писар.

— Він у нас баламут, людей бунтує! Ось нехай Єлисей Савич виложить вам усе те, що у нього списано про Олешка,— мовив старшина.

— Нехай, нехай.

Писар витяг з-за пазухи папір і став вичитувати Олешкові «провинності»: чого там тільки не стояло! Зневага громади, неслухняність, непокірливість, баламучення проти урядників, нехтування начальства!.. Все те було списано правничою мовою російських канцеляристів. Громада слухала, нічогісінько не розуміла; одначе услід за Сластьоном чутно було голоси громади:

— Так, так! Правда!

— Що ж йому за се? — спитався Передерій, коли писар скінчив читати.

— Що ж йому? Коли, кажете, хлости мало, нехай ще поставить він на громаду відер двоє горілки,— радив дід Охрім.

— Ні, не так! Так не можна! Олешко всім допік,— говорив Сластьон,— у нього й на макове зерно нема шанування до громади...

— Се правда! Несеться наче вихор поверх дерев,— додав дід Семен.

— Треба його приборкати, спинити, а чим його спиниш, такого голінного? До нього ні лайка, ні бійка не пристане. Нам треба його спекатися, відцуратися від нього,— мовив Передерій.

— Пора, давно пора.

— Як же його спекатися? — спитався хтось з громадян.

— Вже ніяк — по закону треба,— відповів старшина.

— Звісно, по закону, щоб було не гріх, по-божому... а як же там по закону? — питався Охрім.

Писар вичитав закон. Громада тільки й зрозуміла одно слово з того закону: «Сибір».

Писар став висловлювати, що громаді закон надає право зробити приговор і заслати непотрібного громадянина на Сибір.

— Коли вже що робити, то робити раз та гаразд,— додав писар.

— А вже ж ліпше зразу,— мовив Охрім,— відтяв зразу, і квит! А то воловодься з ним! На Сибір його.

— І моя така думка,— промовив Передерій,— але воля громади.

— На Сибір! — гукнуло кілька голосів.

— Тривайте, люди добрі! — озвався Наумів приятель Василь Коряк.— Сибір нігде не дінеться, не провалиться. Треба по-божому. За що Олешка на Сибір? Ні душогубства, ні розбишацтва, ні крадіжки за ним нема.

— Се правда,— озвався дід Семен,— сього гріх на нього сказати.

— Єсть за ним ще гірше: царське начальство нехтує,— мовив писар.

— На Сибір! На Сибір його!

— Не треба, не треба!

— Шкода чоловіка...

— Кому шкода його — нехай сам за ним мандрує,— мовив писар.

— Та за що ж?

— За що? Не чув хіба? Проти царського начальства йде! Він гірш душогуба! — твердив Передерій.

— На Сибір! На Сибір його!

— Пишіть приговор, усі руки дамо, щоб його на Сибір.

— Ні, брехня, не всі! Я гріха на свою душу не візьму, руки не дам.

— І я не дам!

— І я не дам!

— Еге! Так се значить, і ви однієї з Олешком думки! — промовив писар.— А ну, виходь набік, хто руки не

дасть! Побачимо, хто там проти царських законів, значить і проти самого царя...

Остання писарева грізьба уцілила в свою мету; ніхто не відважився вийти набік. Одначе змагання довго ще стояло. Нарешті громада розійшлася, сказавши, щоб писар написав громадський присуд, аби запротористи Наума на Сибір.

XIV

На такий присуд громади Олешко ніколи не сподівався; почувши про нього, він спершу не йняв віри. «Що ж я такого вчинив, за що б мене в Сибір? — питався він сам у себе.— Яка за мною провинність? Що я кому заподіяв лихого? Хіба що пильнував про громадське добро? Хіба що сперечався з Сластьоном? Заступався за людей, не давав кривдити та не згодився продати попові свій предківський ланок? Так оце така правда на світі, а ще кажуть: правда є!.. І той самий Гречаний напучує: «Живи по правді». От тобі й правда! А може, я й не по правді жив!»

Олешко починав сповідатися перед власним сумлінням: нишпорив у себе в душі, силкувався знайти там щось таке, що б вимагало на нього такої нелюдської кари. Не знаходив нічого. «Та що ж діяти? Чи вже ж отак живцем і пропасти, віддати себе кровопивцям на поталу та й мандрувати на Сибір?! Мабуть же, можна поборюкатися ще? Мабуть, і для них закон є? Повинен бути...»

Олешко йшов на пораду до Ілії. Коломійця глибоко вразила звістка про Наумову пригоду. «Треба запомогти людині, треба вжити усіх засобів і скасувати сей нелюдський присуд,— думав собі Коломієць і не тямив, з якого боку зайти. Почну з попа,— думав він,— піп приятелює і з старшиною, і з писарем, а писар тут усім орудує».

Ілія вдався до Гречаного заступником за Наума.

— Я в такі справи не втручаюся,— відповів отець Кузьма Коломійцеві,— як собі знає громада, а моя хата скраю. І мені по християнству шкода Олешка, велика шкода; та що ж я вдію! Коли б то було знаття та ще заздалегідь, то можна б декому й мовити, а тепер вже приговор...

— Та приговор ще не написаний, а хоч би й написаний був, то громада має право сама його скасувати, наче його й не було,— мовив Ілія.

— Про се не скажу, не тямлю, се річ правнича, а не духовна... Як собі громада хоче; її сила, її й воля, нам, духовним, не можна в такі справи вмішуватися... Та й вам не радив би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже, як бог дасть, так і йде воно, а я молитимуся за Наума.

— На бога надійся, кажуть люди, та й сам не плошай,— мовив Ілія,— що бог, то бог, а що люди, то люди. Треба, панотче, запомогти Олешкові... Запоможіть.

— Чим же я запоможу? — питався Гречаний, зложивши навхрест руки і дивлячись ласкавим, привітним поглядом на Ілію.

— Ви сказали б писареві...

— Не послухає; се вам самим ліпше сказати йому; вас він швидше послухає, та ще особливе, коли б ваша сестриця...

— Ні вже,— перебив Ілія,— годі сюди сестру вмішувати.

— А писар, певне, б послухався її,— напучував Ілію Гречаний.

Похнюпившись, пігнав Ілія до писаря.

— Я з дорогою душею, я радніший би,— лебезував Єлисей Савич,— та що ж я вдію! Самі тямите, що я тут нічого, п'яте колесо до воза; моє діло писарське; що громада скаже, те я напишу... А громада уся, до одного чоловіка на диби стає проти Олешка; усім він увірився; до всього він лізе, усе ганьбить, старіших людей нехтує, зневажає...

— Так за се на Сибір?

— Звісно, занадто вже; та, бачите, коли б не такий час... тепер аби що хто трохи проти начальства, зараз його і в лабет... бачте, велено стерегтись, щоб ніхто проти начальства ні слова не смів; щоб, бачите, духу непослухняності нігде й не пахло.

— Значить — погибати Наумові?..

— Як бог та начальство... їх воля... Ми пошлемо свій приговор до повітового начальства, а звідтам піде у губернію; може, там і не затвердять нашого приговору... та ще коли б зумів Олешко підмазати... Тільки — ви йому не кажіть, що се від мене чули... се для вас тільки... Я вас поважаю, і серце у мене не лихе, і бога в душі

маю. Рад запомогти, та нічим. А коли у Наума єсть чим підмазати...

— Де в нього ті гроші!

— Нема... звісно... а вже ж і без грошей не вдіє нічого; хто маже, той і їде. Не штука й на гроші розжитися, у нього єсть нивка поміж з поповою, нехай її побоку та й тее... Вже ж душа миліша ниви; а отець Кузьма добре б заплатив за неї.

Ні з чим вернувся Ілія від писаря, а Олешко, довідавшись про його розмову, мовив:

— Ні вже! Сього не буде! Піду на Сибір, а попові не поступлюсь ланком.

— Вже ж я не правник,— мовив Ілія,— а маю надію на бога, що коли не в повітовому, так в губернському місті, а відкинуть присуд громади!

Ілія сів і написав Олешкові, як сам умів, жалобу на громадський присуд.

Час ішов. В Горбанівці усі були певні, що Олешкові не втекти вже від Сибіру.

— Отак, ні за що, ні про що загине чоловік! — балакали проміж себе молодші громадяни.

— Говори ж! Чиста напасть! На Сибір, за що? Глум сказати, значить, що б не говорив Сластьон, що б не робили наші волосні урядники, а ти собі мовчи, рота проти них не роззявляй... Се ж до того йде, що скоро ніякому життя не стане.

— Прямо що так, чисто — хоч спродуйся та виходь на Кубань або на Амур...

— Далекий край...

— А вже ж далекий, та й тут же вони, отті сіпаки, заїдять наші голови.

— Тепер за них усі!.. У кого кишеня повна, тому все можна, а наш брат хоч умирай... І де та в бога правда...

— В кишені, брате, захована.

А Сластьон тим часом ще більш набирався сили. Пригода з Олешком немов важким каменем придавила усіх молодших громадян: кожен став остерігатися говорити на громаді проти Сластьона та проти старшини і писаря. Люди то були несміливі, а то наче їм заціпило.

Час ішов. В повіті затвердили громадський присуд і послали в губернію.

— Довго щось нема нічого з губернії,— говорив отець Кузьма писареві.

— Прийде! Хіба у них там тільки й діла, що про Олешка... прийде; буде по-нашому; я певний — коли в повітовому місті за нас, то і в губернії.

— Повинно б так.. Сластьон хвалився, що він і там дещо... теє...

— Хвалився і мені...

XV

Прийшла весна. Весняне тепло пригріло і горбанівців, вигнало їх на поле. Ожила рослина, ожили і люди. Орали, сіяли, сподівалися, що літо полатає ті дірки, яких набрала довга, голодна і холодна зима.

— Добра корівчина була у мене, та недогодував до весни, нічим було,— говорив один,— мусив продати... За безцінь взяв Мошко.

— А у мене яких пару назимків Сластьон забрав за те, що дав топлива та борошна. Тепер би, кому не треба, за тих назимків дав сорок рублів, а він за десять придбав... клята його душа...

— Збувся й я телиці.

— А я лошиці.

— Що лошиці! Лошиця річ наживна, а он Петро Хрущ трьох дітей збувся; ми думали — з якого недугу вони повмирали, а лікар як подивився — каже: з голоду...

— Авжеж, з голоду, се я й без лікаря тямлю, бо знаю, що в Хруща з самої м'ясниці не стало хліба, цілий піст сиділа сім'я над самою картоплею; і то ще добре, що піп зглянувся та на відробіток дав.

— Спасенна душа наш отець Кузьма: мені зарадив чотири мірки картоплі, щоб літом поставив йому за те чотирьох женців... Воно б і нічого, хоч трохи й сутяжно, та недобре те, що як перебрала молодиця ту картоплю, так половина одійшла гнилої... «Не моя вина,— каже отець Кузьма,— я її не гноїв, сама погнила».

— Авжеж, сама...

— Еге! Сама, а ти за гнилу картоплю постачай йому женців, та ще й мовчи.

— А вже ж мовчи, а то буде те, що з Олешком...

— Пропаде Олешко, занівечать чоловіка.

— Вже його й так занівечили, став він на себе не похожий, сновидає немов непритаманний...

— Сновидатимеш, коли знатимеш, що не сьогодні-завтра тебе в путо та й поженуть з душогубами та злодіями.

— Великий гріх взяла наша громада на душу...

— І нащо ми пристали на той присуд? Шкода!

— Говори ж, коли ж страшно її не пристати. Що, коли б не пристали, де б тепер ми добули на насіння ячменю й гречки, як не в Сластьона, хто б нам дав випасів, якби не він?

— Звісно, ніхто б, бо він побрав в оренду і панські, і казенні землі; його сила: не схоче — й не дасть... Де тоді пастимеш скотину... хіба на току?

— Так воно так, та й за Олешка гріх...

— Бог простить, отець Кузьма відмолить нас... сам він радив...

Одначе ж не сталося так, як сподівалися горбанівці. Одного дня писар, вернувшись з міста, прийшов до Ілії; по виду було знати, що Єлисей Савич вдає з себе великого чоловіка, а то — на думці у нього якась хмара.

— Добру новину привіз я з міста,— мовив до Ілії.

— Кажіть.

— Олешко виграв справу.

— Як?

— В губернії не затвердили нашого присуду, сказали: ні за що. Се таки правда, що ні за що було; я й тоді казав, та мене не послухали.

— Знає про се Олешко?

— Зараз я звістив його; дивна річ — і не зрадів чоловік, та ще якось скоса, вороже подивився на мене. Наче я в чому винен був — моє діло писарське... Отець Кузьма та Сластьон мутили проти нього.

XVI

Коли чиї найбільш пішли тепер прахом мрії і надії, так іменно попові: ланок — немов той вазон, винирнув у нього з-під рук. А був він так близько! Тільки Олешка на Сибір — і козарський ланок у Кузьминих руках. Отже, ота губернія вирвала у Кузьми з рук ланок. «Та ще тепер і Олешко,— думав собі Гречаний,— набереться смілості, ще більш глумитиметься з людей». У голові Гречаного повстали роєм нові думки.

— Се все так накуйовдив Коломієць,— говорив він Передерієві,— він поглумився з нас; у нього там в

губернії якась рука є, він вступився за Наума. А чи тямиш ти з якої речі?

— Одним миром мазані,— відповів Передерій.

— Усі ми одним миром мазані, та не всі ж такі баламути. Я тобі давно кажу: треба стерегтися того духу...

— Та й стережемося.

— Не бачу сього я: як се «стережемося», коли Коломієць пускає між людей той дух.

— Може, й так.

— Не «може», а певне, що так. Раджу тобі пильнувати ліпше та прислухатись, просочити, чому напучує Коломієць людей? Чого у нього цілу зиму збиралися парубки в школі по вечорах?

— Не самі парубки, ходили й жонаті, навіть і я раз заходив; книжки він читав, а люди слухали.

— Еге, книжки, а які книжки?

— Про те не скажу! При мені щось про жука читав, та я гаразд не розібрав, що він там про нього твердив... а більш не знаю що.

— А я знаю...

Небавом отець Кузьма поїхав до повітового міста; якась там у нього справа була і до благочинного, і до ісправника, і до інспектора народних шкіл.

А тижнів за два приїхав у Горбанівку ісправник, розпитувати, нащо Коломієць збирав у школу зрослих людей і про що розмовляв з ними?

Саме на трійцю прийшов до Коломійця приказ переноситися в інше село.

«Що воно за морока оце,— думав собі Коломієць,— за що земці не злюбили мене? За що другий вже рік турають мене з села в село?»

Так би ніхто й не тямив причини, коли б попадя не проговорилася Насті та не натякнула, що не слід Ілії вступатися за Олешка.

— Так се нам за те? — спиталася Настя.

— Авжеж, за те; се я запевне відаю від самого інспектора.

Небавом, як скінчився в школі іспит, Коломійці рушили з Горбанівки. Олешко, провівши їх, вернувся до корчми.

— Давай, Мошку, чвертку! — мовив Наум і, взявши повну шклянку горілки, проковтнув її одним заходом.

— Ну, Мошку! — мовив Наум.— Не забув про нашу умову?

У Мошка аж очі заблищали.

— До покрови ще далеко,— відповів жид.

— Не твоє діло; не ти змилив слово — я. Купуй тепер і ланок, і грунт, і хату!

Мошко не зразу поняв віри; йому здавалося, чи не привиджується йому Олешків голос.

— Ви шуткома? — спитався він у Наума.

— Не до того мені, щоб шуткувати! Кажу — купуй!

З'єдналися... Олешківська земля була предківська, козача, і по закону йому не можна було її прямо продати нікому — опріч козакові. Але на се є об'їздки... Мошко взяв з Наума не купчу, а векселі. Олешкові землі пішли на ліцитацію. Купив її Мошко за свої векселі...

XVII

З того самого дня, як Олешко, взявши з Мошка гроші, невідомо куди зник з Горбанівки, минуло більш року. Козарський ланок оперся в руках Гречаного. Там, де була Наумова хата, виросла добра Мошкова корчма. Про Олешка якось забули в Горбанівці; ніхто не відав, де він дівся; не було про нього ні слуху, ні вісті. Хіба коли-не-коли на громаді, як вже начне Сластьон вельми цупко тягти з громади, то дехто з молодших стиха промовить: «Нема Олешка! Що б то він заспівав, коли б, було, отаке почув».

Не було в Горбанівці ні сварки на громаді, ні лайки! Тихо і спокійно жили люди, спекавшися баламута Олешка...

На Кузьму-Дем'яна Гречаний щороку справляв свої іменини. Тут вже на обіді у нього благочинний, і ісправник, і становий, і інше таке «начальство».

Торік на Кузьму-Дем'яна день винявся гарний, хоч і холодний, мороз був, зате ясний. Сонечко підбилося вже геть високо і так привітно дивилося на Горбанівку, наче ніжна мати на своїх коханих діток. Задзвонили до служби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити, і кілька вже років горбанівці святкують сей день, наче яке урочисте свято.

Люди зібралися до церкви. Правив благочинний з отцем Кузьмою. Тільки що почали «Иже херувими», як на дзвониці ударено на гвалт.

— Пожежа! Пожежа! — загомоніли люди і раптом кинулися з церкви.

У попа на дворі горіла комора. Полом'ення шугало через двір прямо на будинок.

— Рятуйте, рятуйте! — голосила несамовито попадя.— Біжіть, хто в бога вірує, до отця Кузьми, нехай швидше ключі несе, у нього ключі від усіх комор, скринь і комодів!

А в церкві, опріч благочинного та Гречаного, не зісталося нікогісінько, бо навіть і диякон, і дяк лишили службу божу і побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти з церкви, доки не скінчать служби. Вони й не правили, а тільки якось нервово шепотіли слова.

— Панотче! Давайте ключі швидше, у вас горить! — промовив до Кузьми титар, вбігши у вівтар.— Комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіді, титар дістав ключі з кишені попової ряси, що висіла на кілочку у паламарні, і прожогом побіг з церкви.

Отець Кузьма й нестямився, затрусився і снопом гепнувся на долівку.

На попівському дворі страшенно гоготіло полум'я. Огонь з комори перекинуло на стіг сіна. Чорний густий дим закрив сонце. Попадя здіймала до бога руки і невимовно голосила, аж квилила; люди кричали; коні в стайнях ржали; воли, корови, назимки ревіли, немов скажені. Люди, немов та комашня, снували то в будинок, то з будинку, виносячи усе, що попадало на очі. Криша на коморі впала на стелю і разом з нею провалилася в комору.

— Ха-ха-ха! — реготався хтось у клуні і плескав в долоні. Аж ось ворота в клуні відчинилися, на порозі стояв Олешко...

— Олешко! Олешко! Наум! Звідкіля ти взявся? — дивувалися люди і на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав! Дурні! Ха-ха-ха!

Олешко реготався несамовито і плескав в долоні.

— Добре горить! Важно горить! Ха-ха-ха! Є де руки погріти! Ха-ха-ха! Є де люльку запалити! А що, добре? Чи й мій ланок тут згорить? Ха-ха-ха! А Настя де? Де Настя? Отам? Там?..

Олешко вказав на стіг сіна, що вже палав навкруги; розігнався що сили було — і плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертве, обгоріле Олешкове тіло.

17—29.IV. 1885

ПОПОВІ ГРУШІ

Розповіла стара дячиха

Ні, ні! Ви собі кажіть, що хочете, а я й слухати не хочу!.. А вже й мала дитина тямить, що воно не к добру йде! Хіба коли таке водилося, як тепер? Ось гляньте: таке воно, що й від землі на п'ядь його не видно, а й воно спинається, щоб поверх старих голов ходити!.. Бога люди забули; злодійство розвелося велике; дітвора — й та краде; ніде нічого не вдержиш; прямо хоч в зубах усе носи! Від злодійства недалеко й до душогубства: аби раз знялася рука на чуже, аби вона одважилася розв'язати у чужому мішку зав'язку, здійметься вона й до замка в церкві, й до ножа на шляху, й до сокири... Авжеж так!..

От і в нашому селі,— хвалити бога мені на сьомий десяток береться, а зроду-віку такого не водилося... Не без того, що вряди-годи, було, почуєш, де-не-де прокинеться крадіжка, то вже й знаєш, що то якийсь захожий кацап-щетинник погрів руки; а щоб свій хто... ні, ні, ні во вік! А тепер, кажу ж вам, діти пустилися красти! Воно й не диво! Попа не слухають, а більше кому ж напучувати на добру стежку... Еге! Ще які напасні: само прокрадеться та й другому наробить шелесту та клопоту на повен міх. Оце на тім тижні Шпаків Іванець прокрався, попову грушу потрусив: він потрусив, поїв ті груші, а люди мусили видихати їх... Воно не легко чужу глину класти на свою спину, особливо мені: я людина стара, ні в що не втручаюся; знаю свою господу, да молитву царю небесному... Отже, хто кислиці поїв, а на кого оскома напала...

Зроду-віку ні в якому суді нога моя не була; знала я попа та благочинного і годі; а воно — отой Іванець — накоїло такого, що мене на старості літ потягли до слідчого... Звісно — не їла душа часнику, не буде й чути, а все ж ніяково... На мене ніхто нічого лихого й на оттілечки, на кінчик нігтика не покаже, цілий вік живу

по-божому, по закону, хоч зараз вмерти — душа моя чиста, зараз готова на суд божий. Не без того, щоб в чому не прогрішила, без сього не можна; на те ж в болоті оті з ріжками і кубло собі звили, щоб людей на гріх підводити... А щоб сказати — якого такого великого гріха, так нема за мною... На що вже наш отець Максим — і господи, який строгий, а хоч би тобі раз за що мене пригострунив!.. Не було сього ніколи... Таку вже вдачу мені бог наділив: на собі усе перенесу, а людям лиха не вдію...

Десять літ попує у нас отець Максим; люди на нього... ігі, ще як ремствують: невживчивий, кажуть про нього, а я хоч би тобі один разочок посварилася з ним; коли що — лучче змовчу... Я добре тямлю, що «скверная не в уста, а з уст...» Мені яке діло до других, я себе знаю! А щоб додивлятися до чужих підошов — ні!.. А коли навмисне і помічу, що в отця Максима коломазь до підошви прилипла — я собі байдуже!.. Для мене він чоловік добрий; двічі займав на свому просі мою перістую теличку і нічого за те не взяв; обидва рази так випустив. Бог йому сторицею за те воздасть. Нехай би була до кого іншого вскочила... Ой, ой, ще як би приплатилася!.. А отець Максим вдови не обідив...

Отже, люди чого не верзуть про нього... Таки ніде правди діти — люди в нашому селі забісовані, взяли та й не злюбили отця Максима... А защо? «Він, кажуть, не обливає, а погружає, не по-нашому хрестить...» Чудно мені, дивно мені! Що ж! Хіба тут його вина — коли він родом з тих сторін, де погружають. Його до нас прислано десь здалека на покуту. Не скажу за що, може, й не на покуту, а люди вже сплели. Він десь з-під Рильського, чи що... Вимова в нього не наша; аби розвів уста, зараз знати, що в постолах ходив!.. Чи розмовляє, чи читає — якось не по-нашому, з протягом, з притиском; людям воно і вражає, а я призвичаїлася, то й байдуже...

«Неохайний», кажуть про нього; се що правда, то правда; не всім же бути такими чистюками, як перед ним був у нас, царство йому небесне, отець Петро! То на всю губу чистюк був... Плещуть знов про отця Максима: «Грошолюб він...» За вінчання, кажуть, не бере, а дере... Може, а може, й ні; сама я не вінчалася у нього, то й не докажу; а знаю, що, як преставився мій небіжчик Кіндрат, так я отцю Максимові три рублі за

похорон дала, да десять на сороковуст, та полотна паніматці на три сорочки віднесла. Що ж! За чоловікову душу не жаль... Та з чого ж би жив і отець Максим? Дурні люди не тямлять сього — і плещуть: «Суворий, невживчивий», а як розжиріють, та се все неправда; він тільки полякати любить, се правда. Так що ж! Інший піп — зараз би покуту яку або де нишком-тишком в захистку за чуприну, а в отця Максима цього нема; він тільки полякає чи пеклом, чи прокльоном... Люди не ймуться, та за се й ремствують, і немов наперекір йому роблять... Спасибі йому, що страху наводить!.. Що б і було без страху? Де страх, там і бог... Тепер і страх є, а злодійство більшає, до чого б же воно дійшло, коли б отець Максим не лякав? Просто усі б злодіями поробилися...

Авжеж! Не слухають люди просьбою, треба щоб слухали грозьбою... Може, котре й покається хоч зі страху, а не покається — бог його покарає й на цьому світі, й на тому... Оце ж так з Іванцем сталося; не послухав, не спокутував свого гріха, от йому жаба й молока дала... Ось ви послухайте, яке воно завзяте вдалося — отой Іванець, і чого воно накоїло.

На тім тижні в понеділок встала я до череди рано-прерано, ще сонечко святе не сходило; подоїла коровчину, молочко те процідила, поставила в коморі в бодню; вийшла до воріт, дивлюсь, та думаю: що б мені робити? Стою, на пліт схилившись; чую, десь вози риплять, копи везуть. Чиї це, думаю, такі ранні? Дивлюся, аж то Шпакові діти жито везуть. Одарка на возі лежить, а Іванець біля возів іде... Еге!..

А з попового садка груші перевисли через загату на дорогу; та такі великі, жовті та краснобокі, аж блищать; так би очима їх їла.

— Дивись, Іване,— озвалася Одарка з воза,— які у попа груші, як золото!

— Та ще ж і рясно як! І листу не видно, самі грущі,— мовив Іванець.

— Мабуть, смачні,— каже Одарка,— хоч би одну покуштувати, щоб знати, який в них смак.

Іванець пустив воли, а сам як скочить на загату. Я бачу та мовчу: як трусне він за гілля, так груші і посипалися, може з десяток чи не було. Іванець за пазуху їх, та до воза...

Тут вже я не змовчала, зло мене взяло! Як таки так думаю: такого господаря хлопець, такого батька син, таке не скажу вже, молоко на губах не обсохло, а воно вже краде, ні стиду ні сорому йому нема! Закипіло в мене на серці, не втерпіла і кажу до нього:

— А що, Іванчику, смачні груші?

Я ж гадала собі, що воно засоромиться, злякається, впаде в ноги та благатиме, щоб я мовчала, а воно, неприкаяне наче, підходить до мене, дає і мені дві груші: нате, каже, покуштуйте, то й тямитимете, який в них смак! І поїхав собі. Взяла я ті груші, дивлюся на них: самі в рот просяться, та шкода, нічим їсти, зубів у мене бігма; а губами, скільки хоч дави — не втнеш. Сховала я їх, доки встала моя Оленка.

Даю їй. Ось на, кажу, покуштуй!

— Се попові? — питається Оленка.

— Еге, не чиї ж!

— Е, коли попові, то смачні...

— Хіба ти куштувала?

— Учора не втерпіла; злізла на загату, та дві зірвала.

Їсть Оленка, смакує та прихвалює. Такі, каже, наче патока: солодкі та розсипчасті; самі в роті так і тануть, і жувати не треба.

Лизнула і я: справді, на пречудо смачні...

Під вечір сиджу на дворі під хатою — чую: шелестить; трусять у попа ту саму грушу; насипалося доволі їх і на цей бік; отець Максим переліз через загату, збирає їх в сакви.

— Добрий вечір вам! — озвалася я до нього.

— Дай боже! — привітав і він.

— Трусите?

— Еге.

— Пора?

— Пора.

— Добре робите, а то обнесуть з листям.

— Хіба?

— От і сьогодні,— кажу,— Шпаків Іванець...— Та й розповіла йому, ще й жалкую що такого дуки, такого поважного батька дитина, та така вдалася шкідлива. На тому й годі.

А в середу зовуть мене до волості. Що там таке? Ніяк не вгадаю, нащо мене кличуть, нащо я їм здалася? Прихожу, аж там вже отець Максим і Іванець з батьком.

Тоді я зараз догадалася, що це Іванцеві треба видихати попові груші.

— Бачили, дячихо? — питаються у мене.

— Вже,— кажу,— гріха на душу не прийму, не потаюся; що бачила, то бачила.

Іванець і сам не таївся; тільки змагається, що він сім груш струсив, а отець Максим доводить, що не сім, а повну пазуху. Питаються у мене: скільки? Хіба я лічила їх?

Наче воно не все одно — чи сім, чи сім сотень! Все однаковісінько! Гріх, крадіж, чужого не руш...

Отець Максим показав своє добре серце:

— Я,— каже,— не за шкоду, а за гріх... Треба хлопця відучити, щоб не крав; а то що з нього буде, як воно в літа прийде, з огню рватиме! Мені плати не треба, а нехай його поучать березовою кашкою; нехай йому прочуханку дадуть прилюдно, а я за нього в церкві молитимуся цілий рік, щоб господь воздав йому по ділам його.

Стоїть Іванець наче крейда, очима блимає на людей, та труситься, наче його пропасниця б'є...

На тому б воно, певно, й скінчилося, коли б був старшина прикусив собі язика; а то, бачте, ні з сього ні з того.

— У нього,— каже,— батько є; нехай в хаті в себе і поучить сина, а прилюдно — шкода!

Отець Максим любенько й каже на те:

— На батька нічого сподіватися, коли досі не напутив на добро, то вже й не напутить, а різочок йому десяточків п'ять засипте, щоб смачніші груші були.

Старшина знов своє: не буде цього! Бачте, наперекір попові: не буде та й не буде.

Отець Максим і на це не розсердився; покликав до себе Іванця, погладив по голівці, та й каже:

— Коли ні громада, ні батько не дбають про тебе, не хочуть обмити твого тіла, то ти сам дбай про себе, обмий свою душу. Погадай: що тебе жде на тім світі! — І почав йому числити, скільки то чортів труситимуть його, скільки груш огнених пхатимуть у рот залізними гаками... Господи!

Розійшлись... Шпачиха з Іванцем до мене:

— Дайте раду, як попа ублагати... Похваляється, що клястиме Іванця в церкві.— І давай заводити, а Іванець за нею.

Я й кажу:

— Отець Максим хвалився, що молитиметься...

— То він при людях так: а на самоті і мені, і Іванцеві аж забожився, що клястиме.

— Гм! — кажу я.— Коли похвалявся, то й клястиме.

— За службою?

— Вже ж ніде більш, на проскомідії.

— Ох, мені лихо!.. І то б то господь його вчує?

— На те він піп... Не забули, певне, як у Прокопихи руку звело...

— Хіба то від прокльону?

— Авжеж!

Шпачиха знов до попа: дає йому на молитви п'ять рублів, а він не бере, п'ятдесят править, та ще гірше страхає хлопця пеклом, і тим, і сим, і вже чим тільки не страхав його...

Старий Шпак накинув ще п'ятку, а більше, каже,— хоч трісну, не дам.

Чого вже не робила йому жінка, як його не благала, як не голосила — як затявся, одно твердить:

— Не дам та й не дам!

А Іванець реве!.. Воно таки легкодухе таке було, полохливе, усього страхалося, уночі ні за що без світла у сіни не піде; з-під бовдура, каже було, куций виплигне, та на шию до мене...

Цілу ніченьку дитина не спала: усе їй таке ввижалося, що не при нас, не при вас, не при хаті згадувати. Цур йому!.. Да воскреснеть бог!..

Оце що зведе Іванець очима, зараз і жахається, і кричить:

— Ой мамо, мамо! Чортяки мене за ребра гаками хочуть тягти!.. Залізні груші мені в рот пхають!..

Або ввижається йому, що увесь він обріс огняними грушами... Прокинеться, верзе нісенітницю!

— Панотченьку! Простіть, не кляніть, не буду!..

Світом трохи заспокоївся, задрімав...

Батько й мати до отця Максима.

— Уважте! Спустіть наполовину, не проклинайте.

Отець Максим — за це люблю його — слова свого не міняє: що сказав, як відрізав.

Вертаються Шпаки від отця Максима, отут їм назустріч Одарка голосить:

— Лишенько! Горенько! Іванця чортяки втопили!

— Де? Як? Коли?

— Прокинувся,— каже,— та прожогом з хати, та на пастовень, та до сажавки, збіг на кладку, та в воду сторч головою, тільки круги розійшлися...

Витягли: на ряднах трусили, на бочці качали, нічого не вдіяли...

Отець Максим як почув, аж заплакав...

— Я,— каже,— його по-християнськи поховаю, хоч він і наложив на себе руки...

Тут старшина проти нього:

— Не можна! Нехай виїде лікар, да становий, да слідчий...

Приїхали... Всю громаду розпитували, і мене потягли. Я нічого не потаїла, одна я правду визнала.

Люди кажуть:

— З переполоху Шпаченко втопився.

А я одна кажу:

— Неправда! Який там переполох!.. Так вже йому на роду написано.

Звеліли поховати Іванця як слід по-християнськи...

От якого клопоту всьому селу наробив Іванець! Колн б хоч з чого, а то із-за груш — нехай би вони погнили були! А то б пішов, вклонився, попрохав — отець Максим і дав би! Так ні ж! Чортяка підвела: крадене смачніше!..

А все через те, що страху в людях мало, бога забули, злодійство скрізь розвелося...

СТЕЛЬМАХИ

В селі Половому — верстов за три до мого хутора — жили брати Венедикт та Іван Чепіги — обидва стельмахи. Тоді, коли вперше я їх спізнав, вони були люди молоді, хоча й жонаті; небагато ще вони на світі прожили, а великої собі «слави» зажили: кожен добрий чоловік цурався їх, двір їх обходили й до себе в хату не пускали. Не було у них між людьми іншого прізвища, як — злодії. Злодії — а проте ніхто їх на злодійстві не накрив і ніхто ніколи за злодійство їх не позивав.

Обидва Чепіги були понизькі зростом. Венедикт — трохи клишоногий, пригорблений, чорнявий, з густими вусами, твар біла; Іван — рижий, наче жар, лице червоне, плямувате; в обох очі осокою; обидва — злючі до людей, хитрі й на око тихше води, нижче трави.

Раз якось приходять вони до мене. Привіталися; питаю:

— Що скажете?

— Все добре,— кажуть,— за порадою до вас. Громада кривдить нас, нападає; поїдом їсть, жити нам не дає.

— За що так?

— Отак як бачите — з доброго дива; притьмом пристала: виселяйтесь з нашого села, куди хочете, а не то — на Сибір вас заженемо; от вам,— кажуть,— півроку даємо. Отаке лихо наше.

— Яка ж тому причина?

— Нема, пане, за нами причини: не злюбили нас безпричинно. Оклепали нас з вітру: ніби ми з чужого добра живемо; ви, кажуть, злодії — а нехай же доведуть, що ми в кого хоч на крихту вкрали; хто нас ловив на злодійстві? Сама чиста напасть, попущення боже... Злодії!.. Легко язиком бовкнути, а ти докажи моє злодійство!.. Наче ми не люди, і бога в животі не маємо, й не тямимо, що хто порося вкрав, в того й в ушах пищить. Ми, паночку, вікнами не ходимо, а як і всі люди — дверима.

— Ой, чи так воно?

— Бий нас сила небесна, коли не так, ми ж таки християни.

— Гаразд; та якої ж від мене поради вам треба?

— Ви людина письменна, видюща, а ми сліпці, от і скажіть нам: чи є за громадою таке право, щоб нас на Сибір?

Я відповів, як воно по закону. Чепіги повісили носи, а далі Іван питає:

— І той закон від царя?

— Авжеж!

Чепіги покрутили головами й мовчки стояли; помовчавши, просять мене заступитися за них перед громадою. Я відмовив.

— Так спишіть нам бумагу на громаду.

— До кого?

— Се вже ваше діло, до кого знаєте, хоч до самого царя, ми скрізь доступимося, а на поталу себе не дамо... Ге! На Сибір; нехай вона скисне! Ми, пане, такої думки: не по-божому не давать людині жити, де вона хоче; коли я в чому винен — суди мене, штрапуй, а не засилай мене, куди я не хочу. Отак і спишіть нам, а ми вам за те віддячимо.

Я й на се відмовив і пораяв перепрохати громаду й покаяться.

Чепіги махнули руками та й в один голос:

— Каяться нам ні в чому, а прохати — даремна річ! Як уже ми не благали, нічого не вийшло: затялася громада — як один чоловік: виселяйтесь, а ні, так на Сибір.

Довго ще Чепіги балакали, виводили себе, ганьбили громадян і все прохали «списати їм бумагу», нарешті попрощалися, запевнившись, що я їм нічого не напишу.

Минула зима. На Теплого Олексія Іван Чепіга знов прийшов до мене й каже:

— Скрізь, пане, ходили, в самій Полтаві були, нічого не здобули, тільки кишені витрусили, скрізь чули те, що й ви радили; приходиться виселятися з батьківщини... Знати, така вже лиха доля нам судилася.

— Я ж вам і тоді казав.

— А ми, дурні, не поняли віри; сподівалися, що в Полтаві діло перевернемо грошима, гроші протринькали, а здобулися — шилом патоки... Кажуть нам: «Громада ще нічого вам не заподіяла, тільки ще похваляється». Так що ж! Хіба ждати, доки заподіє!.. Ми ото думали і стали на тому: громада наша — звір лютий, а од звіра — сказано — тікай необзир: ми з братом приміркували — вибратися з села та сісти власним хутором на одшибі...

— Час добрий! Поможи вам, боже!

— Спасибі, пане! Так ми знов до вас. Під хутір ми вибрали оту нашу піщугу, що під вашим лісом... Так чи не буде од вас якої перепони?

— Не може бути: земля ваша власна, предківська, вільно вам орудувати нею по уподобі, нікого не питаючи.

— Так-то так, але ж — хто питає, той не блудить... Так благословіть, пане, на сусідство!

— Боже благослови!.. Ну, тільки прохатиму і я вас: живіть по-сусідськи, щоб нам не довелося сваритися.

— Крий боже, паночку! Не дурні ж ми, тямимо, що з добрим сусідою черствий хліб смачніший за буханець. Нехай нам і руки повсихають, коли ми з лихою думкою хоч пучкою доторкнемося до вашого добра; самі його оберігатимемо й доглядатимемо. А обживемося на новому кищлі, так вам і лісника не треба буде; нащо він? Ми ваша сторожа.

— Спасибіг на сьому слові, Іване! Пам'ятай же свою добру обіцянку.

— Моє слово не циганське! І вмру — не забуду його.

— Гаразд.

За лісника в мене коло того гаю, що був у головах Чепіжиної піщуги, служив Онисько Вертихвіст; чоловік — просто золота голова, коли б не такий внадливий до скляного бога, а то, було, як забереться до Лейби, так днів три без просипу крумсає. Мені з того шкода не геть велика, але задля Ониськової сім'ї Лейбина хата вельми шкодила: заслуженина переходила в Лейбину кишеню, і коли п'яний Онисько прийде до господи, так вже без великого бешкету не обійдеться: усі шибки у вікнах поб'є; горшки, миски, глечики — усе череп'я потрощить, часом і піч розверзе; а жінка дивиться та мовчки сльози ковтає, нарешті не втерпить і почне чоловіка ганити. Онисько — неначе того тільки й ждав!.. Підніметься така колотнеча, що сусіди мусять розборонити й зв'язати Ониська. Приведуть зв'язаного до мене, я його в комору, доки не вийде з нього хміль. Почну, було, тверезого вже усовіщувати; плаче чоловік, присягається, що не питиме, довіку й чарки в руки не візьме. Місяць, другий справді не п'є, а потім як вчистить, так ще гірше! Добре було, коли іншим разом Онисьчиха заздалегідь спостереже, що «на Ониська находить», вона, скоро Онисько до Лейби, прибіжить до мене, а я людей у шинок, вони Ониська на віз та в комору: перенудиться він день, другий, а на третій — і байдуже; хоч вал з нього вали!.. А вже що за вірний лісник був з нього, так і не сказати; лісу доглядав, наче свого ока; дерева любив, наче мати сина. Було, хто зрубає в гущавині дубка-однолітка на занозу, він і те помітить, не потаїть — прийде й скаже: «Поруб є». Тим-то я й держав Ониська, не вважаючи, що він запиває.

Скоро прочув Онисько, що Чепіги переносяться в сусіди до мого лісу — приходить до мене такий охмарений, суворий; погляду з землі не зведе. Я гадав, що поруб йому скоєно великий, і кажу:

— Мабуть, у тебе в гаю велика косовиця?

— Доки що — бог милував,— відповів він суворо,— а хто його зна, що далі буде: люди від себе злодіїв женуть геть, а ми їх закликаємо до себе в сусіди! Де се в світі видано, щоб отаких злодіяк — як Чепіженки — пустити окукоблюватися під самим лісом!.. Наче не відаєте, що вони стельмахи і живуть з краденого... Ось побачите, якого ви з ними лиха наживете: залізуть вони нам у печінки! Не вдержиться у нас в гаю ні дубина, ні березина; повикрадають на обіддя та на маточини.

Я усміхнувся собі в уса й кажу:

— Всього не викрадуть: ти ж стерегтимеш...

— Від таких чортів не встереже й сам найстарший чортячий старшина! Ні вже, пане, як собі знаєте: або я вам більше не лісник, або не буде моєї вини, коли Чепіженки стригтимуть ваш гай. Я кажу: не пускать було їх під лісом сусідити; не послухали моєї поради, самі тепер — як знаєте.

Став я доводити Ониськові, що, чи згодився б я на те, щоб Чепіги сідали хутором у мене під носом, чи ні,— їм про те байдуже, бо нема за мною права втручатися до них у справи; земля їх власна, і ніхто не може заборонити їм сісти на ній хутором. Але Онисько й слухати не хотів, своє твердив:

— Без вашої волі вони б не посміли; у них є інша земля на тім боці села,— от і нехай там таборують.

— А коли їм тут подобається?

— Бо тут зручніше красти: просто з хати полюй на спиці, і на маточини. Мудрі голови у дияволових злодіїв! Тямлять — де вибрати місце на злодійське кишло: а двох боків болото, з третього — піщуга по коліно, ні приступу до них; сидітимуть безпечно, наче у фортеці.

Минуло років зо два: Чепіженки окукобились під моїм лісом, жили собі, майстрували над колесами, мого лісу, спасибіг їм, не займали. Де вони добували собі потрібного дерева — не відаю. Онисько твердив своє: крадуть.

— А може, й купують,— кажу я.

— Коли б купували, так купували б у нас, а то їздять кудись за тридев'ять земель... Крадуть... Та біс з ними — аби наше було ціле.

Аж ось на третю зиму почалося справджуватися лишне Ониськове віщування: щотижня коли не два, так три двойники, таких, що саме на обіддя, хтось і зрубає у мене в лісі. Онисько лютує:

— Се вони — оті кляті Чепіженки! На моє вийшло, казав: не давайте селитися під лісом. Сказано: звикне собака за возом — побіжить і за саньми.

— З чого ти знаєш, що то Чепіги?
— Більш нікому.
— Ти ж не підстеріг!
Онисько аж зубами заскреготів.
— Коли б я їх підстеріг — ігі! Я б їх почастував льотками!
— А ти б навідався до них на хутір та никнув би в клуню; може б, по свіжому сліду й знайшов порубане дерево.
— Нехай їх огонь візьме! Не можна й до воріт до них підступити; завели цілу зграю такої лютої собачні, що й кишки виметає.
— Рушницю бери.
— Я й то без рушниці і не ступлю, та що вона поможе? Заким я прицілюся в одну собаку — останні мене з ніг звалять і на шматки рознесуть... Хіба б зібрати людей, старшину...
— Ні, не підстерігши — не годиться гвалтовно сором робити...
Час ішов; шкода в гаю не затихала; хоч як сочив Онисько, а не злапав злодія. Взяла мене досада, а Онисько просто озвірився.
Розпитую я у громадян: на кого вони гадають? Усі в один голос:
— Тут і гадати не треба: ніхто, як не Чепіги.
Покликав я Івана Чепігу:
— Чув, Іване, шкода у мене в лісі?..
— Чув, та ще й шкода велика! І яка оце анахтемська душа! От коли б злапать: просто — налигач на шию та на суху осику!
— А ти, Іване, про своє слово не забув?
— Щоб по-сусідськи жити? Та нехай мене бог забуде! Я перший готов з Ониським вартувати, щоб злапати того гаспидського злодія.
— Гляди, Іване, щоб часом не довелося тобі в сірка очей позичати.
— Та нехай мене зараз отут земля проковтне, коли я... Жінкою, дітьми заприсягну, що й нога моя у вашому лісі не була.
Балакаємо собі любенько, аж зирк — Онисько з двома чоловіками ведуть зв'язаного Венедикта Чепігу.
Іван еполотнів, зімлів, на ногах не встояв і, присівши, затрусився, наче в пропасниці.
Уночі хтось зрубав два граби на обіддя. Онисько, не

кажучи мені ні слова, взяв старшину, сторонніх людей та на хутір до Чепіг саме в ту годину, коли Іван був у мене. В клуні, в сіні, витрусили мої граби.
— Що скажеш тепер, Іване? — спитав я.
Іван німо дивився та трусився.
Я до Венедикта:
— Отак ти своє слово шануєш?
— Я вам, пане, ніякого слова не давав; то Іван вам присягався, а я тоді мовчав.
Іван прожогом схопився з ослона й крикнув:
— Не бреши, дияволе! Винись! Винись! — і з сим словом вхопив брата за груди й повалив на долівку до моїх ніг.
— Що ж його діяти? — кажу собі на думці.— Позивати — тільки час теряти; суд нехай і вдесятеро присудить мені за ті грабки, то що з того? Заплатити Чепігам ні з чого, а грабувати та цінувати — у мене духу не стане... Простить не можна: люди скажуть — пан дурний.
Глянув я на Ониська: очі у нього горять, наче у сіроманця, зубами скреготить.
— Простіть, пане, на цей раз, більш не будемо,— просяться Чепіги.
— Як-то можна прощати,— озвався замість мене старшина,— не можна прощать.
— А може, вони справді покаються,— кажу я.
— Не з тих вони, що каються; їх рід злодійський.
— Покаємось і закаємось, простіть,— просяться Чепіги.
Я мовчав і ладен був простити.
— Я не прощу, ми не простимо! — суворо озвався старшина.— Пан за свою шкоду як собі хоче; нехай прощає, його діло, а я за крадіжку не прощу: на те я й старшина, щоб пильнував над злодіями та не давав їм чужим добром живитися.
— Ми піввідра могорича поставимо,— мовив Іван.
— Ми злодійського могорича не п'ємо,— відповів гордовито старшина.
— Як же ви їх покараєте? — питаю старшини.
— В дві руки шелягою їх! — озвався Онисько.
— Се вже наше діло... Громадським звичаєм осудимо їх.
— Під різки?
— Може, й під шелягу; в зуби їм нічого дивитися.

— Нехай вже його,— озвався Іван, указуючи на брата,— а мене ж за що? Я не крав.

— У вас одна душа! Як ви, пане, цінуєте шкоду?

— Та я... Біг з ними, коли каються, нехай на шкоду дадуть карбованця...

— Господь з вами, пане! — перебив мене Онисько.— За такі два грабки, кому й не треба, дасть п'ять карбованців.

— Ну то вже панська воля,— мовив старшина,— а за крадіжку наше діло; ведіть, хлопці, обох їх до волості та у хурдигу, а по обідах зберемо громаду.

Чепіг повели.

Старшина дав мені слово, що ні під різки, ні під шелягу Чепіг не положать.

Другого дня ранком треба було мені в село на базар. Ледве наблизився я до базару — чую:

— По дрова! По обіддя! По грабину!

Бачу: обидва Чепіженки з скрученими назад руками, у кожного на шиї теліпається по грудях чимале поліно грабини; два десятники ведуть Чепіг на налигачах, передує їм Онисько, і всі троє, що сили є, гукають:

— По дерево! По обіддя! По грабину!

За Чепігами трохи не все село: глузування, регіт, наруга... З-поміж підлітків вискочить одно та до Чепіг, забігши спереду:

— Яка ціна на грабину? — й висолопить язика.

За ним друге:

— Де купували грабину?

А далі цілим хором: «Чепіги злодії! Чепіги злодії!»

Онисько підійшов до мене, спершу усміхнувся, а далі, глянувши на мою сувору твар, каже:

— Погляньте, який свербіж напав на Чепіг за те, що крадуть.

— Який свербіж?

— Подивіться їм за пазуху... То громада так присудила.

Я швидше до Чепіг; Онисько розгорнув пазуху у Івана; я глянув і жахнувся! Повнісінька пазуха була кропиви-джигушки; усе тіло під кропивою знялося пухирями. З очей у Чепіг котилися сльози.

— Чи ви не подуріли оце? — голосно й суворо гукнув я на десятників.

— Громада так присудила,— відповіли вони.

— Паночку, голубоньку! — благали крізь сльози Чепіженки.— Згляньтеся на нас, змилосердіться, ослобоніть нас... Кропива огнем пече!

— Так вам і треба; то не кропива, то злодійство пече,— озвався чийсь голос.

— Годі вас! Не можна так знущатися з людей,— промовив я.

— Хіба вони люди? Вони злодії!

— Зараз розв'яжіть їм руки й повикидайте кропиву,— кажу до десятників.

— Нам сього не можна, не наша воля; нам велено провести їх тричі по селу.

Я сам розв'язав Чепіженкам руки: вони, витрусивши кропиву, кинулися терти землею попечене тіло, а люди навкруги їх реготали й глумилися...

Не минуло й місяця, як Онисько злапав знов Івана Чепігу на порубі й привів до мене. Венедикт прийшов виручати брата «з напасті».

— Може, й на сей раз простите? — підсміювався Онисько.— Прощайте: ваше добро не моє, та тільки я більш не слуга вам; шукайте іншого, такого, щоб покривав злодіїв.

Почав я усовіщувати Чепіг. Вони винилися, каялися, а нарешті Іван і каже:

— А розсудіть, паночку, ще й так: Чепіги — стельмахи, їм треба дерева, а дерева у них свого нема, що ж їм діяти?

— Купити.

— Купив би село, та грошей голо... А ви з двох дубків не зубожієте.

— А сором? Гріх?

— І сором, і гріх люди без'язикі; та ще й те сказати: яке се злодійство? Нужда закон переміняє...

— Кажеш — не злодійство? А що ж воно! Ліс не твій?

— Звісно, не мій, божий... Ви його не садили, не ростили.

— А земля чия?

— Земля ваша, так ми ж землі не беремо.

— Чия земля, того й те, що в землі й на землі.

— Простіть, паночку!

Не було у мене на думці прощати, але ще менше не гадав я позивати Івана або ставити його на суд у волості; треба було самому прибрати кару. Я став на

тому, щоб на цілу ніч замкнути Івана в комору. Іван мовчав.

— І мене, коли так, замкніть з ним,— кланявся Венедикт.

— Тебе нізащо, тебе не злапали...

— Вже ж — воля ваша,— мовив Іван,— а сам я не піду; що хочте робіть зі мною, у суд, в тюрму, під хлосту, на Сибір,— а в темній коморі сам не сидітиму, а закинете силою, так повішуся.

— Він, пане, страх як боїться пацюків, і завжди в темноті ввижається йому, що пацюки цілою отарою гризуть його.

— Так не в комору його, а в льох,— озвався Онисько,— в льоху ні на чому повіситься; там ні гвіздків, ні трамків нема.

— Ні вже, сього не буде,— мовив Іван крізь стиснуті зуби; очі йому налилися кров'ю, посатаніли; з тварі його і з движків було знати, що в комору він не піде, а коли закинуть його силоміць, він скоїть щось лихе.

— Коли так,— я тебе знов на суд громадський.

Чепіженки знов у ноги мені; землю їдять, присягаються, що довіку, до суду ніже єдиної гілки у моєму лісі не зрубають.

— Добре,— кажу я,— от же вам мій суд і присуд: коли ви впродовж двох місяців нічого не вкрадете в моєму лісі — подарую вам на два стани обіддя; коли ще два місяці нічого не займете — подарую вам дерева на повних три стани коліс. Чуєте? Коли ж не додержите слова, жалкуватимете на себе.

Не скажу, що б воно вийшло з того присуду: може б, я й відкупився був від злодіїв, але сталося так, що не минуло й місяця, як я продав свій хутір і зараз же вибрався з нього геть далеко.

Минуло день крізь день цілих десять років. Я про Чепіг зовсім забув, як забув і інші прикрості від сусідселян.

Торік трапилося мені простувати через Чепіжин хутір. Се було надвечір у середу після клечаної неділі. Сонечко вже сховалося за гай, але через гущавину листви визирало жовтогаряче проміння його.

Порівнявшись з Чепіжиним хутором, я його не пізнав — так гарно він перемінився: замість трьох хатин тепер їх з десяток; скрізь добра огорожа, на всьому зна-

ти хазяйську руку й догляд; колишнього злиденного убожества й сліду нема! В дворі видко через плетінь кілька корів, та які рослі, ситі, вим'я трохи не до землі; біля двору величезний табун гусей. Під хатою на призьбі сидить сивобородий дід і лагодить улій.

— Або се не Чепіжин хутір, або Чепіги звелися і хто інший тут живе,— подумав я собі й спитав підводчика:

— Чий се хутір?

— Злодійський...

— Колись був Чепіжин.

— І тепер він їх; он же під хатою й сам Чепіга сидить; люди зовуть хутір злодійським.

Я придивився до того діда й пізнав Івана Чепігу; зараз з воза та до нього. Привітався. Іван пізнав мене і, радіючи, промовив:

— Де ви взялися, паночку? От не сподівався на вас! Зайдіть же до двору та підночуєте у нас.

До міста було ще далеко, коні підбилися, а попереду лежали піски; їхати потомленими кіньми проти ночі було незручно. Справді — лучче буде підночувати; коні спочинуть, напасуться з росою, а на зорі ми рушимо й холодком дістанемося до міста ще доки сонце не пектиме. Так і зробили.

Іван Чепіга вельми осунувся, зістарівся; твар жовта, наче воскова або шафраном вимазана.

— А де ж Венедикт? — питаю його.

Іван розпачливо махнув рукою й відповів:

— Пропав!

— Помер?

— Біг його святий знає: може, й помер, а може, ще й живий — нам невідомо. Небавом після вас, як погнали його на Сибір, так з того часу про нього ні вісті, ні слуху.

Я вже не розпитував, за що Венедикт пішов на Сибір.

— А ти, Іване, як перебуваєш? Бач, як сметаною взялася і голова, й борода, а ще ж твій вік не дуже й старий.

— Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство, життя наше поліпшало: розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі, а зимою стельмашать... Тільки й мого лиха, що здоров'я позбувся.

— Нездужав?

— Не те, щоб вельми й нездужав, а правду сказати — на злодійство пішло моє здоров'я; на тому клятому

злодійстві змарнував свої сили. Не по-божому жили ми колись, чужим живилися, ото воно нам випадком і випало!

Мене кортіло довідатися подробиці життя Чепіг за останні десять років, але ніяково було розпитувати; боявся, щоб часом не розколупати в Івана старої виразки, та таки сподівався, що, може, й сам Іван — а він людина охоча до слова — розкаже. Так воно й сталося. Випивши з моїх рук чарочку рому, Іван підбадьорився й став казати мені:

— Пам'ятаєте, либонь, пане, яка була у нас з вами остання умова? Отож, як минули ті два місяці, що ви нам положили, ми пішли до того пана, що ваш хутір купив; кажемо йому: так і так, отака й така умова була у нас з старим паном. Він слухав, слухав, та як гримне на нас: «Геть! Вон звідсіля, злодії! Он у мене на стіні дубельтівка висить, так вона умовлятиметься з вами...» Пішли ми, облизня піймавши. Сидимо собі в господі, згадуємо вас і таки потроху нарікаємо, що через вас отак змарнували довгий час, нічого чужого не займали, а яка користь з того?

— Знаєш що, Венедикте! — кажу я братові.— Покиньмо красти: пан, себто ви — поздоров боже вас,— правду казав, що дешевше купить, ніж украсти.

Венедикт розсердився.

— Кидай,— каже,— коли охоту маєш, нехай би тебе об землю кинуло!.. Кидай, а що їстимеш? Без краденого і жінки, і діти з голоду попухнуть...

Подумав я — наче й правду Венедикт каже: з чого справді житимемо? Заробить ніде; землі у нас — самі знаєте — і на одну сім'ю нам омаль, а батько, немов навмисне, на лихо нам, навчив нас стельмахувати. Коли б яке інше у нас ремесло, а то — роби колеса, а з чого робить? Не укравши — ні з чого... А на крадіжку на ту,— кажу вам, як перед богом,— часу йшло у нас більш, ніж на саму роботу. Оце поїдемо було полювати на обіддя, чи на спиці, чи на маточини, беремо з собою й двох синів, підлітків, щоб чатували, заким ми пиляємо деревину. Отак і зведемо учотирьох день і ніч; а трапиться де поблизу поживитися — часу на крадіжку хоч і менше піде, зате кілька день треба переховувати крадене: зразу в роботу не можна його пускати, боязко, щоб не набіг трус. Як став ото я собі рахувати та міркувати — бачу: ні, правда не за Венедиктом, і дійшов

своєю головою до того, що й ви радили: дешевше, мовляв, купити, ніж украсти... На лихо, й ціни на колеса упали; зробимо стан, продамо баришникові — тільки на хліб; а тут і хліб дорогий став; з'їжа у нас велика: що заробимо — те проїмо, ніяк не зіб'ємось на заводини. Бідкалися ми тяжко. Тим часом новий пан оцей колишній ваш гайок продав попові. «Ну,— думали ми,— з попом може швидше уладнаємось». Пішли до попа, просимо у нього лісу на віру: колеса спродамо, заплатимо. — Се не моє діло,— каже нам батюшка,— ліс не мій; я купив його синові, єднайтесь з ним, а моя хата скраю.

Ми до поповича. Молоде воно хлоп'я тоді було, чи було йому й двадцять. Просимо його:

— Згляньтесь, паночку, на наші злидні, продайте нам дерева на віру.

Не згодився. На віру, каже, нікому нема у мене, тим паче таким злодіям, як ви.

Тяжко нам, а тут як прип'яли нас навесні за подушне!.. Просто — хоч умирай! Знаємо, що платити треба, а платила ніде взяти... Останню конячку продали, так тоді самим хіба торби на плечі та в Київ, у Лавру... Що ж його діяти?.. Не зоплатимось — старшина коня забере та під молоток і продасть... Отак журимось — аж ось прийшла чутка, що Онисько з перепою занедужав.

— Се на наше щастя,— каже Венедикт,— сю ніч до поповича по обіддя.

Прийшла ніч темна така, що хоч око виколи. От так, як перед першими півнями, ми і в лісі. Вибрали березу на маточини; добра береза, станів на три хватило б. Взялися до неї; тихесенько пилкою звалили її, обчухрали; звісно, нам цівку треба, а не гілля, порізали березу на шматки так, щоб учотирьох однести до воріт; тоді нарізали дубків на обіддя й послали хлопця додому по коня. Молодицям ми заздалегідь наказали, щоб вони причепурили в клуні в засторонку добрячу схованку: там була у нас така потайна яма, куди ми ховали дерево; яму, звісно, притрушували, щоб не було знати її. Ну, ото привезли хлопці воза й стали саме проти того місця, де зложили ми нарубане дерево. Утрьох взялися ми зносити дерево на віз, а четвертий — мій синаша Михайло — лишився біля коня. Перенесли один цурупалок — нічого, гаразд; перенесли й другий — нічого не чутно; ледве взялися за останній — аж тут де не взявся Онисько з поповичем і з наймитом. Венедикт з сином,

скоро уздріли їх, березину геть на землю, а самі навтікача, тільки підошвами крешуть, а я затремтів, свою колоду упустив; вона мені як дасть по ногах — я й присів... Попович з наймитом до мене, а Онисько за Венедиктом; може б, і догнав був, але, плигаючи через рів, спіткнувся та головою в рів — добре забився! Підвівся і вже не гнався за Венедиктом, вернувся до мене й каже:

— Ну, що нам з тобою робить?

Я мовчу та трушуся, а попович до Ониська:

— Розпряжи спершу коня та припни на приколень, нехай пасеться, а ти — до наймита,— знайди шматок лати завдовжки в косову сажінь та принеси сюди.

Чую я оце й жах мене бере: се вони коло моєї смерті заходжуються; почав я молитися богові.

Приніс наймит лату.

— Бери,— каже до нього попович,— лату, сокиру й віжки, а ти, Онисько, злодія та йдіть за мною.

Я йду, мовчки молюся, аж сорочка на мені труситься; думаю: або повісять, або зацуркують мене! Господи! Хоч би було попрощатися з жінкою та з дітьми.

Привели мене до болота.

«Еге! — думаю,— утоплять мене».

— Ну, злодію,— озвався до мене попович,— роздягайся.

Я йому в ноги, прошу в нього милосердія, а він регочеться й каже:

— Не бійся, дурню, ми не будемо тебе топити, кому охота за тебе йти на Сибір... Роздягайся.

Роздягли мене, як мати народила.

— Лягай тепер на землю — постіль м'яка!

Я знов йому в ноги, а він мені закаблуком в груди; я повалився.

Простягли вони мене, підложили під поперек мені оту латину, розп'яли мої руки й поприв'язували до неї, а ноги скрутили налигачем; не можна мені ні перевернутися, ні поворухнутися.

— Давай тепер лози! — каже попович.

Примчав Онисько добру горстку лози.

Перевернули мене спиною догори... Попович і каже до Ониська та до наймита, даючи їм лозу:

— Тепер, хлопці, по-московськи — в дві руки, та не хватайтеся, повагом, слухайте моєї команди.

Як взялися мене полосувати!.. Мати божа! Спершу я

кричав, що сили було, а потім і духу рішився, і не скажу, чи довго вони мене катували.

Пішли собі, а мене так, зв'язаного, й покинули біля болота. Отоді-то почалися мені суще пекельні муки. Гаспидська мошка та комарі, почувши людську кров, так густою хмарою і вкрили мене!.. Боже мій, батьку... Паночку-голубоньку мій, що я тоді притерпів, того й не вимовити!.. Лежу, поворухнутися мені не можна, а клята мошка та комарі так і п'ють, і п'ють мене... Ох-ох — жахливо й тепер! Не тямлю, як я доліз до болота і вліз у воду; не тямлю нічого; а вже світом отямився, коли Онисько розв'язав мене й витяг з болота. Глянув я на себе — усе тіло моє пухирем взялося. Одягся, приліз рачки до хати... Як побачили мене жінка, діти, небожата — так очам своїм не йняли віри... Почали голосити, потім положили мене в клуні, думали: вночі дійду...

Вранці привезли попа сповідати мене та запричастити.

— Що се ти, Іване? — спитав батюшка.

Я йому усе дочиста на духу розповів; ні з чим не потаївся. Він як глянув на моє тіло, так аж заплакав.

Запричастив він і каже до мене:

— Молись богові!.. А одужаєш, приходь до мене, я тобі запоможу, аби ти покинув своє погане ремесло — злодійство... Та прости, не кляни мого сина.

Я заприсягнув, що коли господь одведе од мене смерть і я видужаю, так довіку рука моя ні до чого чужого й не доторкнеться; і дітям, і внукам закажу красти.

— Нездужаю ото я,— говорив далі Іван Чепіга,— гнилою колодою валяюся по засторонку; тим часом чую — припікають Венедикта: плати! — а платити нічим. Забувся сказати вам, що попович, як ото злапав нас на порубі, так і коня нашого, й воза забрав. Ходив до нього Венедикт прохати, щоб вернув. Де там!.. І слухать не хоче; позивай, каже, мене в суд. Ну, де вже нам позиватися! Венедикт не стерпів — пустив йому півня, а сам опинився на Сибірі...

Видужав я, пішов до попа; довго він мене наставляв та поучав, потім дає мені десять карбованців і каже:

— Візьми оце, та з моєї легкої руки й щирого серця нехай тобі господь поможе розжитися, а злодійство покинь.

Що ж би ви думали? Справді у попа легка рука була! За ті десять карбованців купив я дерева та й прийнявся з хлопцями за роботу. Діло просто горить у нас! Звісно,

дерево не крадене, робимо сміло, не ховаючись, не озираючись, бо певні, що ніхто трусити нас не прийде. За тиждень утрьох п'ять станів коліс учистили; зараз їх до міста; вже до баришника не повезли, а сміло розторгувалися на базарі. Продали добре, купили хліба, солі і, знов на готівку — дерева. Та отак щонеділі: за тиждень зробимо п'ять станів, а в неділю продамо... Діло наше йде добре.

Минув рік.

Ми самі собі дивуємось та дякуємо богові за його ласку. Нема у нас ні сварки з людьми, ні лайки: нікого ми не боїмось; спокійно лягаємо, спокійно встаємо; ні голоду, ні холоду не знаємо; не бідкаємося і про одежину; усе у нас є — не багацько, а без нужди живемо; живемо не пишно, але затишно. Отак за рік і з попом поквитували, і чужої порошини не зайняли... І на душі у мене — просто літній, погожий день!..

На друге літо упала нам з неба нова божа ласка: їхав нашим хутором якийсь молодий панок; колесо візьми та й розсипся йому у возі; усі спиці повилітали, цілий день мусив він просидіти у нас на хуторі, доки ми йому нове колесо зробили; бачте у нього був не простий віз, а бричка, так просте колесо з нашого воза йому не годилося. От він слово по слові розбалакався з нами й став нам розповідати, як і де люди жувуть по слову спасителя... Добре розповідав, наче по-писаному. Як тепер я собі міркую, так ледве чи не янгол божий то був, або хто з святих... Ото як поїхав він, я почав радитися з дітьми, а потім і з усім нашим родом: а що, коли б почали ми хазяйнувати в своєму хуторі, так, як той радив: не твоє, не моє, а всіх нас; а що всіх, то й твоє, і моє? Приміром так: хата й що в хаті — те моє, а що в дворі й за двором — те гуртове. Порадилися, умовилися, спробували: добре діло йде; і скотини побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили... Горілки ніхто з нас і не лизне; сваритися і лаятися ми забули вже й як! І в селі тепер нас люди не цураються, а шанують, тільки продражнили нас «гуртовиками»; та ми на се не ображаємося! Що ж! Ми справді живемо й працюємо гуртом і, хвалити бога, навіки нам добре; коли б тільки здоров'я мені більше... Що ж! Кляті комарі випили його. Ех! Коли б не вони!.. Та вже ж не вернеш... От бачте, як ми прожили оці десять літ. Перш за все дяка попові, що зарадив мені оті десять карбованців. Що, паночку, коли б

оті гроші були у мене раніш? Що, коли б той пан, що купив ваш хутір, або той попович, дали були мені дерева на віру?.. Не зазнав би я комарів, і Венедикт не був би в Сибірі. Ох, гроші, гроші! недобрий чоловік вас видумав!

— Самі гроші, Іванс, нічого не вдіють: розум та добре серце всьому голова на світі.

— Авжеж...

1887 р.

ПІМСТА

Я вже зовсім налагодився лягти спати; вже й постіль перехрестив, як ось — сусіль у хату родич мій Василь Стодола, козак, та й не сам, а з кимсь удвох. З ким — заразу й не вгадаю, придивляюся — наче десь бачив людину, та не в познаку.

— Добрий вечір, брате, в хату.

— Ба! Василю! Здоров єси! Якою хвилею тебе принесло?

— Вже ж пак ніякою, як мишастою та крапелястою: сьогодні, як задніло, запрягли, от вони, спасибі їм, і примчали до тебе на ніч. Як же ти тут? Вибрикуєш?.. Мабуть, ні! Не ті вже наші года... А сього чоловіка пізнаєш? — спитався Василь, вказуючи на свого товариша.

— Щось не в познаку...

— А придивись.

— Та вже придивлявся... Не скажу... Хоч би побив мене, так не знаю.

— Отакий ти став забудько! Воно-то й те сказати — шість, коли не сім років, як був ти в нас; час не малий! Ой літа, літа, як вони нівечать чоловіка, та ще найпаче по великих містах! Скрут, спокою немає, колотнеча та гуркотня, наче в пеклі тому... Не люблю я городів; нема як на селі: спокійно, тихо, часом чуєш, як трава говорить. Так не пізнаєш? Гм! Та се ж Максим Косовець, колись наймитував у мене, а тепер — за сина стає.

— Чи вже оце Максим! Так перемінився?

— А ти б думав хто? Хіба й ми з тобою не перемінились? Глянь: у тебе голова — наче коліно, та й моя борошном пала, хоч я й геть молодший за тебе; ти вже

парубкував, а я ще горобців дер... Еге, так ми до тебе прихапцем... Халепи, бач, добігли, рятуй! От що...

— Що там тобі, Василю, сталося?

— Не мені! В добрий час поговорити, а в лихий помовчати, у мене ще сухі халяви, а от у нього, у Максима — взяло та по цілому і тріснуло! Рятуй, Леську, рятуй!.. Правди ніде діти і діло таке... негарне, та знов же й острог не медом пахне!.. Звісно — молодий сировець грає, але треба й на задні колеса озиратися. Взяло яропудове парубча та й наробило дівці слави на всю околицю; от тепер, кажуть, притьмом за залізну гратку! Рятуй, Леську! Кошти мої, чого не стане в гамані — полові вивезуть; хоч обидва плуги до торгу, дарма! Хоч і ниву по боку — аби хлоп'я в острозі не сиділо! Не попущу сього ні вовік!..— На сім слові Василь так торохнув кулаком об стіл, що на що вже у мене стіл нестеменний, а ліхтарі на ньому забряжчали.

— Ти,— кажу я,— Василю, не турбуйся, а розкажи все як слід від нитки до голки, тоді й побачимо, де вузлик, і поміркуємо, як його розв'язати.

— Вже як хочеш, а розв'яжи; а не можна його розв'язати, помасти смальцем — нехай миша руда перегризе... Міркуй, у тебе ж голова не цвяшком бита... Треба вирятувати оце блазня (себто Максима). Прямо блазня, тільки що з очкуром!.. Ось слухай, Леську! Я тобі все як по писаному. Ти знаєш, що ми бездітні, не було й заводу... Сумно, брате, без дітей; хоч і діти часом шпари в серце заженуть, а все ж знаєш, на кого ти робиш, не марно піде твоя праця... Буває, що й діти по вітру розвіють батьківщину... таки сумно бездітному! Ще доки була в мене сподіванка на Настю, що от-от, може, дасть біг, знайдемо дитину в горосі, то якось воно й піддавало сили, а як почала ото моя Настя квоктати, бачу я: надія моя десь за обрієм застряла!.. Журба на мене напала, а тут і сам підтоптався. Ходжу, немов в воду опущений, знаю, що з журби кожуха не справлю, а нічого не вдію: руки ні до чого не беруться... І Настя моя... бачу: видко жовтий корінь під яворо̀м... Мовчу я, та по-ковальськи сам на себе дишу... «Наймита треба,— думаю.— а то зведемось нінащо». Порадили люди оцього-таки самого — Максимця: воно ще тоді в колодочки вбивалося, безбатченко, по людях без договору ходило. Покликав я його, роздивився: нога під ним дебела, руки в мозолях, твар

трохи хирява, та, думаю, се байдуже, захарчований, вилюдніє. Питаюся у Насті:

— А як на твою думку?

— Про мене, тільки коли б не найняв часом куцого без хвоста...

— Чому так?

— Тому, що смачне не валяється, а добре не волочиться. Дивись ти: хлоп'я на п'ятнадцятому літі, а ніде на рік не стало досі...

— Буває, Насте! — кажу я.— А ти дивись, яке у нього чоло, знати, що мозком його розперло і в вічі дивиться прямо так, привітно. Се в мене добра прикмета... Візьмемо?

Взяли. Отже, не моє воно й вийшло! Глянь ти на Максима: може, не козарлюга? Може, не красюк з нього?

Я глянув. Справді: Максим — красюк: високий зростом, плечі широкі, стан хоч перещипни, голова в кучерях, чорне волосся аж вилискується, а очі так і пашуть, так тебе і пронизують, уся твар його дише розумом і енергією.

— Так ото й живе у нас Максим Косовець,— говорив далі Василь,— живе рік, живе й другий, живе й третій; бачимо ми з Настею, що дай, боже, й довіку так. Встає Максим з сонцем, лягає з місяцем; за часу у нього і оране, і посіяне, скотинка нагодована й напоєна, усе у нього в догляді, і нас, спасибі йому, слухається і шанує так, що ліпше вже й не можна.

— А що? — кажу я до Насті.— Хіба не Максим, хіба не роботяга?

— Не навроч лишень,— Настя мені на те.

— Ігі! Насте! — кажу я.— До таких уроки не пристають, його не зурочиш.

Знов на моє вийшло. Живемо ми з Максимом, наче у бога за дверима. Минуло ще два роди, усіх, значить, п'ять. На шостому взяв я та й занедужав... Не до тебе, Леську, кажучи, не в твоїй хаті згадуючи, різачка напала! Та що б ти собі, Леську, думав: як почала з полупетра та до самісінького середохрестя... Оце — день, другий і занімію, а на третій — надолужить і за ті два дні; висох я, виснажився чисто і рук не підведу. «Ні вже,— думаю собі,— не бачити мені весни, не м'яти зеленої трави; нехай же згорну руки, знаючи, хто мою Настю догодує, хто моє добро споживе». Та ото на самі заговини на великий піст і кажу до Насті:

— Жінко! Дружино моя вірна! Чую я, що смерть у мене за плечима!..

— На все,— каже Настя,— воля божа, але доки душа в тілі, не кидай надій, молись, уповай... Може, господь і вчує наших молитов...

— Ні, Насте, не ходить вже нам в гай по опеньки. Та я не про се, се вже неминуче, не втечеш, а коли вмирати, то день теряти. Завтра святий понеділок, поклич до мене попа, нехай мене до сповіді приведе і святого причастя сподобить... От як. А перед тим от про що поміркуймо: на кого я, Насте, тебе покину?

— На бога та на добрих людей,— каже.

— А вже ж ніяк, та де-то ті, Насте, добрі люди? Хто твою старість догледить без мене? Кому піде наше добро? На кого ми потіли та мозолювали?

Вона очі витирає та й каже-говорить:

— На церкву святу легуй, Василю! На вічні молитви за нас, грішних.

А я їй на те:

— І то діло добре, та церква наша і без нас, хвалити бога, на всю околицю видатніша: мурована, і дзвони такі, що аж в Олишевці чутно їх!.. Упокой, господи, душі старих людей — скільки від них прийшло на нашу церкву земель? Сила!.. Та й чудовна божа мати постачає...

— Так на бідних неімущих,— радить мене Настя,— на сиріт; знаєш, сказано: що церкву вибудувати, що сироту вигодувати.

— Так, моя дружино вірная! Так і в мене така думка. Отже, у нас і сирота в хаті Максим; душа у нього заповзята, чого лучче: візьмім його за сина.

Настя не змагалася. От і став він нам за сина. Продовж йому, боже, віку; не за вічі, а в вічі скажу: такий з нього син, що й рідного не треба: серце у нього — наче віск: добре, чуле, м'яке; одна вада є: не говіркий та гордовитий трохи; ну, зате ж і не мартопляс... І те сказати — гордовитий він не з нами, а з отими багатирями, жмикрутами, вже перед ними шапки не нагне... Скоро ото я запричастився, почало мені легшати, отже, довго ще я хирів, аж до самісінького вшестя: сливе цілий рік... Видужав, матері божій подякував, у Топчіївку * сходив, у нашу церкву кивот справив, добрий кивот, богу невимовно, у Києві робили, отут-таки коло Лева * той майстер, добрий майстер, тільки що скляного бога часто одбирає. Видужав ото я. Перебралась до мене Максимова мати і гаразд; Насті велика поміч. Живемо ми собі, так ні ж! Треба було, щоб у Максима на великому нігті чирка сіла; воно-то й чирка не велика, та гною з неї багацько. З ким другим так би воно інак було, так же наскочив на такого, що немов та жаба: бачить, що коваль коня куе — вона й собі ногу дає. Та слухай, Леську, з чого воно пішло. Може, пригадуєш собі поповичеве дворище, супротилежне нашому, тільки через дорогу, а пастовень його в головах нашого городу; якраз би мені той пастовень, та не постиг: бач, пастовень той був нашого-таки козака Гречки; він і спився, а Попович і окрутив його... Ти того поповича не знаєш? І гаразд! Бодай його люди не знали! Він суще не Попович, а Гадючка; та бач, дід його був попом, а син — оцього Сергія батько — Сидір у нас за паламаря правив; так ще Сергієвого батька прозвали Поповичем, так і на нього пішло се прізвище. П'ющий його батько був і голова якась повстяна, недотепа і кадила не вмів як слід подати, коли б не такий благий був покійник, земля йому пером, отець Яків, то б йому, оцьому Сергієвому батькові, не паламарювати, а свиней пасти. Просто сказано — недотепа, та й годі! Як почне було що говорити, такого тобі наверзе, що собака з сметаною не проковтне!.. Отож з перепою він і пропав!.. Лишився у нього оцей Сергій, недолітком лишився. А добра того у нього було: грунт на півупругу та кривобока хата... Еге! А тепер такі хороми, що й мишва з них повтікала. Жмикрутством розжився... Де вже воно після батька росло — не скажу: кажуть, було десь примостилось за управителя у якоїсь панії, аж в Курській губернії, та з тією панією ото воно й жило на віру... а вона б то, бач, така була, що любила псів пасти... От воно як, Леську!.. Ми там не були й не знаємо; верзуть люди, а ми звичма за ними... Отам воно й розжилося на сяку-таку копійчину, та тоді на батьківщину. Зараз почало людям гроші в позику давати: процснти дерло гірше жидівських. Восени хліб дешевий скуповувало та навесні перепродувало, а потім і до земель добралося: у кого купить, кого обдурить, у кого за довг

---

* Село Козелецького повіту. Тут чудовна ікона св. Миколая. (*Тут і далі прим. автора*).

* Фонтан у Києві на Подолі.

забере... Набив кишеню наш попович; тоді заходився строїтися. Та було щодня до мене; звісно, сусіда. Прийде оце та говорить, говорить, і кінця йому немає; у мене б язик руба став, коли б стільки помолов, а йому байдуже... Молотить. Еге, цілий день, було, молотить, а віяти нічого, самий послід, чола ні зерна. Обстроївся, поїхав кудись там в Новозибків, побрався там і привіз сюди жінку: не вгадати, з яких вона, тільки по мові знати, що не з наших; туга у неї вимова, з притиском та розгониста, а на кінці по-гадючому сичить. Наші люди зараз те спостерегли, та й ну плескати: «Так воно й годиться, щоб сичала, на те ж він Гадючка, а вона Гадючиха»... Глумляться, значить, тільки й доброго у неї, що тілиста, наче годована, а проте ядушна така; перебіжить греблю — вже й сопе, наче ковальський міх!.. Живуть собі вони та людей кривдять. Наділив їм бог дочку — Стеху, одиничка: тільки й свічі, тільки й воску було. Дівка хоч куди! Тепер вона на сімнадцятому літі... Отуто й починається наш вузлик... Розумієш? Кажу ж тобі — дівка така, що от хоч би й на тебе, Леську! Хоч ти й підтоптаний, а побачив би її, так би й цмокнув. Правду я кажу, Максиме?

Максим замість відповіді тільки рота розкрив та показав два ряди білих-пребілих зубів, а Василь далі мовив:

— Краля намальована... Ну, стала вона ходить на вулицю, а наші хлопці — звісно, на те ж вони й хлопці — наче бджоли коло квітки, так вони коло Стехи! Так де тобі! Така принда, ні підступу до неї!.. Вона пиндючиться, а вони ще гірше липнуть... Таки не взяв її кат! Є на що дивитися, є з чого любуватися: чоло у неї і широке, і високе, та біле-пребіле, ніби з крейди виточене, а під ним брови!.. Коли б ти бачив, що то за брови! От тобі хрест святий, що других таких я ще не бачив! Густі — наче льон, чорні — наче сажа, та так півободом, буцім п'явки, і обвились коло очей. Про очі нехай вже Максим розкаже: великі, круглі, сині, наче волошки в житі, та палкі; не дивляться вони, а так іскрами і сиплють на тебе. А вже уста — калина, та й годі. Та що й казати! Уся твар у тієї Стехи така, немов свіжою росою умита, та ще й роса на ній не присохла... Коса, шия, груди! Е, та що се я! Здурів... Наче та баба: згадала, що й вона колись дівувала, та й собі в танок. А проте, Леську, хоч і вмерти, так не брешу: дівка краля, на ці-

лий наш повіт краса... Подивився б ти, як у неділю чи в свято вийде вона до церкви або на вулицю: плахта у неї червона, картаста, переходівська *, гарусом та шовками гаптована, запаски не відрізниш од неба!.. Знати, що дівка обросла розкошами. Та чом їй не розкошувати, не вбиратися! У батька всякого добра аж скрині тріщать: на одиничку нічого йому не жаль. Аби він до міста — вже без гостинця не вернеться: коли не плахту, так запаску нову привезе, коли не хустку шовкову, так оксамиту на корсетку. А вже того намиста доброго, тих гранатів — повнісінькі прискринки у Стехи. От як! Вже ж і Стеха добре тямить вагу батьківської кишені, тямить і власну вроду... Тим-то вона й принудиться, і губу копилить. Не без того, що й худоба батьківська вабить до Стехи парубків. Не скажу, що суще привабило і нашого Максима! А привабило було... От тут тобі й гак! Та тепер не моя річ; я доплив до берега, тепер твоя черга, Максиме! Бери весельце та перед Леськом ні в чому не таїсь, як на духу, по правді, по щирій усе йому виложи: як воно у вас почалося. Говори, наче на сповіді: чужих людей тут нема, а на Леськів жупан не вважай, душа у Леська проста... Наша, мужича... Говори, синку.

Максим трохи засоромився, спустив очі на долівку, далі мовив:

— Почалось воно з того, з чого і у всіх людей починається. Сподобалась вона мені, та бачу — не на мої плечі кожух; я й мовчу, не лицяюся до неї; оце радніший би і не бачити її, а як прийде вечір, почую за воротьми, як Стеха виводить «купалися сірі гуси» — і не вдержу сам себе... Вийду, стану біля наших воріт, до неї не підходжу, тільки через дорогу дивлюся на неї... Бачу, як вона бридить багатиренками, і радію, а самому боязко до неї залицятися. Та отак з весни аж до другої торішньої пречистої. А на пречисту дивлюся — сидить під воротьми Стеха, а біля неї з одного боку Галя Ковалівна і Олена Маслаківна, а з другого — Настя з Параскою Шпаківни, сестри. Чи йти, думаю собі, й мені за ворота, чи ні? Думаю, а мене туди так імпетом і пхає. Піду!.. З Параскою говоритиму, а на Стеху глядітиму. Лишень за ворота — аж тут юрба наших багатиренків,

---

* Переходівка — село Ніжинського повіту, там добрі плахти тчуть.

я й став!.. Притулився до бігуна та соняхи лузаю... Чую, Стеха до мене гукає:

— Максиме, чому до нас не йдеш? Йди до гурту!

Я мовчу, а Семен Крачок і каже:

— Йому з нами тісно,— себто про мене.

Я немов недочув, а в серці закипіло. Стеха знов:

— Іди-бо до нас, іди.

Здалося мені, що вона на глум мене кличе, і не тямлю, не розберу достотно.

Чую, знов Крачок:

— Не піде! У нього шапка нова та ще й зозуляста.

Я вже не витерпів більше, зараз туди! Став проти Параски та так глянув на Крачка, що той аж назад подався...

Стою я біля Параски, а Стеха як глянула мені прямісінько в вічі, я так немов до землі прикипів! Немов вона взяла та вийняла з мене мою душу до себе, а свою в мене вложила... Забув я і про пиху її, і про гордощі, та про все чисто забув; тільки й тямив, що я біля Стехи стою і що серце моє так листочком до неї і прилипло... Отож і почали ми женихатися. Почалася негодь, пішли дощі. Стеха не виходить. Як його, каже, в дощ! Справді — ніяково... Тож було цілісінький день і не бачимось. Мучусь я, та нічого не вдію... А на заговини в неділю йдемо з церкви, я догнав Стеху та нишком до неї:

— Вийди сьогодні хоч на часиночку.

— Добре,— каже: і таки не збрехала, вийшла.

— Стехо,— кажу я,— годі мені душу свою мордувати! Сили не маю більше терпіти... Коли ти мене вірно любиш, кажи: чи присилати старостів?..

— Се,— каже,— не в моїй волі, як батьки...

— А ти сама як?

— Я з їх волі не вийду...

— Так присилати?

— Тривай, я в матері спитаюся,— і з сим словом швидше в хату. А я прийшов та зараз і признався матері Насті. Вони мені на те і кажуть:

— Ой синку, синку, не спарувати голуба з сорокою... Коли б вона з тебе не насміялась... Знаю я їх... отаких дзиг. А проте, дай, боже, час добрий, я невістці рада, та яка з неї невістка вийде!.. Шпак сові не товариш, а з старостами пожди хоч до різдва, я трошки пильніш придивлюся та спостережу її, і тобі раду дам.

Я послухався... А в м'ясниці почав я примічати — ніби

мов Стеха від мене кирпу верне... Я тоді улучив годину та й питаюся:

— Скажи, Стехо, по правді, по щирій: любиш ти мене чи ні?

Вона знов так глянула на мене, як тоді на пречисту, та й каже:

— Наче не бачиш, що питаєш...

Я знов не той став, знов наче у мене на душі тихий-претихий весняний теплий дощик пройшов, так легко стало, та знов про старостів: чи присилати?

— Нехай,— каже,— на осінь!

Від цього слова у мене аж в очах заблищало! Та нехай, кажу, хоч ще далі, аби я був певен, що ти не чия більш, як моя. Тим часом ото батько на першому тижні вирядили мене аж на Литву.

— Дільце там у нас було, треба б було самому, та жаль було старих кісток, так я замість себе його і вирядив,— перебив Василь,— ну, ну, говори далі, говори.

— Довго ото я не був дома, вернувся тільки в чистий четвер, а на «діянії» зустрів Стеху; така вона, як і була до мене, привітна. Тим часом бачу, в церкві у нас на крилосі співає нова якась людина, по-панському убрана. Хто се? — питаю я людей. Кажуть: учитель... Бачте, без жене тут у нас на селі школу спорудили і вчителем приставили якогось Сову. Прислухаюся, співає він добре, густий такий голос у нього. І байдуже б, та на перший день великодня виходжу з наших воріт, щоб то до рубків іти на майдан, аж бачу: той вчитель чимчикує до Гадючки. І так наче мене що під серце кольнуло... Пішов я собі; усі дівчата на майдані, а Стехи нема... Знов мене вколола думка про того вчителя... Нема Стехи і на другий день, і на третій, не виходить вона і в дарну неділю... Нудь на мене напав такий, що і не сказати: ні до їжі, ні до роботи я, ні до чого... Тут би городити треба, а тут неначе в мене рук нема... Минуло ще тижнів зо два; стережу я, не встережу, щоб де саму Стеху здибати та розпитати... Нема! Та ото саме під Симона Зилота не йшов до мене сон; цілісіньку ніч просидів я на горбку біля річки... Чого-чого тільки тоді не перебувало у мене в думках, а коло серця так пече, неначе хто приском його обгорнув. Отож дивлюся — аж і сонечко ясне на небі блакитному встало, рано-прерано воно встало та так жовтогарячою барвою усю річку поперек і облило... Став я йти до господи, треба було перейти через Гадюч-

чин пастовень. Переліз я, тільки що вийшов з-за вербо-
лозу, дивлюся: попереду дівка йде. Серце моє чогось за-
тьохкало; я швидше, догнав; дивлюся: Стеха!.. Сам собі
не йму віри... Що се! Чи не манія?.. Свят, свят!..

— Стехо! Чи се ти, чи не ти? — і став проти неї, а
вона як зарегочеться, та й каже:

— Не пізнав — геть же з стежки, не бачиш хіба, яка
роса, черевики попсую...

Я й нестямився... Чую, що земля підо мною дрижить...

— Де се ти була, Стехо?! — ледве промовив я.

— А тобі яке діло? Сказано тобі: геть з стежки! Чому
заступив дорогу...

— Стехо,— кажу я вдруге, а сам чую, що увесь я обо-
млів і з місця не стенусь... Дивлюсь на неї, наче вкопа-
ний. Вона як блимне на мене, та:

— Не лупай очима, не твоя дівчина.

Сама тоді вбік, та навзаводи, а я наче окаменів.
Було б кинутись дурному за нею та тут би її на пастов-
нику — отак-от...

Максим покрутив руками, а погляд його договорив
останнє...

— Тоді б, певне, каторги не минув,— озвався Василь.

— Один тому час, тату!

Я бачив, як тяжко дише Максим, я зрозумів, що дія-
лось з ним тоді на пастівнику... Я дав йому води.

— Справді,— мовив він, беручи воду,— в горлі пере-
сохло. З тієї години Стеха для мене пропала. Тільки у
мене й думки було про те, як би помститися мені. А по-
тім того, як довідався, що вона до того вчителя прилип-
ла, то вже й не сказати, не вимовити того, що було у
мене на серці. Ех! Отож саме в клечану неділю вийшов
я до церкви, аж тут і Стеха з батьком з своїх воріт.
Я назад, до комори, вхопив ножниці ті, що овечок стри-
жемо, пхнув їх за пазуху та й пішов на вулицю. Сам
не тямлю, як і прийшла мені в голову думка отаке вчи-
нити. Довго ходив то по вулиці, то біля річки, то біля
цвинтаря. Почали виходити з церкви. Зирк я, старий
Гадючка поплентався з тим вчителем попереду, Стехи
нема з ними. Трошки перегодом і вона вийшла. У мене
аж в очах посиніло... І небо сине, і люди всі сині, і церк-
ва, і трава, і земля — усе синє. Постояв я, постояв — та
вслід за Стехою, дігнав та в один крок ока ножницями
чирк по косі. Так половина коси з стрічками і впала до-
долу... От воно і все! І кінець...

— Брешеш-бо, дитино! — озвався Василь.— Далеко
ще до кінця, се ще й середина чи буде. Та нехай вже я
за тебе докажу. Я собі з Настею нічого того не знаємо,
помаленьку йдемо до господи, аж чуємо такий гвалт, ба-
чимо таку сутанію, що і не приведи божа мати! Стеха
аж вие, голосить за косою... Ну воно не диво, се хоч на
кого! Сам посуди, Леську, така неслава на дівку. Еге!
А батьки Стешині з наймичкою та з наймитом — ні за
що, ні про що в нашій хаті вікна трощать... А народу
того, народу! Усе село зібралося... Нарешті бачимо:
і вчитель іде, і піп з попадею! Скоїлося таке, що й не
сказати! Ще добре, що Максим догадався та в верболо-
зи забіг, а то б воно без убитого не обійшлося. З людей,
правду сказати, ніхто не мішався. Стоять, слухають, див-
ляться, як Гадючки лютують, та й годі! Не без того,
що інший слово вставить, приложить глуму, але щоб хто
руками заступився — ні-ні! Хоч би одна душа!

— Ну, що ж! Що сталося, то сталося! — озвався наш
сусіда з другого боку, Мина Кавун,— ти його знаєш!
Колись тобі дишло приганяв. Так він ото й озвався:

— Вже тут не ночувати серед вулиці... Та й про обід
забули... Розходьмось, люди добрі, по господах!

— Тривайте, люди добрі,— вмішався вчитель,— так не
можна розходитися: де староста?

— Староста на печі лежить, нездужає.

— Так нехай хто другий біжить до урядника, а тим
часом треба найти Максима та зв'язати його, щоб не
втік.

Отут вже й я озвався до того вчителя.

— Ви,— кажу до нього,— паниченьку, недавно в на-
шому селі, то не знаєте, що ми за люди: ми не з тих, що
втікають, хоча знов і не з тих, що переймають. Будьте
собі безпечні, кому треба буде Максима, тому не треба
буде його шукати, сам дістанеться.

А Мина і собі додав:

— За що б то парубка в'язати? Він душогубства не
заподіяв, і не вкрав нічого, і під стріхою з головешкою
не стояв. А що погано вдіяв — стане в одвіті перед ким
треба... На те суд є!.. Бач, який швидкий!... Зараз йому
в'язати!..

Сяк да так та й укоськався наш учитель. А потроху
і всі люди порозходилися. Стихло трохи, тільки і всього,
що Стеха голосить та вікна наші зяють!.. Вже я й не
обідав, а пішов швидше у верболози; я вгадав, що

Максим ніде більше, як там. Бачу, лежить він на траві, а пропасниця так його б'є, що сердега аж підскакує. Я до нього:

— Вставай, іди до хати!

А він мовчить та очима тільки лупає. Підвів я його під плечі, привів у клуню та на засторонок на свіже сіно. Настя принесла ряденце, кожух, ми його вкрили... Насилу вже підвечір трохи очуняв... Я тоді й кажу до нього:

— А що воно з цього з усього буде, Максиме?

— Не тямлю, тату!

— Наробив шкоди, треба якось полагодити. Ось я що надумався з Настею: піду до отця Луки та з ним до Гадючки сватати Стеху, нехай отець Лука зв'яже вам руки, то очіпок усе укриє.

Мій Максим як скочить...

— Тату, швидше на шибеницю, ніж під вінець з нею... Кохав я її, любив я її, боже, як любив, а тепер вона мені така осоружна, що я й сказати не вмію...

— Отакої! — кажу я.— Так як же воно буде?

— Як бог та добрі люди скажуть, так і буде, а в парі з нею не стану.

Я й замовк; таки бачу, що хлоп'я несамовите, думаю: не слід його дратувати. Взяв шапку та до отця Луки.

— Вже,— кажу до нього,— як собі хочете, батюшко, а зведіть кінці докупи.

— Треба,— каже,— на мирову.

— Та нізачим же я й прийшов до вас. Сам я до нього не відважуся йти: ще заведеться битися; цур йому! А при вас не посміє. Так от я умисне за сим: ходім, по-можіть, нехай по-християнськи... А вже мій могорич... Я радніший би,— кажу,— щоб Максим з нею побрався, так же затявся: хоч на шибеницю, каже, а не візьму її.

— Та про се,— каже отець Лука,— годі й балакати, вона заручена за вчителя...

У мене аж на серці полегшало; значить, тепер нічого Максима неволити.

Прийшли ми з отцем Лукою: сидить Гадючка наш, наче хмара громова; взяв благословеніе у отця Луки, а на мене й не глянув. У хаті більш нікого і не видно, тільки ми втрьох. Отець Лука прямо й почав... Куди тобі! Гадючка аж плюється та сичить:

— Яка тут мирова! Тут слідство треба! Тут Сибіром пахне...

— А я йому на те, знаєш, так любенько, бо, думаю, нащо його вражати? Хіба він не батько, хіба не болить йому серце за доню? Так от думаю та й кажу:

— Сибір та далеко — нехай їй хрін, а ми, може, якось і без неї упораємось. Ось ну, Сергію, спини на час батьківське серце та розкинь розумом... Воно ліпше буде...

А отець Лука зараз йому додав щось з святої євангелії... Нічого не бере Гадючка, одно мені:

— На Сибір його! Він душогуб, він мою дочку вбив!

— Годі,— кажу я,— ось угамуйтесь трохи: буде жива, здорова ваша Стеха, вдвоє більша коса виросте...

— А сором?

— Минеться... Вже ж от ви й мені ні за що — ні про що якого сорому наробили: у мене зроду вікна не биті, а ви що вдіяли?

Так я кажу і помічаю, що Гадючка мій м'якшає, а тут і отець Лука піддає: «Блаженні миротворці...»

— Ну,— каже нарешті Гадючка,— уважаючи на бога та на отця Луку, я готов пристати ось на що: нехай Василь, себто я, виложить готовими тисячу рублів на квит, а як ні, то й ні.

Я роззявив рота тільки! Зумився, що таку силу грошей він заправив... Аж тут і вчитель у хату. Сей як почув, чого ми прийшли, зараз підняв угору уші.

— Як се можна,— каже,— за таке діло та тисячу! Коли не дві тисячі, то і балакати годі!

А бий тебе, сило нечиста, думаю собі, оцей учистив! Прямо до гапликів! Де мені постачити таку торбу грошви! Дві тисячі! Га! Чуєш, Леську! Дві тисячі! Гм! Де ж я їх запобіжу! Нехай я обидва плуги збуду, що ж! Дадуть шість сотень, нехай вісім, у мене волики добрячі!.. А останні де! Землю б то продавати?

— Ні,— кажу я,— не по мені такі гроші великі...

— Великі,— каже вчитель,— та й шкода не мала.

— Що й казати, шкода велика, та з-під очіпка не буде знати...

— То-то, що до очіпка ще далека річ!

— Тиждень,— промовив отець Лука.

— Не вгадали,— відповів він,— правда, була умова, але ж я посватав дівку з косою, а де та коса? Коса всьому краса... Нема, так от і нехай мені дадуть на дотоку дві тисячі рублів, а ні — без коси не візьму; та й хто її без коси візьме...

— Паниченьку,— кажу я,— дівка з того не переміниться — чи з косою, чи ні — все однаковісінько: житимете не з косою, а з душею. А коли вже від цієї шкоди стала шкода й Стешиній душі, так того не полагодите ні двома тисячами, ні двадцятьма... Все однаково буде.

— Однако, та не однако,— одказує він,— се такий сором, що хоч з села тікай...

— А чи з тих грошей він поменшає?

— Буде у мене в кишені дві тисячі, я школу по боку; візьму Стеху та переберемося де на великий шлях, заїзний двір заведемо...

Так і не зійшлися ні на чому. Я побіг в Ніжин до адвоката. Сей порадив не миритися. «На Сибір,— каже,— за таке не засилають, а острогу і Максим не мине, і Попович покоштує за те, що вікна побив».

А я все-таки думаю: ліпше на мирову; як ти, Леську? Та грошва велика! Не спроможуся!..

— Я, тату, піду в найми, зароблю,— озвався Максим.

— Дурна голово! Віку твого не стане! Подумай сам: дві тисячі... На одну можна пристати, а на дві — снаги, мабуть, не стане! Але й острог! Ой-ой! Тьфу! Ізбави, боже, всякого хрещеного... Коли б не той вчитель!.. Дадючка б пішов і на п'ять сотень. Ну от тобі і все... Давай тепер раду і пораду.

Як зумів, так і порадив я.

Поїхали вони, а за тиждень знов прибігає Василь.

— Чого ти знов, Василю? — питаюся.

— Подякувати тобі, на чотирі сотні пристав учитель... Зараз після Петра й вінчатиметься він з Стехою. Спасибі тобі, Леську!

1887
Переходівка, Ніжин[ського] повіту

У «ТІСНОЇ БАБИ»

На другий день водохреща, саме, значить, на Івана Хрестителя, сиджу я собі самотою на хуторі; і так мені самотньому, і сумно, і нудно, і журливо, і не сказати які! Ума не приберу, ради собі не дам, що робити! Ні до чого руки не здіймаються, наче я охляв! Хоч би вмів стріляти, то б скинув рушницю на плечі, хортів на смик та на

полювання: чи вбив би якого дурного зайця, чи ні, а нудьгу, може б, і розвіяв по снігу; так наче на те ж страшно мені і доторкнутися до рушниці. Пішов би так собі повештатись по надвір'ю, так хуга ж така курить, що й світу божого не видно... Ану, думаю собі, кликну Опанаса та з ним в юрдон. Зазирнув до пекарні, аж Опанас на припічку хропе; шкода куйовдити чоловіка, нехай спочине... Сів я собі під вікном, тарабаню пучками по шибці, а на душі густим очеретом так і встають споминки колишнього: господи, вже мій вік за водою втік, прожив я його!.. Ба! Коли б то прожив, а то проблукав по всіх усюдах і ніде не залишив сліду; хоч би тобі на макове зерно що зробив з того, що замолоду мізкував, чого сподівався? Анічогісінько!.. Тим-то журба, злигавшись з нудьгою, і напосілись тепер і гноблять мене, їздять обидві по мені верхи. Що б було мені хоч Опанаса послухатись та літ тому двадцять назад побратися з ким: досі які б у мене діти були! Онуків би тішив, а то! Нудьгу тішу-годую, журбу сповиваю, сум колишу та — бог зна — колишнії случаї в своїй душі перебираю!

Тяжко!..

Годі. Сиджу і нічогісінько не жду... Тільки тепер і мого, що сльоза за сльозою плине... Та що з того?! Не виплачеш сльозами долі-волі — се я добре тямлю, одначе не маю волі спинити сльозу, нехай плине.

Сумую, сумую... Хоч би яку людину бог приніс, розважила б. Думаю так, а згодя чую — сані на дворі рипнять, до рундучка під'їхали і стали; бачу: хтось двоє з саней злізло, іде в сіни.

«Еге,— думаю,— се попи з кропилом, от і добре, може, «словеси утвержденные» розважать, душа почує «благословение» і «воспряне».

Чую: гомонять у сінях.

— Коли б же нам отут не заблудить; я зроду вперше тут, а дверей аж троє, от ти і вгадуй, в які! Кажи, Трохиме, в які?

— Тривай з дверима, не втечуть; треба спершу обтруситься, хата не льодовня, не годиться снігу наносити! Ось ну, Петре, ти мене, а я тебе...

«Ні, се не попи,— думаю я собі,— хто ж би се?»

Прислухаюсь: голос наче і по знаку, та не вгадаю.

— Добрий вечір вам в хату! З Новим роком! З Хрестителем! Чи пізнаєте, Якове?

Глянув я:

— Ба, ба! Ще б не пізнати. Трохим Шморгун та Петро Моргун?

— Вони самі!

— Живі, здорові ваші голови! Чи вас хвищею сюди занесло, чи тихим духом прикотило?

Кажу оце, а сам думаю: «Змилувався господь наді мною, послав людей розважити мене, самотнього». І такий я радий!..

— Сідайте ж, люди добрі! Сідайте! Отут, біля грубки або хоч на лежанці, тепліше буде. Сідайте, голуб'ята! Грійтесь, певно, перемерзли.

— Таки не без того: мороз-то не геть великий, так же вітер такий гострий, так наче ножем ріже, поза шкурою проймає. Та ще й зверху наче з рукава сипле, аж коні стають; вже на що моя мишаста, хоч би й під єнерала, а й вона, бідолашна, біжить, біжить та тиць — і стане...

— Забивна путь, що й казати,— додає Петро услід Трохиму,— замети навергало такі, що інде врівень зі стріхою...

Сіли, нагрілись, балакаємо потроху, се та те...

— Виходить,— кажу я,— Трохиме, що й у вас на селі негаразд стає, не з медом?

— Який же там гаразд! Про гаразд нам вже й не сниться, хоч би спокій кублився, а то таке завелося, таке, що й не вимовити.

— Таки так,— вставляє і Петро своє слово,— і де се таке видано, де таке чувано, як у нас сталося! Син батька в острог засадив.

— Та ще за що засадив! — мовив Трохим.— Нехай би вже за душогубство, чи за крадіжку, чи за яке інше злочинство, а то суще сказати — так як я тобі господи! Глум і сором і промовити: з зажерливості, за гроші... А вже ж ті кляті гроші, якого тільки лиха вони не коять!.. Дожились! Бий його сила небесна! У батька син з рота рве! Отаке!— Трохим зціпив зуби і трохи помовчав, потім і каже: — І що б воно було, коли б на світі грошей не було?

— Певно, що, може б, злиднів не було і сліз людських поменшало б,— відповів Петро.

— Коли б моя сила та воля,— мовив Трохим,— я б зараз усі гроші, які є на світі,— геть, побоку! А натомість — міньбу: ти мені — сіль, я тобі — хліба, от як! Тоді б ніхто нікому не заздрив!

— Ні, Трохиме,— каже Петро,— як на мою думку, так

не в самих грошах уся сила: що гроші, то гроші, а що таки і людська вдача; забісовані люди стали, все йому мало свого, за щелепами своє не поміститься, а до чужого куска квапиться... А тут ще й гаспидські брехунці розплодилися.

— Еге ж! Воно й є, і брехунці додають, і ніхто, як брехунець, і нас під таку хвищу випер. Ми до тебе, Якове, від цілої громади, як до батька, дай раду і пораду: брехунець нас знеслилює, вигадав гратись у «тісної баби», та таке витворяє — хоч ляж та й плач. Першим словом повідай нам, Якове, хто вигадав брехунців? — питається у мене Трохим.

— Себто адвокатів? Вони по закону.

— Се ми й самі тямимо, що адвокатів прописано по закону, та то інша річ: адвокати — ті, що з срібними вінчиками біля серця, вони при суді, а брехунці по селах людей баламутять та обдурюють... Хіба се по закону? Я чоловік і не письменний, а міркую собі, що брехунці не по закону, нащо вони? Жили ми без них, і гаразд було. На бісового батька вони нам? У нас і без них є кому брехати: Варка Тирлиха та Маруся Рокитна як розсупонюють свої ханьки, так за день не переслухаєш їх брехень. Ти, Якове, навчи нас: чи можна нам без брехунця?

— На се людям добра воля, примусу жодного ні від кого нема,— відповів я.

— От бач, Петре, бач! Хіба не на моє виходить, а ти не йняв віри. Ну, добре! А нічого нам не буде за те, як ми свого брехунця на копильчаках та в замет за село? — питається Трохим, пильно вставивши на мене свої палкі очі.

— Себто як? Силоміць, чи що? — питаю я.

— Ні, ні! Нащо силоміць! Се б то ми й самі зуміли, не велика мудрація, а ми бажаємо по закону, по-людськи, любенько спекатись його. От ти й порадь нас.

— Гм! Се неабияка річ! — кажу я.— Та тривайте лишень, я гаразд не розберу, чого вам треба? Про якого се ви брехунця? Що він вам таке заподіяв?

— Таки ти, Трохиме,— мовив Петро,— трохи попереду возу вибіг; ти б узяв та все по порядку, щоб воно було, мов на долоні.

— А вже ж не як, я й сам так думав, а ти взяв та й перебив, ось мовчи ти, а я казатиму. Бач, Якове, ось воно як сталося: узяв вражий син та й обідрав батька,

геть-чисто обідрав, наче оббілував, тоді в острог його, та ще й каже: «Закон постановив». А стовма б тебе серед шляху поставило! Сам занівечив батька, а на закон звертає...

— Так хто ж се такий, скажи, Трохиме? — питаюсь я в нього.

— Вже ж ніхто, як отой Дмитро Пухлина.

— Не сам він, а брехунець,— знов перебив Трохима Петро.

— Вже ж не сам, та ти, Петре, будь ласкав, не перебивай, а то ми ніколи до берега не пристанемо. Ти мовчи, Петре, нехай Яків слухає, а я почну від самого краю... Жили ми, Якове, без брехунця, а бог, хто його зна за що, взяв та й наслав на наше село оту сарану, брехунця. Ми таки самі й вигодували його на свої голови! Се я про Василя Рудого... Ти його знаєш? Ні! І ліпше... Нехай його бог святий не знає. Слухай же, як ми розжилися на того Рудого. Паламарював у нас Лука Шестопал, навряд, чи зазнаєш ти його, давно його кістки тліють. Ат собі чоловічок був, нехай вже царствує: ні до чобота на закаблук, ні до черевика на рант, а проте — своє діло правив: коли треба подзвонить, свічки посвітить, потушить, кадило розідме й подасть, зривався часом і співати на криласі, так дяк йому не давав, бач, він голосом не вийшов, а наш дяк пречудесно співав! Було, як візьме горою «Иже херувими» та спустить «попеченые», так хоч би ти й не хотів, а зітхнеш і поклона вдариш. І голос же в нього був! Неначе срібний дзвін, а в Луки вже ні, не наділив його бог! Лука було й рад би, так не виходить у нього: як заскиглить — так тебе наче серпом по серцю. От зовсім наче цапеня на загаті... Хтось-то взяв та й підкинув до паламаревої хати нехрещену дитину. Лука бездітним був. Ми-то, бач, і догадувалися, чий то гріх, та... не наше діло! Яка б не була мати, а нелегко їй свою кров з-під серця та до чужого причілка. Наші баби почали, було, пащекувати, так я визвірився на них.

— Цитьте,— кажу,— вам яке діло? Дивіться за своїми приполами, а до чужого проса не квапте носа, зась!

Вони, спасибіг їм, чи злякались мене, чи так послухалися, замовкли, не цокотіли... Узяв Шестопал ту дитину, у віру ввів, Василем охрестив, думає: яке ж йому прозвище? Нехай, каже, Рудим росте. Справді, воно таке руде, наче на цибулі лушпиння. Росте те байстря — нівроку йому. Лука його дзвонити привчає, в одного дзвона навчив, псалтир йому проказав: вже воно починало ходити по покійниках читати; може б, Лука був і вивів його на яку добру путь, так же смерть не дала: зимою Лука жінку поховав, а на осені й сам переставився. А те паламарча, чи хто воно вже — бог його знає, лишилося, немов верства на шляху: без роду, без племені, без захистку, без пристанища, та ще ніде й не приписане; наче на гріх — узяв отець Харлампій та й забувся його в метрику завести. Що нам з ним чинити? Куди його привернути?.. Я до отця Харлампія:

— Візьміть хлопця!

А він мені:

— Бога бійся, чоловіче! У мене й своя з'їжа на дев'ять ротів, снаги моєї не стане, а ти ще чужого тичеш.

Я до того, до другого.

— Беріть хлопця.

Ніхто не хоче, усі цураються, усі в одно!

— У мене злидні, та воно й у метрику не заведене, ще в яку халепу вскочиш.

Морока мені. Ну, думаю, вже ж не гинути йому під тином, і в нього душа не з ремінця, треба десь приткнути його.

— Коли,— кажу,— на те пішло, нехай у мене зимує, хліба не переїсть, а навесні — ми його за підпасича до громадських свиней.

Так і вчинили. Отець Харлампій трошки змагався.

— Воно,— каже,— читати вміє, а ви його на свинопаса.

Люди на те йому і кажуть:

— Одно одному не пошкодить! Он у Буханівці громадський пастух влітку товар пасе, а взимку дітвору учить. Нехай же і в нас хоч трошки на те походитиме... Ще коли б воно хазяйська дитина була, а то нажироване... Нехай пасе.

Нехай і нехай.

Пасе Рудий перістих.

На друге літо ми його з підпасича та на пастуха, і гаразд би. Отже ні! Почали люди ремствувати.

Таке, кажуть, воно забісоване — себто Рудий — не вважає на те, чи порісна яка свиня, чи ні, а коли що не по його, так і глезне, чим попаде. Я покликав Рудого, любенько напучую його.

— Треба,— кажу,— Василю, і зі скотиною по-людськи, по-хазяйськи: воно хоч і свиня, а від бога, треба чужу худібчину шанувати.

Він вирячив на мене баньки, так зневажно щось бельк-коче, а очі йому аж світяться, наче серед ночі у вовка. Правду сказано, рижий — чоловік хижий.

Перебуло літо. Перезимувало воно, тіла набралося; то було таке миршаве, а то щоки йому як не репнуть.

Напровесні взяло воно та й згедзкалось.

— Не хочу,— каже,— свиней пасти, піду іншого хліба шукати. Давайте мені пачпорту.

— Іди,— кажемо ми,— хоч світ за очі, а пачпорту тобі у нас нема, бо ти не приписане.

Воно таке в'їдливе, сичеться:

— Чому нема? Хіба я не людина?

— Людина, та не нашого звання.

— А якого ж я звання? — гарикається воно.

— Святий тебе знає, може, й ніякого.

— Де ж мені пачпорта добути? Я хочу на Дін, у Таврію.

Ми йому як доброму раємо:

— Попитайся у благочинного, може, він дасть або вкаже, де тобі об'явитися треба. Куди тебе припишуть, там тобі і пачпорт буде.

Воно й повіялося з нашого села.

Чуємо з другого повіту: прийняв його до себе Микита Білогруд. Сей Білогруд був колись у Манастирищі за писаря, а потім головою, та щось таке пошахрував — його й скинули. Він тоді, куди діватись, взяв і записався на брехунця. Робота, бач, не важка; сказано — брехати не ціпом махати, а зиск з неї великий. Розжився на всю губу, багатирем став, земель силу силющу надбав. Не скажу, з якої речі він прийняв до себе Рудого, ще й до школи віддав.

Два роки ходило воно і вийшло таке письменне та друковане, що ну! Білогруд за якийсь там час і каже до нього:

— З тебе, небоже, такий робітник, як за шага свічка, тебе й на хліб ніхто не візьме, ні до плуга ти, ні до ціпа не призвичаєний, а от я спостеріг твою вдачу і знайшов якраз на твій копил роботу: візьмися до неї — хліб матимеш і чоловіком будеш. Я тебе законам навчу, і до всяких крючків привчу, і на адвоката виправлю.

Воно й понялося; так воно за писаря правило та шах-

райства і крючечки робило, доки позаторік Білогруд не прогнав його, та ще, кажуть, і межи плечі напхав...

Тоді воно, капосне, до нас на село та й об'явилося брехунцем: у Білогруда, значить, набралося науки брехати.

Жидова зараз з суміжних сіл обіруч до нього. Почало воно і в мирового ставати, і патенту собі виправило на брехунця. Нам про те байдуже і досі б було байдуже, коли б воно по-людськи жило та не скоїло такого лиха з Пухлиною.

— Чув, Якове, з Пухлиною, яка пригода трапилась? — спитався у мене Трохим.

— Щось не доводилося,— мовив я.

— Оце так! — сплеснув Трохим руками, дивуючись.— Де ж ти живеш? Наче не в нашому царстві, не в нашому государстві?

— Я, Трохиме, живу ченцем у мирі та душу спасаю.

— І ченцеві не гріх дбати про людей. Нічим, як людьми, і в гріх ввійдеш, людьми і душу спасеш! Слухай же знов. Пухлина Іван наш-таки козак був. От вже чоловік був! І не сказати! Нехай його душа з святими преподобиться! Ніхто проти нього нічого лихого й на мізинну пучку не покаже: добрий та тихий такий, хоч в ухо його вбгай. Ніхто зроду-віку не чув, щоб Іван Пухлина кого покривдив або про кого яке ледаче слово вимовив. А що за трудівник був! З ранку до ночі на ногах, не присідає. Потом та мозолями надбав собі і лугу, і поля, і левад, і лісів. Еге! Надбав, та не спожив. За свою добрість довелось гірш, ніж під лісою ноги простягти... От вже святу правду сказано: «Будь гірким — сплюють, будь солодким — злижуть». Не вгодиш на людей. Занівечили людину ні за понюх табаки. Та ще хто занівечив? Син! Рідна дитина.

— Не сам же син — брехунець...— перебив Петро.

— Ну-бо, Петре, вгамуйся! От не гадав, що ти такий марудний. Кажу тобі — не перебивай! А ти — буцім не до тебе: ніби й не чуєш, наче умисне! Вже ж я й сам тямлю, до чого річ веду. Будь ласкав, зашморгни язик, доки я мовитиму, а замовкну — тоді й розсупониш. У Пухлини був син, Дмитро: одно воно тільки й було; молодим і побрався Пухлина, а тільки й свічки, і воску, що Дмитро... Та й з того, у кого, кажуть, синів сім, то й доля всім, а в кого оден, та й той не ладен... Отак і в Пухлини. Віддав Іван Дмитра до школи, тут-таки до на-

шої, до Іваницької. Взялася дитина до науки, та так цупко взялася, що шпектор і напосівся на Івана: «Давай та й давай сина до повітової школи, світу навчиться, в люди вийде». Послухався Іван. Дмитро й тут береться, прямо наче навзаводи: панські діти геть задніх пасуть, а Пухлиненко на сам перед; паненята до нього листочком липнуть, таке воно — все знає. Скінчило воно і повітову школу, аж чотири роки там вчилось. «А куди ж його тепер,— думає Іван,— від ріллі воно вже одірвалося, треба йому до більшої стежки». Шпектор знов йому рає:

— Вези до губернії, нехай учиться, в нього голова неабияка...

— Коли б воно не спаніло там? — каже Іван.

— Ні, чим є, тим і буде,— батькове серце й пойняло віри.

І в губернії вчився Дмитро чотири роки. Чому воно там вчилося, якої премудрості набиралося — про те не скажу. Щожнив приїздило воно до батька: такий огрядний, та чепурний, та моторний парубіка, наче вилитий, наче намальований; тільки й шкоди, що паненям визирало, зовсім не нашим духом тхне, з людей часом кепкує, проти батька губу копилить.

Батько того не помічає, не надивиться, не нарадіє. Нам збоку видно, що Дмитрик верхи їздить на батькові, а батькові те й невдогад... Навесні Іван овдовів, а на літо приїхав Дмитрик та вже й зазимував у батька. Значить — зовсім вивчився. Старий почав був налягати, щоб воно ще йшло до науки до Києва, так де тобі?

— Не хочу, не піду, буде з мене.

І не пішло! Таке забісоване, нічого з ним батько й не вдіяв, звісно, парубіка двадцяти двох літ — на налигач не візьмеш. Справив собі з батьківської кишені рушницю, хортів, живе у батька, готове їсть, п'є, байдики б'є, вередує та полює. Коли б на мене, Якове, я б його, знаєш, як поповередував! Не подивився б я йому в зуби, чи вони у нього письменні, а першим ділом: «чті отця твого», а не кепкуй; ні — то геть з очей! Не хоче! Я б його на черезсідельник та до сохи. А Пухлина панькається з ним, потурає. Кажу ж тобі: хисткий чоловік був, земля йому пером! Куди хили, туди він і гнеться, наче той шелюг, а воно так не можна. Хилку лозину і снігир зігне.

Слухай же: злигався Дмитрик з отим брехунцем Рудим, з ранку до глухої ночі у Рудого, поїть його, кор-

мить, не дихає без нього, наче його хто пришив до Рудого. Я не витерпів, таки і кажу якось Іванові:

— Чи таки Дмитро пара Рудому? Він чесного батька син, а то безбатченко, та ще й брехунець. Стережись, Іване, щоб часом не обув Рудий Дмитра у пришви.

На моє воно й вийшло: тільки пришви на Іванів копил прийшлися.

Гуляв Дмитро, гуляв, гасав з міста та до міста, так років з два, нагасався та до батька:

— Годі мені, тату, бурлакувати, женитимусь!

— Час добрий, синку! Женися.

— Шукайте, тату, пари.

— І вже, шкода, сину! Нехай саме серце знайде пару, а на мене не вповай.

— Коли так, тату, так я вже собі знайшов.

— Кого се?

— Варку Ходотиху.

— Кожум'ячишину вдову?

— Еге, знаєте її?

— Не бачив, яка вона, а чув про неї. Хто ж се тобі пораяв?

— Василь Рудий.

— Гарний сват... Що ж, твоя воля, тільки пам'ятай, що в удови — два норови.

Та й більш нічого йому.

А сказати тобі, Якове, та Варка Ходотиха — молодиця, не взяв її кат, з себе чепурна, огрядна, чистючка така, наче вона не міщанка, а яка велика пані, бездітна і грошовита. Грошей ще від батька принесла вона повен припіл, і чоловік добру торбу лишив. Чом їй не розкошувати! А тут жіноча муха залізла в ухо! Заміж, мовляв, притьмом! Убралася в червоний очіпок. Підвернувся молодий та моторний жевжик — вона й припасувала лутку до дверей!.. Проворна баба! Трохи ніяково, що літ на десять вона переспіла Дмитрика, та йому до того байдуже! Аби гроші йому та розкоші! До грошей він — і не сказати який ласий! Старий Пухлина і остерігав-таки сина, казав йому: «Дивись, щоб жінчині гроші випадком не випали; не забувай, що з великих хором і миші вті-кають!»

Не послухався! То б то не Дмитрик був, щоб послухався батька!..

На самого Михайла і весілля призначили.

Напозичав Іван грошей на те весілля: у кого сотню, у кого й дві! Вже ж, бач, не як: щоб гучно погуляти і молодих бучно зустріти! Звісно, один тому час.

Поїхав Іван на весілля; приїздить до молодої ще зранку. Сидять, балакають; от-от би вже й до церкви рушати, а молода не починає вбиратися. Помічає Іван, що у неї наче під язиком горошина мулить; знати, що молода хоче щось говорити, та не відважиться! Він і каже до неї:

— Чи не час би, дитино, збиратися тобі.

А вона йому на те:

— Час-то час, та я маю щось вам казати.

— Кажи, дитино!

— Не тямлю і як його: язик руба стає, не відважуся, нехай Дмитро скаже,— та з сим словом — брись з хати, а той вертопрах тоді й каже-говорить:

— Хтось нам недобрий, тату, дорогу перейшов: Варка згедзкалася: «Не стану, каже,— під вінець, доки твій батько не дасть тобі уступної на всю худобу». Я вже чого їй не казав, як не усовіщував, не йметься, своє править.

— Та й годі? — питається Іван.

А воно прикинулося святим та божим.

— Мало хіба сього? — каже.

— Тільки б і лиха, синку! Се така пригода, що від неї світ в голові не замакітриться! Я хоч зараз готов; що моє, то не чиє, як твоє. Мого віку й на гони вже чи є, з собою на той світ не понесу. Зови кого там тямущого, нехай ригують уступну.

— До нотаріуса треба.

— Ходім.

Ідуть, а Дмитро й слебезує — таке воно лукаве!

— Ви, тату, тільки на землі, а грунт і левада нехай за вами.

— Про мене! Я на все згоден, як собі хочете.

— Я, тату, нічого не хочу; се все вона коїть, звісно, перед вінцем вередує, треба потурати, доки руки не зв'язані. Отака лукава душа!

Як лукавнує, а Іванові й невтямки, який куций воду каламутить... Йме він віри! А воно, бач, ніхто й наустив Варку, ніхто й пострунив її, як не Дмитрик за приводом Рудого.

Кинувся нотаріус писати: овва! Не можна, заковика, та ще й неабияка! У плані на землю перекручено: у Івана батько був Іпат, а вийшов Ігнат; треба, значить, у саму палату, аж у губернію, щоб там знов обернули Ігната в Іпата. Отаке!

Дмитро тоді в сльози:

— Пропала ж моя голова! Сорому за цілий вік не обберуся! Люди очі висміють мені, просвітку мені не буде! Стидовище таке, що хоч з мосту та в воду!

Рюмсає та голосить, а нотаріус і рає.

— Доки,— каже,— палата розв'яже нам вузлик, можна лиху зарадити, можна порятувати справу векселями.

Іван і на те здався, така вже в нього воскова вдача була — аби до духу, так і тане.

Взяли та й написали векселі від Івана на сина.

Написали і гаразд! Весілля справили як слід.

Живуть молоді на місті, розкошують, рутяться, врядигоди і до батька навідуються, а батькові у них якось мулько... Звісно — чужа хата гірше ката. А приїдуть вони до нього — він, господи, який їм радий! Примів би, душу з себе виняв та їм віддав.

Після водохреща прийшло з межової палати, що нехай на плані стоїть не Ігнат, а Іпат. Зараз уступну і спорудили. Що ж би Іванові догадатись та векселі назад забрати. Де йому! Воно й те правда: як його зневіритись в рідну дитину? Тяжко! Еге! А воно саме отут зайнялося... Сказано не кидай іскри в попелі — сама згорить і село спалить. Вийшло таке, що і в світі не чувано й не видано. Ох, ох!

Навесні перед благовіщенням гомонять у нас на селі:

— Варка показала приймакові двері!

Ось тобі й на! Думаємо: ненадовго свинота залізла до чужого болота! Пухлина вболіває за сином, сумує, Варку ганить.

— Не вміла,— каже,— моєї дитини шанувати! Та дарма! Я його до себе, може, хоче господарювати, а я собі в просо на піч.

Ще й шуткує! Не чув старий, яка гадина крадькома лізе до його господи...

На великдень — нова чутка: Дмитро сплюндрував батьківщину, попродав усі землі, а сам п'є-гуляє з офіцерами. А тоді саме гусари прийшли на постой.

Іван віри не йме.

— Нехай,— каже,— після провід поїду, сам довідаюсь.

Поки він поїхав, аж у середу по проводах чуємо; щось з дзвоником торохтить прямо до Пухлини в двір; бачу я:

судовий пристав, я туди, цікаво... Чую: щоб ти думав? Зроду-віку не вгадаєш! Привіз пристав Іванові оповістку, щоб став на суд: син і невістка позивають, чому не виплачує їм своїх векселів... Бач! От як виплили ті векселі, наче олива на воді... Вони усі були на Дмитра, а він узяв та один на жінку пережирував.

Іван і каже тоді:

— Тут щось непевне: або вони показилися, або світу преставлення не за горами вже. Які їм гроші? Коли я їх брав? Се так! Славно, батька в суд! Та за що? Які то векселі? Вони, простіть на слові,— тьфу! Вони замість уступної, уступну виправили — векселям квит!

— Се вже не моє діло,— каже пристав,— моє діло доручити вам оці оповістки, щоб на суд ставали.

— А як не стану? — питає Іван.

— Поставте за себе адвоката.

— А як і сього я не схочу?

— І так присудять...

— Платить?

— Авжеж.

— Гм! А як не схочу? Я ж на те батько?

— Про се не скажу: порадьтеся з яким адвокатом, може, він відбрешеться.

Пухлина взяв ті оповістки, заскреготав зубами та до Рудого.

А Рудий як виложив йому, що воно оті векселі і до чого вони ведуть, в Івана наче серце одірвалося.

— Буцім хто,— казав він потім мені,— узяв моє серце та в розтоплену живицю вложив.

Сидить він біля столу, а сльози йому кап-кап!.. Старі сльози, Якове, крий боже, які пекучі. Сидів, сидів, далі зненацька як демене кулаком об стіл, як гуконе не своїм гласом:

— На Сибір, на шибеницю піду, а свого не попущу! Ні! Щоб моя кров та з мене знущалася, щоб мій син та мене з моєї хати випер! Нівовік не попущу! Я його, де зустріну, задушу, щелепи йому надвоє роздеру, сокирою голову зітну! Суди мене бог та цар!

Отак розлютився! Звіром став чоловік, аж труситься, а очі — аж горять... Рудий те бачить та лиса вдає, заспокоює, вболіває.

— Втихомиртесь,— каже,— до Сибіру далеко, обійдемось і без сокири, перо гостріше сокири і ліпше ріже.

Ох, боже мій, Якове, різачка була б попорізала його, вражого сина!

— Ми,— каже Рудий до Пухлини,— без хустки носа втремо.

Та й наустив старого повидавати векселі на віру. Він каже:

— Проти вас три тисячі, а проти нього тридцять; от йому і буде дуля під ніс. У мене є такі людці, що на них — як на скелю.

Пухлині наче світ хто заслонив. Положився на Рудого, а він його й підвів під монастир.

Наробили вони векселів.

Скоро прочули про се ті люди, що давали Іванові в позичку гроші на весілля, і ті зараз до нього:

— А як же з нами? Ми готовиком давали, плати! Се така річ: умів брати, умій вертати.

Іван і каже їм:

— Нічим вертати: або цінуйте мою леваду, або ждіть, доки сам продам.

Люди на те до нього:

— Ми не жиди, щоб цінувати добро свого чоловіка. Підождемо.

Люди по-людськи, а Рудий потай Пухлини з тими векселями, що наригували проти Дмитрика, у суд. Суд таке діло — плати.

— Нічим!

— Коли нічим — цінувати.

Пішла сутанія.

Звелів суд Рудому обписати і поцінувати усе Іванове добро, а самого Івана... Боженьку наш милий! Господи наш любий!.. Кажуть:

— Ти навмисне об'явився банкротом! Іди ж в острог!

Він сюди-туди, кинувся на Рудого з колодачем... Рудий вбік, а його під плечі та в острог!

Повезли!.. Господи!.. Аж млосно, як згадаю!

Цінують леваду, двір, хату, волів, коней; усе гетьчисто поцінували, пошматували і попродали... Зруйнували чоловікове кишло і самого його навіки занівечили... Розсуди їх, господи!.. Більш нікому, а ти не скривдиш...

Слухай, Якове, до чого воно йде. Якийсь «конкурс» спорудили, та туди Дмитрика і Рудого і посадовили орудувати. Рудий цькує, Дмитрик гавкає на батька, а «конкурс» той рве... Розшматували, розшарпали Іванову худобу, та тоді до нього самого — душу з нього виймати

заходились. Чуємо: лагодяться його судити та на Сибір запроторити за те, що він таку силу векселів повидавав. Еге! Чоловік у домовину дивиться, а вони на Сибір йому воза лаштують... Мордують чоловіка, а заступитися нікому.

Якось після жнив зустрів я нашого мирового суддю, питаюся у нього про Івана.

— По якому се,— кажу,— з ним таке нелюдське, недовідоме?

— Не моє діло! — каже і, спасибі йому, пораяв нам вдатися до слідчого та випрохати Івана на поруки.

Вернувся я додому. Саме на першу пречисту зібралася наша громада порадитись: кому з чим проти жука виходити? Жук такий хотів на наші ярини налетіти, а начальство, як прочуло про його гаспидську думку, зараз веліло громадам виходити проти нього і нівечити.

От я тоді й кажу до громади:

— Так і так, той жук чи прилетить ще, чи ні, а от вже настоящий шершень налетів на нас: син з батька знущається, в острог задав, ще й в Сибір похваляється, а ми мовчимо! По якому се? Оте руде щеня баламутить людей, цькує, а нам байдуже! Гріха не боїмося! За що Пухлину на Сибір? Кому він що лихого заподіяв? Люди добрі! Схаменіться!

Громада взяла моє слово до серця. Зараз покликали Рудого: усі на нього мокрим рядом в один голос:

— Що ти, песький сину, витворяєш? На те ми тебе вигодували, щоб людей рвав!

Ганимо його, а воно — наче й не до нього, ще й сміється.

— Нападіться,— каже,— на кого багатшого! — і зуби скалить.

Хтось гримнув з громади недобрим словом.

Тоді воно на дибки:

— Вам яке діло до мене! Я не вашого звання! Я міщанин, а ви козаки.

— Нехай ти і не нашого звання, так наших людей з кругу сонця зводиш, наше село поганиш. Вже ніхто, як ти, пострунив Дмитрика? Ти й векселі вимудрив, ти Іванові стежку до острогу протер, ти всьому лихові привід давав!

Змагається він:

— Моєї вини нема, я нічого проти закону не заподіяв, проти громади я не йшов. Хіба то моя вина, що батько

не зважив своєї сили, не звернув уваги на свій вік — та й ну гратися з сином «у тісної баби!» Звичайна річ — хто дужчий, той і випре. Син молодий, при здоров'ї — він і випер.

Чи чув ти, Якове, таке? Добре випер з рідної хати та в острог... «Се,— каже,— «в тісної баби» гратися!..» Га! Чуеш! Добра гра! На аркані б він попограв!.. Громада обібрала трьох чоловік: мене, оцього Петра та Кіндрата Соху — і вирядила нас визволяти Пухлину... Нам тоді наче хто памороки забив: зовсім про тебе забули... На те вже воно йшло...

Ми до слідчого:

— Добре,— каже,— можна Пухлину на поруки, аби ви застанову положили.

— Велику?

— П'ять тисячів.

— Іги! Твоя сила — твоя й воля! Усе село перевішай — такої грошви не збереш...

— Чи не скинете чого? — благаємо слідчого.

— Не можна, не моя воля.

Поставили Івана на суд, питаються:

— Яка за тобою вина?

— Велика моя вина,— каже він,— вигодував такого ледачого сина,— і вказує на Дмитрика, і він вже тут.

Присяжні й не судили його: моргнули один одному та в один голос:

— Не винуватий Пухлина.

Суд зараз його й випустив, каже до нього:

— Іди додому, тільки спершу верни казенну одежу.

Пішов Іван в острог передягатися. Було вже зовсім смерком, він і каже:

— Куди я проти ночі піду? Переночую ще раз в острозі.

Йому й не заборонили того...

Вранці повставали, дивляться... Пухлина не встає, до нього, а він вже закляк.

Трохим замовк.

Петро глибоко зітхнув і перехрестився.

Ми сиділи мовчки, німо, понуро... наче хто роти нам позашивав. Згодя Трохим підвів свої вогкі очі і каже:

— Бач, Якове, яка у нас «тісна баба» завелася! Порадь же ти нас: чи не можна і нам погратися з отим рудим брехунцем «у тісної баби»? За сим ми до тебе і приїхали.

У мене в серці заходила така «тісна баба», що я насилу промовив:

— Нехай завтра, Трохиме, сьогодні час спати... Втомився слухаючи...

Полягали спати...

Цілісіньку ніч я й очей не сплющував... Усю ніч вижалася мені «тісна баба» і не давала спати.

1889 р.
У Києві

ПІВНІВ ПРАЗНИК

З вуст Дениса Гармаша

Вже оце десятий рік іде з того часу, як у нашому селі завели люди справляти півнів празник. Дивуєтесь такому празнику, а коли довідаєтесь причину його, так самі скажете, що такого півня не можна не празникувати. Самі знаєте, що півень і так неабиякий птах; він всю ніч за своїм хазяїном побивається, та без півня і хата пуста, а той півень, що нам прислужився, раз, що не простий був півень, а друге, що він багацько наших людей слобонив від тяжкого лиха, може, від Сибіру, а може, й від самої каторги або чого й гіршого.

Ось послухайте; тільки що довга се річ, може, п'ять раз запалю люльку, заким розповім, та сількісь! Все одно нічого не робимо, гульвики справляємо, так воно й до шмиги буде: на гулянках люди казки кажуть, а я розкажу вам сущу правду, тільки не перебивайте, кому не охота слухати, той нехай і не слухає, а перебивати не можна.

Півнів празник ми справляємо на другий день весняного Юрія, в той день не можна у нас курей різати, не можна й продавати ні курей, ні курячих яєць, не можна і їсти ні курятини, ні яєць курячих. Зранку кожна хазяйка, у якої є кури, прибирає найкращого свого півня стрічками, становить йому у одній новій мисці води, а в другій усякого зерна, яке у кого є, інша так ще й рижу купує і дає півневі волю їсти яке хоче зерно і скільки хоче. Оце й все свято півнів.

А про те, з якого приводу заведено у нас оце свято — треба починати річ здалека... Слухайте.

Село наше споконвіку було вільним, козачим. Звісно, я козакування того не зазнаю, а батько покійник, було, розказують, що їх батько, а мій дід, козакував. Як воно так сталося, що з вільного село зробилося панським, сього я не тямлю і не докажу. Покійниця мати — легко їй лежати, сиру землю держати — розповідали, що ще за діда за нашого якийсь пан Теплов гвалтовно набіг на наше село та й підвернув село під себе в кріпацтво. Яким робом він се заподіяв — того й мати не знали, а казали, що просто так, стали люди на панщину ходити та на Теплова того робити, от і все.

Землі в нашому селі, кажуть-говорять, була колись така сила, що конем за день не об'їдеш. Займанщина тоді була; займай, значить, скільки посилієш, бери, аби спромігся оборудувати. Тепер не те, тепер землі в обріз. І чого воно так? Скажемо: що земля не росте, а народ множиться, та все ж таки чудно... Сказав би: вода поняла землю, так же ні озер, ні боліт нових нема, навіть старі повисихали; треба б побільшати землі, а її — в одно меншає.

За панів не було у нас такого скруту за землею: скоро цар скосив і звелів на смітник вінести кріпацтво, так і наше село знов стало вільним і земля вся при нас лишилася, бо нащо її панові? Сам за плугом не ходитиме; панам треба було людських рук, а сама земля нащо їм? Коли б вони вміли орати, сіяти, косити, так же недотепні вони до сього діла. Та земля й не панське діло, мужиче; панам — в карти грати, полювати, а не землю орати.

Так воно було за кріпацтва, а після кріпацтва і пани не ті стали, почали заздріти на землі, хоч ходить коло неї й не вміють.

Отож перед тим, як приходив край кріпацтву, деякі пани заходилися були пустити людей на всі чотири вітри без землі, а цар та й дочувся про се і каже панам:

— Ви хоч і пани, а подивлюся на вас, так виходить, що ви дурні, як же можна давати людям волю без землі! Подумайте: пустимо їх на волю, вже ж не сидітимуть вони, згорнувши руки, не ждатимуть, щоб хліб падав з неба, а рушать десь на нові землі, на нову займанщину, а ви тоді що без людей робитимете? Що ви їстимете?.. З голоду попухнете, а мені вас шкода і людей шкода... Без землі людям не можна.

З'їхалися кудись там усі великі пани, подумали, поміркували і кажуть:

— Цар правду каже: людям без землі не можна, і нам без людей не прожити, згинемо, пропадемо і сліду нашого не буде.

І пристали на те, щоб наділити крестян землею... Вийшло тоді таке «положеніє», скільки кому землі і грамоти посписували... Ото як воно було.

Та нашому селу до того всього було байдуже, ми думали собі: те «положеніє» не про нас, і грамоти тієї нам не треба, нащо? Земля при нас. Чи заспіває півень, чи ні, а день буде.

Отже, й помилилися, не по-нашому вийшло.

Прибігає на село посередник, скликав громаду і каже:

— Буду вас землею наділяти, грамоту вам писати.

Я зараз і виступив з словом.

— Чудно,— кажу,— нашою землею да нас і наділятимете.

— Так треба,— каже,— таке «положеніє», така царська воля.

— Коли його така воля — так ми не проти неї, тільки ж чи така вона? Треба нам тее запевне знати, щоб часом сіпацька воля не пішла за царську.

— Прочитай «положеніє».

Коли б же то вмів читати, а то у нас на все село ніхто не вміє і в руки книжку взяти. Правду сказати — і нужди в тому досі не було, і навчитись ніде було: школи не було, завести її нікому було, пани жили в Москві та в Німеччині.

Ми, щоб не набрати в халяви, одпросилися у посередника на два тижні, щоб нам впевнитися, яка за землю царська воля. Другого дня громада вирядила мене і Хому Тарана до Києва, щоб добули там у певних людей «положеніє»; наш посередник, правда, давав своє «положеніє», та ми не взяли, думка така: може, воно не настояще, фальшоване яке. У Києві ми добули настояще «положеніє» в зелених палітурках і з царською печаткою, а з Лаври, за порадою святого схимника, взяли на село тямущого ченчика, він нам усе вичитав і напутив... Ми тоді аж руками об поли вдарилися! Бачимо, непереливки, треба на своїй землі сідати на наділи, треба грамоту приймати... Мулко, ой, ой! Ще й як мулко, та проти вітру піском не сипати. На все воля божа і він таки глянувся на нас, послав нам спершу отого ченчика, а потім півня: без них хто його знає, що б ми і робили і що б з нами було... Ходила потім гутірка, що той ченчик провидець був і знав, що й за сотню літ буде... Може!

Минуло два тижні; посередник не забув про нас, приїхав, списав грамоту; ланцюжник-землемір списав і план тієї землі, що призначено нам по грамоті.

— Давайте руки,— каже посередник,— грамоту треба підписати.

Ми сюди і туди: чи давати, чи не давати? Дамо, а воно часом вийде таке, що ні рябе, ні перисте... Стоїмо та на ченчика дивимося, а він мовчить... Ми киваєм на його, а він — подивився на нас і моргнув; давайте, мовляв, ми йому руки дали, він і розписався...

Другого дня ранком панський брехунець, що приїздив з города, поїхав собі, а ми тоді за порадою ченчика до посередника:

— Одріжте нам землю, щоб ми знали, де наша межа, а то часом неумисне воремося або вкосимося в панську і негаразд буде... Межа — святе діло; ланцюжник з вами, він в одну мить се зробить, ми йому й заплатимо.

— Добре,— каже посередник,— лаштуйте ж стовпи да плуг і гроші мірщику.

Було вже зовсім на вечірньому прузі, коли мірщик одміряв землю і каже до нас:

— Давайте плуга, проведемо межу.

А ми йому:

— Вибачте, усі плуги поламані, послали до коваля лагодити леміш; забарився коваль, певно, от-от вернеться з лемешем, тоді ми в одну мить.

— Нема у мене часу ждати вашого лемеша,— буркнув посередник трохи гнівно,— коли так — зараз при мені позакопуйте стовпи і визначте місце під копці, а межу без мене проведете по копцям.

Духом ми повкопували вісім стовпів поперек чагарників, найліпший випас одходив за межу: копаємо і бідкаємося, що то воно буде, коли не вийде по-ченчиковому? Тоді... біда!

— Готово? — гукнув посередник.

— Готово.

Подивився він і мірщик подивився і каже:

— Добре! От по оцім-от копцям і проведете межу, та уважайте, щоб лінії в чагарнику не скривити; скрізь рівно ведіть. Я небавом навідаюся і перевірю.

Подякував нам, що ми такі слухняні, сів — і з богом собі.

— Гаразд,— каже наш ченчик,— тепер розходьтесь, кому нема діла.

Лишилося чоловік з двадцять таких, що вже хоч на сковороді їх шквар, так не змилять. Духом стовпи повикопували, та на нове місце, так, щоб випас був у наділі, ченчик тямив на лініях, показав де копати ямки; привели плуг, та по новій лінії і провели глибоку та широку межу в дві розпруги, а на старій лінії, що мірщик вказав, і слід затерли.

За місяць, чи що, приїхав посередник:

— Покажіть, як ви межу провели.

Ведемо його на межу, а у самих душі в тілі не чуємо, ну що як він догледиться? Пропащі ми тоді... Подивився він: чи кинув оком, чи ні і каже:

— Добре! Межа знатна буде на віки.

І поїхав собі.

З того часу минуло не більш, не менш, як сімнадцять цілісіньких літ; ні нам ніхто, ні ми нікому нічого.

Аж ось чуємо: нові пани у нас; старі взяли та й продали своє добро у нашому селі якомусь чи то німцю, чи москалю; запевне не скажу хто він, не з наших тільки; вимова у нього не наша. Чуємо далі: нові пани надумуються тут і жити. Справді, восени приїхав якийсь ляшок, управитель; привіз майстрів — бородачі все, з довгими патлами; взялися вони лагодити панський будинок. Будинок здорово-таки обветшав; звісно, двадцять літ пустував, догляду не було, кажани завелися. Полагодили, а навесні і пани приїхали; тільки двоє їх: пані, стара вже, сухорлява та вирячкувата і з нею синок, от собі парубійчик, літ двадцять п'ять. Привів він собі коня-огиря такого, що у його аж дим з ніздер іде; хортів привів цілий смик, полювати у нас є де, і звіра і дичини вдостач.

Приїхали вони і нічого: усе гаразд, живемо. Коли ж ото на другу весну, саме на сорок святих кличе панич до себе в двір усю громаду і каже:

— Треба мені ваш наділ обміряти.

— Він у нас, паничу, міряний, нащо його міряти?

— На те,— каже,— що ви мою землю прихватили.

— Ні, зроду-віку сього не було, як се можна! Та й нащо б ми прихвачували? Подивіться на межу; яка вона була спервоначалу, така і тепер, ні на ступінь не порушена.

— Що мені до межі, ось у мене план, він показує, що ви десятин двадцять землі привласнили.

— Ми, паничу, люди темні, на планах не тямимо, святе діло межа: вона річ очевидна і дурному; якою положив її посередник, такою вона і є, а вам хтось набрехав.

— Я на плані бачу...

— І плани всякі бувають, хіба плани не брешуть; інколи і книжки брешуть, а плани... Ігі!..

— Ну,— каже,— ви собі, як знаєте, а коли з доброї волі не вернете моєї землі, я вас в суд, до мирового.

— Воля ваша, дороги не заступаємо, та тільки — даремно; межа стоїть нерушною трохи не двадцять літ. Потяг він нас до мирового; мировий — сюди й туди, никне в план, никне в книжку, никав, никав, бачить не по його голові шапка і каже:

— Треба на межу подивитися.

Подивився та тоді:

— По указу його імператорського величества — се не моє діло...

Ми тоді зрозуміли оте: «не моє діло» так, що мировий на лініях нічого не тямить, а треба когось більш тямущого.

І вгадали. Небавом панич знов кличе громаду і каже:

— Я от землеміра з'єднав, щоб переміряв ваш наділ.

Ми йому любенько, не сердячись, знов своє:

— Наділ наш міряний.

— Хто вам міряв?

— Царський ланцюжник з посередником.

— Коли-то те було!.. То стара річ.

— Старий віл борозни не псує; сонце яке старе, а однаково про всіх і світить, і гріє.

— Треба мені перевірити...

— Перевіряйте свої, а наших не руште. Не дамо.

— Як-то не дасте?

— Силоміць не дамо, і годі.

Він як озвіриться, як гуконе на нас:

— Ах ви сякі-такі дурисвіти! — та тоді як утне по-московськи; мене так соромом і облило, а кум Павло, буцім не чув тієї стидовищної лайки, і каже:

— Пошануйте, паниченьку! Коли не бога і людей, так хоч свої закаблуки, а то так тупотите, що повідбиваєте їх, та й підошвам щось перепаде. Ми вам як слід говоримо: земля наша міряна, перемірювати її вдруге нам не треба; межу ми й з зав'язаними очима знайдемо і без

начальства нікому не дамо перевіряти. От і все на цьому, і амінь.

Панич аж приском сипле, а ми тихенько слухаємо, нарешті остогидло нам оце московське батькування, повернулися ми і, не прощаючись з паничем, гайда по домівках.

Йдемо і думаємо:

— А що, як він без нашого спросу почне межувати та міряти...

— Не посміє! Без начальства не можна; нам міряв царський ланцюжник,— мовив Павло.

— А що ти йому вдієш?

— Звісно що: втришия з межі.

— А тебе за те в тюрягу... Ні, так незручно, треба якось інакше доходити ради.

І прирадили ми: коли він заходиться міряти, так нам, чоловікам, в сю справу не втручатися, а нехай жіноцтво воює.

Заходився він, заходилися і ми: скоро показався ланцюжник, ми зараз усе жіноцтво, усю дітвору на межу: хто з віником, хто з лопатою, хто з лозиною, а ми їм цупко наказали, щоб хоч би там що, а не дали міряти нашу землю, тільки ж без бійки, щоб ланцюжника ніхто й пучкою не торкнув. Рушила наша армія на межу, а ми собі в кущах полягали та чатуємо. Бачим — суне ланцюжник з паничем. Ледве наблизилися вони до межі, а наше військо в один голос як утне:

— Тю-тю-тю!— та порохом вгору. Господи! Наче та чорна хмара насунулася, а з-під неї, немов з пекла, несамовитий галас:

— Тю-тю-тю!

Хто скиглить, хто верещить, а дітвора навзаводи попереду мірщика витинає да верещить!

Постояв мірщик з паничем, подивився, перехрестився, плюнув і назад. Тоді вже ми — чоловіки з-за кущів услід їм:

— Ура! Урра! Урррa!

А вони підтюпцем, підтюпцем до коней; скочили необзир в свою таратайку та на кучера:

— Па-ашол!

Отак і спекалися ми тієї «повірки».

Добре. Знов нічого, панич мовчить, а ми і поготів. Минає тиждень, другий, ніякої чутки. Думаємо: забув панич про ту «повірку». Добре, але хтось і каже:

— А що, коли та «повірка» знов замулить йому, тоді що? Треба б заздалегідь порадитись з ким тямущим.

— Може б, у Київ, та пошукати того самого ченчика, чи кого іншого...

— Той ченчик помер,— каже Петро,— а нові ченці тепер не ті стали; старі, було, тягнуть за правду, а нові — за гроші. Та й не такий тепер час, щоб вештатись по дорогам; сівба — аж-аж! Хіба вже після пречистої, та чи не зручніше буде вдатися до кого з брехунців?

— Цур їм! — заторохтіли люди.— Їм не можна вірити; на те вони й брехунці, щоб брехати; вже чи не певніше буде до попа, що він скаже.

Тоді громада й вирядила мене, Павла да Василя до попа:

— Порадьте, панотченьку! Так і так.

Піп слухав нас, слухав та й каже:

— Не моє діло, шукайте собі поради деінде, а мені не рука, і ніяково, і боязко, щоб часом не вскочить в яке лихо; знаєте, яке тепер врем'я...

— Яке воно врем'я,— кажу я,— врем'я начебто як врем'я.

— А таке врем'я, що зараз тебе вислáвлять соціалістом та до владики, а владика — мене в монастир сажу сіяти... Тепер таке діється... Чули, либонь, про соціалістів?

— Не доводилося, не знаємо, що воно таке, чи люди такі, чи що інше, може, птах який?

— Не люди і не птах, а оті шибеники, що нема їм ні віри, ні бога, ні начальства.

— Он воно що!.. Та нам же до них? Ми ж ні проти бога, ні проти віри, ми за своє.

— Еге! Так-то так, та я вам ні грач, ні помогач; шукайте собі деінде поради.

— У кого ж нам її шукати? Ми собі гадали, що вже ж найпевніша порада у попа, піп сказано: і помолиться, і напутить, аж ви... До кого ж нам?!

— До того, хто закони знає.

— Себто до кого?

— До адвоката.

— До брехунця... Іги! Ходім, хлопці! Не наше мелеться.

Пішли і знов думаємо собі: що ж його діяти? Ніщо більш, як ждати, дощ за шию не ллє, а косовиця аж кричить.

Увечері під Петра і Павла чуємо, щось біжить по селу з дзвониками: один віз, другий, за ним третій, все з якимись панами і просто на панський двір. У мене зараз-таки мигнула думка: чи не суд оце з мірщиками? Угадав, на моє воно й вийшло. Ранком чую: урядник бігає по хатах, гвалтує усе село та загадує, щоб по обідах усі виходили на межу, «повірка» буде...

— Еге! — кажуть наші люди.— Тепер капут нам! Ну що, як відберуть землю!

— Ні вже,— каже Михайло Жеребило, хоч би що, а землі не попустимо; на межі повмираємо, нехай плугом нас ріжуть, не дамо землі.

— Говори до гори! «Не попустимо»... Як ти не попустиш? Начальство — сила, як скаже, так і буде.

— Ви собі як знаєте, а щодо мене, так суди мене чи сенат, чи канат, а не попущу.

— Та вже ж,— кажу я до Жеребила,— що буде, те й буде, а на межу треба йти.

— Ідіть, а я потім...

По обідах я вже взявся за шапку, щоб рушати на межу, аж Михайло сусіль в хату, а за ним і півень наш галаган; вскочив у хату та під піч. Сказати вам — півень той якийсь незвичайний був, усе село його знало, од людей він не тікав, помани його, скажи: «Тіп, тіп, тіп» — він так до рук і йде; візьми його, посади на плече, він і не стенеться, тільки виведе: кукуріку!

Ну, пішов він під піч, а я собі байдуже, нехай, думаю, вигнати його нікому, старої моєї не було в господі. А Михайло і каже:

— Закортіло мені по дорозі сирівцю, так я оце до вас.

— Напийся на здоров'я.

Випив він питунець сирівцю і пішли ми. Ледве перейшли греблю, Михайло лап себе за кишеню — і каже:

— Оце так, люльки відбіг; мабуть, у тебе в хаті забувся, а без люльки мені — що рибі без води. Треба вернуться. Іди ти, а я дожену.

Приходжу я на межу, тут трохи що не все село, дивлюся: люди такі суворі, наче озвірені.

— Що воно буде з сього? — питаюся у дядька Опанаса.— Невже одріжуть землю?

— Бодай би тобі за се слово кат язика одрізав! — гримнув на мене дядько і так подивився, що мені аж млосно стало.

Я до другого, до третього, до четвертого,— усі в одно: люто дивляться та:

— Швидше його різачка заріже, ніж він нашу землю поріже.

Згодя прийшла комісія. Ланцюжник розташовує свої причандали; панич на огирі грає, Жеребило вже біля його, і свитка йому на опашку.

Михайло до панича:

— Так оце б то, паничу! По-вашому, межа не певна?

— Фальшива.

— Чого ж вона фальшива, хіба того, що не за вас стала? А ви й самі не тямите, де вона повинна бути; вам хтось гавкнув на людей, а ви й віри пойняли.

— Я на плані бачу, що межа не тут.

— А де ж?

— Отам, нижче, за чагарями.

— За якими? Чи не там, де ото поруб великий?

— Який поруб? — питається тороплено панич.

— От бачте і не знаєте, який поруб. Такий-то з вас хазяїн, а там і липи, і берези порубано.

— Та де се саме? Де?

— У лісі, ніде.

— Проведи мене.

Поруб так зачепив панича за душу, що йому вже й про межу байдуже стало.

— Беріть за мною.

Михайло повів; панич їде, а за ним рушило чимало людей; усім стало цікаво: де той поруб. Достались до чагарника, Михайло і каже паничеві так любенько:

— Беріть отією стежечкою, вона прямо до порубу і приведе; та обережно в чагарях; гущавина тут, щоб часом не зачепились; їдьте, мені ніяково йти попереду вас, свитка у мене на опашку, вітер поли роздуває, коли б часом огир не злякався.

Панич їде ходою, огир грає під ним, баский, славний був кінь, тільки й шкода, що трохи лякливий.

Михайло йде за конем, і ми всі йдемо. Чи проїхав панич гоней двоє чагарями, чи ні, де не взявся зненацька півень, коню під ноги, кінь несамовито вбік, та на диби, потім голову до землі, та як вихоне задом, панич через голову — беркиць об землю, та об пень, кінь через його! Ми всі до панича швидше, думали: чи не вбив його огир. А панич не своїм гласом стогне:

— Ой, ой! Рятуйте! Не треба, не треба! Пустіть душу на покаяніє.

Чуємо: панич верзе якусь нісенітницю, знати, що в голові йому і в очі світ замакітрився. Не диво! Кінь гепонув його головою об пень і печінки йому відбив.

Підвели ми панича на ноги. Овва! Не встоїть! Так і хилиться та стогне; проситься, щоб швидше несли його до матері та присягається, що межі не займатиме. Ми слухаємо, та не тямимо, до чого він присягається. Думаємо собі: збожеволів панич.

А Михайло зараз свитку з себе, розіслав і каже до нас до всіх:

— Кладіть його на свитку та понесемо в двір.

— А може, не в двір, а в комісію,— озвався хтось з людей.

— Не треба, не треба комісії,— застогнав панич,— несіть швидше додому... Ой! Помираю...

Понесли, а я тюпки до комісії, не можна було не повідомити і її, вона ж начальство.

Ну, вже що було, як принесли його до будинку, як зустріла його мати, так того й не розказати! Голосіння, сльози, стогін, біганина, сутанія і не сказати яка! Скоро положили люди панича на постіль, нас усіх повиганяли з дому і що там було — я вже не скажу. Нарешті вибіг урядник і погнав на зборню усіх, хто був з паничем у чагарнику.

Сидимо в зборні і не тямимо, чого ждемо: сидимо, вболіваємо, що паничу така пригода лиха склалася, та жалкуємо, нащо він їздив на такому лякливому огирі!. Далі дивуємо і не тямимо: де той півень взявся?

Жеребило сидить, нікому ні слова, тільки мовчки люльку тягне.

Прибіг становий, звірюкою на людей дивиться, очима примів би, усіх з'їв.

— Жінки і дітвора геть звідсіль! По домам! — гукнув він.

«Ну, ну! — думаю собі.— Що воно далі буде!» — та сам про себе читаю: «Заступнице усердная! Смири ворога і супостата нашого».

Тоді становий з урядником в зборню, а на дворі лишив десятників, щоб ніхто з людей не розходився.

Насамперед покликали в зборню Жеребила; довго його там держали; ми думали, чи не б'ють його, так ні, не чути, коли б били, так би кричав. І добре, що не би-

ли. А то!.. Хто його знає, щоб воно і було, люди були занадто збентежені.

Випустили Михайла і звеліли, щоб зараз же йшов додому і ні з ким тут і слова не говорив. Покликали в зборню Гострого, потім Заліза, та все по одному; одного випустять, другого покличуть, і кого випустять, зараз того й додому, старшина пильнує, щоб після «сповіді» ніхто й слова не промовив, про що його «сповідали» в зборні.

Прийшла нарешті і моя черга: входжу в зборню ні живий ні мертвий, чую, що увесь тремчу, наче босоніж на льоду стою, так мені в підошви холодно. Став біля дверей, вперся в одвірок, щоб надійніше було. Стою, а становий сичить до мене:

— На межі був?

— Усі були, і я з людьми.

— На поруб йшов за паничем услід його?

— Йшов.

— А чого ти йшов?

— Того, чого і всі.

— А всі чого?

— Мабуть, щоб подивитися.

— Бачив, як панич з коня упав?

— Усі бачили.

— Чого він упав?

— Не всидів, так і впав.

— А чому не всидів?

— Тому, що огир вихонув задом, а панич йому через голову — та сторч головою.

— Чого кінь на диби звівся?

— Злякався.

— А чого він злякався?

— Не питався я і не скажу.

— А півня бачив?

— Усі люди бачили і мені казали.

— Які люди?

— Наші.

— Хто саме?

— Хтось чи з дітей, чи з жінок, чи, може, й з чоловіків хто.

— А чий то півень?

— Господь його знає, чий він, не з нашого села, у нас ні в кого такого нема.

— Чого в панича синяки на ребрах?

— Не бачив я тих синяків і не скажу, а коли вони справді є, так, може, вдарився об пень...

— Ти бачив, як панича били під ребра?

— Панича? — зумився я.— Що ви кажете! Панича нашого! Хто б се посмів? Та ще, кажете, під ребра?

— Під ребра.

— Сього не було і бути не могло: як то можна, щоб чия рука доторкнулася до паничевих ребер! Нехай тому!..

Становий стенув плечем да плюх мені межи очі. Втерся я рукавом, мовчу; тямлю, що перед начальством стою. Перегодом знов він до мене:

— Признавайся, сякий-такий, хто бив панича.

— Ніхто не бив, як се можна? Та й за що б? Він у нас такий тихий та божий; пошли йому, боже, віку довгого та розуму доброго. Огир його побив; коли б не ми були відборонили — був би на смерть убив. Вже ж не можна було нам, згорнувши руки, дивитися, як огир нівечив християнську, та ще панську душу, за се господь покарав би нас...

— Мовчи! Який язикатий! — становий на мене. Я замовк, а він писав, писав аж перо скиглило, тоді знов на мене:

— Вон звідсіль, хамове кодло! Я вас усіх в острог!

— За що, пане?

— Ви розбишаки!

— Ще досі нікого не...

— Молчать! Вон!.. Зови другого.

Та отак цілу ніч варив з нас воду. Ми собі бідкуємось, думаємо: пропали тепер, дощенту зруйнує; нас в тюрму, а землю пану... Не спали усю ніч.

Почало дніти. Чуємо — знов дзвоники заголосили.

— Оце ж,— думаємо, по наші душі. Ой, боже батьку! Заступися за нас!

І заступився. Дивимося, аж то комісія повертає назад, а за нею і пані з паничем; притьмом, кажуть, до лікаря треба, бо клята коняка печінки паничу одбила.

З того часу і чутки нема ні про панів наших, ні про комісію, ні про межу; земля як була у нас, так і досі.

Отак-то господь своєю рукою милосердною одвернув од нас лихо, пославши того півня.

Довго ми всіма сторонами міркували, що то за півень був? Чий він? Де він взявся? І стали на тому, що

був то не півень, а божий ангол, а може, хто з святих півнем перекинувся. От ми і прирадили собі, щоб у нашому селі доки світа сонця справляти півнів празник.

1889.
У Києві

ХВОРА ДУША

Споминки баби Оришки Прядчихи

Добре і лихе — все від бога. Дає бог людям щастя; нещасниця. Довелося і щастячка зазнати, і нещастя Тим-то де талан, доля, там і безталання; без сього вже, мабуть, не можна. Коли б людям все тільки щастило та таланило, що б тоді й на світі було! Може б, і добре було, а може, б і ні, не вгадати. Авжеж, від старих людей не дурно та приказка йде, що, не коштувавши гіркого, не розсмакуєш і солодкого...

От і мені на віку всього траплялося. Не скажу, що я нещасниця. Довелося і щастячка зазнати, і нещастя мене не минуло. За чоловіком за своїм зазнала щастя, та не ким же як не чоловіком і покарав мене бог; а за який мій гріх — того не скажу: так от і в сиру землю піду, не відаючи, чим я прогрішила, чим я святих його прогнівила?.. Та й що з того; чи знати, чи не знати? Рук не підложиш, минулого не вернеш, волі божої не переможеш... Який жеребок випав на твою долю, з таким і калатай мовчки, не нарікаючи...

Я й не нарікаю, я тільки до слова кажу, а нарікати — крий мати божа!.. Нехай мені уста навіки заніміють, замкнуться, коли у мене й на думці є нарікати. І гріх, і сором нарікати. Як гляну я навкруги думкою, то й бачу, яка-то сила-силюща людей, що бідують куди гірш за мене! У мене що? З мого бідування тільки душу сум та скорботи хмарою криють, а кістки не стогнуть! Ні холоду, ні голоду, ні болісті тяжкій я у себе в хаті захистку не давала, а в іншого!.. І господи!.. Інше і голе, і босе, і холодне, і утроба його з голоду, немов та оплінь у важкому возі, скиглить... Еге!.. І ніхто на таких не зглянеться!..

У мене що! Не яка там і кара мені випала!.. Може, ще то й не кара, а тільки так воно... важко-тяжко,

може, через те, що серце моє дурне, занадто чутке та перенятливе. Ну, а розум у мене який?.. Звісно, жіночий, темний, неспроможний зазирнути на саме дно чужої душі та й роздивитися там, як воно і до чого... Що з того, що він зазирав сліпуючи?.. Темно!.. А світла бігма!.. От і переходиш через свої нетрі помацки, і помилишся, і заблудиш, і собі, і людям негаразд вчиниш. А проте вини моєї нема й не було. Не я ж своє серце сплодила, не я його до себе в груди вложила, не я його чутким таким зробила, не можна мені з грудей його вийняти, не мені його переробити. Мати з батьком таке серце мені наділили... Не мені їх судити... Поможи вже їм, боже, на тім світі виправдатися та всі митарства перейти і ні на одному не зачепитися!

Так ото кажу вам про мого чоловіка, земля йому пером-пушиною! Він був не те, щоб яка людина невірна або лиха до мене, або до кого з добрих людей, ні, ні!.. Душа у нього була тепла, дружина з нього вірна, незрадлива, не те, щоб там до чужих жінок абощо!.. Сього зроду-віку не було за ним. Кохав він мене вірно, щиросердно. Слова важкого я від нього не чула, до людей він був не двояк, не лиходій, в хазяйстві — дбаха невсипущий, коли б тільки не така вдача у нього була, а то чисто наче та, прости господи, підкова з-під коня — не зігнеш її! Вже на чому він став — не стягнеш ти його, не повернеш, хоч би йому приску гарячого повно за халяви насип.

Так оце-то й не по мені було, і шашелем воно точить серце моє. Але було у нього, у чоловіка мого, ще дві великих вади. Тямлю я, що нема чоловіка без вади, як нема живої деревини без кори, а проте вельми вони мене за печінки брали і буцім данням тим — отрутою незримо людям труїли моє щастя. Перша вада у мого чоловіка була та, що він вельми любив чортів згадувати: і встаючи, й лягаючи, з чортом, було, не розминеться, і за обідом, і за вечерею без чорта не обійдеться; по-всякчас черкає, на що вже й гірше: хліб святий почне було різати — і тут чорта згадає: «Яка оце чортяка ніж витупила», або: «Чортів ніж хліба не бере...» Страх і згадати, як мене вражає, було, отаке черкання! Ну, на що йому здалися оті чорти? Яка йому з них користь? Чи вже ж він не тямить, що за чорта добра не буде довіку.

Отак було міркую собі, та й ну його благати: «Антоне! Чоловіче мій любий! Голубе мій сизоперий! Покинь

ти чортів! Не займай ти їх, бог з ними!.. Призначено їм від бога по болотах в купинах та в очеретах кублитися — нехай же вони там собі й живуть і здихають: не наводь ти їх в хату; в нас же в хаті образи на покуті, хрест святий на сволоці, а ти чортів сюди пхаєш. Чи до ладу ж воно? Подумай, розкинь головою! Вона ж у тебе не повстяна і не цвяшком бита...»

Він оце і схаменеться: тихцем любенько погомонить собі в уса та буцім і послухається мене. Іншим разом цілий день не згадає дідька; а по вечері, аби взявся за люльку, так і не втерпить, щоб не черконути — коли не сакви з тютюном чорт сховав, так вже ж ніхто, як чорт, чубук так засмоктав, що й протикачка не бере. Або оце, було, собака на кого гавкне — і тут без чорта не можна: «Який там чорт ходить»; «На якого лисого диявола вона бреше».

— Отаку нестатечну людину наділив мені бог за чоловіка! Одначе ж тридцять і одно літечко я за ним прожила і добра нажила, а все-таки до черкання до отого не призвичаїлася. І що воно за знак? Що воно за причина, що так йому чорти муляли? Неначе на самому кінчику язика чортяка раз у раз у нього так і сидить, було; аби роззявив рота, він і вилетить; один вилетить, а другий зараз натомість сяде...

І вже чого тільки я не робила, чого і проти тих гаспидів не чинила! І язик йому хрестила, і свяченою вербою обводила, і маковіївською водою піднебіння обмивала — не помогло!.. А молилася скільки!.. Що свічок тих попоставила! І отець Лука молебні служив, і язик йому мирував, і смирну з-під плащаниці за зуби йому клав! Овва!.. Нічого не брало! Билася я, побивалася, та й «годі» сказала. Дала йому волю: нехай черкає! І не начеркався він до самої домовини. А я, було, чую, та вже німую: не поможу, кажу собі на думці, так нехай мої скорботи сидять у затишку, у мене в душі, щоб люди їх не чули, не бачили...

А вже друга вада, так хто його знає, як про неї й розказати, з чого його почати? І чудна вона, і смішна, і віку вона йому вкоротила. Була вона коли не від бога, так прямо від самого того царя болотяного, що по ковбаняхполощеться, а на купині на сонці гріється,— бодай би йому, старому собаці!.. Тьфу!..

Щоб зрозуміли ви ваду мого чоловіка і моє лихо з нею, треба вам здалека почати і все моє життя розпо-

вісти. Добре! Нате вам, слухайте, коли є охота слухати стару бабу.

Не яка там і стара. На сімнадцятій весні була я, як вийшла нам воля. Я з панських, і чоловік мій панський був: обидвоє ми одного пана були — Марченкові були, коли знаєте, а не знаєте, так, може, хоч чули. Пані наша доброї душі людина була, а про пана не можна сього сказати. Пані до всякого привітниця була, а пан осоруватий, п'ющий, чарки не проливав, усю свою худобу в горілку вбив, не перевів тільки того, що панине було, бо вона таки на слові кріпка була, як сказала: «Мого добра на пропій не попущу, не дам!» — так і не дала.

Мати моя покриткою мене привела. Казав би хто — прогрішила! Ба! Хіба тоді можна було не прогрішити?.. Грішила неволя людська, а не люди самі. Попустив господь людей своїх на поталу панам... Ну і грішили... Дівувала я у матері, аж доки в двір не взяли мене. Таке те й дівування було, що нічим його й нагадати! І тепер дивлюся в нього, наче в ту воду каламутну, нічого не видно!.. Тьмяно, та й годі.

В пилипівку, саме на Варвари, приходить до нас війт Іванець — такий він лютий чоловік був, люди його боялися, не любили. Приходить і каже до матері:

— Зараз веди дочку до двору.

— Нащо се? — питає мати. А я — як почула, так і обомліла! «Оце ж,— думаю собі,— і моя черга прийшла!.. Чи до двору йти, чи на гіллю високу, чи в воду глибоку,— все одно... пропала я». І так тремчу, так дрижу, аж шкура на мені ходить.

— На прачку беруть її, себто мене,— промовив Іванець,— зараз ідіть...

Мати в сльози, я за нею! Як заголосили, так повна хата суму і голосіння стала! А війт сидить на лаві та:

— Швидше, швидше кінчайте своє голосіння та ходім!

— Яка з мене прачка! — озвалася я.— Не хочу я, не піду!..

— Дурна ти, дівко,— перебив мене війт,— тебе не питають, чи хочеш, чи не хочеш, а сказано «іди», ну і слухайся.

— Знаю я,— каже мати,— яку їм прачку треба... панича ждуть...

— Цить, бабо! — гукнув війт.— А ні, то заціпить...

Не наше діло... звісно — твоя дитина, а проте — на все панська воля... Одягайтесь! Ходім... Звісно, для матері діло доткливе, а все ж не можна не слухатися. Ходім, там вже побачимо, може, пані зглянеться, тільки не треба перед паном змагатися: самі знаєте, який він дроговистий.

Прийшли ми. Покликали нас у світлицю. Вийшла до нас пані з паном.

Пан зараз до матері:

— Дочку твою беремо прачкою, се тобі полегкість... на панщину ти не ходитимеш, роби сама на себе. Чуєш?

Мати йому в ноги, до колін йому припадає, цілує їх та, плачучи, благає:

— Паночку, братику! На все ваша воля, а я не согласна! Не беріть моєї доні... Ви ж самі, поздоров вас боже, добре знаєте, вона у мене одна-єдина... відаєте і чия вона...

Пан на те ні слова, вщипнув мене за щоку і пішов собі геть. А пані підійшла до мене і каже:

— Нічого не бійся!.. Тобі добре буде...

— Я, панійко, не вмію прати...

— Навчишся...

— Еге! Навчишся, мовляв, чухать струпа.

— Кріпися, доню! — промовила мати, втерла рукавом очі і пішла, а я стою собі біля сінешніх дверей, підперла одвірок і сама не тямлю, що мені робити. Стою, услід матері дивлюся та сльози ковтаю... Коли ж хтось мене за рукав смик! Я наче зі сну прокинулася, очима блимнула, бачу: ключниця стоїть.

— Чого стоїш, наче вкопана? — се так вона до мене.— Іди до роботи, не стій: не в гайки грати тебе привели.

Зітхнула я, жалощі свої сховала на саме дно в серці і пішла до роботи... На кутю саме приїхав панич: такий він і молодий, та гидкий був: безвусий, недолужний, все — «кахи, кахи!», гонкий, цибатий та тонкий, наче коноплина... жовтий, буцім, соняхів цвіт, та ще й недоріка, зовсім не до стямку балакав. Було, як на яке слово напрутиться, так аж почервоніє, доки його вимовить, а тоді вже як сипне, неначе горохом об стіну; не розбереш, що він і каже.

Приїхало воно, те паненя; горницю про нього заздалегідь прибрали, причепурили... Ключниця загадала мені постіль йому слати і все, що треба там, прибирати...

На різдво пустили мене до матері, я їй все розповіла, а вона сплакнула і каже:

— Буде, доню, лихо,— і почала доумити мене як і що. А я не знаю, звідкіль вже набралася тієї бадьорості, та й заспокоюю її:

— Не журись, моя матінко! Усе буде гаразд! Пила душа з ковша, нап'ється й з дійниці...— на приказки я шпарка була.— Кажуть, мамо, люди, затого нам воля прийде, тоді я йому дулю під самий ніс...

— Коли-то та воля свята буде? — зітхнула мати.

— Не довіку, мамо, нечистий та його діти пануватимуть на світі.

На другий день нового року знов я до двору, справляю свою роботу. До роботи я вабка була, горіла вона у мене в руках.

На хрестителя, саме так як вже спати лягати, загадує мені ключниця віхтювати підлогу в паничевій світлиці. Я їй кажу:

— Вранці сьогодні вишарувала.

— Не твое діло! Роби, що тобі кажуть,— треба слухатися. Шарую. Мені й невдогад, що ключниця зводницею була. Аж ось невдовзі — двері рип!.. Панич біля мене... Та до мене... Я від нього, а він до мене... я до дверей — двері на замку. Я стала біля грубки, тремчу і сама себе не тямлю... він знов до мене, а я віхтем йому по тварі!.. Він як дренув мене по щелепах, так я кров'ю і вмилася!... Та як заголошу несамовито!.. Він тоді прожогом двері одімкнув і зник!.. Ключниця до мене: «Цить! Цить!..» Де там тобі цить! І сама я рада б не скиглити, так коли ж несила моя спинитися...

Позбігалися пани і вся челядь... взяли мене під плечі і відвели в пекарню. Що вже далі було, не пам'ятаю... Прийшла до пам'яті — дивлюся — аж я дома, лежу на полу, біля мене неня сидить та кулаком сльози втирає...

Потроху стала я очунювати. В понеділок на масниці підвелася та за тиждень, дав бог, і на ноги стала... До двору мені не загадують йти. Про волю люди вже голосно говорять, що коли не сьогодні, так завтра прийде вона.

Так воно й сталося.

Спершу прилинула до нас весняним жайворонком звістка, що в суботу на другому тижні великого посту прийде воля. І великодня люди не так ждуть, як ми ждали тієї святої суботи. Ще не світ не зоря, а вже

увесь берег так і заграв народом! Ніхто на панщину не пішов, усяке і свою роботу кинуло, і печі ніхто не розтопляв — усі ринули на берег волю стрівати.

В село до нас треба їхати через річку. Зима того року страх яка велика була: морозами то воно здоровими не брало, а снігу навергало врівень з загатами. Весна приспішила, на Євдокії вже й крига пішла. Води нагнало таку силу-силенну, що всю греблю поняла вода і міст на річці знесло, на човнах переправлялися через річку.

Так ото в ту святу суботу, скоро задніло, і я з матір'ю на берег — подивитися, як ту волю везтимуть.

Приходимо — народу тиск, усе село так і вивалило. На воді біля берега аж чотири човни, на кожному по два гребці.

Люди — наче води в роти понабирали, мовчать... Аж ось — чуємо — дзінь, дзінь, дзінь!..

— Воля, воля, воля! — так і покотилося і по березі, і по річці, і за річкою.

— Рушай човнами, рушай!!

— Не треба! Не рушай! — гукнув соцький.— Се ще не воля, не вона, се так хтось...

— Ти почім знаєш, що не вона? А як вона, так програємо зайву годину!.. Рушай, з човнами рушай! — гукають люди.

— Цить, не рушай, я по дзвонику знаю, що се не вона. Се становий дзвонить, а волю привезе сам єнорал. Слухайте... чуєте, як дзвоник голосить?.. Еге! Я добре вмію вгадувати. Єнорал почтою прибіжить... почтовий дзвоник наче промовляє: «Звертай! Звертай!» — а у станового дзвоник — отак як і оцей гукає: «Давай! Давай!»

Одначе люди не послухалися: човни рушили... Небавом бачимо: на двох возах приїхало аж четверо панів. Соцький придивляється, а далі й каже:

— То становий, а то справник, а хто ще з ними, не вгадаю... Мабуть, таки... тее... справді вона... воля.

— Воля! Воля! Воля! — знов залунало.

Приплили човни до берега, усі чоловіки, наче один, шапки миттю з голов та вгору. Та знов — «Воля, воля, воля!».

Тут зараз до церкви, вдарили в дзвона. Зроду-віку не було в церкві у нас стільки народу, як тоді! І церква повна, і на цвинтарі повно, ще й на вулиці старі баби

та малеча. Після служби вичитали волю... люди раді-ють, аж плачуть...

З церкви веліли усім йти на панський двір. Тут ще раз вичитали волю і сказали, щоб хрестяни ще два годи слухалися панів, щоб два годи ще робили на панів, так як і робили! Тільки нашому братові жіноцтву полегкості зараз зробили, зараз визволили з панщини. На талан мені, ми з матір'ю не були з дворових, нас і «в душі» не записували, через те й землі на нас не дали, сказали, як заводили оті грамоти: «Ваших душ в ревізії нема, тому й земля в грамоти не прописана». Мати заходилася була змагатися, каже посередникові:

— Не душі їдять, а роти, у кого є рот, тому й землі треба.

Так хіба нас слухали!.. Не дали, та й годі!

— Нема у вас ревізької душі, і квит...

— Чи вона ревізька, чи не ревізька,— змагалася мати,— а годувати її треба... З чого ж ми харчуватимемо свої душі? Вони ж такі, як і в усіх людей.

— Такі та не такі, у вас не ревізькі, ваші душі жіночькі, кульгаві.

От до сього тільки й договорилася.

А проте все ж таки я більш до двору не ходила, на прачку не ставала, панича того спекалася, віхоть отой тільки довго мені мулив, все я боялася, все думала: чи не буде мені чого лихого?.. Дяка нашому создателеві, нічого не було, так і присохло!.. А що вже попобоялася, так цур йому!

В суботу ото стали ми вольними, святкували свою волю і в неділю, та і в понеділок ніхто і за холодну воду не взявся. Ще б пак! Малий то був у нас великдень!

У понеділок, так сказати, як в обідню годину, вийшла я з хати, присіла собі проти сонечка на призьбі, лускаю соняхи та думаю: куди його піти мені? Де дівчата з нашого кутка? Думаю собі, аж чую голос десь; я з двору на вулицю, бачу: по дорозі рушає юрба людей. Я до неї. Дивлюся!.. Свят! Свят! Свят! Що воно таке?.. Війт Іванець і соцький Наум передують, а за ними парубок в мішку, увесь у мішку по саму шию, ні рук, ні ніг його не видко, не видко, як він і переступає... і не йде він і не стоїть, іти йому по-людськи не можна, ногам в мішку тісно, суне він, наче манія та...

Про мішок той я чула від людей, а на власні очі не траплялося бачити, як у нього закидають. Пан наш —

куди тобі який вигадливий був на всякі кари! Отож він і мішок той вигадав: коли хто прошпетиться, було, яким бунтом, він і звелить його в мішок зав'язати та загадує йому в мішку по вулиці ходити... Люта душа була у нашого пана, нелюдська.

— Хто оце такий в мішку і за що? — питаю я у дівчат. Сама не тямлю, чому мені цікаво стало знати.

— Се ж,— кажуть,— Антін, панський кучер: як загуляв з самої суботи, так і досі його в дворі не було; коні панські третій день стоять без догляду, аж ржуть, що не поєні й не годовані... Учора нікому було панів і до церкви повезти.

«Так оце така воля!» — подумала я собі і якось нехотя кинула очима на того кучера... Кинула, а очі мої так і прилипли до його тварі... Глянув і він на мене своїми великими очима... Сині вони, наче блакить на небі... Зустрілися наші очі!.. Господи, що воно сталося зі мною? Не одірву своїх очей від Антонових! Отак і провела я його до двору... а тут спинилася: панич та віхоть упали на думку; я мерщій до господи.

Сіла на лаві. Якось ніяково мені; не то сумно, не то й журливо, і на серці якось чудно, скорботно, сказати б, так ні ж! Ніби там промінь весняний гріє і веселить...

— Сідаймо, доню, обідати,— каже мати.

Сіли... Вмочила я губи, та й годі; не йде мені на душу борщ наш; не тому, що він нізчимний, а тому, що Антонові очі так і лищать у мене в очах...

Другого дня тягне мене щось на вулицю та й тягне, та так тягне, що не спроможна я не піти. Пішла — сама не знаю чого! Стала під вербою, не тямлю чого стою!.. Прямо навожденіє якесь на мене наче хто наслав, наче я несамовита... Постояла, пішла до двору, спинилася біля брами, дивлюся на стайню і думаю: «Чи випустили кучера з мішка? От коли б його побачити...» Замість того бачу: вайло оте, ключниця, суне з повною в'язкою ключів та брязкає ними, наче коновал той... «Цур тобі, хмаро!» — подумала я та бігцем назад від брами. Що ж би ви собі думали? Вона таки, мабуть, помітила мене та й наврочила, бо з того самісінького дня так мене і нудить, так мене і вабить іти до двору, чи не побачу кучера. Цілий тиждень щодня никала та все визирала. Марне! Хоч би тобі один разочок побачити... За тиждень чую, люди гомонять: приїде посередник, кучера з паном

судитиме... Кучер би то, скоро випустили з мішка, зараз рушив до міста позивати пана за той мішок.

Справді, небавом посередник приїхав і людей, і пана, і кучера кликав, судив їх і присудив, що пан не по-людськи зробив, зав'язавши живу людину в лантух, та ще й велів на глум водити його по селу. От за те і присудив посередник: бути Антону вільним, і зараз визволив його з-під пана...

До самого великодня не трапилося мені ніде побачити Антона; прочула тільки, що став він до жида — до шинкаря — за кучера. А на великдень — сидимо ми з дівчатами на вулиці. Сидимо, веснянок та гаївок співаємо. Аж ось і парубки йдуть. Прийшли, біля нас поставали. Як глянула я, так і затремтіла!.. Між ними Антін, і так він мене своїми банькуватими очима дійма є, серце мені лоскоче... Гляне він, наче заговорить, а заговорить — наче заграє... От з того часу... Е, що вже про те балакати!.. Звісно, діло дівоче... самі, здорові, тямите — коли дівка з парубком прийдуться один одному і по серцю, і по мислі... Нема в бога нічого ліпшого над кохання.

Зараз після Петра ми й побралися. На жнива Антін одійшов од жида. Пішли ми в Рудівку, там у міщанина стали за сніп жати. Тоді давали ще жати раз за третій, вдруге за четвертий сніп; не так, як тепер стало, нехай бог милує — за шостий та за сьомий! Тепер, спини не розгинаючи, та ще коли на доброму та густому житі, то й то за день більш десяти снопів не заробиш, та ще й на своїх харчах. А тоді було: харчі хазяйські, залюбки було вдвох з Антоном шість полукіпків постановимо. От у нас без восьми снопів копа заробітку за день, та ще якої жені! Жень у нас така була, що на пару волів більш як півтори копи не положиш, не повезуть... Жито урожайне того году бог дав, і навмолот ліпшого й не треба: по вісім мірок з копи... Заробили стільки, що до нового про хліб і думати забули. Добряче воно велося нам. У матері була телиця. Саме в спасівку вона отелилася: гарного бичка привела і сама вдалася така молочлива, що молока того — хоч купайся; раз у раз і молоко, і масло, і сир, і сколотини; самі їли вдосталь і людям наділяли, і так продавали; за зиму й до великодня десять карбованців корівка та, спасибіг їй, дала нам. Тоді у нас гусари стояли на селі, офіцерні було чимало, так вони брали у нас молоко і масло.

Обжавшись, Антін знов до жида. Звісно, ліпше б у жида не служити, так коли ж і свого діла нема, а згорнувши руки, сидіти — і гріх і сором.

Добренько так у нас все йде.

З нового году став новий шинкар у нас. Старий Лейба помер. От на нового пан і напосівся: «Не держи кучером Антона, та й не держи!» Жид йому і те і се, а він і слухати не хоче, притьмом одно зарядив: «Не держи, прожени, а не проженеш ти його, так я тебе прожену».

Жид йому каже: «Договор»,— а він йому на те: «Договор був з Лейбою, нехай він встане та й говорить». Чи чули ви таке? Щоб з мертвих встав!.. Мусив жид послухатися. Антона мого се так за печінки взяло, що він не їсть, не п'є, ходить наче несамовитий, зубами скрегоче та панів лає... Я його втихомирюю, а він і слухати не хоче, все черкає та черкає! Скільки вже він чортів панам назичив, так моя губа того й не вимовить! Не то копанками, а цілими болотами він чортів на панів вергав!.. Черкав, черкав, нарешті як стукне кулаком об стіл, як ревоне, немов в маточину:

— Стривай же ти, чортова підошво! Я свого клину, недожавши, не кину!

І замовк! З того часу вже про панів ні слова, ні пари з вуст, та й про чортів якось менше згадує.

Добре. Коли ж ото чи на масниці, чи на всеїдному тижні,— забула вже, давнє діло, а пам'ять у мене зрештіла,— знаю тільки, добре знаю, що не в піст, бо ми в той день вечеряли вареники з сиром. День був буденний і скоромний. Приходить Наум, соцький, загадує: завтра усім іти в церкву до служби.

— Що воно за притча така? — питає у нього мати.— Що там таке в церкві буде, щоб усім іти?.. Та яка там і служба в будень?

— Там вже почуєте яка... Безпремінно щоб усі приходили, молебество за царя буде. Завтра, значить, роковини волі, наше свято.

Вертаємося ото другого дня з церкви. Антін мій минає свій двір.

— Куди ти, Антоне? — питаю.

— Треба.

— А обідати?

— Я до обіду вернуся.

Пішов. Мені й невдогад, куди він; хоч би хто й заріза в мене, так би зроду-віку не вгадала. Невдовзі

вернувся він, такий веселий, всміхається, твар йому аж сяє, наче роса на сонці.

— От,— каже,— оскому збив, таки так, що збив, на всі заставки виправ!

— Що? Кого? — дивуюся я.

— Нікого більш, як не його.

— Та кого се?

— Отого лисого чорта, пана...

— Нашого?

— Який він наш!.. У нас тепер, опріч бога, нема пана... Ну, та й виправ же!..

— Та за що ж? Та як же ти посмів?

— Я не сміявся. А за що, питаєш? За те, що чому він в церкві не був?.. За царя не хотів молитися? Забув, який сьогодні день? Тепер пам'ятатиме... Ну, та й виправ же!

— Буде ж тобі тепер!.. Наробив ти лиха! Пропали ми!..— та як згадала я отой клятий мішок, так уся і затремтіла, трушуся, наче мене пропасниця б'є. От, думаю, лихо! Тепер, може, і про мій віхоть згадають...

— Не бійся,— заспокоює мене Антін,— нічого не буде; я його не прилюдно, а сам на сам; ніхто того не чув і не бачив, нікому йому й писнути, проковтне мовчки, та й годі.

— Ти ж йому що?.. Невже ти його побив...

— Ні, ні! Бить не бив! Нехай його вихор поб'є об суху дорогу. Я тільки виправ його... Приходжу, аж він в своїй кацавейці сидить на ганку та люльку смокче... Я любенько шапку з голови, низенько йому вклонився. Він на мене вовком дише, а я йому так приязненько:

— Добрий день, пане! З святом будьте здорові!..

— Яке там у тебе свято? — бовкнув він, а я йому:

— Не в мене самого, а в усіх добрих людей сьогодні велике свято: от ми й до церкви ходили, за царя помолилися — продовжи, боже, йому віку довгого! А ви, пане, певне забули про наше свято? Не диво!.. Свято сьогодні у людей, а у панів — «урвихвіст», людям сьогодні день радощів, а про панів — «утрисльози»... Так оце я й прийшов вам нагадати.

— Ти здурів! — гукнув він.— Геть!

А я, наче вкопаний, стою, та й почав його прати: вичитав йому і мішок, і все, що знав: зганьбив його, та тоді знов поклонився і пішов... Доки він схаменувся гукати на людей, я вже геть за брамою був... «Гукай! — думаю, собі.— Хоч ковбика свого ввірви, нічого тепер вже не вдієш...»

Я мовчки похитала головою, нічого йому не сказала, тільки подумала: «Коли б з сього диму та не кинуло на нас полум'ям». Так воно на моє й вийшло: чи я в таку лиху годину подумала, чи то вже від бога таке судилося, чи від кого лихого — не скажу, а тільки з того самого разу і почалося моє лихо, мої скорботи; і не спекалася я їх, доки Антін мій був живий. Став мій Антін з того разу таким злосливим та мстивим до панів, що я зроду-віку й не сподівалася. Нехай би вже він над своїм паном мстився за мішок за отой, а то ж ні! Що пан, що полупанок, хоч зовсім йому не знайомий, аби, кажу, пан, то й ворог його... Ворогує Антін на нього і мститься, та так чудно, що прямо я нічого й не тямлю. Цілий рік оце він нічого, людина — як людина, ні до кого з панів важким словом не обізветься: аби ж прийшов отой день святої волі, так він і згедзкається, наче його дрік укусив. Де б він не був, що б він не робив — усе покине, а піде та вилає пана... Казали б ви: «свого пана», так — кажу ж вам — ні!.. Чудна, занадто чудна людина в сьому разі був небіжчик, нехай вже царствує. І не яка, як не оця його вада і з світа його звела — і мені лиха і клопоту завдала...

З Марченками так все йому якось таланило, не попадався, без людей було вилає; та пан, хоч як на нього лютує, а нічого не вдіє: битися рука не підіймалася — страх брав, думка така, що й Антін не без рук... Та старий Марченко не довго й жив; то пив, а після волі так закурив, що за три роки з перепою і дуба дав. Став син його: і з сим нічого — вилає і просохне. Вперше він вилаяв його, з церкви йдучи. Се було вже на п'ятий рік після волі. Марченки наші тоді вже оголіли: стали з них такі пани, що на двох одні штани, та й ті без гудзиків... До церкви вже не бігали четвернею, а на власній парі, як і всі хрещені... Так ото йдемо з молебства — молебство те святої волі заведено у нас щороку правити в той день, коли цар з-під панів нас визволив... Еге, так ідемо. Попереду за всіх, звісно, паничик, той самий, що я колись віхтем помирувала... Антін до нього: шапку зняв, вклонився та тихцем, на півголосу, щоб ніхто з людей не чув, і ну його штапувати! «Ах ви,— каже,— пани-голоштаньки» — і всяково так... Панич, звісно, на те не сподівався, зумився, роззявив рота, слухає... На

лихо йому, ще заїкуватий був, заким спромігся слово промовити, Антін вже в господі!.. Сидить, наче й не він! Люльку смокче та весело всміхається...

Під вечір староста йде повз нашу хату, викликав Антона і питає:

— Що ти, йдучи з церкви, казав паничеві?

— Нічого не казав, прохав, чи не зарадив би він мене грішми на відробіток... У мене подушне ще не плачене... Він каже: «Подумаю»,— а я кажу: «Подумайте, а я навідаюся»,— на тому і край.

— Чи не брешеш ти, Антоне? — каже староста.— Гляди! Коли що, моя рада: піди ліпше повинись, перепроси панича, а то як напише до посередника...

— Нехай пише, його воля...

Не писав...

А на другий рік Антін знов за своє.

Йдемо ми, він і я з матір'ю, на молебство. Певно, що в Антона нічого лихого на думці не було; ішов він з доброю душею, так же тільки що вийшли ми з свого провулка на велику улицю, сусіль ми на панича!.. Антін на нього, він на Антона — наче ті вишкварки на сковороді... Панич тільки сичить, а слова не вимовить; а мій його шпетить та шпетить!.. Отак до самого цвинтаря... Панич на сей раз вже не проковтнув, а до судді, до мирового. Суддею у нас тоді був пан доступливий і такий-то, казали люди, дотепа, що другого такого на цілу нашу губернію не було.

І нас з матір'ю до судді! Суддя питає, чи чули ми, як Антін лаяв панича?

— Ти,— каже суддя до мене,— хоч і жона йому, через що я тобі і присяги не дам, а говори правду.

— Я в сьому ні в чому невістна,— кажу я,— нічого не бачила і не чула... Слобоніть мене...

І мати так само: «Невістна!» — і більш нічого. А більше судді тому і не в кого спитати... Антін же стоїть собі перед судом такий святий та божий, наче немовлятко те... Глянула я на нього і не жалкувала, що трохи з шляху праведного перед суддею звернула!.. Він же мені дружина... Та я за свого чоловіка віддала б половину свого віку, сама б себе на поталу пустила, не то що!.. Та я радніша б небо до нього прихилити... Сказано: куди голка, туди й нитка; куди чоловік, туди й жінка...

Суддя, значить, нічого Антонові... а панич тільки язика прикусив... ніяково йому...

Та й мені ніяково стало: все ж таки, хоч і на потребу своєї дружини, а збрехала, а вдруге і те не добре, що люди візьмуть нас на зуби!.. Притиснуть сюди і віхоть, і мішок, і жида, і старого пана... У нашому селі, нічого гріха таїти, люди язикаті, люблять піднебіння чухать.

Знов же і те мені на думку впало, чи нема тут якої лихої притчі? Що воно за знак такий, що аби прийшов день святої волі, так Антін і свариться, і лається з паном? Та коли б було за що, а то — як я тобі, господи,— не до ладу воно... Добре, що досі, наче на воді, слід зникав... А що, якби люди сторонні те чули? Суддя каже: «Острогу не минув би!..» Он воно що! З чого ж воно все оце?.. Міркую собі, голову ламаю, а не тямлю, як дійти до краю; та й де той край?

Стала мене журба часом за серце ссати: мало хіба з мене того лиха, що од чортів його не відверну, а він ще й до пана шевською смолою липне. Негаразд воно щось, а що саме, де той вузлик, і не вгадаю... Що ж його в бога діяти? Чи в людей ради питати, чи своєю головою хисту доходити, щоб одвадити Антона від тієї лайки? А одвадити, хоч ти що, а треба, бо душа моя чує, що без якоїсь лихої пригоди не обійдеться. Не дай боже чого — шкоди зазнаємо тяжкої, бо саме тільки що почало у нас хазяйствечко зростку набиратися: уже в нас і конячка завелася, вже й пара третяків-бичків, з ними Антін вже й в супрягу стає з кумом Прохором... Земельку вже наймаємо, свій хлібець маємо, влітку обоє на ріллі, а прийде зима — він фурманує... Усе гаразд, і двоє діточок коло нас, наче пташенята ті, весело щебечуть... От тільки, кажу вам, всього мого й лиха, що оті чорти та лайка з паном. Журба з ніг мене валить.

Восени панич наш звалився з ніг. «Кахи та кахи», та на самого Михайла так закахикався, що мокротиння як сперло йому дух, так він і простягся...

У мене, прости мене, мати божа, на душі полегшало: не те, щоб я йому смерті бажала, а гадала собі, що тепер вже ні з ким буде Антонові лаятися, а мені того тільки й треба. Розвиднялося у мене на душі.

Прийшов день святої волі. Своїм звичаєм люди молебство відправили. Я вже до церкви, прости, боже, не ходила, не можна було, мати нездужала, діток ні на кого було покинути, а до церкви їх брати побоялася, бо в той день незвичайно холодно було: мороз, сніг, хуга, наче в пилипівку... Так Антін сам ходив. Вже як він

ще до церкви йшов, так я помічала собі, що у нього десь щемить... Такий він невеселий, суворий і до дітей непривітний: то було Парасочки він з рук не спускає, а то й словом не обізвався до неї... А вже як з церкви вернувся, так і на людину не похожий! Не чоловік, а хмара він, густа аж темна... Уся твар йому сумом-нудьгою взялася. Мене усю так у печаль і кинуло! Злякалася вельми, думаю: занедужав він. Я до нього і те і се, голублю його, діти коло нього в'ються, наче метелики коло квітки. А він мовчки сидить, сопе, люльку смокче та чортів згадує... Ох! Як же у мене на серці важко стало!.. Пораюся собі коло печі, а від нього очей не одірву; горшки біжать, а я їх не бачу.

Сіли обідати. Він чи лизнув, чи не лизнув...

— Антоне! Чого ти такий сьогодні? — питаю.

— Який?

— Несуразний... Тобі недобре? Нездужаєш? Де в тебе болить? Приліг би на печі!..

— Ніде в мене не болить... Тяжко...

— Чого ж тобі тяжко?.. Скажи, мій голубе? Поділи своє лихо зі мною, воно й полегшає...

— Ні вже! Не з тобою мені ділитися, не ти мені поможеш...

— Та що ж таке у тебе? Скажи! Не тайся од мене... Скажи!

Бачу: він трошки пом'якшав; я тоді до нього ласочкою, то з того боку, то з другого — у вічі до нього зазирну, цмокну в одно око, цмокну в друге; а в самої — чую — шпари в серце позаходили, та таки достаралася до свого...

— Того мені тяжко,— признався він,— що ні пана, ні панича нашого нема — нікого мені вилаяти... А не вилаяти не можна; не вилаю, так занедужаю...

— Свят, свят! Антоне, перехрестися!..

— Не поможе.

— Гарненько помолися пречистій, се тебе лукавий так спокушає, серце тобі ссе.

Отак раджу його, а сама собі думаю: «Справді, шкода, що панич умер... Нехай би він його лайнув, паничеві б з того не завадило б, а він би отак не мучився... Се йому так пороблено, наслано на нього, хто ж би се такий?..»

Глянула на Антона: боженьку мій любий! Який же він

змучений!.. Жаль так і закипів у мене на серці! Приміла б я, що робила...

— Чоловіче мій милий! Вдар лихом об землю! Нічого ж не вдієш, нема панів, з гроба вони не встануть...

— Нема пана,— каже він,— хоч би полупанка...

— Де ж його взяти?

Посидів він ще трошки — за шапку та з хати. «Добре,— думаю собі,— нехай провітриться. Се ж він не куди, як не товар попорати; заким попорає — вітром сум його й розвіється».

Довгенько його не було, вже присмерком прийшов в хату — і не пізнати його: такий веселий, регочеться, дітоток обіймає, цілує.

— Знайшов таки свого,— каже до мене,— одвів душу... Пораюся ото під повіткою, чую: щось іде, зирк — панок якийсь і біля шинку став. Я швидше туди. Аж то Рудівський Ничволоденко; змерз він, так зайшов погрітися до шинку; от я на нього вилив усе, що було на серці...

Зумилася я.

— За що ти,— питаюся я,— на нього напався? Він же нам нічого, і панок з нього добрий!

— А проте,— каже він,— все ж таки панок він, ніхто більш... Я не винен тому, що він мені під руку підвернувся... Мені в сей день треба було когось з панів вилаяти; не вилаяв — так би занедужав, може б, і вмер... От що, щоб ти знала!..

— Не тямлю,— кажу я,— за що і про що...

— А віхоть — тямиш? А мішок — тямиш? А жида не забула?.. У! — та так на мене глянув, що мене аж страх взяв...

— Так то ж,— кажу,— хіба Ничволоденко? То ж наші Марченки!

— Усі вони одним миром мировані...

«От ти й говори з ним»,— думаю собі, та щоб не гнівити вже його і кажу:

— Який вже з Ничволоденка пан! Тільки що штани поверх халяв...

— Одначе ж комолий віл і гулею б'є... та годі про се!.. Амінь!

«Амінь чи не амінь, а Ничволоденко тобі сього не подаруе!» — подумала я собі, одначе промовчала, Антонові сього не вимовила, щоб вже не дратувати його. І добре зробила, що не говорила, бо воно на моє й вийшло;

а коли б була сказала, він би тоді на мене вину звернув, сказав би: «Твій язик наврочив».

Ничволоденко не подарував свого, подав позов до судді, а суддя взяв та й зчистив з Антона 25 карбованців кари. Нічим було у нас заплатити, так корівку мою пограбували і продали... Що я з того лиха-журби знала, так і не сказати! Що я поповбивалася, що я поплакала! Чи то ж не корівка була! Первачка, рідна, питома, сама я її випоїла, сама на руках виносила!.. Що мого догляду на неї пішло!.. А на удій яка вона була! Цебер молока давала! Вже ж і я за нею не два цебри сліз вилила; стало б тих сліз і Ничволоденка втопити, хоча, правду сказати, і він не винен, і не на нього ті гроші пішли... А все ж корівки тієї, моєї лисенької голубки, і тепер мені жаль... Вона така була добра... У хату сама приходила!.. Прийде, було, та так любесенько: ме! Я зараз лустку хліба, посолю та й дам їй... А вона — хліба кусне і в руку мене лизне, поцілує... Вдячлива душа була. Почну, було, доїти, вона стоїть, наче вкопана, не поворухнеться, тільки так на мене позирає, як не заговорить, буцім хоче спитати: чи досить молока? А чистючка яка з неї була: зроду, було, на мокрому не ляже, тільки на сухій соломці... Пійло було як п'є, так не бовтає його, не колотить мордою на дні, а так любенько, тихцем смокче його зверху; нап'ється — зараз до ясел та губенята свої об з'їди й обітре, наче людина. І ніхто її тому не вчив... Сказать би, у матері перейняла, так мати її того не вміла, та й з себе мати її, хоч і добра була на молоко, а неохайна коло себе, наче та жидівка стара: раз у раз задрипана і хвіст у гною. Чистючка моя Лисочка була. Та ще й масті її бог наділив такої, що на всі села не було такої другої: така ясно-полова, аж жовта, проти сонця, було, наче золото те вилискується! Шерстинка в шерстинку, одна до одної наче так і прилипла, наче хто усю її поливою облив!.. А хвіст — чорний, обіймистий, наче коса в дівки. Ріжки у неї — наче виточені, а на лобі лисинка білесенька, та не просто лисинка, а наче зіронька та кінці розпустила на вісім сторін!.. Так отаку-то корівку пограбували і продали!.. Се ж вони шматок душі з мене вийняли. Не пішла вона на користь і тому, хто її купив: сльози мої випадком йому випали... Купив її рудівський писар — Василенко. Вона, нещасниця, занудилася без мене та небавом і здохла... Так йому, тому Василен-

кові, й треба: ніколи не купуй ні краденого, ні грабованого... Я наче знала, що вона у нього здохне: як взяли її на налигач — у мене серце так кров'ю і облилося... а як вивели з двору, я вдарилася в груди та як заголошу... За саму царину провела її та все оплакувала. Вертаючися — зло мене взяло на Антона: «Се ж все не через кого, як не через нього,— думаю собі,— приміла, зубами б в твар йому впилася...» Люта я тоді на нього була, думала: «Прийду до господи, так його коромислом і опережу! І гріха не побоюся! З'їв він мою Лиску...» Прийшла, сидить він під хатою на призьбі, глянула на нього, а у нього сльози з очей цівкою...

— Се ти за Лискою? — питаю...

Він головою кивнув; я годі — ну його до серденька пригортати; де те й зло поділося!.. Пригортаю і сама плачу та Ничволоденка кляну...

До самого вечора ми плакали на призьбі. Про Лиску вже з того часу ні він мені, ні я йому ні слова, хоча моя Лисонька ніколи у мене з пам'яті не виходила і довіку, до суду не вийде!.. Не можна її забути... Отже, хоч як я вбивалася за Лискою за своєю, а думала собі: «Бог дав, бог і взяв! Нехай!.. Нехай Лисчина душа спокутує Антонові гріхи. Тепер він сам бачить, що воно непереливки з панами мірятись чубами. Еге! Зрозуміє свою вину, та й схаменеться, і заречеться».

Так я думала, та не вгадала! Не така була божа воля. Не докажу вам, яким ото робом усе добро Марченків перейшло до нових панів — до Петруняків. Вони не тутешні родом, десь там з-за Десни, казали люди; а де та в бога Десна, я вже й не скажу. Так ото приїхали вони до нас на село. Навесні приїхали. Пан і пані: дітей не було у них; вона безплодницею і вмерла. Людина з неї — як людина, трохи пришелепувата та вельми довгов'яза, а то все нічого, так як і в усіх добрих людей. А чоловік у неї — так ні!.. З себе він моторний, хрін його не взяв, та вдача собача. Кирпу проти людей так драв, що й кочергою її не дістанеш.

Чуємо: поміж людей гутірка йде, що новий пан хоче в нашому селі якийсь новий лад заводити, щоб, бачте, все по-новому. Усе б то те, що досі було, знікчемніло, старе вельми стало. «Що ж то він нове вигадає?» — думають люди. Помічаю я, що люди наші заходжуються взяти його на глузи, бо вже дід Кіндрат не дурно ж продідив раз крізь зуби, що:

— У нового пана щодня сучка п'яна...

— Як їй не бути п'яною,— додав мій Антін,— коли у нього і свині пиво п'ють...

— То бач,— мовив Кіндрат,— свині не панські, а якісь нові... У нього усе «нове», старе, каже, знікчемніло... Дивись!.. Знікчемніло! Сонце старіше за все на світі, а чи знікчемніло воно?..

Новий пан справді в свиноті кохався, заходився розводити нових свиней, такі вони, наче голі та довгов'язі були. Не пішли йому в руку, повиздихали до ноги.

Ну, от і прийшов новий день святої волі. Я була певна в собі, що в Антона лайка чисто з голови вилетіла. Йдемо з молебства. Антін повернув до свого провулка, а староста до нього:

— А ти, Прядко, куди? Забув хіба, що треба на громаду? Ходім лишень?..

— А що мені в громаді?

— Як що? Рада буде про пастуха та про город коло цвинтаря, і піп буде, і пан буде...

— Ходім,— каже Антін,— і з голосу його чути, що він наче чогось зрадів. А мене так і кольнуло в серце. «Ні,— кажу собі на думці,— не пущу я його самого, піду з ним, щоб нечистий знов не нацькував його на пана».

Він змагався, щоб я не йшла, а я таки не послухалася, пішла і вже й на ступінь від нього не відходжу, стережу, наче просо від тих злодіїв неприторенних, від горобців.

Пан ото і зняв річ про те, що не слід влітку свиней по селу пускати без догляду, а треба череду свинячу завести, пастуха до них приставити, а під випас пан своєї землі дасть. Громада на те нічого, наче й пристає, бо думка у пана таки не ледача була. Дід Кіндрат тоді й питається:

— А хто ж у нас за свинопаса стане?

Антін мій і вихопився на те.

— Вже ж,— каже,— ніхто, як не той, у кого свиней більше, ніхто так, як він, не тямить свинячої вдачі — значить, він і поводитиметься з ними уміючи, по-свинячому...

— Чи до речі ж воно буде? — озвався хтось.— У кого на селі свиней найбільше?

— У пана,— відповів староста.

— Так себто виходить на те,— озвався Антін,— що панові ставати за свинопаса...

Я його за рукав сіп:

— Схаменись, Антоне! — а він мене ліктем під бік та на мене: — Цить, не твоє діло!

Я кинула на нього очима і злякалася: такий він суворий, такий охмарений та страшний, що я аж затремтіла і замовкла та мовчки молюся: «Союзом любові та згоди зв'яжи, Христе...»

Пан того не стерпів, щось зашкварчав, а Антін ближче до нього, взявся в боки і каже:

— Ви, пане, так заторохтіли, наче колесо по грудді, буцім ви злякалися чого... Ви говоріть з повагом, не бійтесь, не вважайте на те, що я бондар, а говоріть зі мною, як з простим чоловіком...

Люди зареготали, а пан так і прихнув... Ну, з того й пішло у них!.. І посипав Антін, наче з рукава борошно, шкулкими словами...

За те ж і йому, моєму Прядці — нехай вже він царствує,— добре насипали: на цілий тиждень суддя звелів у хурдигу його закинути...

Сорому було нам на ціле село.

Тоді я зареклася і сама собі заприсягнула: як діждемо дня святої волі, не пущу Антона з двору; хоч він нехай мене б'є-катує, а не пущу; просто на плечі йому сяду, округ шиї обів'юся, а не пущу. Діждали. Він моїй думки і спостеріг... Ще й на світ не займалося, як я прокинулася, зирк — нема Антона в хаті. Я швидше ноги в чоботи, кожушанку на хребет та за двері. Ник я під повітку — нема його; ник у хлівець — нема; я в сточки, в клуню, в комору — нема. Де ж він дівся?... Біжу до двору, до шинку, до церкви — ніде й духу його нема! Людей розпитувала — чи не бачив хто?.. Ніхто не бачив.

Сиджу я собі, сумую; вже й до печі руки не беруться; діжу треба б місити, а я сиджу... Вже люди з церкви йдуть, а я сиджу, все думаю: де дівся Антін? І так мені в голові і на серці недобре, аж в очах тьмяно... Скотина реве не поєна, не годована, а я з лави не підведуся... Аж двері — рип! Антін в хату...

— Де ти був?

— Там нема, де був.

— Кажи, де?

— На хуторі у Міщенка,— се такий панок був, хутірцем собі на одшибі жив.

— Чого тебе туди носило?

— Звісно, чого...

— Кажи чого? Признавайся!

— Наче не знаєш... Вилаяти треба було...

— І вилаяв?

— Виправ...

— Лишенько ж моє важке, горенько моє тяжке! — заголосила я.— Мало тобі Лиски, мало хурдиги! Тепер тебе прямо в москалі!..

— Старий, не годжуся,— ще й жартує.

— В острозі згинеш...

— Хоч би й під острогом, а не можна, не можна мені інакше!.. Але не турбуйся! Міщенко панок добрячий, до позвів не охочий, та я його без людей, сам на сам...

— Що ж він тобі? Не бив?

— Нехай би попробував!... Ні!.. Тільки й сказав: «Чи ти здурів, чоловіче? Чи мати тебе дурнем на світ породила?»

Дійсно, Міщенко не позивав, спасибіг йому...

Минув ще рік.

Всю ніч перед святою волею я вже й очей не заплющувала, все стерегла, щоб уночі Антін не зник з хати. Лежу та з-під рядна сочу його; бачу; він встав, тихенько озувся, одягся, підперезався, вже шапку бере з кілочка; я тоді з-під рядна, в чому була, прожогом до дверей, розп'ялася.

— Стій,— кажу,— хоч убий мене, а не пущу з хати...

Він до мене:

— Геть! Не жартуй...

— Не до жартів!.. Куди ти злаштувався?

— Пусти...

— Не пущу...

— Пхну!..

— Пхай, а не пущу, за ноги вчеплюся...

— Пусти, а то битиму!..

— Хоч убий, а не пущу. Знаю куди ти! До панів!

— Пусти! — як закричить він, так наче з шкури вилазить. Я трохи злякалася була, похолола, але мати божа глянулася на мене, піддала мені духу, зараз я отямилася і кажу:

— Хоч ти кричи, хоч верещи, а не пущу,— ну його вмовляти, оброзумлювати. А він і собі трохи схаменувся, вже не кричить, а проситься. Та так жалісно, так жалісно проситься:

— Жінко моя! Ягідко моя люба! Пусти мене, не муч мене! Не доводь мою душу до гріха... Пусти!.. Зроду-віку ні в кого не просився, мовчав, терпів, а тепер не витерплю, прошуся у тебе: пусти, пусти мене!

Бачу я: трудно йому, аж сльози на очах виступили, та й мені не легко, треба мені на своєму встояти, і кажу:

— Не пущу...

— Не пустиш?

— Не пущу...

— Так клич же попа, нехай сповідає і причащає мене, бо я чую, що помру... Нудно мені, трудно мені на серці... Щось підступило, давить, дух спирає. Ой, ой! Пусти! — та з сими словами як заплаче, заголосить!.. І жалісно мені. і сумно, і страшно мені стало... Діти зі сну позскакували і собі голосять... Що ж мені робити, що мені чинити? Чи панів милувати, чи свою дружину мордувати? Сидить він на лаві, плаче, а я чую, що сльози його в серце до мене капають і там приском пече... Хоч би він вхопився, думаю собі, та одіпхнув мене від дверей, я б вже й не пручалася, лучче б він вдарив мене, мені б не так тяжко було; несила б моя була його спинити... Так ні ж! Сидить він, наче приборканий, не лютує, та, плачучи, проситься, жалю мені задає... Переміг мене жаль; я двері навстіж!

— Іди!

Закурив він, тільки підошви манячать, а я тоді собі в сльози...

Пощастило нам того разу. Панів не було на селі; вони ще вчора поїхали до міста, так Антін видрав там у них у господі якогось недопанка та на ньому й погострив свого язика. Обійшлося ні на чому.

А я стала собі на думці: з чого оце у нього, у Антона мого, земля йому пером, отакий попуск божий? Цілісінький год він чоловік такий, що дай, боже, і всім людям, хоч в ухо його бгай. Аби ж прийшов день святої волі — він і займеться проти панів. З чого воно?.. Радилася я з попом: «Се у нього перехід,— каже батюшка,— над ним треба б ордію вичитати, але я не вмію того. Се треба у Виноградний монастир, десь аж за Києвом, там ченці вичитують...»

Я й приміркувала собі, що на все воля божа і проти неї чоловік нічого не вдіє. Нехай же воно йде, як бог дає...

Так воно і йшло до самої Антонової смерті; здається, цілих двадцять років. Не малий то час! Багацько, пребагацько всього за сей час перемінилося: що тоді тільки сходило, тепер вже виросло; що тоді починало зростати, тепер вже зістаріло; а що тоді починало старітися, за двадцять років струхло, спорохніло... І над нами трохи господь зглянувся, послав на нас свою руку благу. Антін, правда, не позбувся своєї вдачі, не покинув своєї вади лихої лаяти панів в день святої волі, але господь сокрушив панську гординю. Пани і з нашого села, і з сусідніх перейнялися думкою, що не треба уважати на Антонову лайку, бо він в той день людина непритаманна...

Як почали ото пани не вважати на Антона, як ославили його несамовитим, так з того часу не геть я турбувалася, тільки було опасуюся, щоб не напався він на кого такого, що не тямить його вдачі, та й потягне його в суд... Спасибіг богові, не траплялося такого, мабуть, мати божа одвертала.

Так от, бачте, з якою чудною людиною мене доля спарувала!.. Е-ех! Коли б не ті дві вади у мого Антона, звікувала б я з ним, не зазнавши ніже єдиної хмарної години!.. Так,— кажу ж вам,— нема щастя без нещастя... Не було б ночі, не було б і дня...

Чудна, чудна людина був небіжчик... Упокой, боже, його душу з святими і з преподобними! Чудно він і вмер.

Кажу вам: як ославили його несамовитим, так з того часу пригоди з його вади не траплялося, хоча він і не покинув свого призначення. Почне було своє вичитувати, так, коли той, на кого він напустився, огризнеться супроти його, він того не довго лає... Аби ж хто змовчує, того вже він випере до поту; доти пратиме, доки і в самого сорочка хлющем візьметься.

Чудно так, кажу вам, помер Антін.

Того году, як судилося йому вмерти, заманулося йому мірошникувати.

— До хазяйства,— каже,— я вже старий, підтоптався! Нехай син править, а я собі млин споруджу та й мірошникуватиму.

— Та й добре ж,— я йому на те,— дай, боже, час добрий, може, мірошникуючи, і панів кинеш лаяти...

— Ні, Оришко! Сього й не думай і не гадай про се; не кину...

— Чому?

— Тому, що ти не тямиш...

— Чи вже?! До срібного волосся дожила, розуму й на стілечки не нажила?

— Авжеж, не нажила. Тобі здається, що я панів лаю?

— А то ж кого, коли не їх?

— О, бач, і не тямиш голово!.. То я неволю людську лаю... Щоб ти знала, як прийде день святої волі, так у мене й закипить на серці проти неволі людської. Коли б я її побачив, я б її зубами загриз, та не знаю, яка вона, чи така як ото холера, чи така як трясця?.. Не знаю! Тільки всього й знаю, що так вона людей неволить, як пани колись...

Так ото заходилися ми коло млина. Треба було заздалегідь дерево на клітку вивезти. Купив він у Масла-ченка і на клітку, і на вал, і на рамена. Поїхали рубать. Рубає він собі деревину, березу, чи що, цюкає та цюкає, а вона зразу як шугоне, та на нього; він хотів відбігти, та не встиг, ступнів зо три відбіг; вона його й причавила і гіллям, і цівкою, ноги так йому і розплющила...

Привезли його додому, знесли в хату... Ледве він дише... Покликала я попа... запричастив він його... День, другий, третій — не оживає чоловік, не вмирає, а на четвертий день попрохав їстоньки... Зраділа я невимовно... Думаю: одужає... І, дійсно, був би одужав, коли б не настиг день святої волі... А то ж саме за тиждень настиг.

Ледве стало світати, чую я: Антін мій — упокой, цариця небесна, його душу — так тяжко-важко стогне та до мене так болісно:

— Жінко! Чи знаєш, який сьогодні день?

— Святої волі,— кажу йому, а собі думаю: «І тепер не забув».

— Порятуй же мене, а то пропаду...

— Чим же мені тебе рятувати? Рада б я небо до тебе привернути, душу свою до тебе вложити...

— Ні, не те!.. Не те!.. Візьміть мене, винесіть на сані, та везіть до панів...

— Господь з тобою, Ангоне! Невідь-чого заманулося тобі... Як се можна!.. Надворі така холоднеча, тобі

з хати не можна, в хаті під кожухом дрижиш!.. Вгамуйся, голубе мій, перехрестись та читай: «Ослаби, остави...»

— Не поможе! Ніщо не поможе!.. Везіть мене, чую, що смерть прийшла по мене!.. Он вона в кочергах вже стоїть, я її бачу... Глянь! Як зуби вискалила.. Бачиш...

— Та заспокойся!... Невідь-що тобі ввижається...

— Ні, не ввижається, я виразно бачу її... Порятуйте ж мене, не дайте мені занести гріха на той світ...

— Попа,— питаю,— покликати? — і бачу: якось твар його міниться, не та стає, зблідла і опала...

— Не попа, а пана... Нема пана, хоч недопанка... Рятуйте!

Та з сим словом як заридає!.. А потім:

— Тривай! Тривай! Не підходь ще!.. Я зараз, зараз... Везіть мене швидше до панів!.. Жінко! Придерж її, не пускай її до мене...

Зумилася я, не тямлю — про кого він каже придержати, в хаті, опріч мене та сина, нікого... А він все своє:

— Не пускайте її до мене, нехай підожде, доки вернуся від панів...

— Кого не пускати? — питаю.

— Смерті, смерті! Он вона наставляється йти по мою душу...

Отут вже і я стерялася... Не збагну, що й почати, та й кажу синові:

— Бігай швидше по кума Мусія, нехай іде, раду дає...

Заким прийшов кум, Антін мій усе одно верзе:

— Везіть мене, я зараз, підожди...

Прийшов Мусій. Антін вже не пізнав його; може, через те вклепався, що кум був в жупані; так він і взяв його за пана. Скинув на нього очима,— такі вони зробилися, наче сонні,— та тоді й почав:

— Ой ви, пани голоколінці! Бодай вам...— і те, і се, і п'яте, і десяте. І чого вже він їм не бажав! Страх і згадати... Бажав, бажав, тоді як заскрегоче зубами, так аж ікавка на нього напала...

— Біжи, сину, за попом,— мовив кум. Антін блиснув очима...

— О тепер,— каже,— йди!.. Іде, іде!.. Ох! Рятуйте!..

Та з сим словом і богові дух віддав... Чудна людина, чудна і смерть її.

Упокой його со святими!..

1895 р.

РАНКОМ В АЛУПЦІ

Присвячую Льву Мих. Жемчужникову

Се було в другій половині квітня, в Криму, в Алупці. Я цілу ніч не лягав спати. Відчинивши навстіж вікна і двері на ганок, я впивав в себе на повні груди чисте, тепле, вогкувато-м'яке повітря морське прекрасної краї-ни гірської. Навкруги стояла глибока тиша; вона не тільки сприяла, а надила мене до тієї роботи, коло якої я тоді працював. Працював я і мозком, і серцем над перебуванням Шевченка на другому засланні в степу киргизькому. Я цілу ніч писав, цілу ніч стояв перед мене убогий форт темрявний і його змордована муштрою та нудьгою горопашна залога; німо-терпелива вона, неначе та скеля, що на своєму лоні держить форт-тюрму... За скелею реве море суворе, непривітне, «не-вмите», та, ревучи, хвилюючи, кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на бережан і без того смутних, зажурених.

Я почув, що не тільки фізичною, але і духовно-моральною стороною я стомлений, кволий; враження Шевченкового перебування на березі Каспія утомили мою душу. Я кинув писати. Очі мої впали на далекий схід. Ледве-ледве показувалися там ознаки зорі ранкової. Я упав на канапку і почував, що душа не тільки утомлена, а якась наче розбита, серце моє поранене. Сон не брав мене, очі не сплющувались, впилися вони в море.

Перед мене на півдні було не те море, що цілу ніч томило мене; ні! Перед мене безкраїм килимом розіслалося Чорне море, неосяжне, широке, невимовно привабливе, чарівне. Нерухоме воно; здається, то не вода, а сизо-блакитне скло: ген-ген далеко-предалеко, скільки око сягає, горить безкрає море срібними іскорками дрібними. Мені ввижається, що з тих іскорок встають воїни-дограї: встало їх кілька, знялися високо вгору, там злилися в одну масу. Бачу, як та маса вліворуч рушила і тече з півдня на північ, неначе лава та з вулкана. Плине, ближчає до мене, от приплила до Алупки, вдарилася об скелю Айвазовського, вкрила її срібними бризками і сама десь сховалася, зникла; чи скеля її проковтнула, чи дерева прекрасного, художницьки обсадженого парку, найпаче гонкі, густі кипариси, застують мені бачити її...

Я повів очима на північний схід. З другого моря, з моря густої листви зеленої, позирають зграбні башти і башточки Воронцовського палацу; маврітанський і взагалі східний штиб немов вичитує мені минувшину східних народів. Перед мене встає Крим з греками, генуезцями, турками, татарами, москалями. Я трохи здригнув, мимоволі очі потяглися ще більш на північ. По взгір'ю розкинулася Алупка... Вона ще спить... Куняє прехороша мечеть з своїм високим мінаретом: мені здається, що він вип'явся вгору, аби зазирнути в очі Ай-Петрі, глянути на сніги білі в широких щілинах високої гори скелястої, але, побачивши, яка темна гнобительська хмара суне з півночі на Ай-Петрі, мінарет злякався, принишк, доки мулла, кличучи «правовірних» на молитву, не зрушить його спокою...

Ай-Петрі, здалося мені, дивиться так суворо, що я скоріше повернувся знов до моря; таке воно ласкаве, привітне, спокійне, але на обрії нема вже дощу того срібного.

Я схилився на канапку і невдовзі задрімав; а коли прокинувся і вийшов на балкон, округи мене панував, привітно всміхаючись, чудовий ранок веселий! Ясно-блакитний перекіт небесний горить так радісно, так паше, ніби злегенька він колихається, буцім він дише... За кілька хвилин з південного сходу показалися пухкі, хвилевиді тумани; плинули вони спершу проквільно, щодалі все швидше, все густішали, гуртувалися, нарешті злилися в одну масу і суцільним муром закрили перед мене увесь обрій південний. Частина моря під тим муром посивіла; барвою своєю превподобилась до барви муру.

Я почув, що й душу мою пойняв якийсь темрявний сум, не то щоб важкий, не скажу, щоб і прикрий, але небажаний, як небажане усе те, що застує, не дає нам бачити ясний світ... Я ладен був тікати до світлиці, аби не бачити того муру молочнохмарного, але ось на сході обрій зайнявся рожевим полум'ям. З-за гори, з-за Міхору полум'я те все ширшало на море; широченною смугою довгенястою ринуло на хмарний мур і одним моментом буцім спалило його! Замість муру сивого над південною стороною моря стояв мур багряно-золотий, і сягав він вгору високо, впираючись в саму блакить перекіту. Море під новим муром почервоніло; здавалося, вода горить геть-геть глибоко, здавалося, огонь пробрався аж на саме дно морське. Ще одна хвилина — і червоно-золоту барву і моря, і неба заслали усі веселчині барви. З-за гори викочувалося сонце, викотилось і поплило вгору по небу, відбиваючись в морі...

Картина невимовно чарівна!.. Я німо любував з неї увесь зачарований, увесь перейнятий її красою величавою. Я упивався на повні груди і красою велетня-природи, і невимовно чистим, свіжим, бадьорим повітрям дивно-величавого ранку, і могутньою силою «сотворшаго вся сія»... Душею, серцем, усім почуттям своїм я потонув у тій красі, в тій могутній силі.

Я думав...

Ні, я нічого не думав! Я не спроможен був нічого думати. Потонувши в оглядання краси, упоєний нею, я стояв німо, нерухомо... Разом з тим я чув, що в серці у мене клекоче ненависть до лютої злості, до хижого озвірення чоловіка проти чоловіка...

— За що?..

Я держався обіруч за бильця ганку; здавалося, що мої ногті входять в дерево, що на мене находить жадоба помсти і не спостеріг я куди і коли поділося і море, і червоний мур... Передо мною їх не було.

На тому місці, де я звик бачити, де ще за одну, чи дві хвилини бачив море, тепер стояла довжезна висока гора ясно-сивого, ніби молочного, клоччя з розскубаної бавовни. Гора та була така висока, що застувала бачити блакить над морем. Я не встиг ще добре оглянути ту чудну гору бавовняну, як вона рушила на північ... Вона усією своєю масою сунулася на парк, на сад, на кам'яницю, де я жив, на ганок, де я стояв...

Я почув на собі свіжу вогкість, немов до тварі моєї притулив хто вогкий рушник.

Я глянув на тепломір: температура різко перемістилася: живе срібло з 18° упало на 12°. Не встиг я і на одну хвилину стямитися серед обставин, в яких зроду вперше опинився, як та гора бавовняна розлізлася надвоє: одна частина ніби спинилася в саду між деревами проти мене, а друга покотилася яром-долиною на церкву, усю її обгорнула і закрила... Друга частина за хвилину-дві почала рушати повагом, закриваючи собою і палац, і мечеть, і мінарет, та просто на Ай-Петрі. Доки маса плила, я стояв в густому, наче бавовняному або пуховому тумані. Вперше на своєму віку я бачив морський туман...

Стоячи в тумані, я нічого не бачив округ себе ні стіни, ні вікон, ні дверей. Я стояв нерухомо, здивований. Почував, що на тварі у мене вогкість, що треба її втерти, але я боявся відвести руки з бильця. Нарешті, не тямлю з якої речі, я зробив ступінь назад, стиснув лице долонями, заплющив очі і силкувався міцніш притиснути свої підошви до підлоги, аби впевнитися, що я дійсно стою і стою на твердому грунті. Я почував, наче в голові у мене гуде, наче виски мені щось стискає, чую, що кров по жилах тече швидше, серце б'ється скоріше; не бачу, а почуваю що біля мене чиясь постать!

Хто се такий? Звідкіль він взявся? Двері з моєї світлиці на замку, кудою і коли він прийшов? Розплющую очі і бачу, виразно бачу: попліч мене чоловік середнього зросту, голова лиса, клинувата, чоло широке, думне, очі ясно-блакитні, добрі такі, ласкаві, як ласка нені; привітні, як привіт молодої любленицї; вуса густі, великі, сиві; з-під них знати теплу, сердешну усмішку; погляд оксамитово-ніжний, але, як і вся твар, скорботно-величавий... Хто він такий? Придивляюся пильно. Боже великий! Та се ж Шевченко, Тарас Шевченко той самий, як дві краплі води, якого я цілу ніч бачив у думці, пишучи нарис про перебування його в Новопетровському форті...

Радісно затремтіло моє серце. Глибока, побіжна радість всього мене пронизала, але разом з ним я, радіючи, почував себе якось ніяково. Ще більш зросли і моя радощі, і моє дивування, і моя нестяма, коли я вчув, що долоня його руки лежить на голові моїй лисій... Я вчув, що з-під долоні його ллеться на мене тепло; нарешті чую його м'який голос... Я силкуюся почути, розібрати слова його, напружую уші, очі, серце... Ні! Не розберу... Я хочу нагнути голову ближче до вуст його, але одним ментом все зникло... Стою серед ганку самотою, як і стояв... Море чисте, спокійне; небо голубе, аж паше, сонячне проміння снопом сиплеться в воду, туману ані сліду; тільки по листві дерев проти сонця горить різнобарвними іскрами маса дрібних самоцвітів; то краплиночки, що туман лишив по листі...

А Шевченко?

То була галюцинація...

Я сидів на ганку з важкою душею... Розумів, що то була галюцинація, тямив потроху і причину її, та не спроможен був відірватися від тієї галюцинації, вирватися з-під впливу її, забути про неї... Я тямив і почував потребу швидше перейти до світлиці, упасти на ліжко і спочити, але ж я не чув в собі сили підвестися, відірвати очі від моря...

1896

БАБА ЯВДОХА

Була неділя перед паликопом. Люди вже обжалися, почався коповіз. Під косовицю хліборобам не до того, щоб празникувати, а найпаче за день до паликопа. Хоч і неділя свята, а треба зараз після служби за возовицю. Нехай вози риплять; нехай і воли з утоми не ремигають, а нічого не вдієш,— треба!.. Позавтрому паликопа; тоді й спочин... На паликопа не можна возити; а сьогодні, хоч і неділя свята, а в кого полукіпки на полі, тому бог простить.

Мабуть, і отець Сидір такої думки, бо до служби божої подзвонив з сонцем і в церкві не нагадував людям про «помни день субботний». Чоловік він з головою, тямить, що «довліє дневі злоба його», та і в самого увесь лан в полукіпках... Старенький тесть його отець Корній радить саме на паликопа перевезти жито з лану толокою. Отець Сидір і сам не від того, але ж попадя змагається, не хоче, каже: «Тільки почни возити копи на паликопа, зараз грім тобі гумно спалить». Отець Сидір, чоловік з освітою, на забобони не зважає і не йме віри, щоб святий Пантелеймон-цілитель гнівався за те, що люди в день його возитимуть копи; його діло лікарське, а не хліборобське... Та ще так гніватися, щоб аж грім насилати і палити клуні або вози з копами... Се і для простої людини було б діло не статечне... Так собі міркує отець Сидір, а проте не хоче на паликопа коповіз толокою справити, бо «якось воно ніяково»,— каже він, а сам собі думає: «Яка-небудь зловорожа душа лиходійна візьме та й підпалить тобі стодолу, а на паликопа звернуть, скажуть: божа воля».

І от селяни-хлібороби після служби божої, замість снідати, пообідали раненько, спочили та, скоро сонечко розповнилось на все небо, взялись до роботи, яка кому мулила. Вийшло справді добре: боже богові, а людям

людське. Парубоцтво і чоловіки взялися копи возити; молодиці з дівчатами — хто коноплі мочить, хто льон прачує, хто на городі порається; люди старого віку, правда, нічого не роблять. «Нагрішиш,— кажуть вони,— а тут до тебе смерть, не дасть і відмолити гріхів...»

Явдоха Жмурка і собі «сидить, згорнувши руки»; вона і себе до старих людей горне і теж гріха боїться. А дійсне — яка вона стара? Чи повернуло на п'ятий десяток, чи, може, й ні; з-під очіпка срібна нитка у неї не світиться; твар — як огірочок; і вся вона така ще стрункa, постатна, бадьора, що хоч би й на рушничок, так би не встид було; а проте вона себе до бабів... Баба вона тому тільки, що, повдовівши в ту останню холеру, пішла бабувати. Чоловік її, Прокіп Жмурка, за фершала в селі був; дітей їм бог не дав; от вдова, щоб «мух з стелі не зганяти», і приміркувала бабувати. По чоловіку люди її фершалкою й досі зовуть. Є у баби Явдохи ще й другe прізвище: «по-вуличному» люди Квочкою її продражнили. Ще дівкою так її «охрестили». Прізвище, справді, наче смола до дратви: гортань у Явдохи така якась, що як говорить, наче та квочка біля курчат квокче.

Не скажеш, щоб селяни любили бабу Жмурку: вдача у неї занозиста; одначе і не цураються її: вона, кажуть, замишлянка і голова у неї не з моркви; вдайся до неї за порадою — вона тебе, наче мати рідна, напутить. Зате ж не доведи, господи, і зачепити її! Реп'яхом ув'яжне до тебе, натягачем жили з тебе тягтиме, доки до свого берега не дотягне.

Залічивши себе до бабів, Явдоха в свято або в неділю і за холодну воду не візьметься: така б то вона свята та божа. Скоро заблаговістять до церкви, Явдоха зараз у себе в хаті лампадку перед образом засвітить, наверe в покришку жару, насипле туди ладану, повну хату надимить «во славу божу», а тоді до церкви, подасть на часточку, свічку перед Іваном Воїном обмінить, стане в бабинці і на повну губу вичитує, стоячи навколішках: «Царице моя преблагая...» Вернеться з церкви — знов наладнить, проскурку з'їсть, пообідає, спочине, а встави, чи до кого з багатирів на бесіду, чи сяде біля свого двору на колоді та соняхи або насіння лузає.

Отець Корній бабу Явдоху якось нехтує, сухо до неї, непривітливо, а молодий батюшка — так приязно до неї і з шанобою. Батюшина попадя на самому покуті її саджає, зате і баба Явдоха листочком до неї... Коли не по-

вісмо льону, так клунок шеретованого борошна пшеничного примчить або там ягничку прижене, чи іншим, чим бог пошле: «всякое даяние благо».

Сьогодні, спочивши своїм звичаєм по обіді, баба Жмурка вбралася в кубову корсетку (картастої плахти вона, спочиваючи, не скидала), вив'язалася каймистою хусткою і пішла спершу на город: виломила здоровий, наче той підрешіток, сонях, обчистила його, заложила за пазуху і рушила за браму. Тут у затінку під розлогою вербою сіла Жмурчиха на колоду, лускає собі соняхи та позирає по вулиці на обидва боки... Нікого нема...

«І де ті люди в бога поділися? — каже Явдоха собі на думці.— Молодіж... ну, та вже, звісно... віру святу загубила і про бога забула... Молодіж!.. Ох, ох!.. Довготерпеливий єси, владико!.. В іншого материне молоко на губах не обсохло, а воно верзе: «Пекла нема...» А де ж оце старі? Подумати б, що й вони за роботою, так не вже ж і вони бога в животі не мають, щоб у неділеньку святу робити? Чи багацько ж і наробиш! Тільки гріха заробиш... Розпустив людей наших отець Корній, та не довго воно так буде: батюшка Сидір підтягне їм через сідельника...»

Дзьобає баба Явдоха соняха, а з тварі її знати, що нудьга її бере, що язик у неї свербить, хочеться їй перекинутися словом, піднебіння язиком почухати, та ні з ким... Сама єдина. Вона скинула очі на супротилежний двір Якова Орлюка і голосно мовила:

— Добрячу лісу спорудив Яків, та шкода, що загату повузив, на солому поскупився; що б було на одну п'ядь пустити ширше, була б загата хоч куди! А то, гляньтеся, яка вузька, наче штани у нашого Миколи-москаля... Сказано: погань... Он і присохи... Хіба такі б треба присохи під таку лісу!.. Якісь коряві та погнуті, покручені... Може, хапані... Каже — «купив». Може!.. Тільки ж добрий хазяїн такого покруччя і на топливо б не купив... Ач! Клята лушпина! Взяла та в зубі і зав'язла. Тьфу!.. Не випала каторжна!.. Не подається вража личина, треба пучкою...

Вийнявши з зубів лушпину, баба Явдоха знов очі на Орлюків двір і знов каже:

— Купив! А чи було ж у нього купило? Може, а може, й ні; де б воно у нього взялося? Теличку збув на проводах, се правда... «Двадцятку,— каже,— взяв»,— се брехня! Наче я не знаю тієї телички! Не така вона

захарчована була! Шерсть повилазила. Може, десятку хто дурний і дав; так же на ті гроші треба було сім'ю до нового прохарчувати... Сама бачила, як борошно купував; а з чого ж на присохи?..

Тим часом з Орликового двору вийшов рудий волохатий кундель. Ставши серед вулиці саме проти баби Явдохи, кундель глянув угору, позіхнув, погріб лапою землю і ліг проти сонця, згорнувшись клубком.

Явдошині думки з загати та з присохів перелетіли на кунделя.

«Який старий оцей кундель,— думала Явдоха, лузаючи соняхи.— І чому він досі не здихає? І чим він живе? Теж, мабуть, хапанцями... Не тямлю, нащо Якову здався отакий беззубий дармоїд? На хвіст йому наступи, так і то не гавкне... У самого діти трохи з голоду не пухнуть, а він беззубого собаку годує... На мене — я б йому давно б уже губки з проторгом дала; а йому, мабуть, старого уривка шкода, щоб на суху гіллю. Говори ж!.. Чудні люди! Он і в старої Гривихи два коти-дармоїди. Колись вони, справді, на предиво були коти, наче ті хорти, устережуть, було, і садовину, і городину, не дадуть горобцям ні соняхів, ні конопель повипивати; так коли ж то те в бога було! Я ще дівувала; а тепер — що з них? Яка користь? Зимою на печі, влітку на сонці кістки гріють, а голопуцька-мишеняти не піймають. Час би давно їх або зашморгом на осику, або з печиною в ополонку; а вона — дурненька Уляся — доглядає їх, годує, часом сама до рота не донесе та їм віддасть. Здитиніла баба, услід старої попаді йде; та, бач, теж сама не доїдає та годує дармоїдку,— кульгаву і німу Кулинку. Ну, так у Кулинки ж, хоч вона й німа, і каліка, а душа все-таки християнська, мирована, за неї богу на прийом піде, знає, що не марно годує... На тім світі згодиться...»

Явдоха, згадавши про «той світ», так замислилась, що й не спостерегла, звідкіль взялася біля неї красуня-дівчина Параска Максименківна. А коли дівчина промовила до неї:

— Добрий день, бабо Явдохо, з неділею! — так Жмурчиха так здригнулася, що трохи-трохи не впустила з рук соняха. Перегодом вона мовила:

— Магай біг, небого! А куди се? На визирці?

— Ні, до попаді льон прачувати...

— А я думала... на визирці...

— Нікого мені визирати.

— Говори таки: нікого — наче я така дурна, що нічого не бачу, не чую і не знаю...

— А кого ж я визиратиму? — спиталася Параска. Твар її зашарілася, немов проти полум'я в печі.

— Вже ж нікого більш, як не отого клишоногого горобця Хоменка! Знаємо! Ох, стережись, дівко! Лабузник він! Щоб не довелося русу косу без вінця під хустку сховати...

Параска пустила очі на свій мережаний поділ, ще більш почервоніла, стиснула легенько плечем і мовила:

— Ніхто того не діжде...

— І дай боже!.. А то знаєш... тепер парубки гаспиди... Звісно, діло дівоче... До дівування треба і милування... Він парубчина — не взяв його кат! — заміристий, з клепкою в голові... Але ж самим жениханням не наїсишся... Голий він, як лопуцьок.

Параска, не підводячи очей, наструнчила уші.

— Голий, кажу, та ще й заплутався. Ось на, лишень, соняха! Присядь та лузай, попадин льон не втече.

Явдоха відломила шматок соняха і подала Парасці.

— Дякувати вам, дядино! У мене і свій є за пазухою.

— Моє не влад, так я з своїм назад. Так сідай... Хлопець він, кажу, не повстяний, а проте, мабуть, не бути козі на торзі. Шинкарська нитка вже йому луснула, лусне й друга, бо не вміє старших людей пошанувати...

— Кого се, дядино?

— Та от хоч мене першу. Якось на проводах йду-я з міста, а парубки юрбою проти мене: усі розступилися, дорогу дали і вклонилися, а він — клишоногий горобець,— наче його стовма поставило, хоч би тобі руку до шапки приложив... Ну, я ж йому сього не подарую... Іллі вже минуло, а він про позику і забув, грошей не несе... Я позичала йому, знаючи, що він шинкує, а тепер, коли його з шинкарства беркиць в помийницю, я не то під вексель, а й під застанову шага не дам. А що взяв, те верни, а то в суд... Та чом ти не сідаєш? Більше вже не підростеш, присядь...

— Ніколи, дядино! Треба до попаді, а потім на вигін з дівчатами проти череди...

— До попаді!.. На вигін... А нема щоб батьку-матері помогти.

— Я й сама хотіла їхати з батьками по копи, а вони кажуть: «Не треба, йди погуляй, ти й так за жнива

затруднилася». Я й пішла та думаю, що погуляю, а що й попаді відпрачую.

— І гуляй на здоров'я; проти волі батьків, звісно, не йти, а проте не треба з думки спускати і приказку,— знаєш? — «Гулі не одного в постоли обули». Молодому що! Коли й погуляти, як не замолоду, та ще в неділю... От я й стара вже, а теж не від того, щоб погавити... Та ну-бо, присядь!

— Ні, дядино! От, як біг свят, ніколи.

— То йди, здоровенька... Я оце присіла, визираю-стережу свого харциза, та самій якось нудно, а люди, наче серед ночі,— не видно їх і не чутно.

— Якого се харциза, дядино?

— Та не кого ж більш, як не отого Митрика Походенка; що то у нас з ним буде, так і сама собі не скажу. Мабуть, зваримо пиво людям на диво... Ну, так йди вже, дівко, йди, не гай часу!..

Але ж Парасці тепер саме і закортіло не йти, а сісти: вона забула і попадю, і вигін, і череду. Походенко її зацікавив. Коло якого там «пива» заходжується баба Явдоха? Походенко про Параску людина не чужа: вона хоч і митикує про рушники з шинкарем Хоменком, а серце її тягне до Походенка, Походенко — і безбатченко, і голота, і наймит, зате красюк, а Хоменко, хоч і клишоногий, так у нього худоби і поля, і грошей на всю губу.

Мнеться Параска ні в сих ні в тих... Сісти хочеться біля Явдохи, та ніяково сісти, сама ж тільки що казала: ніколи... Баба Явдоха з Паращиної тварі добре бачила, що кортить дівці, і навмисне дрочила її.

— Іди ж, небого, йди вже, не гай ні себе, ні людей, попадя тебе ждатиме.

Параска скривилася і, трохи що не плачучи, мовила:

— Треба йти!.. Прощавайте, дядино!

— Щасти боже, небого!

Баба Явдоха провела Параску, аж доки та не повернула повз церкву до попового двору.

* *
*

«Гарна дівка оця Параска,— говорила собі на думці фершалка, дзьобаючи соняхи,— вродлива, краля, наче намальована. Отаку б моєму діверові, так була б пара, хоч перед царя; нічого ж не вдієш із злиднями. Коли б

хоч землиця була, а то що там у батьків у її? Чи буде на чотири упруги? Ледве! А у дівера теж зайцю на півгоней. Він-то на мої землі зоріє, наче кіт на сало, але ж ще не вгадати, де того чабака дівати: чи в борщ, чи засмажити... Схочу — запишу на нього, звісно, з собою в труну не заберу, а не схочу — на храм божий легкую... Коли б він не дівер мені був... Гм! Побачимо... Як він коло мене, так і я коло нього... Гарний він козарлюга! Як цмокне, так наче на тебе хто приском сипне і разом медом по губах помаже... І пече воно, і солодко... Тьфу! Лушпина знов зав'язла; мабуть, за те, що я таке подумала, та ще проти ночі... Тьфу!.. І не введи нас во іскушеніе... Клятий сатана! Лізе на думку, наче злодій до скрині... «Ослаби, остави, виждь моя помишления...» Знов лушпина в зуби. Чи не покинути б мені соняхи? Коли ж і так нудно сидіти... Так оце б то Парасці з клишоногим «Ісайю» проспівають! Побачимо! І яка йому з неї користь? Тільки що красючка, так же краси не з'їси... А Походенко — безштанько, ледве на пару волів збився... Заходився був до «монополю», там би йому добре було, так же учителька перебила, а був би зібрав копійчину. Шинкареві все одно, що кобилі на отаві в пастовні: пасись досхочу, та тільки і про вовка не забувай... Та Походенкова голова тямить, як поводитися з акцизними вовками! І очі у нього прозорі. От коли б було не приречено оцього монополю, розташувався б він власним шинком! За рік, за два була б у нього і хата, і кімната, і гайок, і пастовень, і левада!.. Воно, хоч і клишоноге, а метке... Що-то воно буде з сього монополю? Чи на добро людям, чи на лихо? Мабуть, як на кого: доброму на добро, а лихому скрізь лихо... Горілка, кажуть, посмачніша... Може, й так, самій не доводилося куштувати; у Лейби на розторжю взяла собі відерко, то воно і протягне у мене через усю зиму. Яка з мене питуха? Така, як з божої корівки; єдине про людей держу: без чарки не можна; а коли б не люди, так про мене — хоч би її і вік не було!..»

Тієї самої хвилини баба Явдоха почула: хтось вулицею йде й співає:

Як гуляв, так гуляв:
У чоботях без халяв...

— Се, мабуть, Терешко Кучменко? — промовила Явдоха. А пісня все ближчала:

Десь халяви погубив,
Закаблуки покривив,
А підошви хтось украв,
Лишилися переди...
Переди ж ви, переди,
Не доводьте до біди.

— Се ти, Терешку! Магай біг! — озвалася Явдоха. А Терешко, буцім не до нього, своє веде:

Он, ген, на горбочку
Сидить дідько в черепочку...

— От чоловік! От пекельна душа! — говорить собі на думці Явдоха.— Я йому бога, а він мені дідька!..

— Терешку, се ти?

— Чи я, чи не я, спитай кого іншого,— відповів Терешко, спинившись проти Явдохи. На ногах у Терешка дійсно якісь шкарбани без халяв; на хребті латана свитина наопашки, розхристана сорочка, чорна та й та без застяжки; на голові вилисіла шапка, але набакир.

— Ось ну лишень, ягідко моя, благослови попліч сісти; біля тебе і я помолодію.

— Сідай, місця стане.

Терешко, сідаючи, якось не вгадав, та, замість на колодку, сів Явдосі на коліна; вона пхнула його межи плечі і мовила:

— Цур тобі, п'яне барило! Оце ще вигадав! Що мої коліна — ослін про тебе, чи що? Геть!

— Хіба я на коліна тобі?.. Гадав на колоду!.. Та хоч би й на коліна, шкоди тобі не буде.

— Важко, дурню! Таке опудало! Гляньсь! Ще коліно роздавиш.

Терешко сів до ладу, облизав губи і, вискаливши зуби, мовив:

— Чую, що молодію біля тебе...

— Стара вже.

— Ба, коли б у мене така стара!

— Твоя Маруся молодша за мене.

— Не був я у неї на родинах, не скажу... Та хоч би й молодша, що з того! Нечепурна та сухоребра.

— Нащо ж брався з нею, коли вона тобі не до смаку?

— Тоді, як брався, вона була пухка, наче тісто на опарі, і моторна, наче грушка краснобока, а тепер!.. От коли б така, як ти, поздоров тебе боже!

Явдоха стулила губи, всміхнулася і мовила:

— Літа хоч кого висушать... Се ти обжинки справляєш?

— Вгадала, як в око вліпила: обжинки!.. На печі орав, на припічку сіяв, у Лейби зажинав, в монополі обжався... Чисто обжався, останнього п'ятака дожав... Все через неї...

— Через Марусю?

— А то ж через кого?

— Ой, чи так воно! Була б я твоєю Марусею — не пив би ти у мене.

— Може б, і не пив... Вона почала, а я за нею; вона в горох, а я в сочевицю! Коли вона чвертку, так мені й бог велів півкварти! Коли б вона не така неслухняна!.. Ге-ге!.. Спершу було якось воно і теє, а потім!.. Хтось їй дуру в тім'я як впустив, ну, вона і згедзкалась!.. Сказано!..

— А вже ж сказано: «За ледачим чоловіком жінка пропадає»...

— Се не до мене... Чим я ледачий?.. Коли б у мене така жінка, ну, от як ти, Явдохо! Нівроку тобі! Ге! Я ще вибрикував би так, що аж іскри з очей сипалися б... От воно що! А то!.. Та ліпше люльку запалю та помовчу.

Терешко витяг з-за пояса сакви, де звичайно була у нього люлька, тютюн і сірники. Явдоха спинила йому руку і мовила:

— Ні вже! Біля мене не дими, я диму не виношу, зараз: бухи-бухи! Було, і небіжчик, скоро захоче оту погань в хаті смоктати, я йому люльку з зубів та в помийницю або в піч!

— Яка ж бо ти сердита! От не сподівався такої, та нехай я й перетерплю, тільки ти вже згляньсь на мене та зарадь мені коповичка *.

— На пропій?

— Тепер пропою нема, тепер монополь став.

— Не вмер Данило: болячка вдавила. Не дам, скупо в мене на гроші.

— Чи скупо, чи не скупо, а позич, вельми треба. Учора переборщив, а сьогодні й ріска в роті не була, аж в горлі пересохло, в голові ковалі кують... Коли б не монополь... на віру б похмелився, а то ж все на готовика! Позич! За мною не пропаде, відроблю, три дні молотитиму.

* Коповик — 50 копійок.

— Поденного молотника мені не треба; у поденного треба над душею стояти, я сього не люблю... Я по-божому: яка робота, така й плата, у мене — від копи.

— Я і від копи не відказен, за день копу зіб'ю, ну, за коповика — три копи не обидно...

— Багато буде...

— Нехай і чотири, ще сам і перевію.

— А з току в комору перенести — хіба се чиє діло, як не молотницьке? Вже ж не самій мені клунками плечі обдирати.

— Звісно, у тебе плечиці пухкі, не до того... Нехай я й переношу. Давай вже швидше коповика, а то аж-аж кортить, так і тягне до учительки в монополь.

— А не збрешеш же ти?

— Оце-таки! Ще що вигадай! Наче ти коли ловила мене на брехні! Наче я не Терешко! От тобі хрест святий: зараз після другої пречистої і змолочу тобі чотири копи жита.

— А харчі чиї будуть?

— Вже ж твої, бо у мене нема; ще й почастуєш.

— Коли так, так щоб не обидно й на мене було, накинь ще копу ячменю.

— Коло ячменю багато заходів: його треба колосувати. Нехай вже копу вівса...

— Цс! Коли вівса, так не гріх півтори копи.

— А бий тебе сила небесна! Нехай вже й так, давай тільки швидше, не дратуй?

— Поспієш, не втече.

Явдоха повагом дістала з-за пазухи гаманець, розшморгнула його, вийняла коповика і, подаючи Терешкові, мовила:

— Бач, який новенький, аж сяє! Шкода й з рук випускати; якби кому другому, то б і не дала такого лискунця. Бачиш?

У Терешка забігали очі на лискунця.

— Давай швидше, не дратуй!

Явдоха стисла лискунця в долоні і мовила:

— Невже сам усього й положиш?

— Та яке тобі діло до того? Давай, а ні — то будь ти неладна,— плюну та й піду до Берка! Утроба у мене не прірва; коли сам усього не подужаю, людей почастую... Ну, ке!

Явдоха розгорнула долоню.

— Ай, як блищить... любо!..

— Про мене все одно: чи блищить, чи цвіллю пало, аби його взяла учителька в монополь. Давай!

Взявши коповика, Терешко рушив далі, співаючи: «І учора пила, і сьогодні пила...»

А баба Явдоха наче засмутніла чогось і, хитаючи журливо головою, говорила собі на думці: «Нещасний оцей Терешко! Роботяга з нього на все село, а нещасник на цілий світ: до чого не візьметься, не пайдить йому, і люди до нього якось не по-людськи; а що він кому лихого заподіяв? Що впадає до Зіньки-покритки, так яке кому до того діло?.. Мабуть, без того вже не можна людині прожити; у всякого Гриця є своя птиця; у кого від бога, у кого від сатани, як кому на роду написано... Коли б ще у нього така жінка, як у людей, а то... прости господи, та й годі. Так бач: вона, хоч і хльорка, а про неї мовчать, бо вона перед усяким трохи не в ноги падає. А він язикатий, не змовчить; от про нього й плещуть Хоменки, і Гусаченки, і Панченки... Ат! Про кого у нас не клепають! Будь чистий як лід, білий як сніг — обнесуть тебе з голови до ніг...»

Явдоха поклала руки на коліна, скинула очі на небо і загадалась. Перегодом знов каже собі: «Що б воно було, коли б ми були з Терешком побралися? Бідували б... Він-то до кохання щира душа, і я його кохала так, що й людей за ним не бачила; було, вночі при місяцю в садку під вишнею як пригорне мене до серденька, як цмокне, так я й землі під собою не чую; чую тільки: якось поза шкурою у мене горить!.. І тепер гарно згадати. Отже, й добре, що батьки не дали нам побратися; тоді я нарікала на них, а тепер тямлю свій гріх. Що б з нас було? Старці. А коханням та милуванням не наїсишся. Вже як я за фершалом була, так, було, скоро побачу Терешка, так мене й потягне до нього; тямлю, було, що і я б його до себе духом притягла, та не можна — закон боронить. От коли б він був не брався з Марусею, тепер би... Я людина вольна, є що пити і їсти... Так стала ж вона нам на дорозі... і смерть її не бере... За фершалом прожила не голодуючи, зате й не кохаючи. Сварки та лайки багацько у нас було. Коли б він не був таким потульним, а я не була такою настирною, то, може б, і любилися. Та вже нехай царствує; спасибі, що не покинув мене без хліба; надбав і хліба і до хліба, а споживати ні з ким. Дітьми господь нас не

благословив; не скажу: за чий гріх і хто тому винен? Здається, не моя душа тому спричинилася, наш рід сіменистий; он у сестри Оришки: що годок, то й синок. А може, без дітей чи не лучче. Самотою, звісно, нудьга бере, але ж діти — чужа користь, а клопоту з ними, клопоту того скільки!.. Бог розумніший за нас, знає, що кому припадає. Та ще які й діти вийдуть?.. Он соловей тільки доти й співає, доки дітей не виведе! Тепер моя голова побивається сама задля себе, сама собі пані і господиня! Ляжу не гуджена, встану не суджена, усього у мене вдосталь, ще й людям помагаю. От і Терешкові: коли б не я, хто б його порятував... А прийде час подушного: до кого, як не до мене? Спробували б кинутися до кого іншого! От хоч би до Паливоденка: він би з них самий процент такий здер, що стовпа довіку-суду не виплатили б; а я процентів не беру, а по-божому: «друг друга тяготу носіть». Знаю, що люди наші вбогі, але вони добрі і по-християнському самі чужого не хочуть. Я грошима, а мені віддячать роботою: хто позичить карбованчика, той подякує молотничком на день; кому два, той деньок покосить; а за п'ять — три дні попожне; прийде свій час — і позику верне. Отак треба з людьми...»

Хто зна: чи довго б баба Явдоха поринала в своїх споминках і куди б її занесли її думки-гадки, коли б вона не почула, що поблизу скрипить віз і знайомий голос гукає: «Гей, соловий! Гей!.. Гей, перістенька!»

Явдоха скинула очі туди, де рипіло, і мовила:

— Він, він! Його періста корова, його й голос. А ну, вези, вези, та куди-то ти привезеш? Якої ти мені заспіваєш, пане Походенко!

Походенко віз жито. Порівнявшись з Явдохою, він жодної уваги на неї не звернув, немов і не бачить її. Собкаючи на солового та хвиськаючи по вітру пугою, Походенко ніби навмисне відвернувся, щоб не бачити баби Явдохи.

«Чи бач! Чортова хамиза! — подумала Явдоха.— Наче мене й не бачить і на добрий день не скаже! Навіки б тобі повилазили!»

— Здоров був, батьків сину! — озвалася Явдоха, умисне говорячи, замість ймення, «батьків сину», щоб нагадати Походенкові, що він безбатченко.

Походенко, повернувшись трохи до Явдохи, мовчки кивнув їй головою. З такої неввічливості баба Явдоха

аж затремтіла, одначе й виду того не подала. Здержливо, навіть ласкаво мовила:

— Ось спинися на часиночку, батьків сину! Щось маю тобі сказати.

— Тпрру!.. Кажіть швидше, не гайте мене.

— Звідкіль, батьків сину, житце везеш? Поможи тобі боже!

— Спасибіг! З Харькового підмету.

— Так я й думала: жито — як те золото; зараз знати, що з Харькового підмету. А скільки нажав?

— Три копи та десять снопів.

— Добренько! Там того й підмету на пів-упруга чи буде... Що ж ти не кликав мене розтикати копи і тепер двір мій минаєш? Хіба не тямиш, чий то підмет?

— Я брав його у Шведченка! Прощавайте! Гей, соловий!

— Ні, батьків сину, не гей, а тпрру!..— з оцим словом Явдоха стала проти вийя і, розчепіривши руки, говорила.— Або верни до моєї клуні, або тут стоятимеш, а далі не пущу. Підмет мій, Шведченко не мав права віддавати чужу землю. Я мовчала, як ти орав, уповала, що ти людина чесна, мого не схочеш і привезеш мені половину!

— З якої речі?

— Підмет мій! А не хочеш половини, так і все відпозиваю... Чуєш? Чий підмет?

— Звісно, чий!

— Не твій?

— Так що, що не мій?

— Коли не твій, то й жито з нього не твоє...

— Жито моє, бо воно моя заслуженина: я орав, я сіяв, я і жав...

— Нехай! А земля, кажу, чия?

— Божа.

— І ти божий, і я божа, і все і вся на світі боже, а він, святий, як хотів, так і поділив між людьми... Земля моя з діда, з прадіда, споконвічна моя...

— Я про те не вістен; я знаю, що я заслужив собі...

— Не в мене заслужив... Зашинкував...

— Хоч би й так... Яке вам до мене діло!

— Не до тебе, а до моєї землі... Підмет мій, а ти взяв та й зорудував ним; думка у вас з шинкарем така: Явдоха — людина стара, бездітна, вдова, нащо їй? Позивати не піде, за неї ніхто не вступиться. Отже, брешете, вражі

діти! Бог за мене заступиться та святий угодник його Іван Воїн! Позиватися я не охоча, а коли треба, позиватиму. Сама дійду хоч би й до царя. З лихими і я лиха, а з добрими — добра; і кажу тобі, і прошу, наче яку добру батькову дитину: верни волів до брами та скидай половину в моїй клуні, а половину вези собі на здоров'я; от воно й буде без сварки, без лайки, по-божому, добренько.

Походенко хвиснув пугою по вітру і смикнув за налигач, потім, наче щось приміркував собі і, повернувши до Явдохи, мовив:

— Годі! Не зводьте часу ні собі, ні мені! Ви казна-що химерите, замудрували знічев'я, а мені ніколи. Хоч би той підмет і ваш був, нащо ж ви його покинули пустувати? Гуляючи, він би бур'янував, виснажувався б.

— І нехай би собі гуляв! Моє! Тобі до мого засі! Свята земля нехай хоч скільки гуляє — не струхлявіє: вона не деревина і не зледащіє так, як оті гультяї, що по шинках волочаться. Ну, рушай! Я сама й браму тобі відчиню.

Походенко свиснув.

— Гей, соловий! Гей, періста!

Явдоха стала саме проти вийя і мовила:

— Верни до брами!

— Не поверну!

— Не повернеш? Ні? Так і стоятимеш отут, не пущу!

— Гей же, бабо Квочко!

Явдоха з сього слова спалахнула, наче сухий хмиз від підпалу, і гукнула:

— Бодай би ти на живіт день і ніч квоктав та й не переставав!.. Не пущу!

— От присікалася, наче оса! Пристала, наче шевська смола! Бабо, не мордуйте ні себе, ні мене, не загороджуйте волам дороги. Чого ви лізете? Яке се ваше жито? Позивайте, коли воно ваше, а серед вулиці не грабуйте, бешкету не заводьте!.. Хто землю орав? Я! — визвірився Походенко.

— Бодай би тобі віспа твар поорала!

— Сіяв хто?.. Я!..

— Бодай би тебе короста обсіяла!..

— Жав хто? Я!

— Бодай би тобі печія утробу жала!..

— Гей!..

— Не гей, а...

Явдоха не договорила; Походенко з серця оперезав пугою солового! Соловий рушив, вийя вдарило Явдоху під серце, і вона покотилась на землю.

— Ой, ой, ой! — голосила Явдоха.— Рятуйте, люди добрі, рятуйте! Убив мене, убив!..

— Тпру, тпру! — гукав Походенко на волів.

З Явдошиного двору вибіг наймит з наймичкою, небавом повибігали на гвалт і сусіди і обступили Явдоху: вона стогнала...

* *
*

Заким люди розпитувалися, Походенко схаменувся і рушив з возом, озираючись інколи назад.

— Держіть його, душогуба, держіть, а то він утече, держіть! — стогнала Явдоха.

Ніхто з людей не рушав — стояли округи Явдохи; знати: нікому і в гадках не було спиняти Походенка.

Наймит з наймичкою підвели Явдоху з землі, взяли під плечі і повели в господу. З тварі знати було, що Явдосі справді негаразд. Вона казала положити себе на ліжко, а хлопцеві щодуху бігти до попа, щоб прийшов сповідати і запричастити.

Було вже під вечір, сонечко цілувало вже верхи високих осокорів і лагодилося сказати людям «на добраніч».

Отець Сидір порався в клуні на засторонку.

— Кидайте, батюшечко, все,— заторохтіло Явдошине наймитча Оверко,— та беріть швидше дари святі та до нас... У нас не гаразд... Ох, та й утомився ж, біжучи до вас! Ходіть швидше... Походенко фершалку вбив!..

— На смерть убив? Коли се саме? Як? За що? — питався здивований отець Сидір.

— Ще не вгадати, чи на смерть, чи не на смерть... Я побіг, так ще жива була, а може, вже досі й простяглася... Ходімо: там вже про все довідаєтесь...

Отець Сидір трохи скривився, почухав за вухом, одначе не гаявся і зараз пішов.

— Що оце таке з вами, Явдохо? — спитався піп, прийшовши до фершалки в хату.

— Ох! І рада б же я, батюшечко, усе до крихти розказати, та не спроможуся. Не скажу, чи стане у мене сили молитви за вами вичитати. Дихати мені тяжко! Хоч би сповідь прийняти, хоч би без причастя не вмерти...

Отець Сидір пильно подивився в очі недужій, приложив до чола їй свою долоню, подержав живчика, стиснув плечем, промовив «гм», висповідав і запричастив.

— Оце він так мене війям за моє жито... з моєї батьківщини... під саме серце як зацідив, я й не стямилася! Убив!.. До світа не доживу...

— Дасть біг, минеться! — заспокоював отець Сидір, прощаючись.— Благость божа велика, а чуда його повсякчас!.. Щира віра та тепла молитва і не таких хворих з одра підіймають!.. Моліться! Рука всевишнього одверне смерть.

Явдоха казала Оверкові бігти і покликати діверів, перегодом озвалася до наймички:

— Дочко, Кулинко! Ти тут?

— А то ж де?.. Тут.

— Добренько! Надворі смеркло вже?

— Темно...

— Засвіти ж лампадку, нехай горить богові на прийом... Ох-ох! Приходить мій кінець! Нічого не бачу, не розберу. Ти б мені подушку поправила, а то он як скотисто... Еге! Отак, дочко! Отак, добре. Оце мені трошки відпустило, господь хоче, щоб людина до пам'яті прийшла та з людьми попрощалася. Так от що, донечко! Сповідалася я попові, тепер ти мені як на сповіді скажи: який за тобою є такий гріх, що оце я його покутую?

Кулинка здивувалася і мовчала. Спершу їй здалося, що Явдоха вже не при собі, конає вже; вона хотіла вже бігти з хати, але Явдоха знов мовила:

— Чую, дитино моя, чую, що душа моя покидає мене, а за який мій гріх така кара тяжка, не тямлю. Чи не прогрішила ти, дитино? Чи не робила чого в свято або в неділю? Може, пряла?

— Ні, не пряла! Коли мені було за вашим ділом на себе прясти!

— Не на себе, так на мене, може, що робила? Ось подумай! Ох, ох, ох!

— Що ж я робила? Звичайно, ваше діло справляла: і в свята, і в неділю нагодую і напою свиней, кабанові занесу, дробині посиплю, піч топлю, обід варю...

— Се не діло, се таке, без чого і в свято не можна, за се гріха нема.

— Хіба ото: в пилипівку під Варвару пір'я додирала, щоб не засвяткувало.

— От бач, бач, дитино! Я так і думала, що не за мій

гріх я оцю кару притерпіла з Походенкових рук. Так воно і є. Що ж діяти! Його свята воля на все, а я тобі, дитино, прощаю і твій гріх спокутую... А поклич до мене Оверочка!

Показалося, що й Оверко «не без гріха». Він згадав, що «в ту неділю дрова рубав і до церкви не ходив».

— Ох, лихо з вами! — стогнала Явдоха.— Де ж я тоді була? Мабуть, в церкві, і нащо ж ти рубав?

— Ви були в господі, до церкви тоді ще не дзвонили. Не нарубав би був, так ні на чому б було хліба спекти, і ви б сварилися на мене, і Кулинка б лаялася.

— Чом же ти, синочку, в суботу не нарубав?

— Часу не було в суботу: ви ж загадали усе сіно на пастовні згребти і покопити, так я до півночі його в копиці кидав.

Явдоха і Оверків «гріх» простила і на себе прийняла. Небавом прийшов і дівер з жінкою. Явдоха ледве голос подавала, скаже слово, два та й замовкне:

— Убив... печінки відбив... під саме серце війям зацідив... Всю утробу перевернув... Умру...

— На все божа воля! — говорив дівер.— Від смерті ніхто не втече, від неї і зілля нема... Усі підемо туди: і в писанії сказано: «Земнії од землі создахомся і в землю тую ж підемо...» Та, дасть біг, минеться...

— А що він, вражий парубок, поглумився...

— Найважніша, сестро, річ — покаяніе! — вставила своє слово дівериха.— Сподобив вас господь прийняти святі дари, от і хвала йому! Тепер вмирати не страшно... Тепер вам що: вся земная суєта суєт... Здається так в писанії, Федоре? — спитала вона в чоловіка, а той замість відповіді, присівши близенько до недужої, нахилився і нишком мовив:

— Живий, сестричко, мусить живе гадати... Як у вас тее? Де грошенята?

Діверове питання не здивувало Явдоху, вона спокійно відмовила:

— Осьдечки от, у гаманці... Ох, ох! Нате, беріть; і на подзвіння, і на псалтир, і на похорони стане... Ох, болить!.. А дошки на труну... ох... на горищі!..

Дівер взяв гаманець, подержав його в руці і подав жінці. Ольга розшморгнула і зазирнула в середину.

— Ох! А де ж Дмитро (другий дівер)? — спитала Явдоха.

— На Бистрик поїхав по копи, хіба к світу вернеться.

— Ох, коли б він до моєї кончини вернувся; хоч би встигла з ним попрощатися!

— Та не турбуйтеся, сестро! Усе буде гаразд, хоча, звісно, «не вісте ні дня, ні часа...» Тим-то я про всяк случай... Від слова нічого не станеться. Я, сестричко, питався не про ті, що в гаманці. Покійний брат не без копійчини був... Земля йому пером! Грошовита людина — усе село знає...

Явдоха тяжко застогнала і, передихуючи, мовила:

— Копійчина... ох... звісно, перепадала, так ми ж з ним... наче сього не знаєте... ох... не поганцями жили: що наживали, те й проживали... Людям помагали; от і тепер по людях, може, з сотню буде... Помру, так позбираєте; розписок я не брала; у кого душа не з личака, той верне; а хто не верне, бог з ним — нехай йому на подзвіння...

— Повинно б у вас і не без готовика, дещиця в запасі,— мовив Федір.

— Сім карбованців без семигривенного,— сказала Ольга, зашморгуючи гаманець.

— Ото і все! — мовила Явдоха, охнула, перехрестилася і повела рукавом по очах.

Усі мовчали.

Перегодом Ольга позіхнула на цілу хату, перехрестила свого рота і промовила:

— До сну клонить...

— Ішли б ви, голуб'ята, до господи та спочили,— простогнала Явдоха,— а я тут з Кулинкою. Коли що, Оверчко прибіжить до вас... І мене сон бере. Коли б заснути, може, воно сном перейде. Ідіть, голуб'ята!

— Воно-таки й справді так, у мене товар ще не поранний... Я піду, а ти, Ольго, ночуй у сестри... Дасть біг, все буде гаразд! — говорив дівер і, взявши в руки бриля, спитав: — А де ваші ключі, сестро Явдохо?

— Тут десь... Ніде не дінуться! — відповіла недужа і непомітно помацала рукою біля пояса: ключі були при поясі.

— Треба б знайти їх! — мовив дівер.— Пошукай, Ольго!

— Не шукай, Ольго! Ось вони у мене на поясі; я б і зняла їх вам, так, не розперізуючись, не можна, а розперізуватися на спроможна, тяжко поворухнутися. Нехай вже, як дійду, так, обмиваючи, здіймете.

Знов усі замовкли, тільки глухий стогін баби Явдохи інколи лунав по хаті.

— Щось наче півні співають! — озвалася Ольга.— Чи се мені вчувається?

— Може... Я не чую... Затого, може, й світатиме. Ідіть, голуб'ятка, не тривожте себе, а скоро вернеться Дмитро, нехай прийде попрощатися... Коли ж вже що, так по дорозі скажіть бабі Олені, нехай прийде доглядіти моєї смерті!

— Олена глуха, нічого не чує...

— А що їй і чути? Аби жива душа була!

— Ні, ти, Ольго, ночуй тут... Отам на лежанці примостися, до світа недалеко... А я піду... Треба...

Федір пішов, за ним вийшла з хати і Ольга, щось нишком побалакала з чоловіком за дверми і, вернувшись, послалася на лежанці і небавом спала сном праведника.

А баба Явдоха тим часом говорила собі на думці: «От які люди, а ще й кревняки! І вмерти не дадуть... Прийшли доглядати не моєї душі, а грошей моїх. Така б то я дурна була, щоб взяла та так і призналася, де мої гроші!.. Я чую, що після святого причастя господь відвернув смерть від мене... Не порадую ще моїх ворогів... А коли б і преставилася, так до моїх замозольованих — дзуськи! Усі мишачі нірки перенишпоріть, так не знайдете; не таківська я... Аж в гаманець полізла... От грошолюбна душа у неї! Господи помилуй, та й годі!»

Баба Явдоха блимнула очима. Лампадка миготіла, Ольга хропіла, Явдоха кинула очима на стіл, там лежав гаманець. «Бач, так і покинула, до рук не віддали; хто хоч, той і бери; чужого їм не жаль... А може, спорожнили...» Вона тихцем до столу, струснула гаманець. «Ні, щось є; може, переполовинили...» Лігши, вона висипала гроші на долоню і перелічила: «Ні, усі, дурно тільки согрішила... А хіба вони обоє не з таких?.. Овва! Прости їм, мати божа! Радісінькі були б укоротити мені вік, та не буде по-вашому, буде по-божому, не вмру, не пустить господь Походенковим рукам поганим засипати мене землею... А вони обидва — і Федір, і Дмитро — оце вже ділять мої злидні, сподіваються, що к світу ноги простягну... Сподівайтесь!.. Сподівався дід на обід, та й так ліг спати... Одначе ж не тепер, так в четвер, а вмерти треба; як же воно тоді буде? Яка ж оце у мене голова, що я досі про се й не поміркувала? Хто, справді,

споживе мої гроші, коли ніхто й не відатиме, де вони приховані? Ой голово моя, голово! Яка ж ти заклопотана! Може б, отцю Сидору сказати про мою схованку? Боязко... У нього інколи язик теліпається, під який час бовкне попаді, а та на все село рознесе... Хіба так натякнути тільки йому: мед, мовляв, у дуплі на пастовні; дивіться, шукаючи, зорями; яка липа, яке дупло проти Волосожара, там і медок... Так що ж! Не догадається так, та й те: чи мало ж там і лип, а в липах дупел проти Волосожара! А на іншій липі, от як і на тій, не одно дупло. Ні! Марна річ натякати, тільки голову йому заморочу... А сказати просто — не можна, не можна! Голівонько ж моя бідна! Що мені, сироті, діяти? Таке діло, що й порадитись ні з ким. Гроші — річ ласа; он бач: в гаманець полізла... Нехай доки що так буде, як і досі було, а там якось побачимо».

* *
*

Минула ніч. Баба Явдоха живісінька.

А по селу скрізь літала гутірка, що Походенко загнав фершалку на той світ, що вже й домовину на неї тешуть і яму копають. Дехто чув, як і по душі Явдошиній в усі дзвони тричі на «Помилуй мя» дзвонили.

Люди старіші усі в одно жалкували: «Хоч вона,— кажуть,— і занозиста людина була, а нехай би ще була жила; вона нічийого віку не заїдала, а часом, було, і зарятує, і проценту не дерла, все було за відробіток».

Походенка старіші люди ганьбили: «Без спросу чужу землю поорав, засіяв, пожав, та за її ж добро її і в землю загнав! Не добре! Не минути йому кари... Ледача душа у нього... Зневажливий парубіка, просторікуватий такий. Старі люди йому і за вухом не сверблять... В шинкарі був пошився, а шинкарство недалеко від душогубства. Бач, бити заходився!..»

— Хіба ж він її бив? — змагався Походенків ровесник Микола Голінний.— Не він, а війя її вдарило!

Молодіж взагалі хоч і стояла за Походенка, а проте розбилася надвоє: хто казав, що хоча Квочка і «невелика цяця», жмикрутка, відробітками дере шкуру гірш, ніж процентами, а все ж таки бити її не годилося: другі казали: «Коли вже й бити, так бив би так, щоб не то люди не бачили, а й сама вона не тямила, хто її б'є...»

Треті,— от як і Голінний Микола,— гомоніли, що Квочка сама спричинилася своїй смерті, бо «чого вона проти війя ставала? Чого сікалася до Походенка? Коли він її землю поорав, так позивай його! Ще не знати, щоб суд сказав, якби люди посвідчили, чия то земля: чи багатирчина — Квоччина, чи голотина — Походенкова? У нього, опріч двору та городу, землі нема, а чим він винен, що батьки його дурні були та відреклися брати наділ, аби швидше спекатися панів?

Сам Походенко спершу ваги великої не надавав Квоччиній пригоді, аж доки не почув, що він «Квочку вбив і за се не минути йому на сім світі каторги, а на тім — пекла». Привізши жито додому і скидаючи його з засторонок, Походенко навіть всміхався, згадуючи, як Квочка «полетіла беркиць догори ногами». Потім він думав: «Яка моя вина? Війя її пхнуло, а щодо землі... Голінний казав, що і він, і Прокіп Лабза, і Терешко Моторний заприсягнуть, що та земля не Квоччина, а обческа наша... Шинкар сказав мені: «Бери, орудуй!» — я й орудував. А вона розквокталася, притьмом, наче оса та, у вічі лізе: «Половину нажину віддай!..» Не на такого напала... Старі люди,— Книш, Бугай та Чміль,— гудуть, що земля Квоччина; ну, нехай позиває! Їх три, а у мене шість стане під присягу, що земля не Квоччина; Голінний голова тямуща...»

Коли саме Походенко отак міркував, до нього прийшов Голінний з недоброю звісткою, що він «вбив на смерть бабу Явдоху і вона вже на столі, а він нехай лаштується кайданами по шляху дзвонити». Походенко зразу принишк, аж присів, сполотнів і так перейнявся жахом, що наче він вже, справді, був або в каторзі, або в пеклі! Кілька хвилин він стояв, наче його стовма поставило, наче він обезглуздів, рішився ума і не тямив нічого, тільки німо стояв та лупав очима. Голінний і собі мовчав, неначе він спостерігав те враження, що на Походенка справила його звістка. Перегодом він озвався:

— Ти умисне чи не умисне убив її?

Походенко здригнув, чорні вуси його настовбурчилися вгору, він хитнув головою і глухо мовив:

— Я до неї й пучкою не доторкався: само війя її пхнуло.

— А люди кажуть, що ти її в груди ногами місив.

— Брешуть гаспидські люди! Я й заприсягну! Нехай мене на оцім місці грім поб'є, коли я займав її!

— Чи займав, чи не займав, а вийшло воно негаразд... Вже й те сказати: людина стара, поважана, а ти до неї зневажливо!

Походенко якось нервово стрельнув очима на Голінного, стрепенувся, буцім його що вкололо між лопатками, і скрізь зуби процідив:

— Чи се ти, Миколо, говориш, чи твоя тінь?

— Себто про що?

— Та хоч би про повагу до старих людей!

— Бач, на все свій час... Не так би гостро, тут не в землі діло, треба б якось інакше... Фершалка, звісно, баба язиката, пронозиста, але ж усе село за неї, усі з поклоном.

— А чи не ти наструнчував мене проти неї?

— Жартома, звісно, чого не скажеш!

— А проти діда Євмена теж жартома?

Голінний дивився в землю і виводив пужалном візерунки по піску.

— Хіба не ти глумився на громаді і з Євмена, і з Василя Книленка? Дратував їх, глумливі прізвища давав їм, а тепер бач: «повага до старих людей!». Он воно куди йде!..

— Та не про те річ! — перебив Голінний, не підводячи очей.— Жартома або зо зла чого інколи не скажеш! Не все ж те переймати, що на воді пливе... А я скажу, що побіг би ти до Квочки,— може ще й не вмерла вона,— та перепрохав би її... Нехай би хоч гріх з тебе зняла... Нехай би вже перед людьми ставав в одвіті, та не перед богом...

Походенко лупав очима. Його занадто дивувало, що Микола Голінний, ватажок парубоцтва, радить йому зовсім що інше, ніж досі правив! Страхання пеклом та Сибіром, немов вода з цебра, лилося з Миколиних вуст: потроху все більш та більш воно переймало і Походенка. Нарешті він вихопив з ярма занозу, шпурнув її на вулицю, влучив нею Сірка, що спав собі під лісою, і, скрегочучи зубами, мовив:

— Такі ви всі... Але... але... я...— та й заплакав.

* *
*

На другий день Маковія Явдоха Жмурчиха рано, до схід сонця, виїздила з Оверком з свого двору. Прощаючись з дівером Дмитром, що ще звечора прийшов її вирядити, вона і йому, і Кулинці казала, що їде до панянського монастиря, щоб там подякувати пречистій за те, що смерть від неї відвернула, і разом відговітися к спасу, а тоді вже візьметься позивати Походенка.

Виїхавши за село, Явдоха спитала Оверка:

— Чи не чув, що думає собі Походенко?

— Не чув, бо з того дня і не бачив його.

— А люди що кажуть?

— Люди всяково кажуть: одно каже, що коли б ви були вмерли, так Походенко не минув би Сибіру; друге каже, що й тепер, коли ви його позиватимете, так земський утре йому носа; а третє каже: байдуже! Походенко її не бив, війя вдарило...

— Бач, які люди! — зітхнула Явдоха.— Війя, а не він!

— Кажуть: у неї... себто у вас, свідків нема, що він бив, а у нього є, що не бив...

— Що не бив!.. Об суху дорогу побило б його... Та я на тебе, Оверочку, здамся, ти ж бачив?

— Я при тому не був, а вже на гвалт прибіг.

— Кажеш, не був... Хіба що, що не був, а може, ти через лісу бачив, або в щілину у брамі?..

— Здається, я тоді саме на сіні в клуні спав.

— Бач, здається!.. То ти забув... Яка в тебе сорочка замизкана! Чом би було тобі білої не надягти?

— Кулинка не випрала, та у мене їх тільки дві.

— Тільки дві!

— Хіба сього не знаєте?

— Може, й знала, та забула; памороки мені клятий Походенко забив. Он відколи-то, ще перед Іллею, думала, що треба тобі справити гаптовану сорочку парубочу з мережаним коміром, та на застяжку червону стрічку... Ти вже не хлопець, а парубок, затого й на вечорниці... Була б невідмінно к маковію справила, так бач же, забив памороки так, що й забула, оце тепер тільки й згадала. Бач, через його, пса, і тобі вийшла шкода... Вже ж треба тобі таку сорочку?

Оверко облизався і відповів:

— Авжеж, треба...

— І пояс червоний?

— Звісно...

— Буде, все буде, тільки б моє та твоє здоров'я; от, їхавши через місто, зараз пояс куплю, до пояса і шапку не завадить. Тобі яка до лиця: сива чи чорна?

— Мабуть, чорна!

— А з верхом з яким?

— Верх... верх коли б червоний...

— Буде, все буде, коли б тільки мені з Походенком впоратися!

— А що там з ним поратися, аби схотіли: земський його зараз в острог...

— Так би то треба по-божому, але хто його знає, хто кого переможе... Свідки як скажуть... От ти й бачив, а кажеш: при тому не був...

— Я кажу, що на вулиці не був тоді, але я згадав тепер, що бачив, як він на вас війя направив, та тоді й «гей!» на волів, а війя вас під серце...

— Так, голубоньку мій, так! Так ти і в суді кажи!

— А вже ж не як, а так...

— Чом ти босий? Забув чоботи надіти?

— Не забув, а розлізлися вони, підошви повідпадали...

— Еге! Се не гаразд; чом же ти до шевця не відніс? Не гаразд! Та вже, правда й те, чи варто й лагодити їх? На мою думку, ліпше нові справити; ось нагадай мені перед тим, як покличуть тебе в суд, так я нові тобі куплю... Не забудеш?

— Ні, не забуду... Коли б тільки швидше, щоб його, отого отчайдуху Походенка, швидше в острог... Як-таки так: війям штовхнув вас під серце та ще, як упали ви, так він тоді вас ногою під ребро... Я все бачив через лісу...

— А Кулинка бачила?

— Мабуть, не повилазило їй... А як нам, дядино, скажуть присягати, чи так?

— Не відаю...

— Воно б зручніше не присягати, швидше б справа...

— Не відаю. От заїдемо до брехунця, як він скаже, так воно й буде... Він все знає...

— Так ми оце до брехунця, а не говіти?

— І до брехунця, і говіти... Треба молебень відслужити та помолитися. І от, Оверочку, молись Івану Воїну, проси, щоб поміг твоїй господині... Виграю справу — так і тобі перепаде... Ти ж мені не чужий...

— Розумію... Коли б тільки швидше...

Парубоча сорочка, червона стьожка, червоний пояс, нові чоботи — все те так і стояло перед Оверковими очима, так маячило йому, що він часом і шляху не бачив: віжки випали йому з рук, пуга лежала на передку

спокійно, Галка везла, як хотіла. Явдоха все те помічала, але мовчала, щоб не зрушити Оверкових мрій, щоб дати їм поволі розростатися і вздовж, і впоперек. А Оверко марив собі! Часом висовував з-під сіна свою ногу, щоб подивитися на нові юхтові чоботи! Овва, боса нога казала, що до чобіт ще далеко, а проте вони будуть... Та тільки коли-то вони будуть? Чи не збреше ще баба Явдоха? Схоче — збреше; що ти їй зробиш? Позивати не підеш. Обіцянка — річ ненадійна, доки вона не в руках у тебе... Та з якої ж речі і яка користь Явдосі брехати!.. Заким думка: чи збреше, чи не збреше баба Явдоха,— морочила Оверкові голову, мрії про стьожку, сорочку, пояс, та про шапку і чоботи так і лізли до нього в голову, в очі... Та й які ж вони, оті мрії, п'янкувати! Оверкові ввижається, що вся та бабина обіцянка вже на ньому! Шапка йому набакир, червоний верх так і має... Іде він на вечорниці... Чоботи на рипах, дівчата очима їдять його, а він, взявшись в боки, стоїть та тільки усміхається... Нарешті, так йому захмеліло в голові, що він, повернувшись до Явдохи, без сорому спитав її:

— Чи ж ви, дядино, не збрешете?

Явдоха не образилась, вона добре тямила, що діється в душі наймитчати, але й виду того не показала і спитала:

— Про що се ти, Оверочку, кажеш?

— Та про те ж, що ви казали...

— Не вгадаю!

— Бачте, вже й забули! Отакі ви, дядино! Наобіцяли повну торбу, а тепер і назад...— Оверко трохи не заплакав.

— Се ти про сорочку, про шапку, то що?

— Еге ж, еге! — зрадів Оверко.— Так не збрешете?

— Що се ти, Оверочку! Зроду-віку нікому і ні в чому я не пробрехалася, а то б тобі оце! Крий боже!

— Ануте забожіться, що не збрешете!

— От тобі хрест святий!

— Ну, добре!.. Ньо, Галко! Чого стаєш! Не про тебе річ! Ньо!.. А коли ж ви, дядино, те справите?

— Кажу ж тобі — зараз як упораємося з Походенком...

— Добре... Ми його упораємо.— Оверко грізно крутнув головою, а Явдоха йому:

— Та от, коли хоч, так і тепер їхатимемо через Плиску, я тобі й справлю застяжку...

— Що з тієї застяжки, коли нема до неї сорочки. До чого я її приткну, хіба до цієї дьогтянки... Вже коли так, так пояс справте...

— У Плисці добрих поясів нема, а абикого я й сама не хочу! Мені самій буде соромно перед людьми, що у мого наймита та абияке поясча... Пояс і шапку треба купувати в Ічні...

— Ну, добре, нехай до Ічні... Нью!.. Берись, Галонько, швидше! Берись!..

* * *

Никон Іванович Гонкий сидів на призьбі під своєю хатою, на ньому був чорний «пінджак», перед ним стояв простий, білий, нічим не закритий невеличкий стіл, на столі лежала невеличка переплетена книжка — «Устав уголовного судопроизводства»; знати Гонкий, начитавшись тієї книжки, загруз своїм мозком в розуміння тих «істин» «Устава» і шукав, які з них можна розтягати, немов ту гутаперчу, і вертіти всіми сторонами, «як кому господь бог на душу положить». «Істини» з «Устава» не були такі легенькі, що наче пушина плавали поверх води, не тонули, куди вітер жене. Ні, «істини» були, звичайно, як і всі на світі карноправничі істини, але Гонкий був «адвокат» ще вельми молодий з освітою елементарної школи. Він, хоч і «бував у бувальцях», бо три роки відбував службу військову, а проте книжна мова становила йому часом такі «заковики», перед якими він тільки очима лупав. Позаторік, вийшовши з служби, він з півроку «для практики» писарював в одного міського адвоката і, хоча вивчив у нього усі «порядки делопроизводства» і сам вийшов на ниву тієї «брехачки», що носить у нас ймення «адвокатури», одначе за такий короткий час він не встиг, ганяючись більш за все за «порядками», зрозуміти правничу, книжну мову так, щоб часом не спинятися на «всесторонньому» розумінні тієї чи іншої фрази. Тим-то в гулящу годину Никон уважно читав, перечитував і виучував «Уставы» судівництва та «кассационные решения сената».

Під'їхавши до двору Гонкого, баба Явдоха казала Оверкові спинитися проти брами і піти в двір розпитати, чи тут живе Гонкий і чи в господі він? Баба Явдоха сама — дякувати богові — на власні очі ніколи не бачила Гонкого, люди порадили до нього. Тим-то вона, хоч і

бачила через тин, що «щось» сидить на призьбі, але не відала, чи те «щось» сам Гонкий, чи хто інший.

Оверко, знявши каблучку з брами, відхилив її трохи і, просунувши голову, мовив:

— Добрий день вам з сим днем, що сьогодні!

Волохатий собака, що лежав біля Гонкого під столом, підвів голову і гавкнув на браму. Оверко швидше голову назад, каблучку на браму.

— А чого тобі, хлопче? — озвався Гонкий.— Іди, не бійся, собака не займе, іди!

Оверко одначе не рушив і спитав через браму:

— Чи тут живе брехунець Гонкий?

Гонкий суворо глянув на хлопця і сердитим голосом відповів:

— Якого тобі в біса брехунця треба? Брехунців тут нема, геть собі, шукай їх деінде!

Баба Явдоха, почувши таку розмову, нестямилася, почервоніла, повернула коняку голоблями до тину, злізла швидше з воза і мовила до Оверка:

— Яка ж бо дурна в тебе голова! От дурна дитина! Ще до лиха доведе... Геть собі! Геть до воза, я вже сама... Сказано: пошли дурного, а за ним другого... Геть!

Оверко насупився, бо не тямив, за що Явдоха ганьбить, і мовчки пішов до воза, а Явдоха, знявши з брами каблучку і прочиняючи її, так щоб можна було пройти в двір, стисла лівий кулак і тихенько говорила: «Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротость його! Іду до тебе, раб божий Никоне, з дарником і з паскою, щоб був до мене ласкав...»

Гонкий сидів, не підводячись, і гордовито дивився на незнайому йому молодицю.

Скоро баба Явдоха, привітавшись, сказала йому, що вона до нього «за великим та страшним ділом», Гонкий глянув на неї ласкавіше і прохав сідати на призьбі.

— Сади, боже, все добре вам і в хаті, і в коморі, і надворі, і в домі, і в полі, і в дорозі, і в суді, і де ви не повернетесь!

— Спасибіг, спасибіг! Так от сідайте та й кажіть, яке там у вас діло?

— Кажу ж вам: і велике, і страшне; сам батюшка отець Сидір заприсягне...

— Попам не можна присягати: вони по ієрейській совісті...

— Нехай і по іерейській совісті, а все ж скаже, що я була присмерті, на волосину від смерті, та святе причастя і мати божа одвели, не попустили... Убив був мене... Землю мою забрав, жита мені не дав, та ще й убив... Люди мертвою мене внесли в хату...

— Та хто ж се так?

— Та ніхто ж, як не оте байстря Походенко! Може, чули про нього? На всю околицю другого такого голінного душогуба нема...

— Що ж він вам?

Баба Явдоха розповіла свою пригоду з Походенком, а потім спитала:

— Чи се ж можна так?

— Що й казати! — відповів дипломатично Гонкий.— Діло справді неабияке... За се його...

— Кажуть люди: за се його в Сибір,— перебила Явдоха.

— В Сибір — не в Сибір, а в острог закинуть!

Явдоха не всиділа на призьбі.

— Що йому острог! Він тому радніший буде! Хату не наймати, топлива не купувати, в теплі та в добрі сидіти, дурно їсти-пити, нічого не робити! Се про нього не кара, а ласка божа! Ні, в острог я не хочу! Я оце була в монастирі, говіла, так там чернички мене до вас направили і казали, що можна так повести, що тому байстрюкові і штанці спустять... Так йому і треба по-божому... От ви, Никоне Івановичу, і заступіться за мене, сиротину...

— Та я ж не від того... Се ж мій хліб, з того живу! Я радніший! Не хочете в острог — можна його і березовою кашею погодувати серед села на майдані...

— Ото-то, ото воно саме, чого я й хочу! — заторохтіла Явдоха. Нехай йому носа утруть, а то він... Хлосту йому! Під різки його на майдані серед села, щоб усі бачили... Так і отець Сидір радить.

— Се можна... Звісно, не я, а суд...

— Се вже як ви знаєте, мені — аби не гаяли часу, щоб швидше, щоб він не встиг мого жита перемолотити, а нехай мені в снопах верне, в клуню до мене привезе... Чи не можна так, щоб на сім тижні...

— Які ви швидкі! Так не можна, на все свій час. Треба ж спершу усе як слід написати...

— Так і напишіть, за тим же я до вас і приїхала!

— Якщо сьогодні поєднаємось, я завтра й почну...

— Хіба довго нам поєднатися... Я людина не багата, але нічого не пожалію, останню корівку збуду...

Гонкий одначе носом чув, що Явдоха бреше і що поживитися в неї можна.

— Що ж ви дасте мені? Як на вашу думку? — спитав він.

— Звісно, по спромозі; я рада б хоч і тисячу, коли б було з чого... Але ж достатки мої такі мізерні, просто злидні!

— Тисячу тут ні за що,— великодушно говорив Никон,— а сотню треба... Дасте?

— Ой, де ж мені сотню взяти! Ні! І рада б, та не спроможуся... Беріть менш! Уважте і на мої літа, і на моє вдовине сирітство! Беріть двадцять п'ять.

Адвокат зневажно глянув і мовив:

— Може, знайдеться хто й за двадцять п'ять, та тільки не я! Шукайте щастя боже!

— Де там мені і кого вже шукати, коли на вас сама мати божа устами святих черничок мені вказала! Згляньтесь на моє сирітство!

Баба Явдоха підперла долонею зажурене лице своє і сумно хитала злегенька головою. Гонкий мовчав.

— Уважте, Никоне Івановичу, уважте, беріть двадцять п'ять! Останні вам за мене мати божа сторицею заплатить, так що ви й самі не помітите того... Уважте — діло невелике...

Гонкий аж підскочив.

— Як-то невелике! Що ви кажете! І в волость, і до земського, а може, ще й до прокурора, може, і в окружний суд... І апеляція, і касація... Все пищи. А я абияк писати не вмію: у мене, коли вже писати, так так, щоб аж іскри сипалися!

З сим словом брехунець підняв догори стиснений кулак лівші і трусив ним у повітрі, ніби ждучи, що з кулака у нього так іскри і посиплються на предиво бабі Явдосі.

Почали потроху м'якшати: баба Явдоха «накидала» по три карбованці, а брехунець «скидав» по п'ять, аж поки не дійшли до п'ятдесяти, на сьому і поєдналися. Баба Явдоха вийняла з-за пазухи гаманець і хотіла вже давати Гонкому «задаточку», аж ось наче вона згадала щось таке, що примусило її спинитися з «задаточком». Вона зашморгнула гаманець, засунула його знов за пазуху і спитала у Гонкого:

— Так не острог, а певне різки йому будуть?

— Сказано: різки...

— Добренько! А скільки ж йому їх всиплють?

— Се вже не від мене, як там суд скаже.

— Добренько! Так чи не ліпше б ми з вами так по-єднались: скільки йому різок, стільки я вам карбованців? І на вас, і на мене так не обідно було.

— Так не можна, бо більш як двадцять різок йому ні в якому разі не дадуть...

— Двадцять! Тільки двадцять? Я думала хоч би з пів-сотеньки...

— По закону більш не можна.

— Тільки двадцять... Що ж йому двадцять! Все одно, що блоха вкусить: воно посвербить, а він почухає.— Явдоха замислилася, мовчала, тільки пучками перебирала. Перегодом мовила: — Виходить, за одну різку більше двох карбованців, дорого...

— А земля? — перебив Гонкий.

— Що там тієї землі, та я її черницям вже лекговала.

— Ну, знов же і жито...

— Жито! Тільки слова, що жито! Копа й десять снопів. Я його Кулинці подарую. Треба б, треба, Никоне Івановичу, скинути хоч десяточку! Нехай буде сорок...

Гонкий мовчки покрутив головою.

— Нехай і так! — мовила Явдоха і знов достала гаманець. Вийнявши звідтіль десять карбованців, вона спитала: — А як же його порськатимуть, прилюдно?

— Вже не як...

— То-то! Нехай вже і двадцять, аби прилюдно, аби всі люди знали і бачили...

З'єдналися і попрощалися.

* * *

Минув тиждень. По селу покотилася звістка, що баба Явдоха позиває Походенка, що завтра Походенка потягнуть до волості на суд, а у Явдохи повен віз свідків: і Орлюка, і Оверка, й Кулинку, і ще там когось...

Увечері другого дня Походенко сидів у себе під повіткою, немов з води викручений. Біля нього сиділо кілька парубків — товаришів його, і між ними — Гилястий і Прокіп Перехват. Обидва останні, найпаче Гилястий, бадьорили Походенка.

— Не сумуй дурно, парубче! — говорив Гилястий.— Се

ще не суд! Який се суд у волості! Знайдемо суд інший! Вона повезла своїх свідків, підкупила їх, а твоїх нікого не було... Ми за тебе всі станемо і заприсягнемо, що ти її не бив і не займав... Побачимо, що скаже земський... Ти до земського найми і від себе брехунця!..

— За якого я біса його найму! — глухо озвався Походенко.— Звісно, коли б і у мене стояв брехунець, то воно б не так вийшло... Багатому, сказано, чорт дітей колише...

— Позич де! — радив Перехват.

— Хіба у тебе?

— У мене нема...

— Та земський і без брехунця тебе виведе...— бадьорив Гилястий.— Не журись, виправдить.

— А як ні? — журливо і трохи не плачучи спитав Походенко.

— Ну, тоді далі...

— Куди далі?

— Треба розпитатися у людей, язик до Києва доведить...

— А коли і «далі» те ж саме — тоді що?

— Тоді? Тоді звісно що...

— Еге... Що? Скидай штани, та й годі! — Походенко аж зубами заскреготів.

— Де ж таки се видано! Ні, ні, ні вовік сього не буде... Ми всі заприсягнемо, що ти її не бив!

— Не кажи так, Миколо! — озвався Перехват.— Як же ми заприсягнемо, коли тоді саме нас і в селі не було; я копи возив, а ти був десь-інде, в Ічню ходив, чи що...

— Ходив і вернувся...

Ніхто з Гилястим не змагався.

Перехват кидав очима по стрісі, а Походенко, насупивши брови, смоктав цигарку та несамовито сплювував. Гилястий трохи згодя мовив:

— Журбою тут нічого не вдієш, та й журитися справді нічого. Ніяково воно — се правда, але веди лінію до самого краю... Якось воно буде... Дасть біг, переживемо...

— Авжеж! З двадцяти різок не вмирають! — озвався й Семен Теличка.

Походенко мовчав, тільки зубами скреготів, а Перехват мовив:

— Хіба тут діло в тому: чи двадцять, чи десять, чи один раз? Неслава, от що! На все село неслава!

— Ні! Сього не буде! — гукнув несамовито Походенко.— Швидше повішуся, втоплюся.. волость спалю... Квочку задушу... В каторгу, на шибеницю піду, а під різки не ляжу... Чуєте, хлопці! Не ляжу! — він вихопив з ярма занізок і шпурнув його на вітер.— Не ляжу... Я собі ради дійду...

* * *

Минула зима.

У Походенка одібрали і жито, і землю і віддали бабі Явдосі. Свідків і Явдоха, і Походенко становили багацько, та не в одно вони свідчили. Явдошині свідки, люди старого віку, в одно твердили: «Скільки й зазнаємо, так той підмет у Явдохи з батька, з діда предківський». Теличка, Гилястий, Перехват і інші заприсягали, що «чули від когось,— а не скажемо, від кого саме,— що та земля обческа, а з якої речі орудував нею шинкар, а потім і Походенко, того не відаємо...»

Про різки якось вже й забули: «То тільки лякали різками, а воно так і присохне оте війя. Звісно, коли б воно було справді вбило Квочку, тоді б без різок не обійшлось би». Про різки намотували тільки Оверко та Кулинка, та й то коли-не-коли; хіба тоді згадували про них, як стрічали де-небудь Походенка. Зате у Походенка різки, мабуть, з голови не виходили. Після присуду волосного суду він збувся солового, найняв «брехунця» і «повів лінію» далі; водив своїх свідків до земського, водив і до міста, та нічого не помогло: «різок не відвернули». Брехунець подав касацію; отам десь в тій «касації різки і пропали»,— говорили товариші Походенкові, заспокоюючи його. Але сам він, мабуть, не вельми упував на брехунцеву касацію; мабуть, через те, що Явдошин брехунець Гонкий комусь і десь хвалився, що «хоч умру, а положу Походенка під різки». Тим-то, видно, Походенко і почав лагодитися, щоб навесні «чисто спродатися, та коли, не дай мати божа, тее... так ноги на плечі та світ за очима — хоч на Кубань, хоч на Амур, хоч на край світа, а в своєму селі після хлости жити не можна, дівчата очі висміють».

Старші люди помітили, що Походенко не той став: якось пом'якшав, до старих людей не такою комезою. Навіть отець Сидір спостеріг, що Походенко «прилепився к богу»: то було хіба на яке велике свято навідається

до церкви, а оце стало так, що не було ні свята, ні неділі, щоб його не було в церкві, та все навколішках перед образами так молиться!

* * *

На третій день великодніх свят баба Явдоха, своїм звичаєм, по обіді сидить біля брами під вербою, дзьобає гарбузове насіння та в думках перебирає собі людей, хто повз неї чи йде, чи їде...

Ось з двору її вийшла Кулинка з Оверком.

— Пустіть, дядино, на гаївку! — питає Оверко.

— Ідіть, діточки, ідіть, на те бог і свято дав... А своє ж попорали?

— У мене все як слід! — каже Оверко.— Худобі позаносив, понапував, клуня і возівня на замку.

— І за мною нема нічого: посуду всю перемила, на миснику уся, гуска з гусенятами на задвірку пасуться, а більше ж що? Усе...

— То йдіть, ідіть з богом, та не пізніться, сонечко за верби, а ви до двору.

— Авжеж, наче не знаємо!

Пішли.

Кулинка не йде, а пливе та скидає очима на свою плахту то з сього, то з того боку. Та чи не плахта ж! Наче з самої Охтирки! Вже так, що плахта! А хустка на голові! А намиста повна шия, наче в дочки якого доброго хазяїна! Правда, намистечко те вельми дешеве, може, його всього на сороківку, зате багацько його! А Оверко! Йде, з боку на бік перехиляється, наче качур той. Пояс червоний, шапка з решетилівських смушків, червона стрічка так і сяє.

Баба Явдоха дивиться услід їх, весело усміхається і думає собі: «От як ходять мої наймити! Хто не знає, зроду-віку не подумаєш, що вони наймити, а не хазяйські діти; та й хазяйських дітей не багато так одягнених, як моїй наймити! Еге, баба Явдоха вміє дякувати; хто до неї щирим серцем, тому вона з душі вийме та поділиться останнім. Гарна плахта на Кулинці: он як проти сонця аж горить! Ну і гроші ж неабиякі за неї! Три карбованці з четвертаком!.. І Оверко став мені не дешево: за самі чоботи дала два з половиною, та шапка, та пояс, стрічка, сорочка... За шість карбованців перескоч

чило, а що то воно з усього сього буде? Не чутно щось нічого, може, правду люди кажуть, що так і присохне! Але ж Гонкий божиться, клянеться, що воно не пропаде, що воно в воду не кануло, тільки загаялось... Та хіба Гонкому дорого і брехати! Он у вербну неділю як почав слебезувати, так і так: «Великдень іде, а у мене і борошна на паску ні за що купити. Сяка-така Явдохо Максимівно, порятуйте, віддайте останні!» Якраз на таку напав! Така б то Явдоха Максимівна була дурна, щоб взяла та й послухала... Ні, «договор паче грошей»: умовилися половину зараз після суду, а другу половину саме перед різками. Половину взяв — і жди другої; прийдуть різки — візьмеш і другу половину; за мною не пропаде; у мене є з чого взяти! А от коли,— не дай боже,— справді різки не вийдуть, а я гроші оддам, тоді що? Тобі байдуже, брехатимеш, як і брехав, а моє пропало...»

Баба Явдоха задумалася, на тварі у неї мигнула сутінь якоїсь тривоги чи, може, непевності тільки... Аж ось заторохтіли на греблі по містку колеса і з-за верб показалася таранковата коняка Гонкого. За кілька хвилин Гонкий сидів на покуті в Явдошиній світлиці і вичитував бабі: «По указу Его Императорского Величества NN губернское присутствие слушали кассационную жалобу крестьянина Походенка на приговор N суда о наказании его 20 ударами розог за нанесение побоев и оскорбление действием вдовы...» Фершалка уся стала увагою, вона слухала усіма своїми нервами, та, на жаль, мало тямила і розуміла. Гонкий читав монотонно, не підводячи, не понижаючи голосу, читав довго, доки-то читав цілих два аркуші не вельми буйного писання, а Явдоха все слухала, та мало розуміла. Нарешті Гонкий дуже голосно, твердо і з протягом прочитав: «Приказали: кассационную жалобу Походенка оставить без уважения...»

— Он воно як! — додав Гонкий.— Як я казав, так і сталося!

— Значить, по-нашому? — спитала Явдоха.

— Авжеж, по-нашому.

— Битимуть?

— Хіба не чули: «Наказать розгами, дав двадцать ударов».

— А не перемінять же часом?

— Перемінять... кажете? Ба! Ні вже, годі! Ніхто в

світі, опріч самого царя та вас, не може перемінити тепер присуду! — гордовито відповів Гонкий.

Баба Явдоха стала перед образами, тричі перехрестилася, вдарила три поклони до землі і промовила:

— Дякую тобі, царице преблагая, заступнице усердная, і тобі, Іване Воїне, і вам, усі святі! А вам, добродію, пошли, боже, віку довгого, здоров'я доброго та талану і в домі, і в полі, і в дорозі, і скрізь, де не повернетесь...

Гонкий весело усміхнувся, а Явдошина твар аж сяяла.

— А коли ж його хреститимуть? — спитала Явдоха.

— Певно, на тім тижні: бо се мені з губернії подали копію, а до волості, звісно, не так швидко дійде... Ну, а скоро прийде, старшина не гаятиметься, зараз його у волость та під повітку...

— У волость, кажете? — здивовано спитала Явдоха.— Значить, не в нашому селі? А ви ж казали: у нас, на майдані, прилюдно, перед усім селом?

— Я радніший би, так на се вже не моя воля. Може, коли б старшині ще перекинули, то, може б, він і не в волості, а тут його «похрестив», але ж не на майдані, а під повіткою.

— Бідна ж моя головонько! — вболівала Явдоха.— А я була певна, що на майдані, перед монополією.

— Сього не можна...

— А ви ж казали?

— Тоді було можна, а тепер оце тільки що видано такий новий закон, щоб не на майдані справляли сікуції, а під повіткою...— збрехав Гонкий.— Та хіба про вас не все одно?

— Геть-то ні! Під повіткою хто там бачитиме! А то на майдані! Сором не однаковий...

— Звісно, та що ж вдієте, коли закон...

— Може, ще скажуть і по штанах?

— Ні! По закону треба без штанів, штани не винувати — за що ж їх бити?

Явдоха задумалась і мовчала.

За кілька день уже усе село гомоніло, що Квочка виграла справу і що Походенка «катуватимуть на майдані».

— Коли б тільки запевне довідатись, коли саме його катуватимуть! — говорив Оверко Кулинці.

— А тобі що? — спитала його Кулинка.

— Як-то що! Я зроду-віку не бачив, як катують, цікаво подивитися! А тобі хіба не цікаво?

— Цікаво, але ж страшно і гидко!

— Що ж там страшного? Не тебе ж битимуть!

Кулинка глянула на свого розмовника великими очима, перехрестилася і мовила:

— Цур тобі, Оверку! Що ти верзеш? Схаменись! Зроду-віку нічия рука на мені не була. Не доведи мене, мати божа, до такого сорому огидливого!

— Звісно, сором великий, так же не тобі, не мені, не тому, хто дивиться, а тому, кого періщать!

— А тобі й байдуже? Не соромно на голе тіло дивиться?

— Ще що вигадала! Хіба щодня не дивимось на голі руки і ноги!

— Ну, то ноги інша річ, а то... тьфу, гидко й подумати!.. Ні, ні! Зроду-віку не піду!

— А я піду! Цікаво, як там воно буде? Чи сам Походенко лежатиме, чи його держатимуть, чи поприв'язують йому руки й ноги до якої колоди, чи що? Цікаво, чи кричатиме він, чи ні?

— Хоч і цікаво, а не піду, мені соромно, не піду і з двору в той день не вийду!

— А наші хлопці кажуть — усі підуть. І Оксана, і Оленка, і Федоська казали: підемо, аби знали тільки коли!

— Нехай собі йдуть, безсороміцькі душі, а я не піду — і сором, і гріх!

— Гріха тут ніякого нема!

— Дурний ти, Оверку! От ще! Подумай, голово: тими самими очима, що дивишся ти на сонечко ясне, на святі образи, на добрих людей, ти дивитимешся... на що? Подумай! Тьфу!

— Дурна, так і плюєш! Хіба моїм очам з того що станеться!

— А користь тобі яка з того?

— Цікаво!

— Тьфу! Тьфу! Скисни ти з своїм Походенком! Мені час проти череди йти!

Кулинка пішла.

А Походенко, скоро дійшла чутка і до нього про сподівані різки, нікуди з двору і не виходив, ніхто його не провідував. Вештався він самотою, немов з води витягнений, перебирав думками і не тямив, що почати, що чинити, з ким порадитися. «Утекти хіба? — приходила йому думка.— Так куди ж його втекти без пачпорту? Десь злапають, скажуть: волоцюга — та в острог. З одного лиха вскочиш в друге... Ще коли б був встиг спродатися! Нема ради, хоч ляж та й плач... Прямо що так: лягай, нехай б'ють, а ти, зціпивши зуби, мовчи. Боляче, та переболить, заживе. А от сором, сором який! Хоч головою об стіну!»

Походенко снопом упав на призьбу, голова упала йому на груди, думки заклякли. Походенко зовсім не той став: колишня енергія, бадьорість, певність якось зовсім вилетіли з нього, він чув себе одиноким, пригнобленим, причавленим. Колишні думки про помсту хоч і буяли, але жодного сліду не лишали, літаючи поверх голови, наче той літошній вітер поверх дерева.

Довго сидів Походенко, а коли підвівся, почув, що у нього і ноги, і руки якісь кволі, наче не його. Він подивився навкруги. Стемніло вже, нікого на вулиці не видко. Він виломив з плоту кілок і, обпираючись на нього, поплентався вподовж вулиці попідтинню.

* * *

Дід Євмен Передерій стояв в своєму дворі, схилившись на браму, і, обпершись на ворітницю, дивився на зоряне небо та міркував: «Як-то премудро все на світі божому создано».

— Добрий вечір вам, діду Євмене! — озвався чоловік, що підійшов до брами.

— Добрий вечір і тобі, чоловіче! А хто ти такий будеш? — спитав дід.— По голосу не пізнаю, а тварі твоєї добре не бачу; очі старі, гаразд не добачають!

— Се я, Походенко...

— Походенко? Що ж у тебе в гортані щось недобре? Чи чогось у тебе голос такий сипкий та так тремтить?

— Не з добра, діду! Певне, чули про моє лихо?

— Ат, люди блягузкають, та я, признатися, не вельми прислухаюся... Що ж ти перебув вже те лихо, чи ще?..

— Ні ще!.. Порятуйте, дідусю! — Походенко кинувся цілувати діда в руку.

Дід руку від ворітниці та за спину.

— Не треба сього, парубче! Не годиться, я не піп... Чим же тебе рятувати? Нехай тебе біг рятує, а з мене — який вже порятунок! Кажи, почую; коли спроможен, так не від того...

— Бачте, дідусю, колись вторік на громаді я вам...

— Дурня загнув... Ха, ха! Що ж! Молоде, зелене! Я на тебе за те не ремствував, жалю не мав, нікому було тебе доброю стежкою вести. Коли б у тебе батьки були... Та не згадуймо про се... Кажи, якого тобі порятунку треба...

— Я тоді, діду, не по своїй волі... Під'юдили мене на вас...

— Та кажу тобі, годі про се! Хіба не бачиш: ніч надворі, час спати, кажи швидше діло...

— Клята ота Квочка, бодай їй...

— Не лайся, синку, не лайся! І гріх, і сором! — знов перебив дід Походенкові.— Кажи діло.

— Випозивала на мене хлосту...

— Чув, чув... Погане діло, паскудне... Ну, так що?

— Я того сорому не знесу...

Нерви Походенкові далі не видержали, він почав ридати.

— Та що се ти, парубче, вигадав хлипати! От ніколи не гадав собі, що з тебе така тонкослізка! Годі, покинь сльози дівчатам та іди в двір, щоб часом хто не почув, не побачив.... На все село буде сміху...

Коли Походенко ввійшов у двір, Передерій зачинив за ним браму, накинув каблучку і мовив до Походенка:

— Ходім під комору, там на ганку ніхто тебе не чутиме... Та годі, кажу, землю кропити — на те у бога дощ є. Ну, сідай отут та й кажи до діла!

— Купіть, діду, мою мізерію...— мовив Походенко.

— Яку твою мізерію? — спитався трохи здивований Євмен.— Та й який з мене купець?

— Усе купуйте... усе моє хазяйство... За що купіть, то купіть...

— А сам же ти як? Щось ти непевне вигадав!

— Ні, діду, певне!.. Купіть, порятуйте! Вже коли не ви, так і ніхто більш не зарятує мене... Після хлости мені тут не жити...

— Та воно справді ніяково... Тут і Сіркові очі згорять: битий парубок! Так що ж гадаєш? Відкупитися, чи що?

— Ні! Відкупитися не можна, кажуть, та й не хочу я. А коли продам усе, так після...— Походенко не виговорив після чого, язик йому руба став. Помовчавши трошки, він додав: — Зараз потягну світ за очима; чи в Таврію, чи на Кубань, щоб ніхто не знав, не відав і де я... Порятуйте, дідусю! На вас уся моя надія...

Євмен мовчав, знати було, що в голові він щось міркує.

— Ледве, синку, чи буде що з сього! — мовив якось журливо дід.— Ніяково в такім разі купувати: людина в біді, а ти у неї купуєш; вона зопалу продає, а ти користуєшся. Ніяково... не по-християнськи, та й грошей у мене катма...

— Я вам на віру продам...

— Ні, і на віру не хочу, ніяково, не личить...

Походенко почув, що ноги йому ще більш холонуть.

— Значить, діду, як? Що ж діяти? Чи під різки лягати, чи на брамі у Квочки... собі налигач на шию... а їй перед тим віхоть з жаром під стріху?

— Одверни тебе, мати божа, від такої нелюдської думки... Перехрестись та молись богу...

— Не поможе! Від мене і бог, мабуть, відступився вже! Сам винен — дурний був, дурних слухав! Тепер покутуй!

Дід мовчав, схиливши голову та водив ціпком по землі.

— Так нема, діду, ради? — німо спитав Походенко.

— Воно і є, і нема... Коли ж та гаспидська сікуція вийде?..

— Біс її знає, може, й завтра?

— Швидко! — промовив дід і знов замовк і замислився, потираючи долонею своє широке лисе чоло.

Заспівали перші півні. Євмен немов зо сну прокинувся і мовив:

— Коли хоч, послухай моєї старої ради.

— Кажіть, діду, спасибіг вам! Послухаюсь.

— Хуторець мій знаєш?

— Знаю!

— Учора туди поїхав син орати; доки не обсіється, там буде... От ти зараз від мене і шмигай туди та й помагай синові. Значить, я тебе найняв би то... Ніхто не знатиме, де тебе шукати... Сиди на хуторі, аж доки не подам я звістки; а ми тут з сусідом твоїм, дідом Василем, розкинемо головою. Тоді на готове прийдеш...

Походенко не тямив і не спроможен був вгадати, що саме приміркував дід Євмен, і розпачливо мовив:

— Від різок, діду, і в печі не сховаєшся! Вже коли їх присуджено, так і доведеться або прийняти, або руки на себе наложити!

— Молись богу, а чортову думку про душогубство покинь... Там побачимо! А тепер — не гай часу; коли справді мулить, так заким почне дніти, ти й достанешся на хутір... А там якось воно буде... Може, й купець знайдеться... Здайся на бога...

Трохи заспокоєний і утихомирений Походенко подякував і попрощався...

* * *

За день після сього Явдоха сиділа ранком біля столу і чаювала. Повз вікно пробіг Оверко. Явдоха поступкала на нього в шибку і кивнула пучкою, щоб прийшов до хати.

— Куди се ти так дереш?

— Треба! Он городами пішов Гилястий, так я навздогін його. Се він, певне, був у Походенка, так цікаво спитати, коли Походенко справлятиме «хрестини»...

Явдоха всміхнулася і мовила:

— Ну, бігай собі з богом, бігай та, що почуєш, і мені скажеш.

— Добре, а коли нічого не почую, так я піду до хлопців, можна?

— Та не що вже з тобою робити, іди!

«А що? — каже баба Явдоха собі на думці, коли Оверко пішов.— А що, Походенку? Доприндився! Усе село — й старі, й малі — тільки й розмови, що коли його «хрестити-муть»? А що! «Квочка!» Еге! От вона тобі «хрестини» й виквоктала! От і знатимеш мене! Та й чи один же ти! Тепер уся твоя наволоч озиратиметься на бабу Явдоху... Різка — не свій брат, покуштуєш раз — вдруге не схочеш, боятимешся... А де страх, там і бог. Он і отець Сидір похваляє мене, що не попустила свого... Каже, що й він невідмінно заведе в школі різки, а то страху зовсім нема, дітвора чисто розпущена... Еге!.. Як-то ти, Походенку, під різками лежатимеш! Утерла тобі носа Явдоха! Е! Я не таківська! Я!..»

На сім слові Явдошину думку перебив собака; гавкнувши зненацька, він прожогом кинувся до брами. Явдоха зирнула в вікно й мовила:

— От тобі й на! Дід Євмен з дідом Василем ідуть, а провести їх нікому, треба самій... Чого ж би то се вони до мене? Мабуть, за позикою, вже ж більш нічого...

Вийшовши з хати, Явдоха взяла біля рундука коромисел, щоб прогнати собаку, і пішла назустріч дідам, говорячи до них:

— Ідіть, ідіть, не бійтеся, він не порве, він тільки гавкає, а не кидається! Цить ти! Цить, Мурчик! Пішов собі геть!

Мурчик замовк, подивився услід дідам і мовчки поплентався на солому під комору.

— Магай біг тобі, Явдохо, в хату! — мовили діди, ввійшовши в хату.

— Сідайте ж! Сідайте отут на покуті, мої дорогі гості! Сідайте! Я рада невимовно! Сказано: гість в хату — бог в хату! Сідайте! Та чи не призволите чайку? — дрібненько слебезувала баба Явдоха.

— Дякуємо, ми до чаю не звикли!

— Так по чарочці животкової... Ось я зараз!

— Не клопочись, Явдохо, не треба...

— Як-таки не треба? Так калганівочки...

— Не треба!

— Оце, які ж бо ви! Так чим же мені частувати дорогих гостей? — метушилася Квочка.

— Добрим словом та ласкавим привітом... Ми, признатися, до тебе не гостювати прийшли, а по ділу...

— По ділу? — спитала Явдоха, а сама подумала: «Се я й без вас тямлю»,— і голосно додала: — Так що ж, що по ділу? Чарочка калганівки ділу не пошкодить, а ще приспорить!

— Не треба! — відповів строгим, холодним голосом дід Передерій.— Діло наше ось яке: великого бешкету накоїла ти, Явдохо, на все село!

Явдоха здивованими очима кинула на діда і мовила:

— Бешкету?.. Я?.. На ціле село?.. Хоч заріжте, нічого не тямлю... Хіба ж я з таких?..

— Чи з таких, чи не з таких — то діло не наше!

— Та про який же ви бешкет? — питалася Явдоха, стоячи перед дідами, згорнувши руки на груді.

— Ще й питаєшся, ніби й не тямиш!

— От вам хрест святий — не тямлю! — Явдоха перехрестилася.

Євмен суворо глянув на неї.

— Не бреши, Явдохо! Про що саме усе село наше гомонить, як не про тебе?

— Про мене? — дивувалася Квочка.— Чим же я так прогрішила? Ні сном, ні духом нічого не діяла?

— А Походенко? А хлоста?

— От ви про що? Так що ж тут я?..

— А який ворог позивав, як не ти? — нездержливо озвався дід Василь.

— Суд присудив по закону! Вже ж і мені не можна було не позивати: землю мою забрав був, жита мені не дав, ще й мене убив був.

— Коли б убив, то б ти отут не сиділа, а в землі тліла, а то убив, а ти й досі жива. І живи собі на здоров'я хоч ще два віки, тільки живи по-божому, по-людськи. Походенко — слова нема — зайшов був у голову, але ж землю тобі вернули, жито одібрали — чого ж тобі ще?

— А за те, що убив був мене? От за се йому й хлоста!

— Хлоста — діло паскудне, сороміцьке! — говорив дід Євмен.

— Авжеж, не смачне! — перебила, всміхаючись Явдоха.

— А ти її куштувала?

Явдоха перехрестилася мовчки і сплюнула.

— От знов брешеш, бабо! Хіба забула? Я колись приходжу до вас, кажуть: ви з чоловіком в клуні. Я туди, бачу: ти по току бігаєш з зав'язаною на голові сорочкою, а чоловік тебе хвиськає по стегнах різками... Було? Кажи: може, я брешу?— допитувався дід Євмен.

Явдоха почервоніла і ледве чути промовила:

— Між чоловіком і жінкою чого не буває, людям до того зась! Тут один господь бог тільки і свідок, і суддя — більш ніхто!

Явдоха піднесла хустку до очей і зітхнула, а потім ніби скрізь сльози промовила:

— До чого се ви, діду Євмене, річ ведете та мені туги, сорому й жалю кривавого завдаєте?

— До того, що й ми, старі, і всі добрі люди не хочемо, щоб ти наше село вводила в неславу, та сором на нього клала!

— Я, дідусю? Коли се? Крий мене боже! — перебила Явдоха.— Та спитайте хоч у отця Сидора чи в кого хочте, чи скаже хто про мене, може, слово, щоб я коли з ким хоч...

— Я не про те, то жіноче діло... Хоча люди дещо про дівера і верзуть, та то пусте. Я про Походенкову хлосту.... Відколи я й на світі живу, не зазнаю, щоб кого з наших людей принародно різками плазували. І за панів сього не було, а ти, бач, що вигадала!

Квочка підбадьорилась трохи і мовила:

— Се ж, діду, не моя воля! Не я його судила, судили суди, присудили по закону.

— Присудили, се ми знаємо, та ми того не хочемо!

— Не моя, дідусю, воля! Що суд присудив, те святе. Один цар тільки зможе перемінити присуд, вдавайтеся до нього.

— До царя далеко і клопітно, а ми надумали собі, що й без царя можна не соромити села. Так оце ми до тебе, щоб ти зараз підписалась, що прощаєш Походенкові і не хочеш, щоб його плазували. Що ти на се?

У Квочки вся твар витяглася. Як же оце так: вона стільки клопоталася, стільки платила, стільки панькалася з Гонким, а тепер усе б то те пустити внівець? Трудна річ, але відала Явдоха і те, що коли дід Євмен за що береться, так береться цупко і до краю доведе. Одначе ж тут треба Явдосі постояти за себе, а то тоді люди їй очі висміють.

— Не моя воля тепер, дідусю! — мовила Явдоха, трохи подумавши.— У мене душа добра, я його давно простила, а над різками не моя воля... Суд...

— Суд! Гм! Знаємо! — суворо говорив Євмен.— Простила, кажеш, а за що ж ти Гонкому гроші платила?

Явдоха мовчала, а дід говорив далі:

— Знаємо, знаємо, хто й за що купив Кулинці плахту, хто справив Оверкові і чоботи, і шапку, і ще там дещо. Се все ми знаємо і, коли вже на те піде, так і доведемо... Що, Явдохо?

Явдоха мовчала, твар її почала полотніти.

— Розкинь ти, молодице, своєю головою, а вона у тебе не повстяна: яка тобі користь з того, що Походенка вибють різками? Ніякої, а на цілий вік сором...

— Заробив на те! Хіба мені не сором був, як він мене серед вулиці нівечив! — мовила Явдоха, але вже несміливо, тужливо, навіть неначе трохи полохливо.— Ой дідусю! Коли б ви тямили, що я з Походенкових рук перетерпіла! Мати божа!.. Вона мене вирятувала, а коли б не вона!.. Що ж я йому зробила? За моє жито та ме не ж і бито!.. Я нікому нічого, а на мене всі! І ви, діду! — Явдоха почала голосити і, голосячи, примовляла:— Я в біді помагала, а мені ніхто! Ніхто не заступився за мене, сама випозивала. Ніхто не поміг, а тепер, бач!.. За розбишаку, за Походенка усі! Ще й до віри неповинного догледілись, і Кулинку... і Оверка!

Матінко моя! Заступнице усердная...— Явдоха заголосила так, що у дідів аж в ушах залящало.

— Годі по-дурному голосити! — озвався дід Василь.— Голосінням не поможеш, а парубка жаль.

— А мене й ні? Боже! Боже! От вже правду сказано: на похиле дерево всі кози скачуть... Ой, ой!

— Вгамуйся, Явдоха! Не голоси, а діло слухай! Ну, виб'ють Походенка: поболить йому, посвербить і заживе. Так же сором, на всіх сором... От що! А через кого? Прости, господи! Не треба, Явдохо, різок. Чуєш? — промовив з притиском дід Євмен.

— Чую, дідусю, та не моя воля!

— Так не хочеш?

— Царська воля, а не моя! І як же так, дідусю? Коли сей раз йому минеться так, так він і вдруге? Ні! Нехай буде так, як добрі люди присудили!

— Так не хочеш? — спитав, підвівшись з ослону, дід Євмен.— Слухай же, що казатиму останнім разом! Слухай уважно та міркуй над моїм словом, на вітер його не пускай. Нехай виб'ють Походенка, а ми на другий день до земського чи до кого там треба буде, що ти підлітків з путі божої зводила, на кривоприсягу їх підводила. Тебе за се зараз в острог, там ми тебе згноїмо!.. Оце тобі раз!

Явдоха ще більше взялася крейдою.

— А ось тобі вдруге! — говорив дід Євмен, впершись обіруч на свій високий ціпок, а бородою на руки.— Сьогодні Походенка виб'ють, а він чирк сірником під твою стріху! Ти собі спиш, рушишся в перині, а на твоїй хаті верх палає, аж гуготить! Заким люди позбігалися... стеля на тебе бабух! Огнем тебе так і обсипало, і придавило... Прокинешся тільки на те, щоб побачити свою смерть пекельну. Оце тобі два!

Заким Євмен говорив, Явдоху повагом переймав жах, вона все більш полотніла, почала тремтіти, банькувати, очі якось запали, стали наче нерухомі, губи посиніли. Коли дід Євмен замовк, Жмурчиха ледве чути, промовила:

— Діду, не лякайте мене! Страшно мені! За се його на Сибір, в каторгу!

— Кого його? Хто ж бачив? Хто доведе, що то Походенкова робота? А може, то зміюка підпалив? Темно, ніч-мати все покриє...

Явдоха мовчки побожно перехрестилася, руки її тряслися, ніби пропасниця їх била. Євмен мовив далі:

— А ось тобі й три буде! Отам у тебе на пастовні є липи, є між ними і дупленасті, є такі, що з кількома дуплами, саме проти Волосожару. В дуплах чи бджоли, чи чмелі наносили смачного медку, ти його, молодице, куштувала?..

Явдоху наче хто бичем по жижках утяв! Вона не встояла і майже несвідомо сіла на ліжко. Губи її тремтіли, знати було, що вона хоче, та не зможе говорити. Останні слова Євменові були для неї такою несподіванкою, так її приголомшили, причавили, немов довбнею в тім'я її вдарило!.. Уся твар її була самий жах і нестяма.

Дід Євмен кілька хвилин мовчав, стояв нерухомо та пильно-препильно дивився на Явдоху, а вона вся тремтіла.

— Може б, води напилася? — спитав він, не зводячи з неї очей.

— Справді, дайте, ковтну!

— Дай їй, Василю!

Явдоха обіруч вхопила склянку з водою, піднесла її до рота, але склянка цокотіла об зуби і не давала Явдосі добре напитися води.

— От бач, молодице! Що неправда діє! Ще й не було нічого, а як тебе б'є! — озвався дід.— А що ж буде, подумай тільки собі, коли тебе обгорне головешками і полум'ям, коли твоє тіло шкварчатиме, а все добро твоє піде прахом, а медок твій видере з дупла Походенко...

— Ой дідусю, годі вам! Не страхайте мене, безталанної, не жахайте мене, сиротини, а то я з жаху богові душу віддам... Нехай, нехай буде по-вашому!

— Благослови, боже! І нас заспокоїш, і сама заспокоїшся, і все добро твоє буде при тобі, і господь тобі помножить його сторицею!

За кілька хвилин краплястий піт холодний покрив Явдошине чоло. Вона мовчки втирала його, і знати було, що вона щось міркує. Дід Євмен, мабуть, спостеріг її думку і, щоб перебити її, мовив:

— Так отак, дочко! Нехай усе воно і та клята хлоста в воду кане... А щоб ти тямила, що ми Походенкові не потураємо, так нехай він прилюдно попросить у тебе прощення!

Явдоха підвела голову і глянула веселіш. Перегодом вона мовила:

— Та щоб при тому були і Оверко, і Кулинка, і Орлюк... Я сидітиму, як і тоді сиділа, під вербою, біля своєї брами, а він щоб до самої землі мені вклонився.

— Ні, не так, сього мало буде! А нехай от як буде! В неділю щоб він прийшов до церкви та спершу у бога відмолив свій гріх, а коли люди і піп вийдуть з церкви, так нехай він при всіх нас перепросить тебе і перед людьми, і перед попом повиниться, і дасть слово з старішими людьми поводитися ліпше, ніж досі!..

— Авжеж, так! — додав Василь.— Таки його треба трохи приборкати, вдача у нього недобра, і в святому писанії сказано: «Почти лице старче...»

Явдоха все щось думала і нарешті мовила:

— Добре! Нехай по-вашому... Він перепросить, а я тоді і підпишу мирову! — а сама собі подумала: «Коли б мені тільки через ніч, щоб медок переховати та до Гонкого з'їздити. Тоді я іншої вам заспіваю...».

Але дід Євмен, спостерігаючи її гадки, мовив:

— Ні, так не можна! Одклад не йде в лад... Треба, щоб ти сьогодні підписала...

— Як же я, дідусю, підпишу, коли я неписьменна...

— А як же ти підписувала вірчий лист Гонкому?

— Не я, за мене підписали...

— І тепер так. Я от як приміркував: кажи наймитчаті, нехай воно зараз запряже конячку, та з богом і поїдемо у волость, а Василь привезе туди Походенка. Там ми вас і помиримо, от як!

Явдоха бачила, що Євмен пристав з короткими гужами, одначе вона спробувала ще раз крутнути і мовила:

— Нехай, дідусю, на завтра... Сьогодні я така стривожена, збентежена, що й лиця на мені нема, соромно між люди показатися!

— Байдуже! Доки доїдемо, вітром тебе обвіє, заспокоїшся, і все буде гаразд! Кажи, нехай лаштує! А ти, Василю, іди своє діло справляй! Тут недовго, до обіду й вернемось...

Нарешті Явдоха витягла останній свій запас і мовила:

— А як же, діду, буде з моїми видатками? Хто мені їх верне? Нехай вже я різки йому подарую, а грошам моїм не пропадати!

— Слухай, Явдохо! Ти мене не воловодь! Або сюди, або туди, а не крути! Я знаю, що ти замишлянка, та й у мене голова не гвіздком в тім'я вбита... Я тямлю, куди ти кермуєш, та мене не проведеш! Годі крутити: або зараз поїдемо, або нехай!.. Чуєш? Кажи останнє слово: чи їдеш, чи ні?

— У мене великі видатки були...

— На тім світі чортяка тобі їх верне гарячим вуглям! От що! — промовив сердито дід і так торохнув з серця кулаком об стіл, що аж самовар затанцював на столі...

— Добре, добре, дідусю! Не сердьтесь! Зараз поїдемо! — сказала перелякана Явдоха і веліла Оверкові запрягати коняку.

1897.
У Києві

ХОЧА Б БУЛА ПОСТАТІ ДОЖАЛА!

Етюд з сільського життя

Перша половина липня, саме жнива. Літня ніч хоч і коротка, але минула ніч трапилася така душна і якась така журлива, що я і очей не зводив. Недовідоме сумне передчуття розганяло сон. Я встав з ліжка, одягся і рушив з двору селом до річки на кручу.

Було вельми рано, все ще спало і спало тим міцним сном, що звичайно перед світом обгортає усе живе. Небо, земля, дерева, трава, уся рослина, уся животина, усі люди на селі спали. Навкруги стояла мертва тиша; навіть на осиці, що росте біля брами мого двору, листя було нерухоме, не тремтіло; знати, що і повітря спало... Навіть собаки ніде не гавкали, жаби на лузі біля болота не «кумкали», мовчали, мабуть, з утоми і вони спали.

Я вийшов на шпиль кручі, що стрімкою стіною стоїть на самому березі Десни. Вода в річці стояла нерухомим сизим дзеркалом, наче течія спинилася, вода застила. Річка спала, доки не збудить її червоно-золотий промінь ранкового сонця.

На тім боці Десни прослалася безкраїм срібно-білим килимом широка просторінь гречок, що тільки саме починали розповнюватися цвітом, а цвіт, перемішавшись з свіжою росою ранковою, напоїв навкруги повітря медяними пахощами... Скошене та ще незгребане на лузі сіно лежало тучними покосами, і до гострих пахощів

гречок примішувався свіжий, не менш різкий дух материнки, ромену та чобрику.

Заким я дивився навкруги та думками рівняв величавість і багатство природи до тих убогих халупчин, з солом'яними, трухлими покрівлями, з чорними дерев'яними димарями, до халупчин, в яких спали тепер придавлені темнотою і малопродуктивною, хоч і непомірно тяжкою працею, «царі» природи,— густа блакить на східній стороні сонця почала рідшати, яснішати; на крайнебі, буцім би з-під землі, почала виходити біла смуга; зірки десь ховалися, зникали, а смуга та все ширшала, потрошечки набиралася ясно-рожевого кольору...

Зоря ранкова занялася, розгорілася, навкруги почало розвиднюватися... Луг і покоси посивіли, по них блищать-миготять іскри самоцвітів...

Тихою течією дмухнув свіжий вітерець ранішній, шелеснув незримими крилами по воді, по траві, по листві і почав будити річку, кущі, дерева, птаство, худобу і людей. Річку поняв легенький, рідкий туман; в сизій воді через туман відбиваються смугами, мінячись, кольори ранкового неба: блідо-рожевий, жовто-золотистий, ясно-зеленкуватий, блакитний.

Тишу зрушив голос корови, мабуть, зголоднілої за ніч; мабуть, її надило, тягло від порожніх ясел швидше на стерню, скроплену росою, і вона поспішала розбудити свого сонного господаря. Далі: десь гавкнув собака густим басом; до нього з болота, ще товщим голосом, обізвався бугай... За кілька хвилин в гайку защебетало птаство свій «добрий день». Іволга пильнувала своїм голосом покрити хор дрібного птаства, але дзвінкий її голос покривав голос іншого хору: на селі ревів товар, іржали коні, мекали вівці, рохкали свині, гегетали гуси, над колодязями скрипіли журавлі. Почався день, минув спочин, прийшла праця і загадала людям роботу.

Я з свого горбка бачу по дворах ранкову метушню: скрізь поять худобу, прочиняють ворота, старіші мажуть вози, підлітки женуть гулящий товар до череди, пастух сурмить серед майдану, підпасачі хвиськають пугами, товар підтюпцем рушає до майдану, отари йдуть повагом і здіймають страшенно густу куряву.

З декотрих дворів виїздять порожні вози: де пара волів, де бовкун, де парокінь, а більш за все однокінь. На возах рублі, вірьовки, граблі, вила; знати, що люди їдуть до копи.

Деінде з димарів показався дим: по тих димарях без помилки можна вгадати заможніших селян, у яких є з чого, кому і від кого обід зварити і хліба напекти. Димар в жнива у нас на селі найпевніший покажчик і злиднів і достатків: де не димить, там повна піч злиднів; не дадуть вони ні дров у печі підпалити, ні горшка в піч засунути...

Ген червоно-гарячим колесом сонце викотилося з-під землі і скривавило і Десну, і лозу, і луг, і гречки... Шпарко котиться воно по небі, немов поспішає швидше висушити росу на покосах, бо бачить, що гурток дівчат, озброєних граблями, рушає на «обчеський» луг, і воно — сонечко ясне — хоче посприяти гуртовій гребовиці...

Вже сонечко вище дзвіниці, а он у тому дворі, що на пригорку проти церкви, і досі непомітно жодного руху, кого-будь живого. З кривобокої халупчини досі двері не відчинялися. Але ж та халупчина не пустка: там живе німа Наталка. Вона на самого Полупетра повдовіла: чоловік її Захар Химченко пішов був у ліс шукати телицю, що з вечора не вернулася з череди. У них тільки й свічі й воску було — одна-єдина ота телиця, більш нічогісінько. Захар побрався з Наталкою — сиротою-безбатченком — позаторік. Наталка, хоч і німа, так зате вродлива, наче квіточка, а Захарко був горбатий. Наймитували вони у одного хазяїна, покохалися та й побралися. На весіллі хазяйка їх подарувала їм телятко, а з того теляти і виросла телиця — єдина надія Захара і Наталки. Телицю Захар знайшов у кущах і пригнав додому, але в лісі напала на нього і покусала скажена собака... Водила його Наталка до ворожки, ворожка сколювала йому «щенят» на язиці. Не помогло. А заким старостa зібрався повезти Захара до міста, до лікаря, скаженина взяла своє... Мусили Захара зв'язати і закинути в комору на ніч, щоб ранком вирядити до міста. Не діждався Захар того ранку: зв'язаний, самотою, в темній коморі, без сповіді і без причастя віддав він богові душу.

Ні за що було у Наталки труну зробити, ні за що похорону справити, нічим за подзвінне заплатити. Мусила позбутися телиці, продавши її тому ж хазяїну, що подарував телятком... Разом оплакала Наталка і чоловіка, і телицю... Разом поховала в одну труну і чоловіка, і надію...

Мовчки йшла Наталка за труною, мовчки дивилася, як засипали яму, мовчки вернулася до господи: ніхто на очах у неї не помітив ниже єдиної сльозини. Молодиця — наче деревина, наче смерть чоловіка ні на крихту не вразила її, наче вдовине життя було про неї байдуже .

Проходячи часом після смерті Химченка повз його халупчину, я кожен раз бачив Наталку; кожен раз однаковісінько сиділа вона на сінешньому порозі і не зводила очей з маленького хлівця — єдиної на Захаровій селитьбі надвірної будівлі... В тому хлівці виростала ота телиця. Кілька день назад раз тільки, проходячи під ту саме годину, коли череда верталася на село, я бачив Наталку не на порозі, а біля воріт; зажурена, стояла вона і дивилася на череду. Аж ось показалася сіра телиця, така гарна, сита, шерсть аж вилискується; вона повернула до Наталчиного двору і мекнула. Наталка прожогом кинулася до неї, обвила своїми руками її шию і почала цілувати її морду. Поцілунки сипалися один по одному. Теличка стояла неначе вкопана. Нарешті Наталка вийняла з-за пазухи невеличку, посипану сіллю скибку хліба і дала її теличці, а сама знов цілувала теличчину шию...

— Годі панькатися! Не задержуй чужої скотини! — гукнув пастух до Наталки.— Не твоя, так нічого й займати... Пусти її!

Наталка вислобонила з своїх обіймів теличчину шию, повела рукавом по очах, глянула услід теличці і сіла на порозі.

Позавчора я вже не бачив Наталки на порозі, увечері случаєм довідався, що вона пішла жати. У Захара був присівок жита кіп на чотири. Учора ж увечері я знов бачив, що Наталка стояла біля воріт і визирала череду. Тим-то оце сьогодні і чудно мені було, що Наталка не виходила з хати ні на сінешній свій поріг, ні в поле жати.

Сонечко починало вже припікати, підходила південна задуха гарячого літнього дня.

Я ще раз глянув на жита, на луг: на полі виростали вози, навантажені золотими снопами; на лузі лежали валки сіна; біля лугу чотири косарі клали горами покоси густого, буйного вівса.

Я повернувся, щоб рушати до господи. Очі мої впали на Захарову халупчину. Бачу, з дверей вийшла Наталка,

в дірявій юпчині, підперезана перевеслом, за перевеслом серп.

«Знати, на роботу йде»,— подумав я і пішов собі.

Ледве спустився я на шлях, як раптом почувся від майдану якийсь несамовитий крик дітей. Я кинувся швидше на той крик і за хвилинку, дві виразно чув: «Рятуйте! Рятуйте, хто в бога вірує!»

Біля громадського колодязя стояв невеликий гурток дітей 8—10 літ. Дітвора страшенно голосила. Першою думкою було у мене: чи не впало котре з дітей у колодязь.

— Чого ви, діти, голосите? — спитав я.

— Німа Наталка оце зараз кинулася в колодязь!

Така відповідь, наче громовина та, вразила мене. Я нагнувся над цямриною, глянув у колодязь — нічого не видно, тільки вода блищить...

Почали люди збігатися, але все саме жіноцтво. Прибіг пономар.

— Треба,— каже,— вірьовки, треба когось спустити в колодязь, але кого? З чоловіків — ледве чи є хто в селі. Побіжу до старости: а як ще й його нема — хто його зна, що й діяти; доведеться ждати, доки не приїде хто з чоловіків з копами.

Пономар побіг.

Жіноцтво стояло, хрестилося, дивувалося, розводило руками, зітхало, жалкувало та розпитувало дітей: як Наталка кинулася в колодязь?

— Так, кинулась, та й годі. Ми бачили, як вона йшла в поле і серп у неї за поясом... Прийшла до колодязя, трошки постояла, потім перегнулася та сторч головою і полетіла в колодязь...

Минуло більше двох годин, заким посходилися чоловіки й витягли з колодязя Наталку.

Не було ні найменшої надії вернути життя утопленици, а проте староста звелів прикотити порожню бочку. Дотки ходили по бочку, Наталку терли, давили під грудьми, лоскотали, пекли кропивою-джигушкою... Даремна праця!

Тим часом, коли одні поралися коло мертвої, між іншими йшла розмова про те, що спричинилося такому лиху?

— Я вже кілька день помічаю,— говорила найближча сусідка Наталчйна,— що вона наче не при собі. То була молодиця, як молодиця, тільки що німа, так через

те трохи й сердита, інколи аж люта; а то як поліг Захарко, так зовсім не та стала: тиха та спокійна така, наче деревина та,— і від роботи зовсім відбилася, навіть їсти собі не хоче зварити, з ранку до вечора на порозі сидить, згорнувши руки.

— За чоловіком занудилася...— вставила своє слово пономариха.

— Що за чоловіком, а що й за телицею; за телицею, може, чи не більше ще. Я щодня — чи корівку в череду жену вранці, чи увечері вийду проти череди, то й бачу, як Наталка стоїть під воротьми та дожидає ту телицю... А телиця та, щоб ви знали, розумна душа: аби порівнялася з Наталкою — так і поверне до неї, морду простягне, а Наталка її поцілує і хліба дасть.

— Чудне діло, а все від бога! — каже пономариха.

— Та вже ж не від кого, як не від нього; а більш того, що від бідності...

— З розкошів людина на себе рук не наложить,— мугикнув собі в вуса староста.

— Як же тепер з її присівком буде? — спитала якась молодиця.— Учора ми з нею попліч жали: три копи вже стояло, а ще не дожала...

— Не дожала?

— Ні! На одну постать, та не дожала...

— От чудна людина! — озвалася пономариха.— Хоча б була постаті дожала...

— Годі качать! Несіть тіло в хату! — озвався староста.— Еге! «Хоча б, мовляла, постаті була дожала...» Наробила бешкету! Чвалай тепер до волості та неси звістку, що німа Наталка втопилася і... постаті не дожала...

1898, у Києві

ЗА ПЛАХТУ

З відчиненої кватири в убогій хаті Петра Фесюри по всій широкій вулиці села Негорілого лунали жіночі голосіння, які на Україні звичайно можна почути над помершим.

І справді, в тій хаті-халупчині тільки що зітхнув останнім разом господар її Петро Фесюра, чоловік ще

зовсім молодий; не минуло ще й року, як він одружився з сімнадцятилітньою Мариною. Рано навесні подався він на заробітки на залізницю, що будували недалеко біля Негорілого; не проробив там і чотирьох тижнів, придбав собі тиф, з ним вернувся до господи, ліг та вже й не вставав.

Заким дві старенькі баби обмивали, одягали та клали на стіл тепле ще тіло, Марина, стоячи в головах трупа, припадала до нього і тяжко голосила. Довго вона голосила, баби її не спиняли і мовчки сиділи собі на лавці. Звернуло з півночі. Проспівали другі півні, а Марина все ще голосила: «На кого ти мене покинув?! Чим я тебе поховаю? Де я в світі подінуся?!» і т. д.

Нарешті одна з бабів, що, сидячи на лавці, добре дрімала, позіхнула на всю хату, перехрестила рота і, промовивши:

— Ох, горенько людське, яке ж ти тяжке! — взяла з водника питунець, набрала води і, підступивши до Марини, мовила:

— Годі, молодице! Скільки не голоси — нічого тим не вдієш. Рук не підложиш. Годі! Глянься! З голосу вже зовсім спала... На лишень води напийся та вгамуйся... Якось воно буде: не ти перша, не ти остання... На все божа воля!

Марина ковтнула води, втерлася рукавом і повела навкруги заплаканими очима.

— Приляж, дочко, засни! — мовила баба і, взявши Марину під плече, помогла перейти від стола на піл. Марина схилилася, прилягла і, дійсно утомлена горем і сльозами, небавом заснула.

Другого дня вранці мусила молода вдова заходитися коло клопоту над похоронами. Задля людей близьких помершому, а найпаче задля убогих злидарів, похорони скрізь по світах ніщо більш, як зайві видатки; квадрат лиха та журби, вже й без того великих, заподіяних смертю. Які б убогі не були похорони, а їх без грошей не можна справити: тут на все і про все треба грошей, починаючи з подзвіння і кінчаючи панахидами та сорокоустами.

Марина почала радитися з бабами, що і як треба робити: перш за все треба заплатити пономареві за подзвіння.

— Вже й так спізнилися! — мовила одна з бабів.— Відколи-то душа його полетіла на той світ, а досі ми не подали про неї звістки ні людям, ні богу... Доки не подзвонять, їй і до порога першого митарства не можна підступити... Нудитиметься, як та сорока на колі.

— Не всім однаково і дзвонять! — озвалася друга баба.— Кому тільки на «Отче наш», кому на «Вірую», а кому і на «Помилуй мя»: яка плата, таке й подзвіння.

За подзвінням баби стали рахувати інші видатки на похорони: дошки на труну, майстрам за труну, копачам за яму, хустки до хреста і до корогов, на мари, покривало на труну, ладан, свічки, за псалтир, за могилу, дякові, попові, на горілку, на поминки... Вже ж сякий-такий обід, а неминуче треба!.. Нарахували стільки, що Марина аж руки зціпила і знов заголосила... У неї тільки й ставало грошей, що на подзвіння та на дошки, а де ж на останнє взяти, від кого помочі ждати? Батьки її люди убогі, та й далеко вони, аж у Херсонщині. Що ж його діяти? Знов почалася порада... Ну, майстри труну зроблять на віру, а пономар на віру не подзвонить, і піп на віру не поховає, та й титар, коли піп не скаже, не дасть на віру ні хреста, ні корогов, ні мар... Коли б був шинкар Лейба, він би горілки дав у наборг, може б, і грошей позичив; так же Лейби вже нема, шинкує монополія, а монополія в наборг не дає... Головна ж річ з попом.

Порадившись, стали на тому, що одна з бабів зостанеться біля тіла, друга піде «мудрувати», а Марина нехай іде попа єднати.

Так і зробили.

Бабі поталанило: людина на такі звичаї «обметана». Вона «усовістила» пономаря за «злотого» подзвонити на «Помилуй мя»; майстри пішли тесати труну «на віру», «а коли й так,— говорили вони,— так з того не зубожіємо...» В одній тільки монополії нічого не «примудрувала» баба: шинкарка-пані не дала в наборг горілки, «бо,— казала вона,— по закону сього не можна»; вона горілку дає тільки за готовика...

Заплакана, з очима, червоними од сліз, стояла Марина в поповій пекарні, дожидаючи, доки вийде до неї отець Михаїл. Попадя сиділа біля стола і шкребла картоплю на обід. Куховарка підбивала в макітрі тісто.

Аж ось прийшов і піп, чоловік літ 35, тілистий, повновидий, щоки йому як не репнуть.

Марина в пояс вклонилася попові.

— Здрастуй, молодице! — промовив піп.— Помер? Я так і знав... Причащаючи, я бачив, що йому не встати уже!.. Що ж, на все воля божа... Всі там будемо — царство йому небесне...

Треба, значить, молитися об упокоєнії душі новопреставленого... Помолися, да господь упокоїть ю, ідеже всі праведні упокоєваються...

Марина перехрестилася і знов повела рукавом по очах.

— Коли ж думаєш хоронити? — спитав піп.

— Сьогодні б під вечір в церков винести, коли ласка ваша, а завтра й поховати! — відповіла крізь сльози Марина.

— Ще і в церков хочеш, а не просто з хати на гробовище? — промовив піп, ніби питаючи вдову.— Я не проти сього... Тільки звісно — сама мусиш тямити, що се не те, що одним заходом. Труд і для мене, і для причту неоднаковий, і свічок, і ладану неоднаково треба, а чи спроможешся ж ти на се? Ціна неоднакова...

— Що ж положите, батюшка?

— Ладан і свічки принесеш свої чи церковні нехай?

— Де ж я візьму; у нашому селі не продають; нехай уже церковні...

— Коли так — так, не виносячи в церков,— десять карбованців, а з виносом п'ятнадцять...

Марина, почувши таку ціну, аж обомліла, трохи на ногах устояла і не впала. Німо, великими очима дивилася вона на попа і мовчала...

— Гроші попереду! — озвалася попадя.

— Матінко моя небесна! — прошепотіла Марина.— Таку силу... Де мені взяти... Батюшечко! Згляньтеся на моє сирітство, на моє убожество! Уступіть хоч наполовину...

— Ого! Яка швидка! — озвався попадин голос.

— Уступать тут ні з чого! — відповів піп.— Я з усіх беру по-людськи, по-християнськи, і тобі сказав, менше чого ні з кого не беру, бо таки й сам знаю, що ви люди небагаті...

— Які там небагаті, просто — злидні самі... Беріть, батюшечко, половинку... Вам мати божа воздасть сторицею...

Отець Михаїл мовчав і гладив бороду.

— І не соромно тобі, Марино, ще торгуватися! — мовила попадя.— Батюшка положив з тебе, як і з усіх людей, а ти подумай: чи бачив він од вас роковини? Чи бачила я льновальне? Чи давали ви нам що-небудь різдвяне або великодне? Нічого, ніколи...

— Ні з чого, матінко! Ми радніші б були, коли б було з чого... Самі знаєте, які наші достатки!

Марина почала гірко ридати... Мабуть, її сльози пройняли отця Михаїла; він згодився відправити похорон з виносом за 10 крб., але «гроші зараз, з гори, а без того й з хати не вийду на похорони»,— додав він насамкінець.

Марина стала прохати «на одробіток».

— Яка тепер у нас робота! — сказала попадя.

— Я за зиму відпряду вам...

— Не треба, молодице! Ми полотна не тчемо, ні на кого ткати, діток біг не дає, а на нас на двох хіба багато треба? На місті купимо...

Отець Михаїл вийшов з пекарні.

Довго ще Марина благала попадю, щоб панотець поховав померлого Фесюру «на віру»; чимало-таки вдовиних сліз зросили домівку попової пекарні, заким «матінка» попадя згодилася, одначе з умовою, щоб Фесюриха принесла якусь певну застанову.

— Що ж я вам принесу? — мовила Марина.— У мене тільки й є, що Іванові чоботи нові та моя вінчальна плахта.

— Чобіт мені не треба, де я їх приткну? Дьогтем усю комору засмердять! — перебила попадя.

— А плахта,— мовила далі Марина,— вінчальна; і моя мати, і я, і моєї матері мати вінчалися в ній... Як же мені її давати в застанову! Се, кажуть люди, гріх тяжкий...

— Брешуть люди! — перебила попадя.— На добре діло хоч би ти її і продала, так гріха не буде. Гріх пропить... Плахті твоїй нічого не станеться: лежить вона у тебе в скрині, а то у мене лежатиме, доки викупиш...

Стали на тому, що Марина дала в застанову свою вінчальну плахту, а за півроку викупить її і принесе попаді моток пряжі «за добрість».

Вернувшись до господи, Марина достала зі скрині плахту і, держачи її в руках, почала голосити над нею,

так як учора голосила над чоловіком... Нарешті тричі поцілувала її, зав'язала знов у хустку і понесла до попаді...

Петра Фесюру поховали. Похорон був «боголіпний»: з «виносом» і з «двома євангеліями» від церкви до могили.

За тиждень чи за два після похорону Фесюриха пустила жити в свою хату стару, бездітну, убогу вдову, московку, а сама рушила з села на заробітки.

— До батьків,— казала вона,— піду; буду жива та здорова, так стану там у кого на літо або в Одесу подамся за наймичку; там людей завжди треба, а, заробивши грошей, вернуся сюди викупити у попаді плахту.

Минуло трохи не рік. Про Марину в Негоріловцях не було й чутки. Як ось перед другою пречистою вернулася вона. В селі за сей час тільки й переміни, що отець Михаїл помер.

Марина, взявши гроші, пішла до вдови-попаді викупити свою вінчальну плахту.

«Знати,— думала Марина,— переходячи через попадин двір до будинку,— що попаді і без попа живеться гаразд. Он повне гумно всякого хліба: одна, дві, три скирти жита; а он стоги ячменю, вівса... Нехай споживає на здоров'я! Коли б не вона, що б я й робила тоді з похоронами, а вона, спасибіг їй, зарадила... Плахту взяла на застанову, так що ж! Ніхто без застанови не позичив би...»

Марині здалося, що її вінчальна плахта вже у руках у неї; вона впилася очима в плахту, розгортає її, роздивляється, чи не пошкодила її міль, чи не побила де її... Ні, плахта ціла; попадя, спасибіг їй, зберегла добре... Марині здається, що плахта вже на ній; вона йде в тій плахті по селу до церкви; люди дивляться, задивляються. Та чи не плахта ж!.. Тепер таких плахт і нема, тепер не вміють так і виткати... Марина згадала, як вона в тій плахті стояла під вінцем, як вона тоді раділа, яка була тоді щаслива, як щиро молилася...

Споминки підбадьорили молодицю: вона, сама того не помічаючи, підтюпцем поспішила до попадиного будинку.

Попадя приязно повітала вдову.

— От і я повдовіла! І я така ж удова! — говорила вона Марині.— А чи сподівалася я на таке горе!

І попадя, і Марина зітхнули і повели руками по очах. А коли Марина зняла річ про свою плахту, попадя мовила:

— Ох, ох! Спізнилася ти, молодице! Нема вже у мене твоєї плахти?

Марина аж похитнулася з сього слова...

— Як то нема, матушечко! — промовила вона, ковтаючи слину.— Де ж вона ділася?

— Звісно, де! — відповіла попадя.— Сама пам'ятаєш, яка була у нас умова: плахту давала на упад... Та коли б було не постигло мене лихо, чи я ж тобі ворог! Не продала б ніколи, а то як притиснуло мене лихо... Ой, ой! Бодай не казати! Отець Михаїл занедужав... У мене ні копійки... Мусила продати...

— То ж моя вінчальна плахта! — скрикнула Марина якось несамовито.— То ж моя материзна! Скажіть: кому ви продали, я перекуплю.

— Хіба я знаю, хто її купив: послали на місто, там і продали...

Марина постояла мовчки, повела навкруги очима і мовила:

— Нехай же вас господь з вашого добра зведе отак, як ви мене звели! — гурконула дверима і пішла.

Дійшовши до брами, вона спинилась і довго дивилася німа на попадине гумно і на стоги на ньому сіна і збіжжя. Потім повернулася до будинку, плюнула і пішла до господи.

Сусідки Маринииної, старої Кулини, не було дома, коли Марина вернулася до своєї хати. Марина одчинила скриню, сіла біля неї на ослоні і німо дивилася в скриню, де лежало її убоге манаття і де колись лежала її вінчальна плахта...

Трудно було з Маринииної тварі вгадати, що вона саме думає, впившись у скриню тупим, недобрим поглядом.

Вже зовсім стало темно надворі, коли вернулася Кулина, а Марина як сіла біля скрині, так і сиділа.

— Що се ти, дочко, впітьмах робиш? — спитала Кулина.

Марина підвела трохи голову і мовила:

— Справді, що ж я роблю! От дурна...— з сим словом вона закрила віком скриню і сказала:— Трохи не до півночі досиділась... Лягаймо спати!

Коли б у хаті було світло, то б Кулина помітила, що з

Мариною діється щось недобре, непевне... Так же в хаті було темно, і стара Кулина, перетомлена за день роботою, не звертала жодної уваги на Марину і, помолившись богу, полізла на піч спати. Марина лягла на полу...

Минуло годин зо три. Заспівали перші півні і розбудили стару Кулину. Вона повернулася лицем до вікна і скрикнула;

— Ой лишенько! Десь горить, пожежа! Марино! Марино! Прокинься! Пожежа!..

Марина не одзивалася, спала...

Задзвонили на гвалт. Кулина кинулася будити Марину.

— Марино! Марино! Горить! Чуєш! На гвалт дзвонять!.. Глянь у хаті — хоч голки збирай!.. Десь недалеко горить!..

— Де горить? — питалася Марина.

— Так не вгадаєш! Ходім надвір, подивимось!

Пішли...

— Овва! Боженьку святий! — мовила хрестячись, Кулина.— Се ж у попаді гумно горить! Гляньі Глянь! Як полум'я б'є, як огонь шугає! Глянь!

— Бачу! — відповіла зовсім байдуже Марина.— Добре горить! Се їй за мою плахту... То не гумно, то плахта моя горить...

Погоріловці, 30 червня 1899 р.

СІКУТОР

З дорожніх заміток

Коні ледве тюпали, потомилися вельми; таки й не диво: не попасаючи, та ще в саму спеку, пробігли ми верстов з п'ятнадцять.

— Треба спочити! — каже до мене Павло, візниця мій.

— Ще й як треба, та де ж би його стати на попас? Коли б де трапилася криниця чи інша вода, так під вербою в холодку... До села ще далеко.

— Де там тепер під вербою станеш! Аби коняка ступила на обніжок, зараз якась собака і присікається: «спаш» зараз, і плати, не відкараскаєшся! Тепер... І господи! Ой, ой! Як сутужно стало! Кожне в усі очі так і зирить, щоб і воробей на його землю не сів... Вольної землі і на ступінь ніде нема...

Павло мій — людина, очевидно, говірка; ще очевидніше, що земля та спаші вельми печуть йому в грудях. Тим-то він, не зважаючи, що я замовк, говорив далі:

— Чи далеко-то те время, ну, нехай років з двадцять чи двадцять п'ять, що було людям жити по-божому, по-людськи, а се стало чисто по-чортячому. То, було, їдеш, коні потомляться, станеш де над облогом, попасуться вони залюбки, і ніхто тобі нічого, бо за старих людей так було: яка нива облогує, та скотину подорожнього годує... А тепер гляньтеся: не то на стерні спаш, а й на толоці, і на свіжій ролі спаш! От-от доживемо, що й на вулиці буде спаш! Курей доведеться на приколень брать, а то й вони на смітнику спашу нароблять...

Тим часом починало вечоріти. Сонечко збиралося на спочин; по небу тихесенько плили великі куделі золотистої та рожевої бавовни. Навкруги безкраїм килимом зеленим розіслалася по обидва боки дороги озимина; жито саме красувалося і віддавало свіжими пахощами. Колоски стояли нерухомо: на небі, в повітрі, на нивах стояла тиша... Ніде нічогісінько не було такого, щоб хоч на крихітку нагадувало мені ту гуркотню мого любого Києва, якої я спекався сьогодні ранком. Навкруги, кажу, тихо-претихо, але се тиша не порожнечі, не пустки, не могилок, ні, се тиша того... Ну, хоч «спокійного» життя, що в поті чола заробляє, працює і зрощує про нас хліб, без котрого і ми попухли б...

І кому ж тут зрушати тишу? Тут сама тільки природа, свіжа, запашна, напоєна літніми чарами вечоровими; вона дише життям, вона свідома своєї могутньої сили та потужності... А хто сього свідомий — нащо тому зрушати тишу?..

Замаячило село... Он і млин, он і верби, он і біленькі хатки... Вулиця не широка, хатки не високі, інде димарі чорні, інде є й цегляні, поваплені... Злиднів не знати, хоча й достатки в вічі не кидаються... Взагалі село сіреньке. Людей щось не дуже на вулиці, тільки дітвора скрізь купками під брамами... Кожне стрічне здіймає шапку; дітвора і жіноцтво низенько кланяються, немов кого давно знайомого вітають... Тим часом я зроду вперше в сьому селі... Ба! Се так земський начальник наказав «бути ввічливими і кланятися кожному, хто їде з дзвоником або хоч і без дзвоника, та в ... екіпажі...»

— Де тут у вас заїзд? — спитав Павло одного стрічного чоловіка.

— В нашому селі заїзду нема!

— А де ж би нам коней погодувати та й самим підночувати?

— Де ж би вам? Хіба до попа...

— До попа нам не рука...

— А сіно у вас є?

— Овес є, а сіна наомаль, треба купити.

— Ледве чи купите де: старе вигодували, а нового ще не накосили.

— Та хто ж тут у вас заможніший хазяїн, щоб пустив нас підночувати?

— Хазяїн ніякий вас не пустить. У нас сього не можна, заборонено приймати невідомих проїжджих, а коли у вас паспорти є, так привертайте до збірні, там і писар живе, сторож вам і самовара дасть, може, й сіна де оберемок розживеться.

Ми так і вчинили.

Збірня — громадська хата, доволі просторна, з маленькою кімнаткою для начальства, на другій половині хата задля писаря і задля сторожа.

Ледве ми підвернули до збірні, як з дверей прожогом вибіг до нас високий, худорлявий, пристаркуватий, бо вже попелястий чоловік. Він випрямився по-солдатськи і скороговіркою заторохтів:

— Здравія желаєм вашому високородію! Чим прикажете служити?

Я відповів і довідався від свого розмовника, що ні писаря, ні сторожа нема; писар поїхав до земського, а сторож лежить недужий. Він, розмовник мій, «тутешній сікутор», і збірня тепер у нього на руках. Він поблагословив нас в добрий час підночувати, подав в кімнатку світла, взявся наставити самовар і «мигом справити все інше, що потребується».

«Що воно таке «сікутор?» — думав я собі, ходячи по збірні. Чи се така посада, чи яке нове «почетное звание»?» Вік прожив, а ніколи не чув, щоб по селах були такі посади. Знаю, по великих містах є такі урядові посади, от, наприклад і в університеті, і в «губернському правленії», і по інших — посади екзекуторів; але ж щоб по селах... Та ще й те: сікутор — чи се ж те саме, що екзекутор? Певно, що ні! Мене вельми зацікавило... Розми порався у дворі під повіткою. Небо, замість ясної питаю...

Я вийшов на рундук. Тут ні духу живого. Павло з кінь-

блакиті, було покрите темними хмарами, блискавка прорізувала хмари, гуркотів недалеко грім, потім усе затихло, хмара ще більш почорніла і пустила густий, ливний дощ. Мигнула блискавка, страшенно затріщав грім над хатою і посипався буйний град... За кілька хвилин град перестав; хмара розкололася надвоє, і з блакитної щілини цілим рожевим снопом розсипалася блискавка, а за нею знов затріщав грім... Я швидше в хату... Слідом за мною сікутор приніс самовар і, улаштувавши посуду, потрібну до чаю, одійшов трохи од столу, випрямився і мовив:

— Нє будєт лі іщо какого приказу?

Я прохав покликати Павла до чаю. Павло прийшов і мовив, що він до чаю непризвичаєний.

— Надворі,— каже,— і без того душно... От, коли ласка, чарочку сухої водиці, так би добре, щоб не так очі під дощ злипалися.

Сікутор охоче збігав у «монополію» і приніс сухої водиці. Чарка, друга — і сікутор трохи-потрохи розповів мені усе, що цікавило мене.

Родом сікутор «лопацон» з північно-західної околиці Мглинського повіту, безбатченко, ні роду, ні племені не мав. З доброї волі і охоти сам упросився, щоб його віддали в солдати; вірою і правдою прослужив п'ятнадцять років богу і государю. Вернувшись до рідного села, став був у пана «пуд калакул», себто за сторожа. В «калакул» він повинен був дзвонити тричі щодня: на снідання, на обід і на вечерю, а вночі «під перших п'ятухов до світу клепати», ходячи «і коло камур, і коло дворця (будинку), і коло контори, і поскрозя» (скрізь).

Треба сказати, що балакав сікутор такою мішаниною велико-мало-і білоруської мови, що не можна було сказати, якою суще мовою він балакає, або хоч яка у нього яку переважає? Се залежало від того, про що саме він розповідав: у розмові про службу «пуд калакулом» переважала лексика білоруська; в розмові про «паход на Карс» сипалася військова фонетика з військовою термінологією і з додатком до речі і не до речі московського «с», коли ж бесіда переходила на земського начальника або інше цивільне начальство, тут сікутор пильнував уживати лакейських та правничих виразів наших писарів та сільських брехунців.

Недовго він служив «пуд калакулом»; покинув, і покинув єдине через те, що, опріч усього іншого, мусив

ще й «хартов харчувать»; пан, бачте, був мисливець; отже, «чаловіку, который вірою і правдою прослужив 15 гадкув богу і гасударю, непристойно-с з-пуд хартов карито шароваць».

Подавшись шукать «більш чистого» хліба, сікутор пристав до одного «підпанка» на літо «калавурить» леваду. Підпанок той, очевидно, був «голова премудра»: під самим селом була у нього невеличка нивка; він обкопав її від шляху ровом таким глибоким, що й курка в ньому не сховається, ставши на саме дно. Обкопавши, поставив на леваді курінь і посадив сторожа займати усе, що вскочить у леваду; бачте, спаш, а за спаші земство видало незвичайно високу таксу. Сторожу за вірну службу підпанок, опріч харчів, положив половину з того, що заробить на спашах. Річ очевидна: своя користь примушувала сторожа добре пильнувати спашів, а левада та була така спокуслива, що яка «тварюка» йде повз неї, не втерпить, щоб не переступити «рів» і не смикнути трави або кількох колосків вівса чи ячменю. Смикне, а сторож зараз з куреня «тварюку» та на налигач. От у нього і «заробіток». Сікутор і тут недовго служив: служив він «вірою і правдою», і підпанок довіку держав би його, так же сталася з ним чудна пригода. Раз якось під темну ніч ввалилася до нього в курінь якась нечиста сила, зв'язала йому руки й ноги, роздягши попереду гольцем; тоді потрощила йому ребра, попекла все тіло кропивою і вимазала дьогтем, а в леваді геть-чисто начисто витолочила і горох, і овес, і сочевицю, і все, що було, та ще й наказала, щоб він за тиждень покинув і підпанка, і село; «а ні — то,— сказала нечиста та сила,— не жить тобі на сім світі: або на осиці висітимеш, або в лотоках плаватимеш!».

Сікутор тижнів зо три після того кволів, а одужавши, мусив послухатися «нечистої сили»: перебрався в другий повіт і став «колієм», себто пристав до різника: «різав і білував усяку скотину». Професія «колія» подобалась йому. Застромить, було, ножа під серце чи свині, чи корові, чи телиці — і так гарно дивиться, як кров цівкою б'є, а воно, тварюка та, тріпочеться... Почнеш патрошить —кров така тепла, руки твої наче в теплому мителю...

Добре було жити Петру Товбичу (так зоветься сікутор) «колієм» у того різника, та, на лихо йому, різник спився і збанкротував, а «колій» мусив «по попущенню

господньому» стати за сторожа при П-му волосному суді, властиво при волості.

Трапилося якось у волості справляти присуд волосного суду, а по тому присуду треба було вибити одного парубка різками. Роль сікутора при волості звичайно справляє сторож. І от довелося Петрові виступити в сій ролі. «На мій талан,— розповідав він мені,— трапилося так, що тоді саме приїхав до волості сам господин земський начальник і захотів своїми очима упевнитися, сколь добросовісно ісполняються при волості приговори волосного суду... Ну, так я і показав, як треба догоджати начальству!.. Як засипав п'ятнадцятку, так той і глас потеряв! Після десятої вже перестав кричати, тільки кидається з одного боку на другий... Земський начальник похвалив мене і на чайок десять копійок дав.

— Молодець ти,— каже.

А я йому:

— Рад стараться, ваше високородіє! Я службу понімаю! Ні своєї руки, ні чужої пані старої не пожалію!

— Молодець! — похвалив земський удруге.— Я тебе не забуду!

І справді не забув: за півроку, чи що, він якось так хитро та мудро улаштував, що Петро Товбич став сікутором на всю його округу. Наказав він, щоб по всіх його волостях, де тільки треба кого вибити різками, так щоб на сю справу кликали Товбича і за кожну сікуцію платили йому... Одно слово: Петро Товбич став на цілий «участок» земського начальника к а т о м.

— Народ зове мене катом,— признався Петро,— але зове нишком, за очі, а в вічі ніхто так не посміє, в вічі величають мене: господин сікутор...

Петро трохи помовчав. Мовчав і я, мовчав і Павло мій. Правда, Павло разів зо три голосно сплюнув, але я запевне не скажу, чому він сплюнув. Він тоді саме люльку смоктав; може бути, що тютюн у нього був дуже міцний...

Перегодом Товбич знов:

— Должность сікутора — доложу вам, ваше високородіє — очинно (вельми) клопотлива: яка б не була на дворі негодь, а покличуть тебе, хоч би й за півсотні верстов — треба йти!

— Пішки? — спитав його Павло.

— Коли де поблизу та в добру погоду — так пішки, а коли дальше десяти верстов або в негодь— так підвода приїздить по мене...

— А різки чиї у тебе? — глумливо спитав Павло.

— Різки? На різки мені дають окремо гроші: три карбованці на рік. На стільки не вийде, де трапиться зручно, так я й так собі без грошей начухраю, а інколи за п'ятака цілий оберемок дадуть... От я нав'яжу пучечками і держу в льоху, щоб не сохли; а коли треба й — беру. Звісно, куди їду на сікуцію, різки в торбі везу... Клопотно... Та спасибіг богу і його високородію господину земському — як настановили мене сікутором, так зробили і полегкість: став я ніби сторожем тут, у сусідньому селі, на збірні. Діла там ніякого, а кватира добра, тепла, топливо дають; платять мені два карбованці на місяць... Люди тут добрі, до кого піду — кожне дасть пообідати...

— Добре, а з своєї сікуції що ж ти заробиш? Чи є яка вигода? — хитро глузує Павло.

— Вигода? Яка ж вигода! Коли сікуції доволі, так і вигода, а мало, так і заробітку мало...

— А все-таки, скільки за рік?

— Рік в рік не припадає: позаторік заробив тридцять шість карбованців, торік шістдесят, а от сього року ледве й на сорок зіб'еться, бо від нового року й досі тільки вісімнадцять карбованців перепало...

— Небагато...

Минуло хвилин з десять: усі мовчали, нарешті Павло спитав сікутора:

— І не гидко тобі, чоловіче, кров людську лити?

— Не я її ллю, не моя воля, начальство судить по закону; а наше діло справлять те, що начальство скаже!

— Та чи не гидко? — кажу.

— Чим там гидувать?! А на війні? Там хіба так ллють? Без сього вже не можна... Он Пілат Припонтійський звелів — так і Христову кров пролили...

— Поїдьмо, пане! — мовив Павло до мене.

— Поїдьмо! Лаштуйся, йди!

Липень, 1899

НАВВИПЕРЕДКИ

Євхим Ворона — доволі значний урядник поміж гуртом міської бюрократії, по національності «тоже малоросс» — літував з своєю родиною в селі Чорному Озері, де торік він придбав собі з торгів сотню десятин землі і панську селитьбу, доволі таки спустошену, з будинком чимало зруйнованим. На се літо Ворона ледве встиг полагодити будинок так, щоб можна було перелітувати, а вже «колись там» сподівався він чисто пересипати будинок.

В половині мая в гості до Ворони завітав товариш його з гімназії ще й ровесник Петро Летючий, гірський інженер, завітав він ненадовго, на кілька день «по дорозі». Ворона радий був побачитися з старим приятелем, але через тісноту в домі ще більш був радий, довідавшись, що Летючий перебуде у його недовго.

На другий день по приїзді Летючий пішов ранком за село погуляти; ранок був хмурий, пахло, дощем, тим-то Летючий пішов не в гай, а в поле. Він ішов свіжою ріллею і любував з глибокого чорнозему, що так і пах хлібом. Досвідчене око інженера помітило небавом, що колір ріллі почав одмінятися. Летючий нагнувся, набрав, у жменю землі і, розгрібши її по долоні лівші, перегрібував пучкою правші, пильно придивляючись до землі; нарешті він мовив собі на думці:

— Усі ознаки залізняка. Гм! Чи вже ж таки я помиляюся! Ану, наберу в хустку землі, та зроблю хоч маленький, поверховий дослід.

Набравши у хустку землі, Летючий хотів вже вертати, а далі спинився і подумав:

«Ні, треба вже за одним заходом дійти до краю ораного та придивитися, чи далеко тягнеться така земля».

Він рушив і, спостерігаючи ріллю, помічав ті самі ознаки.

— Ну так! — говорив Летючий сам до себе вголос.— Ну що, коли я не помиляюся! Тут просто скарб! Далі нічого ходити, досить і сього. Річ певна, що про сей скарб досі ніхто не відає: відали — то б досі тут не те було. Треба б, щоб до слушного часу ніхто й не довідався... Гайда назад.

Летючий рушив назад і, йдучи, говорив:

— Яку тут фабрику можна спорудити! В робочих недостатку не буде; руки тут дешеві, топливо недороге; сплавна річка під боком! До залізниці рукою подать... Чого й ліпше! Та скоро я запевнюсь, що се залізняк, ну їх к бісу, оті золоті «приїски»! Хоча там мені некепсько, платять більш, ніж міністр бере, але там я робітник, наймит, а тут був би господарем... Зараз товариство на акціях... Правду, мабуть, сказано: на ловця сам звір біжить... Ну, ну... Одначе ж поперед невода не годиться рибу ловити!.. Тоді скажеш — гоц! — як вискочиш... Першим ділом до слушного часу нікому пари з уст, навіть і Вороні ні слова.

Але, мріючи, Летючий не догадався сховати хустку з землею в кишеню, чи під полу і ледве він переступив через поріг хвіртки Воронииного двору, назустріч йому Ворона.

— А що се у вас у хустці? — спитав Ворона.— Може, гриби, або суниці? Так суницям би ще рано.

Летючий трошки замішався і відповів не зразу, міркуючи, щоб то сказати Євхимові, але Ворона, не дожидаючи відповіді, помацав хустку і мовив:

— Щось м'яке, не вгадаю що, але не гриби.

— Земля! — відповів інженер голосом, в якому досить чутно було досаду.

— Земля, кажете, нащо ж вона вам? Може, з якою рудою? Тепер скрізь пішла руда.

Летючий трохи скривився і, нетямлячи, як би його ліпше збрехати, став на тому, що ліпше буде сказати трошки правди.

— Бачте, мені здавалося, що се земля не проста; здається, вона має якісь мінерали.

— Мінерали! А нуте, нуте; які ж саме мінерали? Може, золото?

Ворона взяв з хустки щіпку землі, посипав на долоню, подивився, подивився і, покинувши додолу, мовив:

— Опріч звичайної землі я нічого не бачу, але ж в цьому разі я не тямлю і очі мої сліпі, а ви як вгадали, що тут метал є?

— Бачте, опріч того, що я виніс з школи, я двадцять літ практикую, вожуся з землею і на землі, і під землею; очі призвичаїлися... Одначе я не певен, мені тільки здається на око, треба аналізу.

— Так зробіть! Се ж таке велике і важне діло...

— Не маю при собі потрібних на те пристроїв, а на око здається, що се залізна руда.

— А не золото?

— Тепер залізо ліпше золота; залізо потрібне кожному мужикові; залізо — головна підойма цивілізації і культури... А чиї то землі?

— Які?

— Он ті, де ото свіжа рілля?

— Запевне не скажу, я тут недавно,— збрехав Ворона.

— Коли панські, так би можна поєднатись в спілку...

— Мабуть, не панські... Та ви поїхали б до міста та зробили там спробу.

— Нема у мене часу,— відповів Летючий, висипав землю з хустки і витрусив хустку, а потім мовив:

— Що за прегарна отут у вас країна! Присів би, тут і завікував.

— Країна гарна, що й казати, і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

— А головна річ — бори, бори без краю і річка; для мого здоров'я се просто благодать. Живий жаль бере мене, що тут у вас, в Чорному Озері, ніде примоститься, а то б я ціле літо тут би прожив і пречудесно підкував би своє здоров'я, знівечене в отому далекому, дикому східному Сибіру.

— Справді, тут ніде; та ще з хатою якось би можна; отут, у селі Паляниці, можна хату добути, так же їсти там нічого; на той рік — дай боже дожити, приїздіть до мене, буде і хата, і харчі.

— Дякувати вам, але те літо — річ ще далека; а чи не можна б обідати у паляницького попа?

— Не скажу... Та ледве... А чи пустять же вас з служби?

— Якось би упрохав, мене пустили до червня, ну виблагав би ще місяць, а то й два...

— Гм! Звісно добре б, але не радив би я до попа на харчі, він і сам їсть абищо... Нехай вже на той рік.

Через два дні після цього Летючий попрощався з Вороною. За сі два дні ніхто з них ні разу не згадував про руду, але в обох в голові роїлися ті самі думки.

«Що, коли се так,— думав собі Ворона.— А, мабуть, так: у Летючого голова добра, він знавець свого діла; скільки разів мені доводилося читати в газетах про

його, яко про доброго знавця в гірському ділі. Ні, він не помилиться... А справа важнецька: не можна її спустити з очей. Чи сяк, чи так, а коли Летючий не помиритися... Люди розживаються без копійки за душею. Що ж, що у мене в кишені вітер гуде, зате в голові легідь захопити землі до своїх рук, а тоді скласти акціонерне товариство; самому стати директором — тоді горні гроші лопатою. Можна і Летючого приєднати... Так! А що, одначе, коли він переб'є, попередить мене!.. Та ні, йому не до того, що йому тут залізо, коли він там не голодний на гроші, по коліна в золоті ходить; та й і часу йому бракує... Не переб'є; се річ певна. Не треба тільки гаятися, а швидше кувати залізо, заким воно не прохололо... Коли б господь поміг...Святий Феодосій! Поможи!.. Годі мені бідувати на дві тисячі чотириста карбованців річно... Звісно, і се гроші неабиякі, та на їх не розживешся; ще коли б не таке лихо з дітьми, то, може б, і не заліз був по шию в довги, а то!.. Та ще оті жінчині вечірки: в печінках вони у мене сидять, але ж тямлю, що й без них не можна: коли б не вони, я й досі б сидів в тому Горовому на тисячу п'ятсот карбованців, а то, дякуючи вечіркам, та жінчиній вмілості, маю дві тисячі чотириста і земельку... а коли поталанить з рудою, тоді... Ого-го! Тоді!..»

Ворона аж не всидів, схопився з канапки, взяв з шаховки пляшечку з ожиновкою, хильнув дві чарки і мовив собі на думці:

«Добра!.. А може, ще одну на радощах? Та чекай, Євхиме! Не хватайся радіти, ще теля у корові, рано за обух братися... Гм... Руда!.. Фабрика, дивіденди... Добре! А з якого ж мені кінця заходити? З чого починати? Порадитись про таку річ доки що ні з ким не можна; зараз переб'ють, випередять, з рота вирвуть; треба власною головою доходити. Перша річ аналіз, ну се діло немудре: заплатив рублів п'ять чи нехай і десять — і квит; інша річ земля: то наділи крестян, тут треба уміючи, обережно, щоб не набрати в халяви. Купить тієї землі не можна, треба в оренду брати. Вже ж мені не можна, ніяково, зараз залунає пащекування, що я користувався своїм впливом на посередника, приневолив крестян: ні, не годиться так — треба когось замість себе... Кого ж? На жінку ніяково... Та ще мало знайти таку людину, треба

і коштів, на перший почин небагацько, а все ж тисячу треба; де їх узяти? Позичати не рука, бо коли діло не вигорить — гроші пропащі».

Коло таких думок морочився Воронин мозок цілих три дні. Трудно було йому, порадитись ні з ким! Жінка, людина тямка і зразу догадалась би, де грошей добути, але ж у неї язик неслухняний, не втерпить, хоч куховарці, а похвалиться, що от-от ми станемо багатирями.

На четвертий день в голові Ворони виріс план: він нишком, щоб ніхто-ніхто не спостеріг, понабирав землі аж в шість торбин і поїхав до свого губернського міста, сказавши жінці, що там є у його дуже важні справи по службі і що раніш як за два тижні він не вернеться до Чорного Озера.

III

Аналіз землі, привезеної Вороною, показав, що вона вельми багата на залізну руду і тепер перед Вороною стояла перша частина плану: розжитися на гроші, потрібні на видатки, щоб умогоричити громаду крестян і взяти землі їх в оренду.

Землі ті були «наділами», значить треба або викупити їх, або уладнати справу так, щоб на оренду їх згодилася вища в губернії адміністрація. Праці не треба було Вороні на те, щоб довідатися, скільки у чорноозерців надільної землі і скільки треба грошей на викуп її. Факти впевнили Ворону, що швидше і легше досягти згоди адміністрації на оренду; на викуп треба було грошей багацько і риск великий.

«Може,— думав собі Ворона,— гроші, потрібні на викуп, я й достав би позикою, але ж, яка у мене убезпека, що крестяне, викупивши на ті гроші землю і розжувавши справу, не змилять, не підуть назад? Воно можна понаписувать всякі контракти, але досвід каже мені, що убезпека на папері не варта й копійки, коли нема убезпеки реальної; а яка реальна убезпека у голодранців крестян? Латана свитка, ржавий леміш, та здихлятина коняка... Ну правда — земля ж буде, але судись з ними, позивайся, брехунці виведуть на чисту воду, що ніхто, як я, орудую справою... Ну, тоді з служби виженуть. Покинуть службу? Ні, не рука: раз, що не сіло, не впало, а друге, коли б діло уладналося, так моя служба матиме велику вагу для його і для мене; та без служби і повага

не та: тепер і губернатор, і інше начальство зо мною яко з товаришем, а тоді... знов же — прослуживши двадцять п'ять літ, не можна нехтувати і пенсії; дві тисячі карбованців на улиці не валяються... Так як же? От морочлива річ!.. Ні, думку про викуп — геть! В оренду брати на когось певного. Грошей і тут треба на видатки, але гроші тут невеликі; Вакуленка треба помацать, у його вдача зажерлива, розгориться: се певно! Так, з його й починати.

IV

Банковий «туз» і директор купецького банку Потап Наумович Вакуленко-Трегубенко був приятелем Ворони; вони родом з одного села, але пішли неоднаковими стежками. Вакуленко свою кар'єру почав з учительства: він був неабиякий класик і коли толстовська система опанувала наші гімназії, Вакуленкові поталанило, доля послала йому силу-силенну приватних лекцій у багатирів; за годинну лекцію він менше 10 карбованців не брав. Батьки хоч і кривилися, але не змагалися, платили, а діти їх — Вакуленкові вихованці — завжди мали добрі атестації і легко переходили з класу до класу і за кілька років порожня кишеня убогого педагога стала такою туго набитою, що мусила б тріснути, коли б Вакуленко не догадався гроші за неї переложити в банки та в акції.

Дух грошей вельми запашний та спокусливий; і нема нічого дивного, що у Вакуленка, відповідно зросту його заробітного капіталу зростало і бажання до побільшання капіталу і нарешті так зросло, що ідеалом сумирного педагога став мільйон! Заробітки з приватних лекцій та з служби учителя, а потім і інспектора гімназії, вже не вдовольнили болісної жадоби педагога придбати мільйон. Річ певна, що такий ідеал завів би Вакуленка у Вінницький шпиталь, коли б знайомі йому багатирі та банкові діячі не провели його на посаду в банк, спершу радним, далі ревізором, а нарешті і головою банку... Банкові «штучки» Вакуленко зрозумів швидше і ліпше, ніж вихованці його розуміли граматичні «штучки» класиків і «штучки» з темами на іспитах...

Сьогодні ранком о годині 9-й оцей Вакуленко сидів проти дзеркала і ретельно мастив на голові і в бакенбардах сиве волосся, що де не де вже пробивалося

у його. Підмастивши волосся під один загальний русявий колір, Вакуленко почав пестити і закручувати «погусарськи» свої довгі вуса та любуватись, дивлячись в дзеркало на свою тілисту, огрядну постать, на свою свіжу червону твар, на свої широкі, білі зуби.

Прийшов Ворона.

Вакуленко зустрів його приязно, з таким привітним усміхом, яким визначаються люди вельми шахраюваті.

— Ба, ба! — промовив Вакуленко, простягаючи до Ворони обидві руки.— Євхим Антонович! А я собі гадаю, що ви зовсім вже забули мене, з великодня не бачилися, не соромно вам?

— Хіба ж ви не чули, що я раптом виїхав був на село, не встиг ні з ким і попрощатися; таке лихо, доньці було погіршало, кашель трохи не задушив був, лікарі притьмом — швидше на село.

— Я про се не чув,— відповів банкір, усаджуючи свого гостя на канапку,— нуте, як же тепер здоров'я Тамари Євхимівни?

— Дякувати вам; на селі трохи поліпшало, кашель вгамувався, на зиму, кажуть лікарі, треба або в Ялту, або на Рів'єру...

— Ну, звісно, на Рів'єру: тут і вибирать ні з чого, в Ялті добре дужому та багатому.

— То-то й воно, а мої достатки які!.. Злидарські... Але, здається, з ласки та молитвами святого Феодосія господь бог змилується над нами.

— А що саме?

— Скарб посилає.

Вакуленко глянув на Ворону великими очима і не тямив, чи він жартує, чи справді; згадавши, що Ворона примазується часом до археології, спитав:

— Який скарб? Археологічний?

— Не скажу, чи належить він до археології, а до геології запевне належить.

— Не розумію вашого жарту.

— Я не жартую; скарб дійсно, чи не хочете, поділимося... Хочете мільйон придбати?

«Мільйон» якось огрійливо повіяв на банкірське серце, одначе Вакуленко не був певен, що в словах Ворони нема гіперболи; він жартівливо відповів:

— Мільйон діло не ледаче, але річ хитра, не легко її оборудувати.

— Та чи хочете, чи ні?

— А ви б не хотіли хіба?

— Коли б не хотів, то б і не приходив до вас і бесіди оцієї не здіймав; ви, здається, не ймете мені віри, а я кажу серйозно; скарб сам лізе до нас в руки, я знайшов вельми багату залізну руду: сімдесят п'ять процентів доброго залізняка...

Ворона спинився і допитливо дивився в вічі свого розмовника.

— Де се так? — спитав Вакуленко, не спускаючи очей з Ворони і вдаючи з себе чоловіка зовсім байдужого, одначе Ворона добре тямив, що Вакуленка кортить.

— Зразу не скажу; на все свій час. Се таке діло, що запевне дасть нам мільйони, але ж голіруч не можна його оборудувати; гроші роблять гроші, а у мене їх нема, у вас їх не бракує, от і нумо гуртом працювати.

Воронині очі, твар, інтонація впевняли Вакуленка, що розмовник його веде річ про діло серйозне.

— Вашу руку,— відповів банкір, протягуючи Вороні свою,— я ваш товариш вірний, але кажіть: де, що і як?

Ворона розповів, одначе, не зовсім покладаючись на певність Вакуленка, він не сказав,— де саме ті землі з рудою і скільки їх.

— Та кажіть же, чия то земля?

— Кортить! — усміхнувся Ворона.— Про се треба помовчати, але ви ось подивіться на добутки аналізу, ось вам свідоцтво з лабораторії.

Вакуленко здержливо взяв аналіз, перечитав і мовив:

— Справді, скарб... Так що ви гадаєте?

— Грошей, кажу, треба.

— Щоб купить ту землю?

— Купить не можна, не продадуть, в оренду треба брати, а на се — першим ділом —треба чоловіка такого, щоб зумів оборудувати справу і був чоловік чесний, вірний, не зрадив...

— Розумію! Треба підставного... Земля, мабуть, кріпосна? Так?

Ворона трошки замішався, спустив очі додолу і, не відповідаючи на Вакуленкове питання, говорив:

— Таку людину я маю на прикметі, а по гроші прийшов до вас. Ну, йдете в спілку?

— Скільки ж грошей треба?

— Ще не зрахував; треба спершу принципіально умовитися; тоді я побалакаю з тим, кого намітив узяти за помагача. Гадаю, одначе, що заким діло не дійде до

задатку, досить буде дві тисячі карбованців. Задаток-то інша річ.

— Гроші невеликі.

— В такому ділі, де пахне мільйонами, та ще для вас, се навіть не гроші, але зауважте, що коли справа не вигорить, так оті дві тисячі пропадуть.

— Треба щоб не пропали, а проте — на все воля божа, хто не рискує, той не має.

Розмова довго ще не приходила до краю, банкір раз по раз випитував подробиці, нарешті Ворона, запевнившись, що Вакуленко розігрівся добре жадобою легкої наживи, розповів йому свій план, одначе все-таки місцевості не назвав. Умовились на тому, що коли Ворона знайде людину, потрібну на розвідки, так Вакуленко дає йому 1000 карбованців, за місяць ще стільки, на задаток не більш 10 000; орендні контракти робити на Вакуленка і тоді скласти акціонерне товариство, осадчих більш не брати як чоловіка 5—6, за обопільною згодою, між осадчими перше місце після Вакуленка матиме Ворона, обидва вони будуть директорами; на директора-керманича покличуть досвідного знавця-інженера, хоч би і Летючого. Умовилися і про обопільні убезпеки.

— Зроду-віку не думав я,— говорив собі Вакуленко, попрощавшись з Вороною,— щоб у оцього колишнього віршомаза, а теперішнього безсловесного урядника, у оцього Євхима Ворони була така дотепна, комерческа голова; се йому жінка стільки розуму напхала, вона людина метка, уміє не тільки очима прясти, випряла і посаду йому на дві тисячі чотириста карбованців, і хуторець добрячий майже за «так — гроші»: по сорок п'ять карбованців за десятину. Коли б крестяне довідались були про ті торги, вони б дали по сто сорок п'ять! За се Ворона нехай мене дякує: не можна було не прислужитися: і він давній мій приятель, і жінка його... Вона просто — цяця; не встоїш проти неї, хоч би ти був дерев'яний, вона тебе розігріє своїми очима. Славна молодичка, палка і з великим тактом.

V

Попрощавшись з Вакуленком, Ворона пішов до купецького банку, щоб покликати до себе Макара Наймитенка, що служив писарем в тому банку.

Наймитенко з простих крестян. Скінчивши сільську

школу, він кілька літ помічникував у волосного писаря в одній з тих волостей, що були під рукою у Ворони, коли він був в повітовому уряді.

Ворона, спізнавши Наймитенка, уподобав його яко людину, вдатну до всякої послуги. Коли що треба було чи самому Вороні, чи його жінці,— наприклад, позичити грошей, дешево купити добру корову, чи що інше,— Наймитенко зараз оборудує, як не треба ліпше. Чоловік з готовою, хоч і без освіти, зате хитріший за всяку лисицю, Наймитенко добре розумів психологію крестян; добре знав, яка струна в душі мужика коли і який дає голос, тямив він, по якій струні треба вдарити, щоб вона заспівала саме ту пісню, якої треба Наймитенкові. Тим-то на селі, чи в громаді, чи що, він завжди брав гору в тій справі, в яку вступав. Селяни не любили його, називали пройдисвітом, цуралися його, а проте мимоволі боялися його, корилися йому і робили те, чого він волів. Коли Ворона з повіту перейшов до губернського міста, Наймитенко прохав примостити і його там. Ворона розумів, що Макар може йому пригодитися і, коли треба буде, ліпше за всякого жида пофакторувати; він вволив його волю і упрохав Вакуленка взяти Макара писарчуком в банк.

Тепер, обмірковуючи свій план коло сподіваної афери, Ворона гадав, що ліпше за Наймитенка ніхто не зуміє умовити і умогоричити чорноозерських селян. Після бесіди з Вакуленком Ворона ще більш запевнився, що, вибираючи помічником Наймитенка, він не помилився. Вакуленко, гадав Ворона, знає Наймитенка і, вже ж сподіватиметься, що він перед ним нічого не потаїть, знатиме, і мені більше йнятиме віри.

Увечері того ж дня Наймитенко був у Ворони.

Сидячи віч-на-віч з Наймитенком, Ворона мовив:

— Я оце, як бачите, бурлакую, мої всі на селі, сам мушу чай наливати.

— Вам се не первина,— усміхаючись влесливо, говорив Наймитенко,— їздячи стільки літ по селах, ви призвичаїлись.

— Та до чого тільки я не призвичаївся! Траплялося самому і самовар становити, і чоботи чистити; найпаче коли, було, доведеться ночувати в отому Луговому, страх яке темне та вбоге село!

— Хіба в одному Луговому, скрізь у нас по селах темнота та злидні, ще гаразд, як трапиться де начальство

з такою доброю та щирою душею до народу, як от ви! Селяни до віку вас не забудуть.

Ворона весело усміхнувся, знати було, що хамська влесливість йому по серцю маслечком потекла, але, вдаючи з себе людину смиренну, він мовив:

— Дещицю я зробив для народа, але що там! Мізерія! Капля єдина з того, що неминуче потрібно народові.

— Перш за все треба йому світу.

— Авжеж; так хіба ж можна назвати світом те, що дає народові сільська школа, учителів добрих у нас скрізь бракує. Тямущий і прихильний до інтересів народу учитель став би йому взагалі за учителя і керманича в житті, був йому порадчиком, адвокатом, вартовим від усяких шахраїв, стеріг би громадські інтереси.

— Отакий учитель і по-моєму — зразок; зробитися таким учителем на селі — се мій ідеал, та не судилося мені досягти його.

— От на се я ніколи не сподівався,— ласкаво говорив Ворона,— ніколи не гадав, що ви маєте охоту учителювати! Чом ви мені сього ніколи не висловили, я давно б посадив вас учителем в те село, яке ви самі вибрали б.

— Не можна було, добродію, знаєте: рада б душа в рай, так гріхи не пускають; яка у нас на селі платня учителеві? Двадцять п'ять на місяць найбільше, на такі гроші не можна прожити з сім'єю.

— Платня дуже мізерна.

— То-то й лихо. Тут беру я з банку сорок карбованців і ледве-ледве бідкаючись, по-злидарськи стає на прожиток. Коли б у мене був такий заробіток, щоб з його можна було дещо відложити про запас, тоді я, збивши яку тисячку, і подався б на село послужити рідному темному, убогому люду, але ж! — Макар журливо похитав головою і додав: — Се мрія, сама мрія.

— Не кажіть так: знаєте — убогий — ох, а за вбогого бог. Як я тепер бачу, так вам не далеко до вашої «мрії», виходить, ніби я й покликав вас на те, щоб допомогти вам швидше вхопити за хвіст свою «мрію».

Вся твар у Наймитенка подовшала, очі забігали, він здивовано дивився на свого патрона, не розуміючи, до чого той веде річ, а Ворона говорив:

— Маєте ви щомісяця сорок, а що ви скажете, коли я зроблю так, що до тих сорока ви заробите ще сотень три або й більше? Га? Що скажете?

Макар аж рота роззявив та, дивлячись на Ворону,

пильнував швидше спостерегти: чи патрон його каже серйозно, чи жартома.

— Не ймете віри? — спитав його Ворона, не дожидаючи відповіді.— Не диво, але слухайте: у мене наклюнулося дільце; правда, доки що невелике, але перегодом, може, з його вийде і велике... Величезний дуб зростає з маленького жолудя. От в цьому ділі мені і треба вашої услуги.

Ворона допитливим поглядом пронизував Наймитенка.

— Повсякчас ладен служити вам тілом і душею.

— Я певен... Але слухайте далі: в одному селі треба мені у крестян заорендувати на довгі роки землі, землі ті — наділи. Через свою посаду не можна мені, не личить вести справу безпосередньо, ніяково мені єднатися просто, треба щоб хтось став за мене і справив діло до ладу; на се треба тямуху. От я і вибрав вас.

— Навіки спасибіг вам,— дякував Наймитенко, радіючи.

— Зразу трудно, навіть неможливо поєднати крестян, треба йти повагом, уміючи, треба, проте, місяць, чи й два пожити в тому селі, вас не треба буде вчити. Ну, що ви скажете, коли я прохатиму вас поїхати на село та пожити там місяць-другий?

— Не пустять мене з банку.

— Се вже моє діло, пустять; тут є і Вакуленків інтерес. Платню з банку братимете, як і досі, на селі житимете моїм коштом, а коли з'єднаєте крестян, за те вам п'ять сотень. Що ж?

Наймитенко кинувся цілувати руку Вороні і мовив:

— Я ладен хоч і зараз.

— Зараз не зараз, а на цьому тижні треба. На село ви приїдете задля здоров'я, на «дачу», мовляв, значить, треба і жінку брати, а як там і що діяти, про те я розпо-вім, дам інструкцію, а далі слухайте.

У Наймитенка уся твар сяяла, очі горіли, він увесь трохи не тремтів на радощах.

— Скоро ми улаштуємо справу, доведемо її до бажаного скутку, тоді спорудимо товариство на акціях, тоді вам ще дамо тисячу і посаду в конторі на тисячу двісті річних. Добре?

Наймитенко неспроможен був більше здержувати того захвату, що обгорнув його, він обнімав і цілував Ворону, величаючи його і рідним батьком, і великим своїм добродієм.

— Але,— промовив Ворона, піднявши вгору пучку,— ви тямите, що в цій справі в головах успіху — тайна, довідаються про неї жиди, чи інші аферисти, зараз ударяться наввиперед ки і переженуть нас, тим-то беру з вас слово, щоб ви про се діло нікому ні чичирк, навіть кінці ні слова, ні півслова. Розумієте...

— Німуватиму, як риба та,— відповів Наймитенко.

VI

За тиждень, чи що, Ворона і Вакуленко уладнали свої обопільні товариські умови, оформили убезпеки і виряди ли Наймитенка в Чорне Озеро «рятувати своє здоров'я».

Хату собі Наймитенко найняв у волосного старшини Григорія Стуковенка, чоловіка бездітного і хоча з достатками, але Наймитенко дав йому добрі гроші.

В першу ж неділю Макар Наймитенко пішов до церкви і дав попові «на часточку» карбованця «о здравії болящого Макарія», а з церкви зайшов з жінкою до отця Софрона, щоб спізнатися і з ним, і з його попадею. У попа повітали їх дуже радо. Опріч здоров'я та корисного впливу на здоров'я чорноозерського повітря, розмови ні про що не було. Вернувшись небавом до господи, Наймитенко запросив старшину до себе обідати.

Стуковенко старшинував вже десятий рік і добре призвичаївся поводитися з «панами», тим-то і з Наймитенком він говорив, хоча і охоче, але так вдатно, так «дипломатично», що жодним чином не можна було вивести, якої він думки про громаду, про попа, про посередника, про податки і про таке інше.

Набалакавшись досить про Каменець, про Київ, про погоду, Наймитенко почав злегенька підходити і до своєї справи.

— Я просто раюю тут, у вашому селі,— говорив він,— повітря чудесне, просто животворне.

— Гарне повітря,— мовив Стуковенко.

— Чуєш, як здоров'я лізе в груди...

— Еге! А ми собі так так вже звикли, що нам і байдуже; не помічаємо, яка сила в нашому повітрі.

— І всі обставини тут добрі, людям, здається, тут не зле живеться?

— Ат живемо, на бога не нарікаємо, він нас любить, начальство милує, от хоч би і Євхим Антипович! Такого начальника дай, боже, до віку.

— Церква у вас мурована, школа добра, хати і двори чепурні, але більш за все я завидую на ваші землі. Я дитина хліборобська, селюк, як гляну на ваш чорнозем, так аж дух радіє.

— Чорнозем у нас добрий, родючий, недородів ми не знаємо, але трохи на омаль його, правда не вся земля у нас однакова, он туди під полянку так самий пісок, через те з наділів нам і не прожити, мусимо наймати у пана Ковтуненка, землі його по той бік нашого села, зараз за боровим лісом.

— Що платите йому з десятини?

— Колись було під пшеницю десять бере, а тепер підняв ціну на двадцять... Звісно, тепер усе подорожчало.

— Я, як придивлюся до ваших земель, так бачу, що геть більшої користі з них можна зажити не оранкою, не з хліба...

— А з чого ж? — спитав зацікавлений Стуковенко.

— Мені здається, що отут у вас під чорноземом повинна бути добра глина... От якби на мене — я зараз би тут цегельню. Ви знаєте, яка тепер дорога цегла?

— Може, й так, та не нашої голови се діло.

— Звісно, до такого діла голіруч не візьмешся, треба людини грошовитої, а все ж не завадило б вам добре роздивитися, спостерегти нутро своїх земель, на се не треба ні великих заходів, ні грошей. Се таке діло, що і я, на гулянках, охоче зроблю вам, я трошки шуплю в землі і вгадаю її нутро.

— Ануте, нуте! — весело сказав трохи захмелілий старшина.

— Ви ж знаєте, що і золото, і срібло, і мідь, і залізо ніде, як в землі.

— Чув, що з землі викопують.

— Авжеж, та тільки викопують не такими, якими ми їх уживаємо. От взять хоч би оцей мій перстень: жовтий, блищить — він золотий, а ніж оцей залізний, а хіба і се золото, і се залізо такими і викопали? Ні! Викопують руду; таку ніби глину, та вже з неї чи через огонь, чи через воду і добувають чи золото, чи срібло, чи залізо. Глини тієї наберуть добру коробку, пуд чи й більше, а золота там макове зерно, тим-то золото таке дороге; інша річ залізо, з пуда залізної руди заліза добувають кілька фунтів, часом півпуда, уважаючи, яка руда.

Старшина слухав вельми уважно, а потім мовив:

— А я зроду-віку не гадав, щоб оце руда глина була такої ваги; все то од бога, премудро бог сотворив: руда глина, а з неї — золото.

Наймитенко помітив, що старшина не розуміє слова руда, а бере його яко ознаку кольору.

— Чого на світі не буває,— сказав старшина,— може, справді і в наших землях родить золото.

— Золота-то нема,— відповів Макар,— було б воно, так би люди досі знали, золото більше в горах, он як у Сибіру, а на нашій рівнині його нема, зате може бути що інше: залізо, кам'яне вугілля, он як в Херсонщині і в Катеринославщині.

— Еге, еге! В Кривому Розі, чув і я; туди і з нашої волості ходять люди на заробітки: се я знаю з того, що у нас пашпорти беруть, от, даючи, і спитаєш, куди хто йде? Багато до Кривого Рога йдуть, заліза там, кажуть, сила-силенна.

— А землі ті вельми похожі на тутешні, чом би і вам не спробувати, що коли і у вас під чорноземом руда?

— Руда, руда; се я запевне знаю, доводилося і самому відкопувати бабам глинище, руда глина у нас.

— Але чи є в ній залізо...

— Цього вже не скажу, а глина руда, аж жовта.

— Ну, що як є в ній залізо?

— Гм! — старшина весело засміявся на повен рот.— Добре б було, та ледве чи є; досі б люди спостерегли.

— А коли є?

— Тоді наш могорич! Тоді і ми станемо панами, свій Кривий Ріг заведемо.

— Не так-то легко; голіруч нічого не вдієте, щоб користуватись з нутра землі металами, треба і грошей, і тямущої голови, певного знавця, а у вас цього нічого нема...

— Скільки ж там грошей треба?

— Щоб спорудити отакі заводи, як у Кривому Розі, так і мільйона мало.

— Мільйон! І не чув такого; скільки ж се буде?

— Мільйон і буде,— засміявся Макар.

— От ви смієтесь, а я не тямлю, що то воно мільйон? Скажіть так, щоб я зрозумів: був би мішок грошей з мільйону?

— Як яких грошей, коли б самих мідяків, так і на сотню волових гринджол не заберете...

— Ігі! — скрикнув Стуковенко.— Ото гроші, так гроші! Он який той мільйон!.. Нуте, а якби золотом?

— Золотом? Гм! Треба порахувати, може, три паровиці і набрав.

— Ну, се ще нічого, а все ж, як на мене, то і вмер би, а не зрахував, хіба б коробкою міряв, неначе ту пшеницю.

— А ви доки вмієте лік вести?

— Більш тисячі не втну.

— В школі були?

— Де там! За мене і не пахло школою, самоуком навчився, та й як там навчився, скоропись не всяку розберу... Правду кажете: не нам за се діло братися, хоч би там і золото було у нашій глині, не нам, не нам воно, а тим, вибачте, товстотілим...

— В оренду оддайте землі...

— Се б ще нічого, але ж і тут морока: свої землі пустимо в найми, а самі що їстимемо? Де хліба братимемо? От воно й гак.

— Купуватимете.

— Купований хліб, пане Макаре, дорогий хліб і не такий смачний.

— А мені здається, що вийшов би дешевше свого.

— Як се так?

— Зовсім просто: тепер що ви маєте з десятини? Нехай сто п'ятдесят пудів.

— Ні, стільки і під добрий урожай не буде, кладіть — сотню.

— Як продать ту сотню по добрій ціні, візьмете вісімдесят карбованців. Скиньте ж за оранку, насіння, жнива, молотник... Що вам лишиться?

— Небагацько, тепер пшениця не в ціні, жиди звоювали панів і ціни збили... Нехай п'ятдесят карбованців лишиться.

— Се ж під добрий год, а крий боже — посуха, град, жук, муха, сарана, тоді що?

Староста мовчав; думне чоло його трохи охмарилося, знати було, що він щось міркує, нарешті він зітхнув і промовив:

— Всяко буває, все од бога, що біг пошле, того чоловік не одверне, але ж свої землі в оренду, а хліб купуй, ніяково воно, та ще й те, що дадуть оренди тієї за десятину?

— А ви панам що платите?

— Я не наймаю, своєї стає, а люди беруть у панів, як під пшеницю, то двадцять і двадцять п'ять, як до землі.

— З десятини вам нема вигоди і не можна, треба з пуда.

— Як то? Глину важити... Нечувана річ.

— Не інак, інакше не можна.

— Се ви жартома?

— Скрізь так, і в Кривому Розі з пуда.

— Аж смішно! Землю на пуди! Ну, що ж з пуда дадуть, як ви гадаєте?

З очей і з усієї тварі Стуковенка знати було, що річ про руду більш і більш цікава йому; одначе він розпитував Наймитенка здержливо і часом вдавав, що він і не все те тямить і байдужий.

— Як до глини,— відповів Наймитенко,— платять по копійці де за двадцять, а де і за десять пудів.

Старшина махнув рукою і мовив:

— Пусте діло, нема коло чого й заходжуватися. Он у Києві за маленьку карафашку глини на мазання дають сорок копійок, а в Одесі п'ятдесят.

— Так там же треба і праці: накопать, одвезти, скидать, натрудишся і сам, і скотину натрудиш, а тут за саму глину; ти собі лежи на печі та готові гроші бери. Нехай буде так, наприклад, на одному краю ваших земель — залізна фабрика стоїть; на другому копають глину; треба ж ту глину на фабрику привезти, за підводу нехай четвертак... Скільки разів за день звернешся? Разів десять, от вам щодня два з половиною карбованці. Де ви такі гроші заробите? За місяць — се виходить сімдесят п'ять карбованців. Подумайте, які гроші! Та ще й дома і замужем.

— Не щодня ж і заробиш, в свята і в неділю нема нічого, а скільки таких неробочих днів!

— Добре! Беріть самі будні, все ж вийде на місяць шістдесят карбованців. Хіба се не гроші! Опріч того і пішим, навіть жіноцтву — аби тільки здоров'я, а робота щодня буде. Малий підліток за місяць заробить десять карбованців.

У старшини розгорілися очі на такі заробітки, а чарочка ще більш піддавала огню.

— Славно ви говорите,— мовив перегодом старшина,— коли б воно і на ділі так, краще б і не треба.

— Побачимо! Перше діло треба землю добре роздивитися. Мені що, я не фактор, не пан, не грошовик, я сам

мужик, хлібороб і єдине через те рад запомогти своєму братові-мужику, я по собі тямлю гірке життя мужика.

— Дякувати вам! Нехай вам господь воздасть сторицею. Життя наше — справді — невимовно гірке! Гм! Ще добре, що у нас таке начальство,— додав старшина,— а коли б яке інше!.. То б... Он у сусідній волості торік вибили різками шістдесят чоловік, а у нас тілько двадцять... У нас Євхим Антипович — сказано... Та що й казати...

— Так я завтра і почну діло,— мовив Наймитенко.

— Час добрий.

— Тільки ж ваш могорич.

— Могорич — любовна річ, без цього не можна.

— Десята копійка буде?

— Десята?! Про мене... А за громаду не скажу.

До господи старшина вернувся з головою повною думок.

— А що, коли справді у нас є залізо і станеться так, як віщує оцей Наймитенко? Та чи не бреше він часом? Не повинен би, свій чоловік, каже, я мужик, а проте хто його вгадає, тепер люди невірні: у іншого ангольський голосок, а чортяча думка. Може, його підослано, чи не проговорився я часом яким словом про начальство? Здається ні, я тямлю, що треба обережно... Побачимо. Коли справді походитиме на те, що буде бобу решето, так зуміємо вклонитися і Вороні, він людина нелиха.

Грицева жінка давно вже спала. Гриць, думаючи голосно, розбудив її.

— Що ти там бубониш собі серед ночі? — спитала вона.

— Спи собі з богом, спи, не твоє мелеться.

— Світло переводиш, лягав би вже.

— Ну-бо, Насте! Спи, або хоч мовчи, не перебивай моїх думок, важне діло.

— Думати можна і поночі. Потуши світло, та й думай собі. Затого світ буде, туши!

— Да цить-бо, я зараз.

— Так і гаси.

Гриць дмухнув, загасив світло і ліг спати.

VII

Наймитенко й на макове зерно не тямив, яким чином стежити руду, але, справляючи Воронин наказ, мусив між людьми пускатиману. Він на другий день, взявши Стуковенкового наймита, обійшов з ним наділи чорноозерських крестян, понабирав трохи чи не з кожної десятини по жмені землі, назбирав, прийшовши до господи, черепків, понасипав туди землі і поставив їх проти сонця на призьбі.

— А що земля показує? — питав його Стуковенко.

— Які-бо ви швидкі,— відповів Наймитенко,— хіба можна так скоро! Треба, щоб вода випарилася проти сонця, тоді треба просіять, намочить в соку, перецідить на цідилку, тоді буде знать, та ще й те, я не інженер, не хімік, а так трошки шуплю. Та аби нам на слід напасти, тоді ми знайдемо певного знавця і землю треба буде брати не зверху, як тепер я взяв, а прокопавши добру глибину.

— Звісно, треба до глибини докопаться... Робіть як знаєте, ваше діло, а ми вже на готове.

Під вечір Наймитенко навідався до попа, потім до дяка і все розпитував, що за люди чорноозерці, хто ватажкує в громаді і нарешті здивував попа, повідавши йому «свою думку», що в чорноозерській землі повинна бути залізна руда.

Піп погладив свою широку бороду і мовив:

— Діло добре: се благодать божа! А ви, коли послужите ближньому, зробите діло вгодне богові. Але ж тут треба грошей і грошей, та не жаліючи...

— Авжеж.

— А у вас вони знайдуться?

— У самого у мене — де вони, я маю на прикметі одного банкіра.

Наймитенко почав яркими кольорами малювати ті великі «блага», на які треба сподіватися і селу, і попу, коли знайдеться руда.

— Виросте фабрика,— говорив він,— наїдуть сюди люди з достатками, крестяни розбагатіють, а вже ж і вам, вибачте за щирість, перепадатиме, а тепер, я бачу, і вам не солодко.

— Кому в злиднях солодко! — зітхнув отець Софрон.

— А ще ж то і дітки малі у вас; дасть бог підростуть, з ними зростуть і видатки.

— Ох! І не кажіть вже; і вдень і вночі про се думки їдять мою голову. Чи стане моєї снаги вивести дітей у люди: дві доньки, треба їх в гімназію, бідно-бідно треба на них річно п'ятсот карбованців, три сини, до семінарії не пущу ні одного, один піде на лікаря, другий на юриста, адвокатом буде, третій на інженера.

— А там дасть бог і четвертого.— Наймитенко і піп солодко усміхнулися; піп, одначе, ніби не дочув Наймитенка і сказав:

— Коли що, то я не відказен послужити на користь і своєму селу, і чужим добрим людям, і проповідь в церкві скажу на текст о закопаних талантах.

— Чудесна тема: зараз знати, що діло добре, боговгодне; господь зараз же осінив вас такою благодатною думкою, а праця ваша, будьте певні, не пропаде.

— Я в цьому певен і щиро скажу вам, що без моєї поради крестяни не обійдуться, а от Ворона як?

— Либонь, не піде наперекір; він же крестянський батько і зрозуміє, яка тут лахва крестянам, він зрозуміє, що ся справа зразу піднесе побут крестян і вирве їх з пазурів убожества.

— Одначе се ще далека річ, ще, може, руди й не буде, так тепер ще й рано мені виступати,— мовив отець Софрон,— а коли діло піде, я рад служити.

— Ні, ні, батюшко! Треба зараз починати, а починати всяке діло треба з молитвою, так от,— додав Наймитенко, подаючи чотири золотих п'ятачки,— прийміть і відправте молебень, помоліться о преуспеянії.

Отець Софрон подякував і сказав:

— Істинно кажете: початок всякого діла молитва і благословеніє боже, завтра св. Іоанна, буде служба, так я і молебень.

Далі отець Софрон порадив Наймитенкові, до кого йому з громадян повернутися і як з ким поводитися, щоб на громаді не було змагання і галасу.

VIII

Жваво і метко працював Наймитенко коло чорноозерських крестян. Не забув він і про учителя з міністерської школи. Учителював там Василь Дейкун, попович, що скінчив семінарію. Великого впливу його на село не було, більш за все через те, що він по природі був чоловік побільш за все через те, що він по природі був чоловік по-лохливий і занадто тихий, але у його закоренилося і ще

не вияловіло посіяне в тому гуртку українців, до якого він належав в семінарії, благородне зерно любові до рідного народу і краю, і в Чорному Озері було у його чоловіка п'ять таких громадян, що завжди з ним радилися про добро громадянське. Оця купка селян видавалася між громадою і розумом, і спостереженнями над життям і обставинами, але усі вони були люди убогі, жили більше з фурманства, а через те мусили мало коли сидіти в селі, більше в дорозі і на громаді бували врядигоди.

Після «аналізу», зробленого Наймитенком, після проповіді отця Софрона о «талантах» по селу залунала гутірка про «скарб» в чорноозерських наділах. По всіх кутках і старі і малі говорили про «невидиму десницю», що привела в Чорне Озеро «спасенну душу» Наймитенка і його рукою указала на ту «підземельну благодать», яка поможе чорноозерцям «зробитися багатирями, а може, і панами». Під впливом проповіді і добрих відносин отця Софрона люди на Наймитенка дивилися яко на чоловіка незвичайного, «провидця, посланого небом».

Ворона держався осторонь, вдавав з себе чоловіка зовсім байдужого в цій справі, навіть при людях кепкував з заходів Наймитенка. Отець Софрон казав йому:

— І ваші ж землі тут, може, і в них руда є.

— Коли є, то є, що громаді, те і бабі,— усміхався Ворона,— нехай спершу люди, а я за ними, моє не втече. Я, дякуючи богу та царю, маю певний кусок хліба — служба, а потім пенсія. Звісно, коли що треба буде крестянам, я радніший запомогти їм і порадою і там у нас в губернії, а доки що моя хата скраю.

Учитель Дейкун добре не розумів, в чому саме сила в заходах Наймитенка, одначе йому здавалося трохи чудним, що приїжджа чужа людина Наймитенко, чоловік без освіти, мізерне писарча з приватного банку, так швидко спостеріг залізну руду, так жваво і цупко взявся за се діло... «Тут воно щось не так,— думав собі Дейкун,— Наймитенко, мабуть, тут тільки фактор, а за плечима у його хтось інший». Тим-то Дейкун, хоча і приязно вітав Наймитенка у себе в хаті, але не йняв віри в безкорисну прихильність його до інтересів крестян; коли ж Наймитенко прохав його впливати на громаду, щоб не комизилася, Дейкун відмовив йому, говорячи:

— Се не моє діло, мені не можна вмішуватися ні до якої громадської справи. Моє діло школа, а інспектор у нас лихий: довідається, що я даю селянам які поради — зараз прожене мене, та ще й «неблагонамеренным» обцирклює перед жандармами.

— Мені здається,— налягав Наймитенко,— ви марне боїтеся, ви ж на очах у Євхима Антиповича.

— Євхим Антипович мені не начальник, хоча, звісно, захотів би, так нашкодив мені, а інспектор Бабунець — кажу ж вам — строгий! Щоб опріч школи учитель ні до чого не мішався, нехай чоловік чоловіка ріже, а ти мовчки дивись, от у нас як.

Хоча Наймитенко і не надавав великої ваги впливу Дейкуна на громаду, але ж йому було б зручніше, коли б і учитель був за його, тим-то Дейкунова відмова трошки зажурила його.

З хати учителя він поплентався до бору, сподіваючись зустріти там Ворону. Додому до Ворони він не ходив, а радилися вони звичайно в темному бору, де могли зустрічатися випадково, гуляючи.

Коли Наймитенко розповів про Дейкунову відмову, Ворона сказав:

— Річ звичайна, немазане колесо скрипить, а ви не догадалися — спершу підмазать, а тоді вже їхать.

— Не підмажете, не візьме.

— Що се ви, Макаре! Звідкіль ви? З другого світу, чи що? Не візьме! Ха-ха-ха! Попович, ладанний елемент люб, а тут парубок, що має ледве двадцять рублів на місяць, ходить в дірявих шкарбанах, в латаних штанях, їсть мужичий борщ та кашу з олією і такий би то не візьме!.. Може, десять й не візьме, покобениться, а за двадцять п'ять обіруч...

— Я іншої думки: у Дейкуна вдача загартована, він, бачте, як я довідався, в семінарії ще належав до гурту отих українофілів, то запеклі душі! Я їх трохи знаю... З характером люди...

— А спробуйте.

— Ніяково, кине межи очі, та ще й пропечатає...

— Цензура про се не пустить...

— Та у їх, у гаспидів, є ходи до столичних газет...

— Гм! Так давайте так, щоб не кинув в вічі: вложіть в пакет, напишіть його адресу та й покиньте у його на столі.

— Страшно! Він подасть в поліцію, скаже: хабаря давав.

— Хто ж йому пійме віри? Спитають: за що ви йому хабаря давали? Ні, цього він не зробить, а зробить — утремо носа, шепнемо Бабунцю...

Наймитенко похитав головою і мовив:

— Ліпше не пробувать... Може, і без його діло піде на лад.

IX

Минуло тижнів зо два. Було якесь невеличке свято. Чорноозерці не робили, а по обідах, коли сонечко близилося до вечірнього пругу, біля волосної хати зібралася громада на пораду: чи віддавати землі в оренду?

— Та хто ж бере наші землі? З ким маємо діло? — спитався один з громадян.

— Бере їх банкір Вакуленко, а мені дав він вірчий лист,— відповів Наймитенко,— на що я поєднаюся з вами, на те і він пристане.

Почали радитися. Очевидно було, що більшість громадян заздалегідь була вже настроєна на руку Наймитенка, великого змагання не було; люди гомоніли тільки «для прилики», щоб не мовчати. Писар ладен вже був писати приговор громади і проект контракту, аж ось з купки людей, чоловіка десять, що досі стояла на узбіччі мовчки, озвався Ігнат Лучко:

— Дозвольте говорити...

Писар, старшина і ще дехто здивовано глянули на Лучка.

— Ну, кажи, що там? — мовив писар.

— Досі ніхто виразно не сказав: про які саме землі річ іде? Як буде з пісками? Чи і піски бере той банкір, чи піски за нами, може, сіятимемо на їх пшеницю? — глумливо питав Лучко.

— Авжеж, і піски,— відповів Наймитенко.

— А ціна на їх яка?

— Ціна? Ціна... Звісно, ціна...— Наймитенко глянув на писаря, потім на Наума Хвостюка, на Євмена Хамка, ті моргнули йому і від додав,— нехай і на піски така сама.

— Досить з тебе,— промовив писар до Лучка,— нуте, тепер вже ніхто нічого?

Люди мовчали.

— Так я писатиму...

— Пиши, Степане Кононовичу, пиши, не гай час.

Писар пішов в хату. Тоді два сторожі на другому кінці невеличкого майдану постановили довгий стіл; на стіл дві величезних сулії з горілкою, хліб, решето огірків і повну миску сала кришениками. Наймитенко запросив громаду на могорич. Громадяни пили, їли, дякували Наймитенкові, «начальству» і «всім добрим людям».

Перегодом писар покликав громаду послухати те, що він написав і дати руки.

Перечитавши приговор, писар казав Терешку Трегубенкові, яко людині письменній, взяти руки і підписатися на приговорі.

— Я руки не дам,— озвався Павло Косарчук, ховаючи руки за спину, у його трохи шуміло вже в голові.

— Чому не даси? — спитав його старшина.

— Тому, що не так, як треба, написано, там написано тільки про руду.

— А тобі ще про що треба? — озвірився писар.

— Мені ось чого треба, щоб ви тямили. Пориє він, покопає нам землі, зробить свинорий — та замість рудої відкопає синю або червону глину і скаже: такої я не беру, мені не такої треба, мені треба рудої! Отоді як буде?

— Се правда, правда,— озвалося ще кілька голосів, з тих, що слово руда розуміли яко ознаку кольору.

Наймитенко почав жувати слово руда, говорячи, що колір землі тут ні при чому.

— Та в приговорі ж так і написано,— озвався писар,— «всякого рода руда», се значить і біла, і зелена, і червона.

— Може, а все-таки ліпше буде, коли виразно стоятиме: і червона, і біла, і зелена, тоді мусить він забирати всяку глину, а не саму лишень руду.

— Так не можна написати,— сердився писар,— з нас начальство сміятиметься, скаже і про мене, і про вас таке, що соромно і вимовити.

— Нехай собі каже, нам байдуже.

— Як то — байдуже? Начальство — тобі байдуже! Га! Та за се тебе...

— За се — нічого... Що ж я? Я нічого, я не про начальство, а про глину, щоб стояла там усяка глина.

— Дурню ти,— огризнувся писар,— там же так і стоїть «і всякого роду руда». Чув?

— Чув, ви кажете руду, а я кажу і зелену, і білу, і червону.

— Ти ж чув, що тобі і всім там говорено, що руда — значить залізняк, а не руда глина.

— То так і напишіть.

— Так воно і написано, а ти не тямиш, та людей баламутиш, та ще й про начальство верзеш таке, що тебе прямо в кайдани. Дурний!

— Я не другий, та й ви не третій, а коли не по-моєму, так і прощавайте.

Нарешті, щоб «не попсувати діла» пристали на Наймитенкову пораду і написали «всякого цвета руду»; але тут знов озвався хтось з громадян, доводячи, що глина зроду-віку не цвіте, хіба в хаті, як довго лежить, так зимою часом цвіль паде і зацвіте.

— Так, так! В землі глина зроду не зацвіте; так не можна, він тоді пристане до нас: давайте таку глину, що цвіте, без цвіту, скаже, не беру.

— Цвіт,— значить колір,— говорив Наймитенко.

— Так так і пишіть: «всякого кольору».

— Не можна так,— змагався писар,— за се мене начальство зганьбить; мені й так раз у раз наказують не вживати хохлаччини... Що я йому казатиму?

— Так і кажи, що ми ніхто більш, як хохли: по-німецькому чи по якому іншому не розуміємо.

— Піди вже ти йому так скажи.

— Думаєш, не скажу? І скажу...

— А він тобі в зуби, по щелепах...

— Руки короткі.

— Досягне, начальство скрізь досягне.

— Годі вам! Кажіть ділом,— допитувався писар.

— Може б, ти, Степане Кононовичу,— озвався нарешті Стуковенко,— написав так, щоб там був і цвіт, і колір?

На цьому й погодилися.

Вже було зовсім темно, коли Наймитенко приніс до Ворони добру звістку, що громаду вгамували і приговор підписали.

На другий день громадський приговор пішов до начальства, а за тиждень після того і Ворона, і Наймитенко покинули Чорне Озеро і рушили в губернію з ясними і радісними надіями. По дорозі Наймитенко завернув до «начальства», просячи швидше одіслати приговор далі, в губернію, з своєю думкою, що задля крестян Вакуленкові умови і платня за землю дуже корисні.

X

За день чи два після виїзду Ворони з Чорного Озера приїхали в Полянку Летючий з другим інженером. Летючий трохи спізнився через те, що в Москві був постиг його несподіваний недуг.

Уся Полянка вже знала про те, яке велике щастя «упало з неба» чорноозерцям, і Летючий зараз по приїзді довідався, що чорноозерці пустили в оренду свої землі задля копання руди.

Летючому не треба було довго голову ламати, щоб зрозуміти, що в цій справі перед водив Ворона.

«Бач, який славний приятель,— говорив Летючий собі на думці,— добрий нюх у собаки! А мені хоч би слово сказав був! Тривай же, вража душа! Наввипередки побіг, побачимо, хто кого випередить.

В Чорному Озері Летючий вивідав усі подробиці умови Наймитенка з селянами і, не гаючись, вирядив свого товариша в губернію пильнувати усіма заходами, щоб губернська адміністрація не затвердила громадського приговору і спроектованого контракту. Летючому, хоч і здавалося, що він встигне скасувати той приговор, одначе про всяк случай він кував на два міхи і доручив своєму товаришу інженерові Хватьку побалакати з Вороною і з Вакуленком та притьмом налягти, щоб вони до свого товариства — чи буде воно «на вірі», чи на акціях — прийняли і його, яко головного інженера-розпорядника.

В Чорному Озері Летючий, яко певний знавець свого діла, повів «лінію» зовсім інакше, ніж Наймитенко і Ворона: він заквартирував у попа, покликав кількох видатніших господарів і почав доводити їм, що вони вельми-превельми продешевили, бо земля їх така багата на руду, що їм всякий тямущий чоловік дасть по копійці не за вісім пудів, як вони умовилися з Наймитенком, а за два пуди.

Селяни, а з ними і Стуковенко слухали уважно. З очей їх знати було, що вони спершу не зовсім певні в тому, що вони чують з вуст Летючого, а далі почали міркувати і Стуковенко мовив:

— Може, й так; може, й продешевили, але як же його назад, назад ніяково, назад тільки раки лазять, не годиться ламати слово, бо і начальство...

— Та що ти, Грицю! — озвався Олексій Колесо.— Звісно, слово закон, але ж ми контракту ще не підписали і кому се не ліпше взяти чотири карбованці замість одного. Тільки коли б чого від начальства не було нам за те, що змилимо на слові.

— Начальство ваше,— сказав Летючий,— не сліпі люди, воно бачитиме, що Наймитенко вас омилив, а ви пойняли йому віри та й пристали на дешеву ціну. Умовилися ви з ним за ціну на залізняк, який викопає, а за ті землі, яких не копатиме, які займе під будівлі, як за ті? Дурно вони йтимуть, чи що?

Люди переглянулися і очима питали один одного.

— Воно справді так, Грицю,— мовив Лаврін Кос до Стуковенка,— що ти на се скажеш?

Гриць трохи подумав, потер собі чоло і відповів:

— Воно справді чи не так, буцім чи не дали ми маху?

— Авжеж, дали. Нам не можна буде орати тих земель, що оддамо йому, вони у його гулятимуть; або він кому найме, він їх не копатиме, значить, скаже, і платить ні за що.

— Та хіба ж можна усі землі разом розкопувати? — мовив Летючий.— Ні в кого на се снаги не стане, і потреби такої не може бути. За рік розкопає він десятину чи нехай дві. Чи ви ж тямите, скільки залізняка можна добути з вашої десятини?

Люди знов кидали очима один на одного, стинали плечима і не знали, що казати.

— Про нас,— озвався старшина,— се діло темна темнота, але ж і наш начальник, і пан Ворона казали мені, що ми не продешевили, і добре заробимо.

— В таких справах,— сказав Летючий,— я більше тямлю, ніж Ворона, я певний знавець цього діла, я інженер, працював двадцять літ коло руди, от же що я спостеріг на ваших землях, і те, що спостеріг, хоч і заприсягти готов — правда. У тій вашій землі, що понад річкою, стільки залізняка, що вам і з одного упруга не зрахувати.

У селян тварі почали довшати, навіть отець Софрон упився очима в очі Летючому і слухав, роззявивши рота, а Летючий говорив далі:

— Учора, ви бачили, викопали ми яму завглибшки на сажень — і скрізь руда; запевне не скажу вам, чи далеко вона йде в глибінь землі, мені здається, що йде вона ще на чотири, може, й на п'ять сажнів, але берім тільки на сажень. Коли ми викопаємо таку яму на сажень завдовжки і завширшки, так з неї наберемо руди не менше двох тисячів пудів!

— Мати божа! Яка се сила! Чуєш, Грицю?

— Тривай! Се я чую, почуємо що далі,— відповів старшина, дивлячись на чоботи.— Нуте, пане! Що ж далі, кажіть?

— Далі от що: коли ми візьмемо, що шар руди буде завтовшки тільки на сажень, а певно, він геть товще, так і тоді з однієї десятини добудемо трохи не п'ять мільйонів пудів...

— Ігі! — загомоніли розмовники Летючого.— Се не нашої голови діло. Ми й не второпаємо — скільки се воно буде; ви нам зведіть на гроші, тоді нам видніше буде, або на підводи, ще видніше буде: кладіть сорок або і п'ятдесят пудів, у нас товар добрий, везючий.

— Треба буде, може, сотню тисячів підвід.

— Не зрахувати нам і цього! А нуте на гроші?

— На гроші? Коли брать за вісім пудів копійку, то з десятини п'ять-шість тисячів карбованців, а коли копійку за два пуди, так вчетверо більше.

Почувши такий рахунок, люди кілька хвилин стояли німо, потім Кіндрат Ошкало сплеснув руками об поли і промовив:

— Нагрів! Нагрів нас, песька його душа! Чуєш, Грицю! Як нагрів! Аж в халявах плющить!

Старшина почував себе ніяково і спитав отця Софрона:

— Чи все оце правда?

— Я не інженер, не скажу, а коли так, так виходить, що ви тее... Тонко напряли.

— Так долой той приговор! — озвалося кілька голосів.— Зараз збирать громаду та гонця до начальника, щоб той приговор по боку, нехай він їм тее, вибачте!..

— Які-бо ви швидкі, стривайте, я старшина, з начальником так не можна, скаже: бунт. Ще не сіло, не впало, а ви зараз вже й до бунту, поспіємо з козами на торг.

— Чого ж тут ждати!

— Треба, щоб усе було як слід, щоб і начальство не гримало, і самим не потіти. Ну, збудемося Вакуленка,

а де візьмем другого? Се таке діло, що на його треба чоловіка з повним мішком грошей.

— Про се не турбуйтесь,— сказав Летючий,— я ладен зараз вам дати по копійці за три пуди і по сотні з десятини, які підуть під будівлі, дороги і таке інше.

— Може, се ви жартома?

— Я приїхав і скликав вас не на жарти.

— І заруку дасте?

— Яку скажете.

— Оце так! Зарука святе діло. Чуєш, Грицю! Зараз давай громаду! Катай! А Наймитенка — геть, він шахрай.

Почали дуже недобре гомоніти проти Наймитенка, кололи і старшину, злегенька згадали і Ворону, а Клим Гусак, повернувшись до попа, мовив:

— І ви, батюшка, були заодно з ними і проповідь таку говорили в церкві, а воно показується, що й ви ходили помацки.

Отець Софрон трошки зашарівся і відповів:

— Я не казав, щоб ви нікому більш, як не Вакуленкові оддавали землю, а говорив взагалі... Я радив і напучував, щоб таланти, наділені вам господом богом, не тліли в землі... А про мене байдуже — хто вам сват... Звісно — чим більше, тим ліпше...

XI

З того часу серед спокійних звичайно чорноозерців пішла колотнеча, розтіч. Люди чули, що Наймитенко обдурив їх; налякали, що і «пастир підвіз возка»; більш за все нарікали на старшину та на писаря. З другого боку була чимала частина й таких громадян, що хто щиро, а хто й лукаво, не йняли віри й Летючому і стояли за те, щоб не каламутить справи, не ламать приговору і договору з Наймитенком, твердили:

— Одрізана скибка хліба, і годі!

— Так не кажіть! Договору ще не було, а тільки приговор, і ніхто не може примусити нас підписати договор шкідливий для громади.

— А начальство?

— Начальство нас тільки оберігає од шкоди,— змагалися прихильники Дейкуна.

З цього ж таки гуртка виходила і така порада, щоб, скасувавши приговор, не єднатися і з Летючим, а по-

переду вирядили людей до Кривого Рога, щоб вони роздивилися і розпиталися, як там ведеться справа з наймом земель з рудою.

Підручні писаря і взагалі громадяни, підмогоричені Наймитенком, твердили своє:

— Громада сказала своє слово і дала згоду в приговорі, тепер треба ждати, що скаже начальство...

Сам же пан писар говорив:

— Доки не прийшла відповідь з губернії, не можна скликати громади, тим паче не можна касувати приговору без волі начальника, так по закону, а коли ми станемо проти закону чинити, нас візьмуть за бунтарів, наведуть сикуцію, сикуція діло страшне, чули, що торік діялося у Дерещенка?

Слова «бунтарі», «сикуція» роблять на темних селян більший вплив, ніж пекло, антихрист і інший жупел, бо ні пекла, ні жупела, ні антихриста ніхто з селян не бачив, а сикуцію доводилося бачити чорноозерцям в сусідніх селах. Найстрашніший у селян «пугач» — се писар, людина, як вони кажуть, «видюща в законах», і писареві дуже легко нагнати на селян жах.

Чорноозерці по своїй природі люди незвичайно спокійні, покірливі, темні, а проте стійкі, лишень останніми часами, коли заведено у них школу, декілька чоловіка з молодіжі почали змагатися проти лиходійних заходів волосного писаря і його патрона начальника і доводити громаді, що писар, яко людина метка, лукава і двоєдушна, не по правді здається на закон, часом дурить громаду вигадками, яких в законі нема. Але ж таких «протестантів» в Чорному Озері було ще вельми мало.

На лихо, писар був любленіком начальника, а сей не уважав на те, що писар в душі своїй запеклий ворог освіти селян, ворог всякої школи і всякого учителя, який хоч трохи не лиже писарської халяви.

На цей раз лякання бунтом і сикуцією зустріло, одначе, хоча й легенький протест.

— Ми не бунтуємо і проти начальства не змагались,— виступив молодий парубок Охрім Сергієнко,— наводити на нас сикуцію ні за що, ми просимо скликати громаду на пораду.

— По закону цього не можна,— твердив писар.

Старшина, немов огню того, боявся слова «не по закону» і сліпо йшов на поводі у писаря там, де писар говорив: «Так треба по закону». Тим-то і тепер він не

хотів скликати громаду в справі, яка вже раз обговорена і добула собі громадський присуд в формі приговору, пересланого до начальника; і він приміркував собі, перш за все, поїхати до начальника в село Блискачівку і спитати у його дозволу і поради.

Начальник сказав ні те ні се, а насамкінець порадив: «Не бігти навзаводи, а підождати, заким прийде відповідь з губернії».

— Та що оце з чорноозерцями — подуріли, чи що? — спитав він, ніби жартома.

— Бачте, Летючий отой, як налетів на село, так чисто розсобачив людей; дає вчетверо більше, ну люди за ним! Звісно, спокусливо.

— Гм!

Начальник почав гладити свою узеньку клинувату руду бороду і ходити з кутка в куток. Поміркувавши, він сказав Стуковенкові:

— Я тобі пораджу от що: не вертаючи до Чорного Озера, рушай в губернію, розкажи усе Євхиму Антиповичу і спитай у його поради.

— Так то й так, позавтрому я й вернуся, баритися нічого. Так ви дасте до його листа?

— Ні, листа не треба, писати тут нічого, словами ліпше усе перекажеш.

— Чую, добре.

— Скажеш, що я порадив тобі їхати до його.

Старшина пішов.

Не минуло ще й двох годин після цього, як до начальника прийшов Ошкало з Сергієнком. Начальнику часто доводилося бачити Ошкала на громаді; він знав його яко людину розсудливу, спокійну, але завзяту і часом вспірскливу.

— А чого се ви? — спитав начальник.

— Та не з добра, пане! Не вам кажучи, вскочила наша громада в халепу, здавалося, йдемо по рівному, аж ось горбок, біля його копець, ми й беркиць!

Він розповів усе, що в цій справі діялося в селі, і насамкінець додав:

— Оце вже більш тижня благаємо старшину скликати громаду, а він водно не хоче, так ми до вас, скажіть йому нехай скличе.

Начальник насупив брови і відповів:

— Се все я знаю, але не можна мені нічого вам зробити; треба ждати, доки прийде відповідь з губернії.

— Так і старшина каже, а на нашу думку можна і не ждати.

— Що ж ви на бунт заходжуєтесь, чи що?

— Самі про себе бунтуємо.

— За бунт — дорога на Сибір.

— Цур йому, тому Сибіру, нехай він скисне, ми не проти закону, не проти начальства, а хто собі ворог! Бачимо, що діло негаразд, треба його полагодити, а писар та старшина не дають.

— Треба підождати, треба слухатись начальства.

— Чого ж його ждать; вже коли на те пішло, так все одно, хоч начальство і затвердить наш нерозважений приговор, а ми не пристанемо на Вакуленкові умови і контракту не підпишемо,— промовив Сергієнко.

— Хто се ми? — спитав начальник, строго дивлячись на його.

— Звісно, хто, ми — громада.

— Ви од громади?

— Ні, ми від себе.

— Та як же ти смієш говорити за всю громаду? Га? По якому се? Чи тямиш ти, що за таке буває?

— Я ж що? Я, здається, нічого такого,— відповів трохи лякливо Сергієнко.

— Нічого? Материне молоко на губах не присохло, а він вже — «ми». Мабуть, тебе ще не вчили, березової каші не коштував.

— Бог милував досі і надалі сподіваюся на його ласку... Я швидше б в ополонку, ніж під різки.

— А коли суд присудить по закону?

— Все одно не дався б.

— Значить, ти бунтар, проти закону, га!

— Проти різок, та й за що ж закон взяв би під різки, коли я нічого...

— За те, щоб не баламутив людей.

— Я цього, паночку, ніколи й не думав.

— Ти й зараз передо мною просторікуєш так, як бунтар, я тебе з ока не спущу, я тебе під догляд урядника оддам... Ідіть собі додому і не баламутьте людей.

— У нас до вашої милості,— озвався Ошкало,— є писана бумага.

— Писана?.. Хто її писав?

— Ат! Чоловічок один.

— Якийсь брехунець, п'яничка. Я не прийму бумаги,

за тиждень, чи що, я сам буду в Чорному Озері, тоді й подасте, а тепер з богом марш!

— А що, дядьку! Чи сподівалися ви на таке? — спитав Охрім Ошкала, вийшовши з хати начальника.

— Говори ж...

— Мабуть, Наймитенко добре мазав колеса.

— Мабуть, не без того, а може, й ні, хто його вгадає; бач, Летючий каже, що до цієї справи примазався і Ворона, а він начальник над оцим...

— Еге! Так от воно що! Тим-то зараз і бунт, і різки, і всякі похвалки.

— Еге ж! Ворона скрутить діло, се я бачу добре.

— Недобре... Та є, дядьку, такі, що й Ворону скрутять, як треба буде.

— Звісно, є, та де вони? Піди шукай...

— Будемо шукати, язик до Києва доводить.

Коли Ошкало і Сергієнко, вернувшись до свого села, розповіли про свою невдачу, Летючий притьмом радив їм їхати в губернію до головного начальства, до князя Пугача.

— Ні, я до такого великого пана не поїду, страшно, і не доступлюся я до його,— говорив Ошкало.

— Так пошліть до його просьбу по пошті, а я дам вам свідоцтво, яка багата на руду ваша земля.

— Се інша річ, коли б тільки за се нас не закинули в острог.

— Ні, ні! Будьте певні, що ні.

XII

Ворона після бесіди з посланцем Летючого з Хватьком невимовно ремствував на Летючого.

— Хіба се по-товариськи,— говорив він своїй жінці.— Хіба де видано, де чувано, щоб товариш у товариша рвав із рота кусок хліба! У його сотні тисяч тріщать, а я чоловік убогий, злидар; живу єдине з платні за службу! Він чоловік одинокий, а у мене сім'я, та й з якої речі він втручається в нашу справу? І втручається так нахабно, що й відступного не бере; Хватько каже, що про відступне і речі не може бути, нам подавай, каже, «учредительские» паї та ще й директорство. Нахаба! Чиста нахаба! Совісті у його нема.

— А що ж Вакуленко? — спитала жінка.

— Вакуленко так само, як і я, умовляв на відступне, не хоче; на наші умови не пристає, спробував загрозити, він сміється... Вакуленко каже: у нас капітал, сила, знайомості, а він на те: і Летючий не без грошей, а знайомості, будуть і у нас, ми, каже, не викликаємо баталії, але й не злякаємось її... Ми хочемо по-людськи, по-чеськи... Чуєш, любко! Оце у їх по-чеськи, забігти перед тебе, та з рота вирвати... Се по-розбишацьки! Се зовсім не чесно...

— То як же буде діло? Невже-таки може не вигоріти таке славне і таке святе діло?.. Ви ж ціле село витягаєте з ярма злиднів!.. Се ж заслуга ваша і перед народом, і перед історією.

— Я маю на бога надію, що наша справа не піде вніверець: з Летючим затягнемо переговори, не будемо різко, зразу відмовляти йому, заким не підпишемо контракту з селянами; ну, про всяк случай і ще дещо зробимо, а ти б пішла та найняла молебень о преуспіянії.

— Треба ж не гаятись, поспішати...

— Я не дрімаю, у нас «в присутствії» діло добре йде — за день чи два піде воно до Пугача, тепер все діло за ним, треба його якось розігріть, але мені се не личить, се діло Вакуленка... Якийсь пикник там чи що інше... Він знає.

— Треба швидше, швидше, а то ви як почнете жувати, та «бігти» ходою, так!..

— Ні, ми тепер по-кур'єрськи, невзаводи... Вакуленко вже й статут написав сподіваного товариства, аби тільки швидше Пугач... Сьогодні він підпише, а завтра і контракт, і статут... Гроші у Вакуленка готові. Аби Пугач!.. Тоді діло по маслу! Тоді ми Летючого почастуємо табакою з чемерицею...

Ворониха раділа; очі, вся твар горіли у неї.

— Тоді зараз треба нам в Чорному Озері новий будинок становити.

— Без слова треба.

— Старий наймемо товариству під контору, чи що?

— Авжеж.

— За його дадуть річно не менше тисячі.

— Вельми вже ти ласа, він і увесь не варт тисячі, хоч би п'ять сотень.

— Дадуть і тисячу, тільки ти не мішайся, я умітиму взять.

— Бери на здоров'я.
— А землю нашу товариство найме?
— Коли буде в ній руда.
— Та хоч і не буде, все одно; їм треба ж землю і під город задля робочих, і на що інше. Вже ж ти будеш в «правленії»?
— Сподіваюся! — усміхнувся Ворона на повен рот.
— Ті гроші я всі собі візьму.
— Бери!.. Куди ж їх повернеш!
— А скільки їх буде?
— Якщо не під руду, так нехай три — чотири тисячі.
— Що ти! У тебе все так, або прогавиш, або продешевиш; менше п'яти не можна. На їх я накуплю акцій, гратиму на біржі, я певна, що мені поталанить, мати, може, поможе... Мені ще, як я була малою, циганка ворожила великі гроші... Ось побачиш, який я капітал зроблю... Аби було з чого почать; гроші роблять гроші...

І Ворониха, відкинувши голову на спинку канапки і прижмуривши очі, почала висловлювати чоловікові свої надії, а надії ті були такі смачні, такі солодкі, що вона облизувала губи.

— Перше діло — заведу свій салон, та ще який! Учені, професори, письменники, артисти... Ну, тоді зятя такого знайдемо, що ну!.. Я тоді...

— Пане! До вас старшина з Чорного Озера! — промовила покоївка і перебила Воронишині мрії-надії.

Ворона почув, наче його що вкололо. Покликавши зараз же старшину, він спитав у його:

— Що скажеш, Грицю?

— Пан начальник прислали до вас за порадою, у нас на селі не все гаразд.

— Ну? Що ж там?

— Прилетів до нас отой Летючий...

— Так що він? — стривожено перебив Ворона.

— Прилетів, та й ну по селу літати та людей баламутити; все з отією рудою, прямо бунтує та хоч ти що йому.

На се вже й Ворона не сподівався, щоб Летючий пішов в бунтарі!.. Се занадто вже...

— Хіба чи не з соціалістів він,— подумав Ворона,— так і тоді не був би він таким йолопом, щоб так прилюдно бунтував.

— Кого ж саме він бунтує? — спитав Ворона.

— Половину села збунтував, вас, каже, Наймитенко

обдурив; я вам вчетверо більше дам, скасуйте свій приговор, і пристав до мене: скликай зараз громаду... Наче горить де...

— Було зв'язать його та до станового,— промовив Ворона, лютуючи в душі на Летючого.

— Не можна, за се люди і мене б по коліна в землю увігнали.

— Проти кого він бунтує?

— Проти нас самих... Подуріли, каже; вас, каже, той гашко Наймитенко ошахрував.

— Як се так, що вас проти вас бунтує?

— Продешевили, каже, дурні! Я вам вчетверо дам — і пішов, і пішов, а люди за ним, звісно — кожному ліпше, як дорожче. Коли б не Ошкало, та не Сергієнко, може б, люди вгомонилися, хоча правда-таки — продешевили... Він нашпигував Ошкала, а учитель Сергієнка, а вони людей на диби!..

Ворона і виду того не подав, як йому прикро се все, і наче людина зовсім не причетна до справи, мовив:

— Так се він за землі, що ж! Се ваше діло, я спершу не розібрав тебе, думав, що він бунтує проти царя, проти закону.

— Ні, цього нема, гріх і казати! Так нехай би він про се рота роззявляв, я б йому зараз же пельку заткнув би... Він про землю все, а люди напосідаються на мене: скликай громаду, я питаю писаря: чи можна? А він каже — ні, треба підождати відповіді з губернії. Я бачу, наче воно щось не так! Може б, і можна, та не посмів, боязко, побіг до начальника, а начальник послав до вас.

— Даремне він посилав, се його діло, а не моє. Треба вести діло до закону.

— Авжеж, по закону, а я не тямлю, як там у законі прописано? Чи можна скликати громаду на пораду, не діждавшись відповіді з губернії? Чи не ліпше нам повременити?

— Гм! Се діло не моє, а вашого начальника, він повинен вам сказати, як і що, а коли сам не втне, нехай напише до нас бумагу, тоді ми й розберемо.

— Еге! Я прохав бумагу, а він не дав.

— Його діло.

— Значить, повременить?

— Робіть по закону, як скаже начальник...

— Значить: од вас знов до його?

— По порядку треба, інстанції не можна минати.
— Значить, і в стан, кажете, треба.
— Цього я не кажу, до начальника треба.

Таким чином старшина нічого певного і не допитався у Ворони, з чим до його, з тим і від його.

XIII

Ворона бачив, що діло повертається недобре і треба випередити Летючого, він, випроводивши старшину, зараз же побіг в «присутствіє» і прискорив там, щоб того ж дня справа пішла до Пугача, потім пішов до Пугачевого секретаря «клопотати, щоб в інтересах крестян» якомога прискорив діло.

Секретар нічого не відав про сю справу, пойняв віри Вороні, що інтереси крестян вимагають кінчати діло швидше і обіцяв, не гаючись, доложити Пугачеві.

Так він і зробив: скоро прийшла до його рук з «присутствія» справа з приговором чорноозерців, він на другий день подав її Пугачеві.

Пугач, вислухавши секретарів доклад, взяв у його усі папери і сказав, що він мусить їх ще раз перечитати; справа, на його думку, дуже важна для крестян; нічого з нею хвататися, а треба порадитися з спеціалістами. Діло нічого не стратить, коли полежить кілька день.

Коли Пугачів секретар після докладу вертав до господи, його перестрів Ворона і зараз же спитав: чи дав Пугач санкцію на приговор.

— Ні, лишив у себе усі папери, хоче їх ще сам перечитати,— відповів секретар,— ви знаєте, що се у його часто трапляється: чоловік він сторожкий взагалі, де річ про селян; певно, що санкцію він дасть і скоро дасть, я тієї ж хвилини подам вам звістку телефоном.

Одначе така відповідь не заспокоїла Ворону, а ще більш збентежила його: чи не закинув тут, думав він, якого гака Летючий або Хватько? Так же знав би про се і, певне, сказав би мені секретар.

Охмарений Ворона зайшов в банк до Вакуленка, щоб поділитися з ним невеселими звістками.

Справді, в сю справу закинено було аж два гаки.

За кілька годин до докладу Пугачеві, останній прийняв з пошти два пакети, заадресовані до власних його рук; в одному була просьба Ошкала і Сергієнка, в другому ніким не підписаний донос, що інженер Летючий, заїхавши до Чорного Озера, баламутить крестян, простаючи між ними соціалізм та штундову віру.

Пугач, найпаче після докладу, потроху догадався, звідкіль віє вітер «соціалізму та штундизму». Не кажучи ні слова навіть своєму секретарю, ні слова про просьбу селян, про донос на Летючого, він покликав до себе свого урядника-інженера Трохима Бородая і казав йому не гаючись поїхати до Чорного Озера і там зробити потайне слідство про всю справу чорноозерців; і про Летючого, і всі інші подробиці цього діла. Виряджаючи Бородая, він ще раз притьмом наказав йому, щоб він їхав не гаючись і всю оцю препоруку держав в найбільшій тайні, щоб, доки не скінчить цієї справи, нікому ні слова не повідав.

Бородай добре тямив, що Пугач в таких справах жартувати не вміє і не можна не справити його наказу. Бородай поїхав.

Минув тиждень; задля Вакуленка, а ще більш задля Ворони, незвичайно довгий, просто без краю, тиждень; щодня Ворона бігав до Пугачевого секретаря спитати, чи не видав Пугач якої резолюції. Секретар розводив руками і щиро говорив, що він і сам не тямить, чого Пугач тягне справу.

— Раз я йому був нагадав,— мовив секретар,— а він тільки й сказав: «Пам'ятаю, пам'ятаю». Нагадувати вдруге не можна, треба ждати.

І Ворона ждав, та й що ж йому було більше робити, як не ждати, тільки нелегко йому було ждати, щодня в душі у його більш та більш зростала тривога і він все шукав причину: чому Пугач не підписує справи? Думки вилися в голові роями, не давали спокою, бентежили його. Самолюбство його мордувало його; чого він не придумував, за які тільки заходи не брався, щоб або прискорити справу, або принаймні довідатися, чому Пугач не підписує, ніщо не помагало... Пугач про чорноозерців наче забув; нікому ні слова про них.

Ворона був певен, що «все лихо діє Летючий», але яким чином? Невже Пугач взяв хабара? Ні, се неможлива річ! Так що ж?

XIV

Минуло ще кілька день, Бородай вернувся — і привіз Пугачеві потайне слідство; воно затвердило усе те, що ми тут розповіли. Звісно, донос про простання Летючим соціалізму і штундизму показався тим найпаскуднішим подлим наклепом, яким у нас часто-густо орудують задля егоїстичних рахунків...

Через день після приїзду Бородая з Чорного Озера зажурені і охмарені Ворона і Вакуленко сиділи ранком, перед полуднем, в банковому кабінеті Вакуленка та ганьбили і кляли Летючого за те, що «більш ніхто, як не він, загальмував справу».

Аж ось почувся дзвоник з телефону... Після звичайних питань Ворона припав ухом до телефону.

— Справа порішена, приказ пішов годину назад...

Ворона більше нічого вже й не питав; на радощах він нестямився, ні слова не говорив, мовчки поцілувався з Вакуленком, стис йому руку, взяв свого бриля і бігцем в своє «присутствіє»...

— Євхиме! — гукнув йому Вакуленко.— Зараз перекажи мені телефоном, що зробите.

Але Євхим ледве чи чув оці слова...

Прибігли в «присутствіє», Ворона велів уряднику швидше подати йому пакет, що зараз прийшов від Пугача.

Подали. Ворона боявся розпечатувати пакет і не тямив, чого йому тремтять руки, чого за шкурою мороз ходить?.. Розпечатав, прочитав, бумага випала з рук, Ворона взявся крейдою.

Пугач писав, що, розгледівши всю справу, він запевнився, що чорноозерці, яко люди темні, дуже продешевили, і приговору їх на умову з Вакуленком не можна затвердити, а треба скасувати його, треба, щоб хтось тямущий з'ясував селянам усі подробиці цієї дуже важної справи, тим-то він наказує, щоб пан Ворона, взявши інженера Бородая, не гаючи часу, поїхали в Чорне Озеро і там нехай Бородай, запросивши інженера Летючого, перевірить з ним: чи справді наділені землі чорноозерських селян такі багаті на залізну руду, і, коли так, так найменшою ціною за оренду земель з рудою треба брати ті, які визначив Летючий. Опріч того, по наказу Пугача Ворона повинен зібрати чорноозерців і розповісти їм докладно, що вони занадто продешевили

були, прийнявши ті ціни, які показав Вакуленків повірений Наймитенко. Нарешті Пугач послав докір і місцевому начальнику, і «присутствію» за те, що вони не досить уважно глянули на сю справу і так легковажно затверджали приговор темної громади, цілком несвідомої в даному разі.

Може, з півгодини Ворона сидів німо, потім, взявши бриля, якось тороплено побіг до Вакуленка.

— Занапастили ви моїх дві тисячі карбованців,— якось нервово, гнівно промовив банкір, коли Ворона розповів йому Пугачеву постанову.

— Що вам ті гроші,— журливо сказав Ворона,— все одно, що мені п'ятак! Гроші річ наживна, а ви от на мене зауважте: і старшині, і писарю, і декому з громади я доводив, що Наймитенко посулив їм за оренду добрі, високі ціни, а тепер я ж мушу тим самим людям сказати, що я брехав, і доводити, що вони продешевили... Хіба се не сором? Навіки сором і треба проковтнути його мовчки. За що на мене такий гнів божий? За що?.. Все Летючий за мою хліб-сіль...

— Можна не їхати, скажіть, що ви нездужаєте,— радив Вакуленко, не знаючи, що більше сказати на утіху Вороні, справді таки прикрученому Пугачем.

Ворона розпачливо махнув рукою і відповів:

— Про се годі й думати! Річ певна, що Пугач на те і посилає мене, щоб я карався... Я певен, що якийсь собака подав йому донос на мене, що я втручався в сю справу.

— Та хто ж би се?

— На мою думку, ніхто більш, як не той учитель!.. Я йому цього не подарую.

За рік, чи що, акціонерне товариство на чолі з Лейбою Бубелем, Лазарем Врубелем, Яном Пшепшинським, Вакуленком, Летючим і іншими такими «істинно русь-кими людьми», взяло в оренду землі чорноозерських крестян. Завод, всякі при йому потрібні будівлі ростуть на тих землях, наче з води йдуть. Не відаю, чи примазався там і Ворона з Наймитенком, але учителя Дейкуна давно вже нема в Чорному Озері; учителює він тепер в убогому селі десь на далекому Поліссі...

28 серпня, р. 1960.
У Києві

ПРИМІТКИ

До однотомника вибраних творів О. Я. Конiського увійшла краща частина його художньої спадщини — оповідання та повісті.

Більшість творів О. Я. Конiського публікувалися у галицьких періодичних виданнях: журналах «Світ», «Зоря», «Правда», «Літературно-науковий вісник», газеті — «Діло». У царській Росії аж до кінця дев'яностих років його твори майже не друкувались. Неодноразові спроби письменника провести їх через цензуру успіху не мали.

Лише в кінці життя О. Я. Конiський домігся дозволу на видання в Росії чотиритомного зібрання творів (Твори О. Я. Конiського-Перебенді, тт. I—IV, Одеса, 1899—1903), яке охоплює переважну частину його доробку в галузі прози. Два останні томи вийшли вже після смерті письменника. Значна частина творів, що увійшли в це видання, зазнали помітних цензурних втручань, зокрема вилучались соціально гострі та антиклерикальні місця. А окремі з них, як сатиричне оповідання «І ми — люди!», взагалі були зняті.

У нашому виданні цілий ряд творів, які були попсовані цензурою, подаються за першодруками.

Твори розміщені у хронологічному порядку — за часом написання, а недатовані — за часом першої публікації.

Тексти друкуються за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей мови письменника. Синтаксис — за сучасними нормативами.

ПЬЯНИЦА

Вперше надруковано в журн. «Черниговский листок», 1862, № 2, с. 10—12. Дата — Полтава, 1861, підпис — Александр Конисский. Оповідання написане російською мовою.

Подається за першодруком.

ПАНСЬКА ВОЛЯ

Вперше надруковано під назвою «Панська воля» у літературному збірнику «Галичанин», кн. I, вип. I, Львів, 1862, стор. 21—35. Дата — Полтава, 27 юнія 1862. Підпис — Олександр Конiський.

Під назвою «Старці» і без останнього абзаца, який має виразне соціальне і антиклерикальне спрямування, оповідання увійшло до

видання: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. IV, Одеса, 1903, с. 46—68. Дата — 1862, Полтава.

Подається за першодруком.

М'ясниці — певний період після посту, коли за законами православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватись.

Великий піст — піст (під час посту за церковними правилами не дозволяється вживати скоромну їжу), що триває сім тижнів перед великоднем.

...пішли до церкви на пасію... — Йдеться про так звані пасійні служби, які відбувались у перші чотири неділі великого посту, по п'ятницях, і на яких читали євангеліє.

Говіти — постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді і причастя.

Чистий четвер — день тижня великого посту перед великоднем, в який слід, за настановою церкви, тримати все в чистоті.

...близько коло Юрія... — Тобто на християнське свято на честь святого Юрія (припадає на 23 квітня за ст. стилем), який за церковними канонами вважався покровителем хліборобства, скотарства.

Саєта — гатунок оксамиту.

О боже, суд твій всує... — Слова із поеми Т. Г. Шевченка «Єретик» (перша строфа). Цитата неточна. У Шевченка: «Небесний царю! суд твій всує...»

ДМИТРО КНИШ

Вперше надруковано під назвою «Мої давні знайомі (Етюди з життя). III. Дмитро Книш» у журн. «Правда», 1875, № 24, с. 948—953. Без дати. Підпис — О. Я. К-ий.

Із скороченнями і вилученням соціально гострих місць під назвою «Протестант» оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. III, с. 300—310. Дата — 1872. Хутір Кам'янка, Прилуцького повіту.

Подається за першодруком.

Пилипове пущення — канун пилипівського (різдвяного) посту.

Поїхала раз попадя по селу льнувати... — Льнування — один із видів церковних поборів. Після закінчення збирання врожаю попадя об'їжджала на підводі прихожан, збираючи різні подаяння на церкву, в тому числі й льон.

СУДДЯ ГАРБУЗ

Вперше надруковано під назвою «Мої давні знайомі (Етюди з життя). II. Сила Федорович Гарбуз» у журн. «Правда», 1875, № 21, с. 829—834. Без дати. Підпис — О. Я. К-ий.

З деякими змінами і доповненнями, переважно мовностилістичного плану, під назвою «Суддя Гарбуз» оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конисського-Перебенді, т. IV, с. 161—171. Дата — 1873. Кам'янка, Прилуцьк. повіту.

Подається за цим виданням.

Фукідід (бл. 460 — бл. 400 до н. е.) — давньогрецький історик. Автор «Історії» (у 8-ми кн.), в якій на основі власних спостережень та свідчень очевидців висвітлив події Пелопоннеської війни (431—404 до н. е.).

Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник. Промови Ціцерона на захист республіки вважаються зразками ораторського мистецтва.

Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — видатний римський поет. Найважливіший його твір — епічна поема «Енеїда», переробки якої відомі в багатьох літературах світу.

...читав я десь, мабуть, в «Московских»... — Маються на увазі «Московския ведомости», російська газета, що виходила в Москві протягом 1756—1917 рр. До 1909 р. видавалась Московським університетом. З 1863 р. і до закриття мала реакційне спрямування.

На біса... здалася нам ота Хіва... — У 1873 р. російські війська вступили на територію Хівинського ханства, внаслідок чого його хан визнав васальну залежність ханства від Росії.

...«владенія» в Америці продали... — У 1867 р. царський уряд продав Сполученим Штатам Америки за 7,2 млн. доларів Аляску разом з Алеутськими островами, в освоєнні і заселенні яких величезну роль відіграла Росія.

...згадав і Наполеона з Седаном... — Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. французька армія була оточена в районі м. Седана і за наказом Наполеона III, який перебував тоді у Седанській фортеці, капітулювала. Розгром французької армії у цій битві увійшов в історію під назвою «Седанської катастрофи».

...Бісмарк з Лотарінгією... — Бісмарк Отто фон Шенгаузен (1815—1898) — державний діяч і дипломат Пруссії та Німеччини. У 1862—1871 рр., будучи міністром-президентом та міністром закордонних справ Пруссії, Бісмарк проголосив і здійснював політику возз'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під керівництвом Пруссії. Франко-прусська війна 1870—1871 рр., спровокована Бісмарком, завершилась повною поразкою Франції і возз'єднанням Німеччини в єдиній імперії. Одним із наслідків цієї війни було відторгнення від Франції Лотарінгії і приєднання її до Німеччини.

Мец — одне з найбільших міст Лотарінгії, адміністративний центр департаменту Мозель.

Базен Ашіль Франсуа (1811—1888) — французький військовий діяч, маршал Франції. Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр.

командував III корпусом, а згодом Рейнською армією. Попавши в оточення, здав м. Мец з 173-тисячною армією. У 1873 р. був засуджений до смертної кари, яка була замінена 20-літнім ув'язненням.

Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — італійський революціонер, керівник національно-визвольного і демократичного руху в Італії, полководець.

...на Січі мудрий німець картопельку садить... — слова із твору Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...»

Акафіст — у християнській богослужебній літературі — особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, богородиці й святих.

Сорокоуст — у православній церкві — молитви по покійникові, які читаються протягом сорока днів після смерті.

Вільгельм, що нівечить Познаньщину... — Йдеться про політику онімечування польського населення на землях, захоплених Пруссією в результаті поділів Польщі, яку проводив Вільгельм I (1797—1888), король Пруссії (1866—1888) і імператор Німеччини (1871—1888).

МАРТА ПЕРЕПІЧКА

Вперше надруковано під назвою «Мої давні знайомі (Етюди з життя). І. Марта Михайлівна Перепічка» у журн. «Правда», 1875, № 20, с. 792—799. Без дати. Підпис — О. Я. К-ий.

Під назвою «Марта Перепічка» і з деякими змінами художнього плану оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конисського-Перебенді, т. II, Одеса, 1899, с. 179—191. Дата — 1873 р.

Подається за цим виданням.

НАЙМИЧКА

Вперше надруковано у журн. «Правда», 1876, № 21, с. 813—821; № 22, с. 845—851. Дата — 1874 р. Підпис — О. Я.

Із значними скороченнями і вилученням соціально гострих та антиклерикальних місць, без присвяти оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конисського-Перебенді, т. III, Одеса, 1900, с. 335—352. Дата — 1874. Грудень. У Києві.

Подається за першодруком.

Пилипівка — різдвяний піст.

Олександрівська вулиця — нині — вулиця Кірова, нижня її частина, та вулиця Жданова.

Спасівка — піст, що припадає на кінець літа (з 1-го по 15 серпня за ст. стилем).

Головосіка — церковне свято, яке припадає на 29 серпня за ст. стилем. За біблійною легендою у цей день було страчено Іоанна Хрестителя (відтято мечем голову за намовою дружини царя Ірода).

І МИ — ЛЮДИ

Вперше надруковано у журн. «Світ», 1882, № 15, с. 260—263; № 18—19, с. 319—322; № 20—21, с. 349—352 (без підпису і дати).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається автограф твору (ф. 100, № 351).

Подається за першодруком із звіркою за автографом. У нашому виданні відновлено за автографом одну фразу, пропущену в першодруку — «Та й нащо ж його терпіти?», яка йде перед словами «Одначе ж — чистота сім'ї...» (у кінці твору).

«Правительственный вестник» — російська офіційна газета, виходила у Петербурзі в 1869—1917 рр. Публікувала урядові розпорядження, звіти про засідання державної ради і ради міністрів, адміністративні повідомлення, телеграми з-за кордону тощо.

«Киевлянин» — щоденна газета реакційно-монархічного, а з 1905-го — відверто чорносотенного напряму. Виходила у Києві російською мовою у 1864—1919 рр.

Страсна п'ятниця — п'ятниця на великодному (страсному) тижні.

...календар Андріяшева... — «Киевский народный календарь», який видавав з 1864 р. у Києві культурно-освітній діяч Андріяшев Олексій Хомич (1826 — ?).

«Гугеноти» — опера французького композитора Джакомо Мейєрбера (1791—1864).

«Дело» — російський літературно-критичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

Лембик (алембик) — перегінний куб, дистилятор.

Піхно Дмитро Іванович (1853—1913) — російський реакційний економіст, у 1879—1907 рр.— редактор реакційно-монархічної газети «Киевлянин».

Прудонщина — послідовники Прудона П'єра-Жозефа (1809—1865), французького дрібнобуржуазного соціолога, одного з ідеологів анархізму.

Ігнатьєв Микола Павлович (1832—1908) — російський дипломат і державний діяч. У 1881—1882 рр.— міністр державних маєтностей, а потім міністр внутрішніх справ; проводив реакційну політику. Постать Ігнатьєва була об'єктом сатиричного зображення у багатьох брошурах і памфлетах як у Росії, так і за кордоном.

ЗАВЕРТКА

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1886, № 1, с. 1—4, як перша частина нарису «З життя на селах (фотографії)», без дати. Підпис: — Семен Жук. Заголовок «За́вертка» наводиться у змісті журналу.

Із значними скороченнями оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. II, с. 89—102. Дата — 1884.

Подається за першодруком.

...Степан Ніс — лікар... — Ніс Степан Данилович (1829—1900), український етнограф і фольклорист, за професією лікар. Працюючи земським лікарем на Україні, в Росії та в Болгарії, зібрав багато пісень, приказок та прислів'їв, частина з яких була опублікована у різних періодичних виданнях та збірниках.

НАРОДНА ПЕДАГОГІЯ

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1886, № 11, с. 177—180 як друга частина нарису «З життя на селах (фотографії)», без дати. Підпис — Семен Жук. Заголовок «Народна педагогія» наводиться у змісті журналу.

Із рядом скорочень оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. II, с. 103—116, дата — 1885.

Подається за першодруком.

БУГАЙ

Вперше надруковано після смерті письменника у журн. «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XIV, кн. 5, с. 125—135. Публікація супроводжувалась такою приміткою І. Франка: «Оце оповідання передане було мені пок. О. Я. Конiським ще 1885 р. для «Зорі». Тодішня громадська цензура признала його нездалим для друку з «естетичних» причин. Надіюсь, що естетичні погляди серед нашої громади настільки змінилися, що сьогодні кожний залюбки і без соблазна прочитає оце живе, надихане щиро народним гумором оповідання».

Датується 1885 роком на підставі свідчення І. Я. Франка.

Подається за першодруком.

ДОЛЯ ОДНОГО ПИСЬМЕННИКА

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1887, № 3, с. 40—43, з підзаголовком «Ескіз з натури». Без дати. Підпис — О. Я. Конiський.

З доповненнями, які посилюють ідейне звучання твору, оповідання увійшло до видання: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. IV, с. 271—284. Дата — 1886, липень. Хутір Конiських.

Подається за цим виданням.

Sapienti sat — розумний зрозуміє *(латин.)*.

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК

Вперше надруковано у журн. «Правда», 1889, № 10, с. 10—37; № 11—12, с. 86—110. Дата — 1885. Підпис — О. Я. К-ий.

Під назвою «Спокуслива нива» та із значними скороченнями і змінами (вилучено соціально гострі та антиклерикальні місця, змінено кінцівку) твір увійшов до видання: Твори О. Я. Конисського-Перебенді, т. III, с. 29—108. Дата написання тут — 1887.

Подається за першодруком.

ПОПОВІ ГРУШІ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1887, № 4, с. 54—57, без дати. Підпис — Перебендя.

Передруковано із значними переробками, що зменшують викривальну силу оповідання, під заголовком «То йому за чужі груші!» у виданні: Твори О. Я. Конисського-Перебенді, т. III, с. 353—364. Дата — 1886. Середівка, Прилуцького повіту.

Подається за першодруком.

Проскомідія — перша частина християнської літургії, під час якої готуються хліб і вино для причастя.

СТЕЛЬМАХИ

Вперше надруковано під назвою «Брати Чепіги (фотографія з народного життя)» у журн. «Зоря», 1887, № 15—16, с. 246—251. Без дати. Підпис — О. Я. Кониський.

Передруковано із значними доповненнями, які посилюють соціальне звучання твору, під новою назвою — «Стельмахи» у виданні: Твори О. Я. Конисього-Перебенді, т. IV, с. 23—45. Дата — 1887. У Переходівці.

Подається за цим виданням.

На Теплого Олексія — Церковне свято на честь християнського святого Олексія, що відзначається 17 березня за ст. стилем.

Клечана неділя (зелена, русальна) — восьмий тиждень після великодня.

ПІМСТА

Вперше надруковано у журн. «Правда», 1891, № 8, с. 73—86, з підзаголовком — «З записної книжки». Публікація супроводжувалась такою приміткою редакції: «Се оповідання друкуеться як зразок, чого московська цензура не пускае». Дата — Червень, 1889. Підпис — Перебендя.

Передруковано із незначними змінами стилістичного характеру у виданні: Твори О. Я. Конисього-Перебенді, т. III, с. 390—411. Дата — 1887, Переходівка, Ніжин. пов.

Подається за цим виданням.

Під Симона Зилота — церковне свято на честь християнського святого Симона Зилота, що відзначається 10 травня за ст. стилем.

У «ТІСНОЇ БАБИ»

Вперше надруковано у журн. «Правда», 1889, № 9, с. 202—217. Без підпису. Дата — 1886 р.

Передруковано із незначними змінами у виданні: Твори О. Я. Конисього-Перебенді, т. II, с. 3—25. Дата — 1889, Київ.

Подається за цим виданням.

На самого Михайла — церковне свято на честь архистратига Михаїла, що відзначається 8 листопада за ст. стилем.

Перша пречиста — церковне свято успіння богородиці, що відзначається 15 серпня за ст. стилем.

ПІВНІВ ПРАЗНИК

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1889, № 66—68, під заголовком «Півень», без дати. Підпис — О. Я. К-ий.

Передруковано з деякими скороченнями та стилістичними правками під заголовком «Півнів празник» у виданні: Твори О. Я. Конисього-Перебенді, т. IV, с. 130—160. Дата — 1889, у Києві.

Подається за цим виданням.

На сорок святих — церковне свято, що відзначається 9 березня за ст. стилем.

Під Петра і Павла — церковне свято на честь християнських апостолів Петра і Павла, що відзначається 29 червня за ст. стилем.

ХВОРА ДУША

Вперше надруковано у виданні: Твори О. Я. Конисього-Перебенді, т. I, с. 186—223. Дата — 1895 р.

Подається за цим виданням.

У виданні: Олександр Кониський. Вибрані твори. К., 1927 — оповідання друкується під назвою «В день святої волі» з незначними стилістичними змінами.

Маковіївська вода — вода, освячена під час церковного свята на честь християнських мучеників братів Маккавіїв, що відзначається 1 серпня за ст. стилем.

Плащаниця — шматок тканини (простирадло) із зображенням тіла Ісуса Христа на увесь зріст, атрибут християнського культу.

На Варвари — церковне свято на честь християнської великомучениці Варвари, що відзначається 4 грудня за ст. стилем.

На Євдокії — церковне свято на честь християнської святої Євдокії, що відзначається 1 березня за ст. стилем.

РАНКОМ В АЛУПЦІ

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник», т. I, 1898, кн. 1, с. 135—139, під заголовком «В тумані (Дійсність і галюцинації)». Без дати. Підпис — Олександр Кониський.

Включалось автором до складу I тому «Творів», але було вилучене цензурою (Див. Центральний Державний історичний архів у Ленінграді, ф. 777, оп. 5, од. зб. 2).

Під назвою «Ранком в Алупці», з незначними різночитаннями передруковано у виданні: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. III, с. 177—183. Дата — 1896.

Подається за цим виданням.

Жемчужников Лев Михайлович (1828—1911) — український і російський художник, друг Т. Г. Шевченка.

...«море суворе, непривітне, невмите»... — Образ з вірша Т. Г. Шевченка «І небо невмите, і заспані хвилі...», написаного 1848 р. на о. Косарал (знаходився у південно-східній частині Аральського моря, тепер з'єднався з суходолом).

Айвазовський Іван Костянтинович (1817—1900) — російський живописець, маринiст.

Воронцовський палац — збудований у 1828—1846 рр., належав Воронцову Михайлу Семеновичу (1782—1856), російському державному діячеві. Тепер — державний музей.

Новопетровський форт — фортеця в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак (тепер місто Форт Шевченка, Мангишлацької області Казахської РСР). Т. Г. Шевченко перебував у цьому укріпленні з 17.XI 1850 р. по 2.VIII 1857 р.

БАБА ЯВДОХА

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1897, № 14, с. 261—267; № 15, с. 281—286; № 16, с. 301—306; № 17, с. 321—326. Підпис — О. Я. Кониський. Дата — 1897.

Передруковано без змін у виданні: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. I, с. 118—185. Дата — 1897, у Києві.

Подається за цим виданням.

Паликопа — церковне свято на честь християнського святого Пантелеймона, що відзначається 27 липня за ст. стилем.

...Іллі вже минуло... — церковне свято на честь біблійного пророка Іллі, що відзначається 20 липня за ст. стилем.

Друга пречиста — церковне свято рождества богородиці, що відзначається 8 вересня за ст. стилем.

Спаса — християнське церковне свято «преображення господня», що відзначається 6 серпня за ст. стилем.

ХОЧА Б БУЛА ПОСТАТІ ДОЖАЛА!

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник», т. IV, 1898, кн. 12, с. 255—261. Підпис — Олександр Кониський. Дата — 1898.

Передруковано без змін у виданні: Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. III, с. 365—373. Дата — 1898, у Києві.

Подається за цим виданням.

Полупетра — християнське церковне свято, що відзначається 30 червня за ст. стилем.

ЗА ПЛАХТУ

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник», т. IX, 1900, кн. 3, с. 273—280. Підпис — О. Я. Кониський. Дата — Погорілівці, 30 червня 1899 р.

До збірки творів у чотирьох томах не увійшло.

Подається за першодруком.

СІКУТОР

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник», т. VIII, 1899, кн. 12, с. 251—258. Підпис — О. Я. Кониський. Дата — липень 1899.

До збірки творів у чотирьох томах не увійшло.

Подається за першодруком.

«Поход на Карс» — йдеться про російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., в ході якої російські війська штурмом взяли турецьку фортецю Карс.

Пілат Припонтійський — Понтій Пілат, римський прокуратор Іудеї у 26—36 рр. н. е. За євангельською легендою, затвердив смертний вирок Ісусу Христу.

НАВВИПЕРЕДКИ

Вперше надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник», т. XXIV, 1903, кн. XI, с. 111—133; кн. XII, с. 176—196, під псевдонімом Аріадна Сакунівна. Дата — Київ, 28 серпня 1900 р.

Передруковано без змін у виданні: Твори О. Я. Кониського-Перебенді, т. IV, с. 199—255. Дата — 28 серпня 1900 р., у Києві.

Подається за цим виданням.

...коли толстовська система опанувала наші гімназії... — Йдеться про реформу середньої освіти, проведену міністром освіти Толстим Д. А., яка, зокрема, полягала в значному посиленні викладання класичних (латинської і грецької) мов у гімназіях.

Осадчий — перший поселенець.

ЗМІСТ

Олександр Кониський і його проза
Вступна стаття Миколи Сиваченка 5

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Пьяница 40
Панська воля 45
Дмитро Книш 61
Суддя Гарбуз 67
Марта Перепічка 74
Наймичка 82
І ми — люди! 97
Зáвертка 126
Народна педагогія 135
Бугай 145
Доля одного письменника 154
Козарський ланок
(З хроніки одного села на Україні) . . 164
Попові груші
(Розповіла стара дячиха) 217
Стельмахи 223
Пімста 239
У «тісної баби» 252
Півнів празник
(З вуст Дениса Гармаша) 268
Хвора душа
(Споминки баби Оришки Прядчихи) . . 281
Ранком в Алупці 307
Баба Явдоха 311
Хоча б була постаті дожала!
(Етюд з сільського життя) 357
За плахту 362
Сікутор
(З дорожніх заміток) 369
Наввипередки 376

Примітки 416

АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ КОНИССКИЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Составители
Надежда Александровна Вишневская,
Николай Лаврентьевич Гончарук

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *Н. В. Сойко*
Художнє оформлення *Є. Ф. Сендзюка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *А. Д. Войтко, Л. Г. Лященко*

Інформ. бланк № 3031.

Здано до складання 26.09.85. Підписано до друку 06.02.86.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір книжково-журнальний.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 22,47. Умовн. фарбовідб. 22,995.
Обл.-вид. арк. 24,762. Тираж 25 000 пр. Зам. 5—2852.
Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Кониський О. Я.

К64 Вибрані твори / Передм. М. Сиваченка; Приміт., упоряд. Н. Вишневської і М. Гончарука.— К. : Дніпро, 1986.— 427 с.

До однотомника вибраних творів українського письменника (1836—1900) ввійшли кращі повісті та оповідання: «Панська воля», «І ми — люди!», «Сікутор» та ін., в яких правдиво відображено життя пригнобленого народу.

К $\frac{4702590100-058}{M205(04)-86}$ 58.86

У1